

POŠTNINA PLAČANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

LETNIK XVIII
LETO 1965
LJUBLJANA

Zgodovinski časopis
je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Zamenjave (обмену, Exchanges):
Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Založba in uprava:
Državna založba Slovenije
Ljubljana, Mestni trg 26

Redakcija tega letnika je bila zaključena 30. XII. 1964

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

XVIII

1964

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

LJUBLJANA

Uredniški odbor:

dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Josip Korošec,
dr. Milko Kos, dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan,
dr. France Škerl, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:

dr. Bogo Grafenauer

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani

Tiska Tiskarna »Jože Moškrič« v Ljubljani

KAZALO

<i>Jože Šorn</i> , Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja	7—74
<i>Fran Zwitter</i> , Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike	75—153
<i>Vasilij Melik</i> , O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let devetnajstega stoletja	155—171
<i>Olga Janša</i> , Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama	173—189

ZAPISKI

<i>Bogo Grafenauer</i> , Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov	190—218
<i>Bogo Grafenauer</i> , Slovenski naselitveni tokovi na Balkanski polotok	219—227
<i>Gregor Čremošnik</i> , Zadnja raziskovanja o bosanskih bogomilih (1952). Pripomba k objavi (B. Grafenauer)	229—238
<i>Ferdo Geštrin</i> , Prispevek k poznavanju gradiva za slovensko zgodovino v tujini. Arhivi v Markah	239—242

PROBLEMI ZA DISKUSIJO

<i>Fran Zwitter</i> , Odgovor polemičnemu izkrivljanju	243—250
--	---------

IN MEMORIAM

Anton Sovre (<i>Jože Kastelic</i>)	251—254
Mirko Rupel (<i>Ferdo Geštrin</i>)	255—256

ZBOROVANJA IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Mednarodna historična konferenca o problemih Avstro-Ogrske 1900 do 1918 v Budimpešti 4.—9. maja 1964 (<i>Fran Zwitter</i>)	257—260
Simpozij o teritorialni in kronološki razmejitvi Ilirov v prazgodovinski dobi (<i>Josip Korošec</i>)	261—263
XXV. mednarodni kongres orientalistov, 9.—16. avgusta 1960 s poročilom o kongresni publikaciji (<i>Viktor Korošec</i>)	264—266

OCENE

Hans, Gille, Miche Beheims Gedicht »Von der Statt Triest«. — Zeitschrift für deutsche Philologie 77 (1958), 78 (1959) in 82 (1963) (<i>Milko Kos</i>)	267—268
Desanka Kovačević, Trgovina u srednjovekovnoj Bosni. ND BiH, Djela knj. XVIII, Sarajevo 1961, str. 216 (<i>Ignacij Voje</i>)	268—277
V. Schmidt. Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem II (<i>Ferdo Gestrin</i>)	278—280
Geschichte der Technischen Hochschule in Wien. Von Dipl. Ing. Dr. Gollob. Wien 1964, 104 str. (<i>M. Pivec-Stele</i>)	280—281
D. Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894. Ljubljana 1963, 462 str. (<i>Ferdo Gestrin</i>)	282—284
Ivan Regent — Dr. Janko Pleterski — Ivan Kreft: Progresivna Slovenija, Trst in Koroška. Murska Sobota 1964 (<i>M. Brezovar</i>)	284—297
Dissertationenverzeichnis der Universität Graz 1872—1963. Herausgegeben von Franz Kroller. Graz 1964, XI + 363 (<i>Viktor Vrtnjak</i>)	297—300
Martin Riedlinger, Das Journal des Österreichischen Lloyd, seine Stellung zur Regierung. Dissertation, Wien 1948. (<i>Jože Šorn</i>)	300—302
Tri disertacije o gospodarski zgodovini (<i>Jože Šorn</i>)	302—304
Istorija XX. veka IV, 1960, in V, 1963. 366 + 396 str. (<i>Mirko Stiplovšek</i>)	304—307
Erich Lüddeckens, Ägyptische Eheverträge. (Ägyptologische Abhandlungen I), Wiesbaden, 372 str. — P. W. Pestman, Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt. Leiden, 1961, 233 str. (<i>V. Korošec</i>)	307—309
Haase Richard, Die keilschriftlichen Rechtssammlungen in deutscher Übersetzung, Wiesbaden 1963, 123 str. (<i>V. Korošec</i>)	310
Falkenstein Adam. Zu den Inschriftenfunden der Grabung in Uruk-Warka 1960—1961. Berlin 1963, 82 str. (<i>V. Korošec</i>)	311—312
Hermann Junker, Die Geisteshaltung der Ägypter in der Frühzeit, Dunaj 1961, 148 str. (<i>V. Korošec</i>)	312—313
H. W. Haussig, Wörterbuch der Mythologie, I. Abt. Die Alten Kulturen; T. I. Vorderer Orient, 567 str. T. II. Das alte Europa (5 zv.). Stuttgart 1961 ss. (<i>V. Korošec</i>)	313—314
Kienast Burkhard, Die altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer-Bales, Berlin 1960, XI + 125 str. (<i>V. Korošec</i>)	314—315

Parrot André, Sumer, Paris 1960, XLVIII + 400 (<i>V. Korošec</i>) . . .	315—316
Akurgal, Ekrem, Die Kunst der Hethiter, München 1961, 125 + 150. Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander, Berlin 1961, XII + 350 (<i>V. Korošec</i>)	316—318
Jacques Pirenne, Histoire de la civilisation de l'Égypte Ancienne. Paris I—II, 1962, III, 1963 (<i>V. Korošec</i>)	318—319
Wolf Walter, Kulturgeschichte des Alten Ägypten (Kröners Taschen- ausgabe, Bd. 321). Stuttgart 1962. CI + 532 (<i>V. Korošec</i>)	319—321
Simon Dieter, Studien zur Praxis der Stipulationsklausel. München 1964, XIII + 122 (<i>Viktor Korošec</i>)	321—323
Ziegler, Karl-Heinz, Die Beziehungen zwischen Rom und dem Par- therreich. Wiesbaden 1964, XX + 158. (<i>Viktor Korošec</i>).	323—325
Max Kaser, Das römische Privatrecht (Rechtsgeschichte des Alter- tums, im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, 3. Teil, 3. Bd.) I—II, 1955—1959, 615 oz. XXIV + 478 str. (<i>Viktor Korošec</i>)	325—328

IZ LISTNICE UREDNIŠTVA

Dopis Jožka Slobodnika o osvoboditvi Maribora l. 1918 (grb.) . . .	329—329
--	---------

Jože Šorn

Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja*

Kot je v splošnem izraz »železarstvo« skupna beseda za opravila pri taljenju železove rude, pri predelavi nataljenega železa in izdelavi končnih izdelkov, tako obsega v tej razpravi pojem »premogovništvo« rudosledenje premoga ter izkop in separacijo tega minerala, nič manj tudi propagando za njegovo eksploatacijo.

Izkop premoga se je pridružil kopanju rud, predvsem železove in svinčeve rude, na našem narodnostnem ozemlju šele sredi 18. stoletja. Vendar pa naše premogovništvo v pretežnem delu stoletja 1750—1850 še ni imelo neposrednega ekonomskega učinka. V prvih desetletjih je šlo veliko bolj za različne oblike priporočanja uvedbe premoga v manufakturne in industrijske obrate, za eksperimentiranje z njim, za njegovo uveljavitev sploh. Eksploatacija premoga kot samostojna pridobitna panoga se je zakoreninila dokaj pozno, tik pred likvidacijo fevdalnega družbenega sistema v Avstriji. Zato je pričujoči spis v bistvu le uvod v obsežno in temeljno poglavje o našem premogovništvu v stoletju kapitalističnega družbenega sistema (1848—1945).

V tekstu nisem obdelal nekaterih posebnosti, na primer tehnike kopanja premoga in njegovega separiranja, prehod od roparskega načina kopanja na racionalni izkop in podobno; prav tako se nisem lotil vprašanja ustanavljanja bratovskih skladnic, zidanja rudarskih naselij itd. Tudi pregled rudarske zakonodaje in rudarskosodnih instanc je predmet ločene obravnave. Razprava gre torej predvsem za tem, da poda nastanek in razrast premogovniških podjetnikov, razvoj posameznih rudnikov, naraščanje proizvodnje, značilnosti tržišča in potrošnje ter nastajanje posebne skupine mezdnih delavcev, to je rudarjev v premogovnikih.

* * *

Pri pisanju te razprave sem uporabljal podatke sledečih šest glavnih skupin virov: 1. Fonde rudarskih oblasti; 2. Fonde premogovniških podjetnikov; 3. Fonde komerčnih instanc; 4. Razne rokopise, nanašajoče se

* Razprava je skrajšani tekst disertacije z naslovom »Premogovništvo na Slovenskem do sredine 19. stoletja,« ki sem jo branil 3. marca 1962 na filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani pred komisijo, ki so jo sestavljali univerzitetni profesorji dr. Fran Zwitter in dr. Bogo Grafenauer ter inž. Raša Vodusek.

na premogovništvo; 5. Fonde političnih oblasti; 6. Glavne tiskane vire. Na koncu dodajam še nekaj manj važnih pisanih virov, ki ne pripadajo nobeni izmed citiranih glavnih skupin virov.

Ad 1. Arhiv dvorne komore na Dunaju hrani fond z naslovom Novčarstvo in rudarstvo; Kranjsko (Münz — und Bergwesen, Krain); fond obsega dobo 1745—1804, za čas 1804—1810 pa so podatki v fasciklih, ki imajo samo naslov Novčarstvo in rudarstvo (citiram: ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko — oziroma v drugem primeru le ADK, Novčarstvo in rudarstvo). — V Ljubljani je dolgo časa deloval samostojni rudarski urad, pozneje, še posebej od 1814 dalje pa njegova substitucija. Oba sta bila kompetentna za ozemlje vse Kranjske, Goriške, Gradiščanske, Trsta in Istre (od 1797 dalje tudi beneškega dela Istre). Zadevne podelitvene knjige hrani Državni arhiv SR Slovenije v Ljubljani in imajo signature M 1, M 2, M 3 — itd. (citiram: DAS, Rudarska knjiga M 1, M 2...). — Knjige rudarskega urada v Celovcu od 17. stoletja dalje hrani danes Koroški deželni arhiv v Celovcu pod skupnim naslovom »Berghauptmannschaft«; spisi niso več ohranjeni (citiram: KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. ...). — Za Štajersko je fungiral od 1807 dalje rudarski urad v Leobnu (pred tem v Vordernbergu). Vendar sta za slovenski del dežele osnovne važnosti dve knjigi, ki jih danes hrani DAS. Prva ima originalni naslov »Steiermärkisches Berghauptbuch für den Cillier Kreis« (z novejšo slovensko nalepko »Rudarska knjiga A«). Vsebuje podatke za premog v celjskem okrožju od 1799 dalje (citiram: DAS, Rudarska knjiga A). Druga važna knjiga, ki obsega poleg celjskega tudi mariborsko okrožje, ima sicer podatke od 1724 dalje, toda za premog prav tako od 1799 dalje. Ima samo novejši slovenski napis »Fevdna in koncesijska knjiga« (citiram: DAS, Fevdna in koncesijska knjiga). — DAS hrani tudi 60 ovojev spisov k Fevdni in koncesijski knjigi, Rudarski knjigi A in k rudarskim podelitvenim knjigam M 1, M 2 itd. Spisi tečejo od 1799 dalje. Po svojem nastanku ne predstavljajo posebnega fonda, so pa danes zaradi svojevrstnega postopka v polpreteklem času postali via facti že nekakšna samostojna arhivska enota ali fond (citiram: DAS, Spisi k rudarskim knjigam, ovoj št. ...). — Rudarski urad v Idriji ima sicer bolj malo podatkov o premodu, kar pa jih ima, se nanašajo na Kras v času 1760—1790. Knjige hrani Mestni muzej v Idriji (citiram: MMI, Resolucijski protokol — ali: MMI, Rudarskosodni gl. protokol — ali: MMI, Glavni repertorij). — V času Ilirskih provinc je vrhovni francoski nadzornik rudnikov nastopil svojo službo šele 29. junija 1810 in jo opravljal v Ljubljani do likvidacije provinc. Skozi ves ta čas so prejšnje nižje rudarske oblasti ostale na svojih mestih in fungirale dalje. Viri za to kratko obdobje so ohranjeni, kolikor izhajajo iz uradovanja francoskega nadzornika, v Archives nationales v Parizu. Tu so v posebni seriji fasciklov z oznako »F«. Pododdelek s signaturo »F¹⁴ 1043 Mines« vsebuje 6 dosjejev podatkov za leti 1810 in 1811 (citiram: NAP, Ilirske province, F¹⁴ 1043, Rudniki). Svoje lastne izpiske iz teh 6 dosjejev mi je ljubeznivo posodila za uporabo dr. Melitta Pivec-Steletova. — Rang višjega rudarskega urada je imela ustanova, kreirana 7. avgusta 1842, ki se je uradno imenovala do 1846, ko je spremenila ime, »Innerösterreichisch-küstenländische Steinkoh-

lenbau-Direktion in Leoben«, potem pa »Österreichisch-steirische Steinkohlenschürfungs-Direktion in Leoben«. Kompetentna je bila zgolj za »železniške« premogovnike, torej za tiste državne rudnike, ki so jih odpri in eksploatirali ob gradeči se železniški progi Dunaj—Trst z namenom, da bodo oskrbovali lokomotive z dobrim premogom. Ozemlje te posebne leobenske direkcije se je raztezalo tudi na znaten del Spodnje Štajerske. Spisi navedene direkcije predstavljajo obsežen in izdaten fond, ki ga hrani Arhiv finančnega ministrstva na Dunaju (citiram: AFM, Premogokopna direkcija Leoben). — Na slovenskem delu Štajerske sta bila njej podrejena rudosledni revir Slovenska Bistrica (od 1843 do 1845; od 1845 dalje Slovenske Konjice) in rudosledni revir Celje (od 1843 dalje; 1846 dvignjen v Rudarski urad Celje). Tudi te spise hrani Arhiv finančnega ministrstva na Dunaju (citiram: AFM, Sl. Bistrica — ali: AFM, Sl. Bistrica-Konjice — ali: AFM, Konjice; za Celje: AFM, Celje).

Ad 2. Izmed fondov premogokopnih podjetnikov naj omenim fond v arhivu rudnika Zagorje ob Savi s podatki od 1796 dalje (citiram: ARZ, fasc. I—VIII), v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu Zbirko Rosthorn s podatki za premogovnik Leše od 1822 dalje (citiram: KDA, Zbirka Rosthorn); DAS hrani fond z naslovom Ruardove fužine in rudokop Sava, ki ima podatke za premogovnik Zagorje v času 1791—1828 (citiram: DAS, Ruardove fužine, fasc. 4), Rudnik živega srebra v Idriji pa hrani v svoji arhivski zbirki »Grubenbau-Manipulation-Stuffensammlung« tudi poseben fascikel o premogu na Krasu v času 1796—1800 (citiram: IRA, serija G-M-S, fasc. III).

Ad 3. Fondi trgovinskih ali komerčnih instanc so sledeči: V arhivu dvorne komore na Dunaju je pod skupnim imenom »Novi komerc« pododdelek »Notranja Avstrija«, ki ima za čas 1755—1769 podatke o premogu na Goriškem in Gradiščanskem, Štajerskem, Kranjskem in Koroškem (citiram: ADK, Novi komerc, Notranja Avstrija), dalje pododdelek »Litorale« s podatki za Kras in Istro za obdobje 1757—1797 (citiram: ADK, Novi komerc, Litorale), končno pododdelek »Komerčna komora«, ki obravnava premog ob obali od Šibenika do Slovenske Istre, okoli Lipice in Vremskega Britofa v letih okoli 1830 (citiram: ADK, Novi komerc, Komerčna komora). Tudi arhiv finančnega ministrstva hrani serijo fasciklov z naslovi »Komercc« za predmarčno dobo (citiram: AFM, Komercc). — S komerčnimi zadevami na Kranjskem se je še posebej ukvarjala v letih 1747—1774 manjša komisija; v njenih spisih je najti podatke za premog, šoto in prve peči na premog (citiram: DAS, Kranjska komerčna komisija). Seveda je tudi v predmarčni dobi delovala v Ljubljani podobna komisija (citiram: DAS, Deželna trgovinska komisija). Poleg tega hrani DAS še manjšo skupino spisov, ki so ostanek nekega fonda, ki se mu provenienca ne dá določiti (citiram: DAS, škatla Trgovina in obrt). — Končno naj dodam, da sem nekaj za to razpravo pomembnih podatkov našel še v Državnem arhivu na Reki za sredino 18. stoletja (citiram: DAR, Reško glavarstvo, komerc).

Ad 4. Zelo važen vir so razni privatni rokopisi. Za premogovništvo v Zagorju ob Savi sredi 18. stoletja sta pomembni tisti dve knjigi dnevnika Franca Rakovca-Raigersfeldta, ki imata naslov Diaria 1746—1750

oziroma Diaria 1751—1756; podatke v dnevnik je vnašal avtor sproti po datumih (citiram: DAS, Raigersfeldtova Diaria 1746—50 ali 1751—56). Arhiv dvorne komore ima v svoji zbirki rokopisov knjigo s skrajšanim naslovom Steinkohlenwesen beschrieben von Johann Georg Megerle von Mühlfeld... ao 1820. Njegovi podatki zajemajo čas 1726—1820 (citiram: ADK, Rokopis št. 352). Izvleček iz te knjige, veljajoč samo za ozemlje Štajerske, je izdelal isti avtor istega leta; skrajšani naslov se glasi: Was that die Staatsverwaltung für die Entdeckung und Benützung der Steinkohlen in dem Herzogthume Steiermark?... Wien 1820. Rokopis hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu (citiram: ŠDA, Rokopis št. 195). Proces koksanja premoga v letu 1838 je popisano v rokopisu, ki ga hrani Arhiv dvorne komore in ga je napisal železarski inspektor Szlavik (citiram: ADK, Rokopis št. 353, Szlavik). Starejša rudokopna tehnika z geologijo in jamomerstvom ter odnos rudniških predstojnikov do rudarjev so dobro popisani v rokopisnem šolskem učbeniku, ki si ga je pisal leta 1846 J. Poschinger; shranjen je v ovoju, a fascikla 7 Zbirke Rosthorn (citiram: KDA, Zbirka Rosthorn, Poschinger).

Ad 5. Glede arhivskih fondov političnih oblasti naj opozorim na dejstvo, da so to v splošnem za premogovništvo manj važni fondi in da sem pregledal zato le tiste, ki se hranijo v DAS in v Mestnem arhivu ljubljanskem; DAS hrani arhiv kranjskih deželnih stanov (citiram: DAS, Stanovski arhiv, reg. I—VIII), arhiv Reprezentance in komore za Kranjsko (citiram: DAS, Reprezentanca in komora), arhiv Ilirskega gubernija za predmarčno dobo (citiram: DAS, Gubernijski arhiv, reg. VIII); v Mestnem arhivu sem se okoristil s podatki nekaterih spisov iz registrature I za čas ob koncu 18. stoletja (citiram: MALj, Reg. I).

Ad 6. Izmed glavnih tiskanih virov naj navedem Tafeln zur Statistik der österr. Monarchie (citiram: Tafeln zur Statistik), dalje Montanistische Billanz (citiram: Mont. Billanz), J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthumes Krain, knj. II in III (citiram: Valvasor, Die Ehre), Balthasar Hacquet, Oryctographia carniolica, I—III, Leipzig 1778—1784 (citiram: Hacquet), končno Johann Anton Scopoli, Einleitung zur Kenntniss und Gebrauch der Fossilien. Für die Studierenden. Riga und Mieltau, 1769 (citiram: Scopoli).

Viri, ki sem jih sicer še uporabljal pri svojem delu, a jih nisem uvrstil v nobeno izmed zgornjih 6 skupin virov, so tile: O premogu oziroma premogovem prahu v naših lekarnah 17. stoletja so podatki v zapuščinskih inventarjih (citiram: DAS, Zapuščinski inventarji); za nekatere osebne zadeve vodje vremskega premogovnika sem našel podatke tudi v Deželni deski (citiram: DAS, Deželna deska).

* * *

Ker naša zgodovinska literatura še ni podrobno in točno raziskala premogovništva na slovenskem narodnostnem ozemlju v prvem stoletju njegovega obstoja, se mi je tudi s tega stališča zdelo primerno, da se lotim naslovnega vprašanja s posebno razpravo.

Sicer je kot prvi objavil več podatkov o premogu Alfons Müllner v svojem časopisu Argo, X, 1902, str. 26—29, 33—35, v članku Steinkohle,

ki je del razprave Das Bergwesen in Krain, vendar brez pravega občutka za sintezo. Kot se Müllner omejuje na Kranjsko, tako se omejujeta na Koroško dve deli. Prvo delo je Hermanna Wiessnerja Geschichte des Kärntner Bergbaues, III. Teil, Kärntner Eisen, Klagenfurt 1953 (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 41. und 42. Band), drugo delo pa knjiga Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953 (Herausgegeben von der Kammer der gewerblichen Wirtschaft für Kärnten). Vendar obe deli obdelujeta le posamezne koroške premogovnike v sklopu razprav drugačne vsebine. Delno ima še značaj »deželne« zgodovine premoga obsežna knjiga Janka Orožna z naslovom Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dolá, I, Od početka do 1918, Trbovlje 1958, čeprav je težišče knjige le štajerski del Zasavja. Isti pisec je zajel del Spodnje Štajerske tudi že v nekoliko starejši razpravi z naslovom O nastanku rudarstva in industrije v Celju in njegovem zaledju (Celjski zbornik 1951, Celje 1951; str. 53—66). Zgolj na posamezne rudnike se omejujejo dela: Dve sto let rudnika Zagorje — 1755—1955, Zagorje 1955; Jože Železnik, Zgodovinski tehnični razvoj premogovnika Zagorje (tipkopis v upravi rudnika; sestavljen okoli leta 1950); Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline (Poljudnoznanstvena knjiga, 4; Maribor 1954).

Ostala slovenska pa tudi avstrijska dela s tega področja omenjam sproti v opombah; v glavnem so to za nas manj pomembne razprave.

* * *

Ker bomo v besedilu razprave večkrat naleteli na razne izraze, ki so se uporabljali v rudarstvu, naj tu še prav na kratko podam naslednja pojasnila: Premog je postal regal šele leta 1766. Po tem času je podeljeval vladar preko rudarskih uradov ležišča premoga reflektantom v tako imenovani »fevd« (Lehen). Uradno je bil ta izraz v rabi do leta 1854, čeprav ni imel rudarski fevd razen izraza nič skupnega s klasičnim fevdnim pravom in fevdnim odnosom. Šele tkim. Franc Jožefov rudarski red iz leta 1854 je upeljal kot uradni izraz »Die Verleihung« — podelitev. Rudarski fevd ni bil absolutna privatna lastnina, pač pa samo relativna privatna lastnina; to se pravi, da je zapadel, čim niso bili izpolnjeni vsi pogoji (če reflektant ni začel kopati v predpisanem roku, če je že načeti kop zanemaril in ni v njem kopal delj časa itd.). Ker se je podeljeni rudarski fevd nanašal samo na zalogo premoga v zemlji, je moral reflektant plačati lastniku zemljišča pogojeno odškodnino. Lastnik zemljišča v nobenem primeru ni mogel in smel prepovedati eksploatacije premoga. — Ves postopek za pridobitev rudarskega fevda je potekal v treh delih: Kdor je hotel iskati premog v določenem področju, je — prvič — moral prositi za rudosledno dovoljenje s točno navedbo kraja iskanja. Rudarski urad mu je zato dal rudosledno pismo (Schurfschein, Schurfbrief), ki se je ob izdaji vpisalo v rudosledno knjigo. Reflektant je smel rudoslediti samo na osnovi tega dovoljenja. Ko je prosilec naletel na rudnino in jo je hotel eksploatirati, je — drugič — prosil rudarski urad, da mu podeli pravico kopanja. Urad mu je sedaj izdal *rudokopno pismo* (Muthschein).

Ta dokument se je vpisal v knjigo rudokopnih pravic (Muthungsbuch). Najpozneje dva meseca po pričetku kopanja je moral kopač — tretjič — zahtevati potrdilo o podelitvi pravice kopanja, torej *fevdno pismo* (Lehensbrief, pozneje Verleihungsbrief). — Enota za izmero podeljenega »fevda« se je imenovala jamska mera. Do uvedbe metrskega sistema so stranice merili z dunajskimi klaftami (1 dun. klafta = 1,896 m), površino pa z dunajskimi kvadratnimi klaftami (1 kvadrat. dun. klafta = 3,597 m²). Jamska mera je merila 12 544 kvadrat. dun. klafter (224 × 56 dun. klafter). Zelo pogosto so podelili tudi tako imenovano dvojno jamsko mero s 25 088 kvadrat. dun. klafter površine (224 × 112 dun. klafter). — Lastnik rudarskega »fevda« je mogel biti tako posameznik kot družba in država. Rudarska lastnina neke družbe je smela biti razdeljena največ na 128 kuksov ali rudarskih deležev (število lastnikov teh deležev ni bilo omejeno). — Dolgo vrsto let so oblasti poudarjale, da je izkop premoga neobdavčen. S tem so hotele eksploatacijo premoga čimbolj zakoreniniti. Šele ko je bilo to doseženo, so s 1. novembrom 1838 upeljali rudarsko desetino (Bergzehent, die Frohne). Od nakopane količine premoga v nekem koledarskem letu bi moral podjetnik odstopiti državi $\frac{1}{10}$ proizvodnje v naturi. Vendar so to vrednost preračunali v denar. V bistvu ni desetina, izročena v denarju, nič drugega kot davek na proizvodnjo.

1. PREMOGOVNIŠTVO DO KONCA 18. STOLETJA

Po dosedanjih ugotovitvah so poznali premog na slovenskem narodnostnem ozemlju vsaj že v prvi polovici 17. stoletja. Takrat so ga imenovali sanguis draconis oziroma po domače premogova ali zmajeva kri (premog = zmaj).¹ Prvi so uporabljali premog lekarnarji v zdravilniške namene. Tako so mogli kupiti bolniki premog v lekarni Novomeščana Jakoba Muharja vsaj že od leta 1640 dalje, v lekarni Ljubljančana Franca Cirianija pa najpozneje od leta 1647 dalje.² Spričo teh dveh podatkov niso Valvasorjeve vesti iz leta 1689 o premogovi krvi, ki da jo kopljejo blizu Strahovelj pri Zagorju ob Savi, nič več novosti.³ V prah zdrobljeni premog se je še dolgo zadrževal v naših lekarnah, saj ga je prodajala lekarna živosrebrnega rudnika v Idriji celó še leta 1769.⁴ Seveda me usoda lekarniškega premoga tu podrobneje ne zanima, ker to pač ni bila tipično gospodarska izraba koristne rudnine. Zadošča naglasiti, da so potrebne količine premoga zlahka nakopali v naših domačih krajih, na primer v Zagorju, na Krasu itd.

Sredi 18. stoletja je prišlo do bistveno važne spremembe: leta 1750 je skupina holandskih kapitalistov ustanovila na Reki čistilnico sladkorja,

¹ I. Koštiál, Od kod ime premog, ŽiS 1930, I, str. 524; isti, Etymologisches, sep. iz Zeitschrift für sl. Philologie, Bd VII, 3/4, Leipzig 1930.

² DAS, Zapuščinski inventarji, Lit. Z, fasc. LIV, št. 12; Lit. F, fasc. XIV, št. 16; Stan. arhiv, reg. I, fasc. 5, sn. 1, 2, 6, 10; prim. Fran Minafik, Črtice iz zgodovine kranjske farmacije, sep. iz »Apotekar. vestnika«, Zagreb 1931—35, str. 66.

³ Valvasor, Die Ehre, II, str. 143; III, str. 428.

⁴ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rdeča št. fasc. 1574.

takrat največji manufaktorni obrat v naši bližini. Ti napredni Holandci so že v zahodni Evropi videli, da so mnogi tamkajšnji obrati uspešno vključili premog v proizvodni postopek in ga uporabljali v velikih količinah. Zato so si lastniki rafinerije izposlovali že v ustanovitvenem privilegiju tudi dovoljenje, da smejo za potrebe svojega obrata poleg drugega iskati in kopati premog. Precej verjetno je, da so spočetka še uporabljali les, si pa kmalu oskrbeli premog. To jim je najprej omogočil naš znani merkantilist in svetnik komore in reprezentance Franc Rakovec-Raigersfeldt, pozneje so si pa pomagali sami.

Rakovec je zvedel za premog v Zagorju verjetno leta 1736, ko so ga tod ponovno »odkrili«⁵ ljudje, ki so urejali strugo Save zaradi boljše plovbe.⁵ Vendar si je utegnil ogledati zagorski sloj premoga šele 13 let pozneje, v septembru 1749. Čeprav je kot napreden gospodarstvenik morda že znal pravilno vrednotiti premog, ga ni mogel izkoriščati, ker bi ga nihče ne kupil. Šele januarja 1752 so mu nakopali tamkajšnji kmetje 85 kg premoga. To količino je Rakovec takoj poslal v dar in preizkus svojemu znancu Arnoldu, ravnatelju reške čistilnice sladkorja.⁶ Arnoldu je kakovost premoga ugajala in hotel ga je imeti še več. Ko so Holandci spoznali zagorski premog, so prosili sredi avgusta 1755 oblasti za prost prevoz premoga od Zagorja do Reke; plačali bi le nekaj malega mitnine.⁷ Iz tega sledi, da je račun pokazal Holandcem, da more zagorski premog uspešno konkurirati lesu iz bližnje in daljnje okolice Reke in da je za njih rentabilen. Rakovec je imel torej dovolj razlogov, da je prosil rudarske oblasti za podelitev pravice kopanja premoga (kot da bi bil to regal, čeprav de iure še ni bil!). Pravico je prejel dne 11. novembra 1755 za Pešenk pri Zagorju. S tem, da je kmalu nato prejel imenovano ležišče premoga tudi v rudarsko last,⁸ je uradno postal prvi lastnik in pravi eksploatator »premogovnika«⁹ v industrijske namene na slovenskih tleh vobče in začetnik zagorskega rudnika še posebej, čeprav je bilo vse skupaj seveda zelo miniaturno. Šele s to prvo uradno podelitvijo premogovega ležišča v last se prav za prav pričinja zgodovina premogovništva na slovenskem narodnostnem ozemlju. Tudi naslednji Rakovčev izkop premoga je bil skromen: dne 17. januarja 1756 je prejel iz Zagorja 10,8 ton premoga. Vso količino so mu nakopali štirje kmetje v petih dneh. Polovico količine je obdržal zase (morda za potrebe svojega gospodinjstva?), polovico je spet poslal Arnoldu na Reko. Februarja so kmetje še kopali premog za Rakovca, a količine niso znane.⁹

⁵ DAS Stan. arhiv, reg. I, fasc. 531 a, sn. 2; ADK, rokopis št. 352, str. 328; prim. Alfons Müllnerjeve podatke v Argo X. 1903, str. 27, in v njegovi *Geschichte des Eisens...*, Wien — Leipzig, 1909, str. 430.

⁶ DAS, Raigersfeldov Diarij 1751—56, podatki pod datumom 26. I. 1752.

⁷ DAS, Reprezentanca in komora, Fabriquewesen XII—22; ADK, Novi komerc, Notranja Avstrija, rd. št. fasc. 466.

⁸ DAS, Rudarska knjiga M 8, str. 76; ibidem, škatla Trgovina in obrt, spis z datumom 11. XI. 1755; prim. Argo X, str. 27; DAS, Raigersfeldov Diarij 1751—56, 4. XII. 1755.

⁹ DAS, Raigersfeld. Diarij 1751—56, 17. I., 8. in 18. II. 1756 ter 16. september 1756.

Rafinerija je vendarle hotela izkoriščati ležišča, ki so bila bliže Reki. Skoraj gotovo v zvezi s tem je prejela intendantca za Goriško in Trst s sedežem v Trstu 6. decembra 1756 nalog, naj navede kraje na svojem območju, kjer je mogoče kopati premog.¹⁰

Po Rakovčevi smrti leta 1760 se nekaj časa nihče ni zanimal za zagorski premog. Šele 23. julija 1766 je ta postal last Marka Antona barona Polhograjskega, za njim sredi septembra 1771 last Franca Jožefa Klinza, končno 10. aprila 1777 še Jakoba Antona Wintershofna. Nihče od teh treh »podjetnikov« ni več pošiljal premoga na Reko. Sicer je pa sploh vprašanje, koliko premoga so še nakopali v Zagorju za kakršne koli gospodarske potrebe. Za Wintershofnom se skoraj 20 let ni nihče zanimal za eksploatacijo premoga.¹¹

Povezava reške čistalnice sladkorja z Rakovcem je precej samostojen dogodek; samostojen v tem smislu, da je postal realnost brez posredovanja ali pritiska oblasti, vzgleda drugih manufaktur, priporočanja raznih agentov in podobno. Je rezultat povpraševanja in ponudbe. Sicer so pa pričele politične oblasti raznih instanc z dekreti pospeševati in priporočati eksploatacijo premoga šele skoraj 13 let za prvo Rakovčevo pošiljko zagorskega premoga na Reko.

* * *

Državne oblasti pospešujejo kopanje premoga. Da bi se Avstrija čim hitreje razvijala gospodarsko, so njene politične oblasti pričele v obliki odredb in z obljubo nagrad forsirati kopanje in uporabo premoga. Uvaja jih dekret, ki je izšel 2. januarja 1766 in je bil 25 dni pozneje objavljen v Wiener Zeitung. Določal je, da sme premog iskati vsakdo, vendar si mora priskrbeti rudosledno pismo. S tem pooblastilom si je slehernik pridobil pravico, kopati premog tudi na tujem zemljišču in ga uporabljati po svoji volji. Zemljiški gospod se je moral prav tako oskrbeti s takim pismom, moral pa je takoj pričeti z delom. Dalje je bilo določeno, da bo vsak fužinar in tisti, ki ima opravka z železom, prejel nagrado 50 fl in meščansko ter mojstrsko pravico, če bo pokazal prednosti premoga in jih posredoval še drugim, vendar morajo mešati najmanj $\frac{2}{3}$ premoga in $\frac{1}{3}$ oglja.¹²

S tem, da si je moral vsak interesent za premog priskrbeti pri rudarskih oblasteh rudosledno pismo, je bilo že določeno, da je premog regal, pridržana rudnina; v eksploatacijo jo je podeljeval vladar preko rudarskih uradov.

Že takoj 2. januarja 1766 so določile koroške oblasti, da bo nagrajen tisti, ki bo uporabljal pri predelovanju železa premog.¹³ Kakor ta žele-

¹⁰ ADK, rokopis št. 352, str. 25.

¹¹ DAS, Rudarska knjiga M 8, str. 130, 161, 192; prim. Argo X, str. 27.

¹² ADK, rokopis št. 352, str. 34; prim. Hermann Grosch, Die Anfänge des Kohlenbergbaues in Österreich und seine staatliche Förderung unter Maria Theresia, Dissertation ... der Universität Wien im Jänner 1937, str. 51—52; Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953, str. 220.

¹³ ADK, rokopis št. 352, str. 118.

zarska dežela je bila tudi Štajerska širokopotezna: dne 14. julija istega leta je izšla v Gradcu odredba, ki je jamčila »najditelju« premoga na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem (torej v Notranji Avstriji) primerne nagrade in odredila, da se opravi začetno kopanje na državne stroške.¹⁴ — Po teh datumih je izšlo še več podobnih dokumentov; vsi dokazujejo, da je bila propaganda v korist premoga docela sistematična. V agitacijo so posegle, prav gotovo na sugestije političnih oblasti, še notranjeavstrijske kmetijske družbe.

Kmalu po julijski graški odredbi je res odkril pater Steiz, ki ga je poslala *štajerska kmetijska družba*, premog najprej v srednji Štajerski blizu Voitsberga (tu ga je sicer že leta 1761 našel Anton Weidinger), potem v spodnji Štajerski na Konjiški gori med Konjicami in Žičami. Za nagrado je prejel v septembru 1766 zlato medaljo. Ob istem času, to je poletju 1766, je ponovno poslala kmetijska družba na raziskovalno pot še Ignaca Geista. Tudi ta je naletel na premog najprej pri Voitsbergu, torej na že raziskanem področju. Nato se mu je priključil abbé Poda; oba skupaj sta izsledila premog na več krajih zgornjega in srednjega dela Štajerske. Zatem je Poda sam odšel na Konjiško goro in ga seveda našel (torej: ponovno našel) tudi tu. — Po tem času so še nekajkrat pregledali daljnjo okolico Gradca.¹⁵

Precej sistematično je bil pregledan tudi slovenski del Štajerske. Tako je mariborski okrožni uradnik Langenmantel opozoril septembra 1767 štajersko kmetijsko družbo, da se nahaja premog v hribu blizu Maribora. Takoj je prispel pater Steiz in ga izsledil blizu Ruš, bolje rečeno ponovno odkril, ker ga je pred njim našel tu že slovenski mestni kaplan Matija Friedrich, mariborski mestni župnik Ferdinand Wassermann pa je prosil dovoljenja, da bi ga smel kopati. Pater Steiz se je nato podal istega 1767. leta po nalogu štajerske kmetijske družbe v bližino žičkega samostana in odkril premog na hribu sv. Neže. Od tu se je usmeril proti Šoštanju, kjer je tudi izsledil ležišče premoga (morda prav v Velenju?). Svojo raziskovalno pot je zaključil tega leta v Zagorju ob Savi, kjer pa seveda že zdavnaj ni bil več prvi, ki je tu naletel na premog. Iz smeri potovanj patra Steiza in iz takojšnjih najdb premoga v obljudenih krajih smemo sklepati, da so ga v te kraje usmerjali domačini, ki so pač že pred njim vedeli za ta ležišča. Pri takratnem znanju geologije premoga in spricho oddaljenosti patrovega doma od citiranih nahajališč premoga je bolj malo verjetno, da bi Steiz sam od sebe odkril vsa ležišča premoga. Prav taka je usoda varaždinskega kovaškega mojstra Jakoba Böttingerja, ki je na hribu sv. Neže našel premog leta 1768, prav takrat še v Pohorju nad Rušami, končno leta 1769 na hribu med Žičami in Konjicami.¹⁶ Ni treba dvomiti v to, da so ga tja usmerjali domačini. Kako bi sicer Varaždinec takoj naletel na premog v tujih krajih?

¹⁴ Ibidem, str. 24; ŠDA, rokopis št. 195, str. 6.

¹⁵ ADK, rokopis št. 352, str. 294, 297, 305—6, 311, 315—6; ŠDA, rokopis št. 195, str. 74, 76, 84, 95.

¹⁶ ADK, rokopis št. 352, str. 286, 295, 305; ŠDA, rokopis št. 195, str. 65, 74, 84.

Premogovniška mrzlica je šla precej v širino. Leta 1766 so našli premog na Tirolskem, leta 1767 na več krajih na Koroškem, tudi v Gmündu blizu Spittala na Dravi; tega so dali v preizkus *koroški kmetijski družbi*. Leta 1770 so ga našli še blizu Bleiberga pri Beljaku.¹⁷

Leta 1768 je bilo ukazano *goriški kmetijski družbi*, naj pazi na premog. Da so tam res našli manjše leče lignita, nam izpričuje prošnja gozdnega mojstra Lenarta Buglionija sredi decembra 1763, da bi smel kopati premog v goriških in tribušenjskih gozdovih. Ko so naslednja leta odkopali nekaj premoga pri Tolminu, so ga dali v preizkus dr. Scopoliju v Idriji. Ugotovil je, da to ni pravi premog. Na podlagi teh in podobnih izsledkov je dovolilo leta 1769 tudi goriško glavarstvo premijo 25 fl najditelju premoga.¹⁸

Sredi januarja 1769 je odkril premog med Medvodami in Mednim nad Ljubljano ljubljanski čevljar in laborant Folius. V mesto ga je pripeljal 450 kg. Ta dogodek je spodbodel *kranjsko kmetijsko družbo*, da je razpisala 23. februarja premijo 6 dukatov za tistega, ki bi našel premog blizu Ljubljane. Slaba dva meseca pozneje so odkrili koristno rudnino blizu čevljarjevega kopa tudi člani ljubljanskega kovaškega ceha.¹⁹ Da bi se še bolj povečalo zanimanje za premog, je kranjska kmetijska družba svoj odlok večkrat ponovila.²⁰ V jeseni so šli kovači še enkrat tja in si ga nakopali 670 kg.²¹ Januarja 1770 so prišli iz Zagorice pri Mokronogu v Ljubljano glasovi o tem, da so tam zadeli na sloj premoga. Vajkard baron Gall, lastnik imenja Zagorica, je bil pripravljen takoj oskrbovati s premogom Ljubljano. Ocenil je, da bi ga mogel letno nakopati 560 ton. Potegoval se je tudi za 30-letno mitninsko prostost glede prevažanja premoga. Ko so ljubljanski obrtniki sporočili, da bi premog naročili, če bi jim ga baron najprej poslal 100—150 kg brezplačno za poskus, je leta v začetku maja res poslal okoli 250 kg premoga. Ocenio in preizkus s tem lignitom je napravil pater Gabrijel Gruber.²²

Na Hrvatskem v splošnem razvoj ni mnogo zaostajal za našim. Za Hrvatsko — prav za prav za vso ogrsko polovico države — je izšla leta 1768 odredba, naj se komitati, ki jim primanjkuje lesa, poslužujejo premoga. Takoj po objavi odredbe je že odkril znani Jakob Böttinger premog na več krajih na desnem bregu Mure v Peklenici, v gospostvu Čakovec in drugje v Hrvatskem Zagorju. Naslednjega leta je spet našel premog na dveh krajih v bližnji in daljnji okolici Varaždina, končno leta 1770 še enkrat blizu tega mesta. Nekaj pozneje, namreč leta 1786, ga je odkopal Franc Buchholz, rudarski mojster, na raznih krajih v bližini Ivaneca, pri Gotalovcu, v Peklenici, na desni obali Mure v višini Ormoža in drugje.²³

¹⁷ ADK, rokopis št. 352, str. 320.

¹⁸ Ibidem, str. 26.

¹⁹ DAS, Reprezentanca in komora, PP, T-1-1.

²⁰ Ibidem, PP T-1-1 in CC, S-30-1.

²¹ Ibidem, PP, T-1-1.

²² Ibidem.

²³ ADK, rokopis št. 352, str. 481—2, 484, 501, 504.

To v podrobnosti segajoče raziskovanje prvega impulza premogovniške mrzlice nam pove, da je šlo iskanje premoga precej bolj v širino kot pa v globino in da so bili pri tem iskanju udeleženi zelo različni poklici. Uspehi dela niso bili ravno nični, toda gospodarski učinek je bil komaj zaznaven. Ker ni bilo pravega tržišča, premog kljub nagradam ni šel v promet. To dokazuje tudi entuziastični načrt barona Galla o letnem izkopu več sto ton premoga, ga pa ni mogel prodati oziroma podariti več kot nekaj sto kilogramov obrtnikom. Kljub vsemu je bil ta napredek pravo nasprotje rudarski vnemi v takratni in tudi še v poznejši Srbiji. Če so njeni prebivalci vedeli za nahajališča rud in rudnin, se niso upali o njih obvestiti Turkov, ker je bilo rudarsko delo pri njih domala podobno suženjskemu delu. Srbi so se naravnost izseljevali iz krajev, ki so imeli rudnike. Zaradi takega stanja so prvič kopali premog v Srbiji šele leta 1837,²⁴ torej v času, ko so na slovenskem narodnostnem ozemlju že nakopali skoraj 6200 ton premoga.

* * *

Zanimanje za premog popusti v desetletju 1780 do 1790. Kopanje premoga v Avstriji seveda ni potekalo kar brez ovir. K oviram so nekaj prispevale takratne evropske razmere, nekaj pa dejstvo, da so kljub vsej propagandi in denarnim nagradam obrtniki in manufakturisti še vedno močno zaupali oglju in lesu. Verjetno pa je največ krivde v tem, da so se državne oblasti odrekle podpori premogovništvu. To dokazuje notranjeavstrijski odlok z dne 25. junija 1784, ki pravi, da se prepuščajo premogovniki in njihova eksploatacija zgolj privatni podjetnosti.²⁵ S tem pa seveda še ni rečeno, da je premogovništvo zamrlo ali doživelo uničujoč udarec.

Razen glavnega dogajanja, ki je potekalo v tem času na Krasu po zaslugi reške čistilnice sladkorja in ga bom orisal v naslednjem poglavju, moram dodati na tem mestu nekaj drobnih podatkov, ki sicer ne govore o večjem kopanju, so pa le sestavni deli kontinuitete v zanimanju za premog. Tako zvmemo za marec 1784, da je bilo treba pripraviti za Collegium Nazarenum v Rimu zbirko rudnin, ki jih je premogla Avstrija. V ta namen je mesec dni pozneje poslal Franc Lampe rudarskemu uradu v Idriji premog zanj. Premog je bil nakopan nekje na Krasu; iz prošnje za rudosledno pravico z dne 23. julija 1784, ki jo je napisal Lenart Buglioni, gozdni mojster v Gorici, zvmemo, da so naleteli na leče lignita tudi na Goriškem; istega leta, torej 1784, je kopal premog blizu Sabotina neki Morelli; skoraj sočasno z njim je želel kopati premog tudi Gottlieb Hochkofler iz Trsta; ta je oktobra 1786 prosil za novo ležišče premoga blizu Senadolic in od tu vozil rudnino tudi v Trst.²⁶

²⁴ Vasilije Simić, Razvoj ugljenokopa in ugljarske privrede u Srbiji, Beograd 1958, str. 6—16 (Posebna izdanja SAN, 300).

²⁵ ŠDA, rokopis št. 195, str. 9—10.

²⁶ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1591; MMI, rudarskosodni gl. protokol za leta 1783—85 in 1783—89; DAS, Rudarska knjiga M 9, str. 24.

Bistveno važni napredek proti koncu 18. stoletja. Na slovenskem narodnostnem ozemlju in v njegovi bližini so spet izdatneje posegli podjetniki po premogu v začetku leta 1792. Tako je 7. januarja tega leta pričel kopati premog v Eibiswaldu v mariborskem okrožju Ignac Ernest pl. Purgay, dobro leto dni pozneje pa na Sonnbergu v srednji Koroški Ivan Obersteiner (v letih 1797—1801 je nakopal od 26,2 tone do 81,7 tone premoga).²⁷ Nato je spet pričela propagirati premog državna oblast. Dne 20. novembra 1795 je izšla določba, da so premogovniki oproščeni plačevanja rudarske desetine (da torej do sedaj še niso plačevali, da pa tudi v bližnji bodočnosti ne bodo plačevali davka na proizvodnjo!) in da so zaradi olajšanja dovoza in prodaje te rudnine tudi vse vožnje proste plačevanja cestnih mitnin za tri leta. Že 18. decembra so ji bile dodane še odredbe, ki so spodbujale podjetnike k večji uporabi premoga in šote, češ da primanjkuje lesa in oglja. Fužinarjem se ukazuje, da naj uporabljajo samo premog, ostalim pa, da naj do polovice ali vsaj tretjine mešajo premog. Ukaz je upošteval seveda stvarne težave, namreč veliko oddaljenost rudnikov od industrijskih središč, in okoliščino, da je ponekod lesa prav za prav še kar dovolj. Naroča se, naj se pivovarji in žganjekuhi še posebej poučijo o gospodarski izrabi premoga in o preureditvi peči na kurjenje s premogom.²⁸

Neposredno po novembrski določbi je dvorna komora priporočila rudniku živega srebra v Idriji, naj žge živosrebrno rudo s premogom, zgodaj spomladi 1796 je pa še dodala, naj ga iščejo kar v bližnji okolici Idrije. Dejansko so poleti tega leta iskali in našli zanj premog za idrijskim gradom ob potoku Nikovi in v Jeličnem vrhu nad Idrijo. Preizkus je pokazal, pravi neko sodobno poročilo, da to ni bil pravi premog. Zato je skoraj ob istem času predlagal neki Pyrer, naj bi v Idrijo vozili kirchbichelski premog.²⁹ Seveda se ekonomsko nemogoči načrt ni uresničil, zato pa je prišlo do nekega drugega zelo važnega koraka: Idrija je zaradi lastnih potreb in še neke okoliščine sama poslala svoje rudosledce na raziskovalno delo — na Kras.

Ta »neka okoliščina« je bila potreba Trsta po premogu. Tržaški gubernij je obljubil v septembru 1796 kar 100 dukatov nagrade tistemu, ki bi oskrboval tržaško tržišče z zadostnimi količinami premoga.³⁰ Takoj nato sta bila poslana na Kras idrijska rudosledca Mihael Kobau in Anton Gregorič. Pričela sta z raziskovanjem hribov od Senadol proti Trstu. Po pripovedovanju Senadolcev je že nekaj let prej uspešno kopal blizu njihove vasi premog neki privatnik, ki je pozneje kop opustil (to bi utegnil biti Hochkofler). Naslednje ležišče, ki ga je odkril Kobau z dvema

²⁷ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, rd. št. fasc. 3759; ADK, rokopis št. 352, str. 289, 313—5; ŠDA, rokopis št. 195, str. 68—9.

²⁸ MALj, reg. I, fasc. 147, ovoj 227; ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1616; ŠDA, rokopis št. 195, str. 90—1.

²⁹ Walter Petrowitz, *Aus Vergangenheit und Zukunft des Braunkohlenbergbaues in Alpenvorland und Wiener Becken*, Dissertation... an der phil. Fakultät der Universität Wien, Wien 1948, str. 46.

³⁰ ADK, rokopis št. 352, str. 26—7; Müllnerjeve trditve v *Geschichte des Eisens*, str. 541, da je bilo že 11. maja 1796 obljubljenih 1000 dukatov tistemu, ki bi poceni oskrboval Trst s premogom ali šoto, nisem mogel preveriti.

domačinoma, je bilo med Štorjami in Sežano. Oba domačina sta že preje kopala za nekega podjetnika. Ko je ta umrl, je kop prevzela okoli leta 1780 reška čistilnica sladkorja, ki ga je pozneje opustila in prešla na vremski premogovnik, ker je bil bližji in izdatnejši. Idrijčana sta dalje iskala premog okoli Senožec. Ker ga tu nista našla, sta se podala v Št. Vid pri Vipavi; zasledila sta dve premogovi ležišči blizu vasi Polje. Od tu sta se oba skupaj podala še v Istro (Labin, Pazin, Buzet), kjer je bilo mnogo premoga.

Dve leti pozneje, od 4. do 23. septembra 1798, je raziskovala Kras druga skupina rudosledcev: plavžarski mojster Franc Wernberger in praktikant Anton Krامل, ki so ju spremljali nam že znana Gregorič in Kobau, dalje še Jožef Eder in Ivan Rupnik, vseh šest iz Idrije, iz živosrebrnega rudnika oziroma rudarskega urada.³¹

Tako je prav s Krasa prišla sredi maja 1799 v rudnik manjša pošiljka črnega premoga, ki so ga izročili obratu za sublimacijo. Toda zaradi previsoke cene — 1 fl 2 kr za 56 kg — so nadaljnjo uporabo premoga začasno opustili. Preusmerili so se konec maja ali začetek junija na šoto. Za poskušnjo so narezali v okolici Bistre in Vrhniko večjo količino šote in jo prepeljali v rudniško tovarno.³² Ko je leta 1803 odkril Franc Wernberger premog v Jeličnem vrhu, so se v Idriji spet navdušili zanj. »Premogovnik« je sicer obratoval le od 16. avgusta 1803 do 7. januarja 1804 ter od 7. maja do 24. novembra 1804, toda obratoval je le, in tako so mogli že 19. decembra opraviti poskus taljenja svinca s premogom, ki je uspel. Leta 1806 je izsledil mojster neko drugo lečo premoga v istem hribu.³³

Poleg navedenih primerov so pričeli premog iskati in uporabljati proti koncu 18. stoletja podjetniki tudi drugih predelov slovenskega narodnostnega ozemlja. Živahnost je porasla prav znatno. Ta drugi impulz se je marsikje razvil v pravo eksploatacijo premoga, marsikje je pa po prvih poskusih kopanja zamrl; uspeh in trajnost sta pač zavisela od izdatnosti premogovega sloja, od ugodnih transportnih razmer, od investicij, in podobno. Ker se te dejavnosti že ne more več zajeti skupaj in je ne več podati v nekaj odstavkih, prehajam na drugačen sistem podajanja historiata premogovništva. Lotim se vsakega premogovnika posebej in to po sledečem geografskem razporedu: Najprej Kras; slede najjužnejši premogokopi na ostalem slovenskem ozemlju; njim slede osrednji rudniki v Zasavju in ob Savinji; za njimi se razvrste najsevernejši premogovniki, v glavnem koroški premogovniki (najprej vzhodnokoroški, za srednekoroškimi še »premogokopi« v zahodni Koroški). Videli bomo, da imajo skoraj vsi rudniki premoga svoje »začetke« v poslednjih letih 18. stoletja in da so mnoge med njimi pričeli eksploatirati prav fužinarji, ki so sledili priporočilom političnih oblasti glede uporabe premoga.

³¹ IRA, serija G-M-S, fasc. III; ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1625.

³² ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1627.

³³ ADK, rokopis št. 352, str. 323.

2. POSAMEZNI PREMGOVNIKI

Vremski Britof. Na slovenskem narodnostnem ozemlju so bili najprej organizirani in res širokopotezno eksploatirani premogovniki na Krasu. Za njih je značilno troje: 1. Začeli so jih izkoriščati neodvisno od dekretov državnih oblasti; 2. Kot utemeljitelj, stalni in največji kopač ter istočasno potrošnik je nastopala čistilnica sladkorja na Reki; 3. Ugodni zemljepisni položaj in dobra kakovost premoga sta omogočila, da je imel kraški premog tudi največje tržišče med vsemi našimi premogovniki 18. stoletja (Trst, Reka, čezmorski kraji itd.).

Ko so prenehale znane pošiljke premoga iz Zagorja na Reko, se je čistilnica preusmerila v začetku leta 1758 na bližji in boljši kraški premog. Že 31. januarja tega leta je bil poslan na Reko na stroške rafinerije neki kopač iz idrijskega rudnika. Ni dvoma, da je iskal in kopal premog, sicer bi se ne pritožil (brezuspješno pritožil) sredi maja 1760 lastnik gospostva Podgrad Ivan Ferdinand pl. Petazi, da mu ne nudi reška čistilnica, ki koplje premog na njegovem ozemlju v Škofljah, nobene koristi ali odškodnine za kopanje premoga.³⁴

Zdi se, da so povečali rudosledno dejavnost na Krasu posebno po letu 1775. Ker ni imela rafinerija sama sposobnega veččaka in nadzornika za kopanje premoga, se je obrnila leta 1778 na idrijskega rudniškega nadzornika Franca Lampeta z željo, naj prestopi v njeno službo.³⁵ To se je tudi zgodilo.

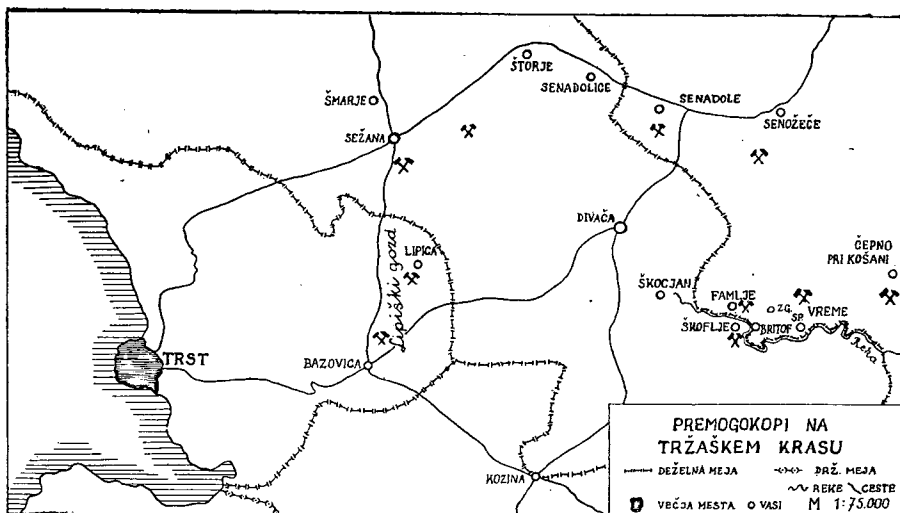
V aprilu 1782 je pričela rafinerija izkoriščati dva svoja manjša premogovnika. Kot prvi je bil načet kop v gozdu pri Lipici, drugega so odprli v okolici Bazovice. Oba sta bila za tedanje pojme bogata premoga dobre kakovosti.³⁶ Manjkajo le podatki o količini izkopa, številu rudarjev in podobno. Bila sta kmalu opuščena. Vemo le to, da so premog vozili v Trst in da je rafinerijo stal izkop 560 kg premoga le 19 kr, dovoz iste količine v Trst 34 kr. Prodajna cena v Trstu za to količino bi utegnila biti 1 fl; prodajna cena za 56 kg premoga bi potemtakem mogla znašati le 6 kr, kar bi bilo izredno poceni.

Čistilnica se je zlasti lotila kopañja premoga v Vremah. Vremski premogovnik je bil sestavljen prav za prav iz dveh jam, ki sta nosili ime po bližnjih naseljih. Prva se je imenovala Famlje in je bila starejša, druga se je imenovala Škoflje in je bila mlajša, a je imela boljši premog. Dne 1. decembra 1778 je prejela čistilniška družba prvo pravo rudosledno pismo za premog na polju Loka pri Famljah, dalje ob ponikalnici Reki pod vasjo Vremski Britof, končno na hribu Gaberk. Zaradi vse večje

³⁴ MMI, rudarskosodni gl. protokol 1750—59, 1760—65, 1766—69.

³⁵ Ibidem, protokol 1770—83; Hacquet, I, str. 70, piše kar precej o tem premogovniku; na str. 66 trdi, da je rafinerija dobavljala premog pred tem časom iz tujih dežel. Če je to res, potem moremo časovno vriniti kupovanje tujega premoga med skromne Rakovčeve pošiljke in leto 1778. — Prvi privilegij reški čistilnici je resnično dovoljeval kopati premog z določenimi ugodnostimi; dne 23. jan. 1775 je cesarica podaljšala privilegij rafineriji za nadaljnjih 25 let (DAR, Reško glavarstvo, komerc, omoť št. 18).

³⁶ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1625, 3489 in 3567; ADK, Novi komerc, Litorale, rd. št. fasc. 572.

Zemljevid št. 1

potrošnje je prejela družba 8. aprila 1780 še dve novi rudosledni pismi za bližnjo okolico.³⁷

Sistematično kopanje v Škofljah se je pričelo šele leta 1796. Čeprav ni konkretnih števil o nakopani količini premoga v rafinerijskih kopih od 1778 do 1796, se dá iz sledečih štirih znanih dejstev sklepati na sorazmerno veliko proizvodnjo premoga: 1. Premog so vozili iz Škofelj v precejšnjih količinah tudi v Trst za kritje tamkajšnjih potreb; 2. Ta premog je postal znan tudi v tujini in ga je prišla leta 1796 iskat celo neka ladja z Malte ter ga vkrcala 187,6 tone (neznani kupec je že plačal 44 kr kupnine); 3. Viri poročajo o tožbah, da se je nakopičilo pri rudniku več sto ton premoga brez izgleda, da bi se mogel kamorkoli prodati, ker ne more čistilnica sama vsega potrošiti; 4. Statistični podatki, ki nam tečejo šele od leta 1797 dalje, pričajo, da je potrošila čistilnica sledeče količine premoga:³⁸

leta 1797 . . . . . 854,0 tone	leta 1800 . . . . . 37,4 tone
leta 1798 . . . . . 502,6 tone	leta 1801 . . . . . 37,6 tone
leta 1799 . . . . . 93,5 tone	leta 1803 . . . . . 4,5 tone

V teh premogovnikih niso več delali samo kmetje, ampak tudi že pravi mezdni rudarji. Vsaj leta 1798, prav gotovo pa že precej pred tem in po tem datumu, je bil rudniški ravnatelj Gašper Dekleva, ki je bil

³⁷ DAS, Rudarska knjiga M 8, str. 214; prim. Argo X, str. 36; MMI, rudarskosodni gl. protokol 1770—83.

³⁸ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1625, in rokopis št. 352, str. 330—331.

sočasno tudi župan v Vremah.³⁹ — Delitev rudarjev v dve skupini in ravnatelj nam dajo vedeti, da se je vsaj v Vremah prakticirala delitev dela na osnovi, kakršno so imele tudi druge manufakture tistega časa.

Zdi se, da je pričela z letom 1804 na tržišču sploh in v rafineriji še posebej naraščati potrošnja vremskega premoga in da so morali zaradi tega dvigniti njegovo proizvodnjo. V tem me potrjujeta sledeča dva podatka: prvi navaja za Famlje in Škoflje skupaj za čas od 1. II.—30. IV. 1805 višino izkopa z 910, 7 tone, drugi pa pravi, da so izkopali (spet seveda v obeh jamah) v času od 1. VIII.—31. X. 1805 nekako 226,3 tone. Ker sta obe poročili verodostojni,⁴⁰ je možno iz njiju sklepati, da so v vsem letu 1805 izkopali okoli 1500 ton premoga.

Iz vsega, kar smo zvedeli o premogu in premogovnikih v 18. stoletju na slovenskem ozemlju in v čistilniških Vremah še posebej, sledi, da je bil *vremski premogovnik naš najmočnejši premogovnik v tem stoletju, reška čistilnica pa največji proizvajalec in potrošnik njegovega premoga*. Dvig in propad tega premogovnika je bil direktno odvisen od čistilnice in kompanijinih načrtov, delno tudi od tržišča, predvsem Trsta. Pripomniti moram tudi, da je bil last tujega kapitala.

V času obstoja Ilirskih provinc se je izkop v vremskem premogovniku zelo skrčil, neposredno po umiku Francozov pa je rafinerija premogovnik sploh opustila (številka o izkopu se nikjer ne navaja).⁴¹ Iz tega sledi, da pomeni obstoj Ilirskih provinc za rudnik in okoliške vasi, pa tudi za poklicne rudarje, znatno krizo.

Blizu Vrem in drugod po Krasu so po tem času kopali po malem še dalje razni podjetniki. Kot prvega naj omenim Franca Lukmana, upravitelja gospostva Podgrad, ki je od februarja 1808 dalje rudosledil premog okoli Sežane in Štorij. V letih 1815 in 1816 so ponovno kopali premog pri Lipici trije interesenti. Najšibkejši je bil Ignac Hagenauer, ki ga je nakopal leta 1815 le eno samo tono, naslednjega leta pa trud opustil. Močnejša je bila zapuščinska masa Štefana Mörtla, ki ga je 1815 nakopala 11,2 tone, leta 1816 pa kop opustila. Najmočnejši je bil vsekakor Vivante, ki je v obeh letih skupaj nakopal 205,6 tone premoga. Potrošila ga je tržaška rafinerija sladkorja, last tvrdke J. C. Ritter. Pri Sežani ga je nakopala leta 1816 kompanija iste čistilnice 220,7 tone. Za to leto vemo še, da ga je v okolici Podgrada kopal tudi Jožef Eggenhofer (količina izkopa ni znana; vsekakor je bila malenkostna). Leta 1827, torej leto dni po likvidaciji družbe reške čistilnice sladkorja, je ponovno pričel kopati premog v Škofljah podložnik Anton Muha iz Lokev.⁴²

Ne bi bilo prav, če bi prezrl še druge drobne navedbe o iskanju premoga na Krasu in njegovem obrobju. Če jih postavimo v vrsto drugih podobnih drobnih podatkov približno istega časa, bomo videli, da je bil interes za premog zelo širok in tudi dokaj globok. Naj pričnem s Francem grofom Scribani-Rossijem, ki je od marca 1823 dalje rudosledil premog

³⁹ DAS, Deželna deska, citron zvezek št. 1; ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1625.

⁴⁰ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 3489 in 3567.

⁴¹ ADK, Novi komerc, komerčna komora, rd. št. fasc. 1148.

⁴² Ibidem; prim. Argo X, str. 36.

okoli svojega imenja Zemenhof in vasi Koseze, Velika in Mala Bukovica ter Zarečje blizu Trnovega pri Ilirski Bistrici, v septembru še okoli Prema. Že v aprilu 1824 je smel kopati premog okoli Košane Ivan Kristijan Hartmann, lastnik čistilnice sladkorja v Gorici, ustanovljene tam leta 1821. Nedvomno je tudi ta kuril s premogom čistilniške kotle. Ko je pozneje obrat prešel v last firme J. C. Ritter & Comp., se je kopanje okoli Košane v novembru 1824 nadaljevalo. Ta tvrdka je februarja 1825 rudosledila premog v okolici vasi Tribuša blizu Kanala pri Gorici. Ignac Doksat iz Postojne je v aprilu in juniju 1825 rudosledil v samih znanih krajih: spomladi blizu Čepnega pri Košani, poleti okoli Smrja, Zarečja, Velike in Male Bukovice.⁴³ — Za tem razdrobljenim delom prenehajo podatki o kopanju premoga v bližnji in daljnji okolici Ilirske Bistrice vse do leta 1850.

* * *

Premogovnik pri Kočevju. Vrsto fužinarjev, ki so pričeli proti koncu 18. stoletja eksperimentirati s premogom v svojih obratih in si v ta namen omislili svoje lastne premogovnike, zaključuje fužinar Viljem knez Auersperg iz Dvora pri Žužemberku. Čeprav pripada njegova premogokopna aktivnost že 19. stoletju, ga vseeno prištevam skupini fužinarjev-pionirjev v premogovništvu.

Auersperg je prejel v rudarsko last dve jamski meri premoga neposredno ob mestu Kočevju dne 21. septembra 1803. To je vse, kar vemo o »začetkih« tega premogovnika; nista nam znana niti količina izkopa premoga niti nadaljnja usoda prvih dveh Auerspergovih jamskih mer. Le domnevati moremo, da je fužinar pridobil manjšo količino tamkajš-njega lignita, ga pa zaradi slabe uporabnosti kaj kmalu opustil.

Šele mnogo pozneje, ko je bilo zanimanje za premog znatno večje, je začel rudoslediti na Trati neposredno ob mestu Kočevar Ivan Röthl, in sicer 1. maja 1820. Podobnega dela se je spet lotil čez pet let, nakar mu je bilo podeljeno lastninsko pismo 18. februarja 1826. Njegovo skupino jamskih mer so imenovali Trata I. Premog tega kopa so uporabljali za sušenje opeke. Pozneje bomo še večkrat brali, da so bile opekarne često prvi manufakturni obrati (poleg steklarn in podobnih »tovarn«), nastali ob premogovnikih; bili so marsikje prvi industrijski eksploatatorji premoga. Izkop premoga na kompleksu Trata I. je bil sorazmerno skromen:⁴⁴

leta 1832	6,2 tone	leta 1844	42,5 tone
leta 1836	8,4 tone	leta 1845	37,1 tone
leta 1843	85,7 tone	leta 1846	33,6 tone
	leta 1847		33,6 tone

Če ne upoštevam krajše vrste rudosledcev iz Kočevja, Dvora in Ljubljane, ki so prišli in tudi odšli leta 1820,⁴⁵ se moram zaustaviti pri kočev-

⁴³ DAS, rudarska knjiga M 11 str. 335, 340, 343 in M 12, str. 283—298; ADK, Novi komerc, komerčna komora, rd. št. fasc. 1212; prim. Vlado Valenčič, Sladkorna industrija v Ljubljani, Ljubljana 1957 (Knjižnica Kronike 3), str. 16.

⁴⁴ DAS, Gubernijski arhiv, reg. VIII, fasc. 31/2, in Deželna trgovinska komisija.

⁴⁵ DAS, Rudarska knjiga M 11, str. 157—8.

skem meščanu Jožefu Obermanu, ki je pričel kopati ta lignit maja 1835 in ga uporabljati tudi za sušenje opeke. Njegove že prejete jamske mere in še leta 1849 podeljeno mero so imenovali Trata II. Tu je bil izkop bolj enakomeren:⁴⁶

leta 1836	6,7 tone	leta 1845	34,6 tone
leta 1843	36,1 tone	leta 1846	33,8 tone
leta 1844	29,5 tone	leta 1847	23,5 tone

Trata je spodbujala k podjetnosti še nove ljudi. Omenil bi Ivana Pečeta z njegovimi rudoslednimi pravicami iz marca 1844 in novembra 1847, zlasti pa družino Kikel. Oče Ivan je prejel šest pravic kopanja premoga (štiri leta 1840, dve naslednjega leta), njegovi otroci-dediči iz Cvišlarjev pa 28. aprila 1849 kar osem jamskih mer. Ves ta kompleks jamskih mer so imenovali Trata III,⁴⁷ situiran je bil blizu Auerspergove opekarne. — Trata IV. se je imenovala ena sama jamska mera, ki je od aprila 1849 pripadala kočevskemu trgovcu in posestniku Francu Černetu (odkupil jo je od Ivana Pečeta).⁴⁸ Černe je kupil proti koncu aprila 1849 nekaj jamskih mer tudi od Kiklov; tako je nastalo jamsko polje Trata V.⁴⁹ — Trata VI. je bila organizirana leta 1851.

* * *

Premogovnik Krmelj. Za baronom Gallom je nastal na Dolenjskem v kopanju premoga daljši premor; trajal je prav do poslednjih let 18. stoletja, do znane akcije fužinarjev. Sredi februarja 1796 je prejela Katarina Steiss, fužinarka v Krki na Dolenjskem, rudosledno pravico za premog v Dolah pri Gornji Krki. Zdi se, da tu ni bilo več premoga kot prav mala leča. Zato je smela rudoslediti in kopati od 1. avgusta dalje še v kraju Grič pri Mirni. Z manjšo količino rudnine, ki jo je nakopala tu, je napravila nekaj poskusov, večjih eksperimentov se je pa izogibala.⁵⁰ Šele Joahim Steiss, fužinar v Zagradcu ob Krki, je nakopal v prvem četrtletju 1797 že 16,8 tone premoga. Del količine je podelil brezplačno raznim kovačem za poskuse, del količine pa je potrošil sam in sicer tako, da je natresel v visoko peč k železovi rudi tudi premog. Rezultat je bil seveda porazen. Vendar so ga pozneje drugi zgledi spodbodli, da je 15. januarja in 8. avgusta 1800 znova zaprosil za rudosledno dovoljenje v istem Griču za premog in železovo rudo.⁵¹

Konec julija 1797 je bilo dovoljeno rudoslediti tudi zemljiškemu gospodu Jožefu Kahlbergu, lastniku gospostva Mirna, in sicer premog in svinec okoli naselja Gabrijele pri Krmelju. Videti je, da je nameraval kombinirati Kahlberg za razliko od drugih fužinarjev svinec in premog,

⁴⁶ DAS, Deželna trgovinska komisija.

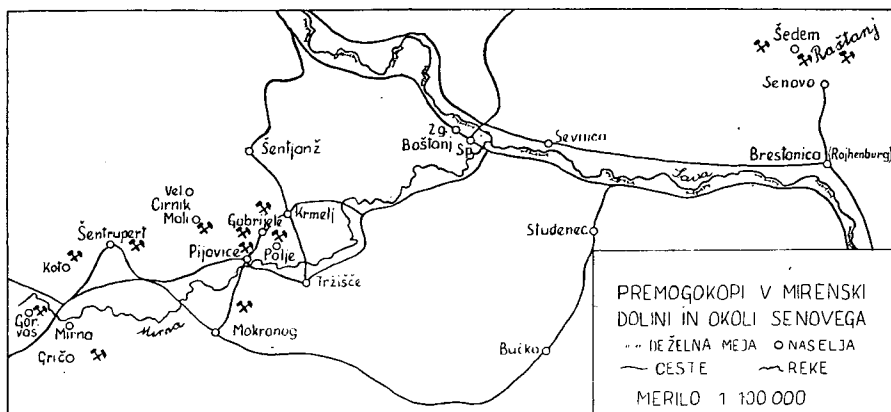
⁴⁷ DAS, Rudarska knjiga M 12, str. 255—59, in rudarska knjiga M 1, str. 577; AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1842.

⁴⁸ DAS, Rudarska knjiga M 12, str. 247—48, in rudarska knjiga M 1, str. 581.

⁴⁹ DAS, Rudarska knjiga M 1, str. 613.

⁵⁰ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1620.

⁵¹ DAS, Rudarska knjiga M 10, str. 105, 111.

Zemljevid št. 2

ne pa železo in premog. Septembra 1800 je spet rudosledil svinec in premog na raznih krajih šentjanške doline, šest let pozneje pa samo premog okoli Kostanjevice pri Šentrupertu in Griču pri Mirni.⁵² Od vseh interesentov za premog okoli Krmelja je nakopal še največ:⁵³

leta 1801	33,7 tone	leta 1805	67,2 tone
leta 1803	72,8 tone	leta 1808	67,2 tone
leta 1810	67,2 tone		

Medtem se je zvrstila tod krajša in skoraj brezpomembna vrsta kopačev: Novembra 1801 lastnik imenja Mokronog Vaclav Storch pl. Sturmbrand; julija in decembra 1807 Emanuel grof Schärffenberg; julija 1835 direktor Auerspergove fužine v Dvoru Ignac Vitus pl. Panz; novembra 1837 in decembra 1839 lastnik imenja Kot pri Šentrupertu Ivan Hofer. Toda ta je prodal nek brezpomemben kop Francu vitezu Kahlbergu, ki se je resneje lotil eksploatacije premoga in ga tudi uporabljal za sušenje opeke v svoji opekarni.⁵⁴ Premoga je nakopal zelo malo.⁵⁵

leta 1843	7,8 tone	leta 1845	12,3 tone
leta 1844	23,5 tone	leta 1846	2,8 tone
leta 1847	16,8 tone		

Panzu je sledil junija 1839 njegov predstojnik Viljem knez Auersperg, ki je sedaj tu pokazal kar znatno ekspanzijo. V rudarsko last je prejel osem jamskih mer za premog okoli Malega Cirnika (prejšnja last

⁵² Ibidem, str. 73, 113—14, 181; dalje DAS, škatla Trgovina in obrt.
⁵³ DAS, škatla Trgovina in obrt, ovoj Rudarstvo, konsignacijske tabele.
⁵⁴ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1842.
⁵⁵ DAS, Deželna trgovinska komisija.

Vitusa Panza) in Pijavic ter novi dve februarja 1847 pri Polju in Pijavicah.⁵⁶ Za krmeljske razmere je bila njegova intenzivnost kopanja srednje močna.⁵⁷

leta 1844	28,8 tone	leta 1846	31,5 tone
leta 1845	22,3 tone	leta 1847	16,8 tone

Za ta premog torej pred sredino 19. stoletja ni bilo posebnega zanimanja; razen opekarne in morda privatnega ogrevanja prostorov ni nihče trošil krmeljskega lignita. Če še omenim Ivana Globočnika iz Radeč, ki je smel od julija 1843 dalje kopati premog in svinec pri Gabrijelah, sem navedel vse, ki so tod iskali in kopali premog pred letom 1850. Zanimivo je, da so krmeljskega lignita največ nakopali prav leta 1803 (72,8 tone), najmanj pa leta 1847 (33,6 tone); podatek o 7,8 tone iz leta 1843 je nepopoln, nerealen, saj upošteva samo Kahlbergov izkop.

* * *

Premogovnik Rajhenburg. Poslednji v skupini južnih premogovnikov je bil rudnik blizu Rajhenburga (današnje Brestanice). Baje je prvi odkril premog v tem področju že leta 1796 podkovski kovač Andrej Grabner,⁵⁸ trdi se, da je grof Attens takoj pričel žgati s tem premogom opeko pri Brežicah in da je podjetje propadlo leta 1823 — vendar mi ni znan vir teh navedb. Drži pa, da se je našel premog tik pred letom 1806 tudi pri Brežicah.

Šele 14. maja 1839 je prosil za dve pravici kopanja premoga v Trnovcu (sevniška fara) Jurij Keitner, posestnik v Sevnici. Obe pravici je prodal 5. avgusta 1840 Francu Waitzerju iz Gradca, upravitelju fužine v Fužini pod Bohorjem. Ta je tudi sam prosil mesec dni pozneje za premog blizu Sevnice, junija 1842 še enkrat za Planino pri Sevnici.

V začetku julija 1839 se je pojavil v tem premogovnem predelu gorenjski fužinar Viktor Ruard s tem, da je prejel sedem jamskih mer v Raštanju. Tri izmed teh jamskih mer je prejel pri kraju Šedem, kjer sta si pridobila pravico kopanja v dveh izmed teh treh mer že leta 1834 Vencel Kehler in Ignac Štiglic; za tretjo mero je prejel istočasno Štiglic sam le rudosledno pravico. Navedenega dne so bile vse tri mere prav za prav le prepisane na Ruarda. Ruard je to lastnino prodal 7. aprila 1840 Jožefu Atzlu.

Mimogrede naj še omenim, da je Štiglic prejel v začetku septembra 1848 tri rudokopne pravice blizu Sv. Ahaca nedaleč od Šentjurja pri Celju, da so te prešle v januarju 1850 na Avgusta Hofkellerja, v septembru pa na Alojzija Miesbacha, znanega dunajskega veleopekarnarja.⁵⁹

⁵⁶ DAS, Rudarska knjiga M 1, str. 441, 481 sl., in rudarska knjiga M 12, str. 88—90, 166—173, 216—17.

⁵⁷ DAS, Deležna trgovinska komisija.

⁵⁸ Albert Miller Ritter v. Hauenfels, Die steiermärkischen Bergbaue, Wien 1859, str. 82, poroča, da je tedaj odkril premog imenovani kovač itd.

⁵⁹ DAS, Fevdna in koncesijska knjiga, str. 145—149, 213—215; Rudarska knjiga A, str. 769—771; za Miesbachovo opekarništvu prim. Ivan Slokar, Geschichte der österr. Industrie..., Wien, 1914, str. 544.

Z izjemo kraških premogovnikov je imela skupina južnih premogovnikov izrazit krajevnozdgovinski pomen, ne nazadnje zato, ker so eksploatirali lignit. Vsekakor najpomembnejši so bili tisti rudniki rjavega premoga, ki so imeli osrednji zemljepisni položaj in so izkoriščali zasavski sloj premoga ter večje in manjše sloje te rudnine na obeh straneh Savinje, zlasti na njenem desnem bregu. Vsem tem rudnikom bom posvetil tudi največ pozornosti.

Sicer so odkrili leče premoga tudi pri *Kamniku*, toda tu se ni, podobno kot pri Medvodah, nikoli razvil pomembnejši rudnik. Iskanje premoga okoli Kamnika pripada poslednjim letom 18. stoletja, ko je primeru drugih fužinarjev sledil tudi Franc Dionizij Urbančič, ki je imel fužine ob Bistrici nad Kamnikom. V aprilu 1796 je naletel na premog blizu Podgorja pri Zapricah. Tu je nakopal leta 1801 le 1,6 tone premoga. Napravil je nekaj poskusov s premogom pri kovanju žebeljev,⁶⁰ potem pa zaradi nerentabilnosti kop prepustil ljubljanskemu mestnemu magistratu s pogojem, da se mu krije v primeru, da se bo pokazal močnejši sloj, njegova potreba po premogu po »pridelovalni«⁶¹ ceni. Že v maju 1796 je našel premog okoli Tunjic pri Kamniku fužinar Ignac Rabič iz Kroepe. Od začetka oktobra dalje je smel rudoslediti tod, dalje v Zagorju ob Savi in na obeh bregovih Save pri Medvodah; prav tu je smel iskati premog še od sredine novembra 1800 dalje.⁶² Vendar je iskanje premoga kmalu opustil in ostal pri oglju. Več ambicij je pokazal mestni magistrat v Ljubljani, ki se je poleti 1798 odločil kuriti peči svojih opekarn s premogom iz bivšega Urbančičevega kopa pri Kamniku. Tu sta mu dva kmeta nakopala 3 tone premoga. Aprila 1799 je prešel na kop premoga ob desni obali Save pri smledniškem brodu in ga pridobil 1,1 tone. Toda tudi ta »rudnik«⁶³ je magistrat opustil; nekaj mesecev pozneje je kupil v Zagorju pri Ruardu okoli 34 ton premoga po »nezaslišano nizki ceni«⁶⁴ 5 kr za 56 kg franko Ljubljana, po 3 kr pa pri rudniku. Še pred 6. decembrom 1799 so že napravili v ljubljanski opekarni prva dva poskusa, potem ko so preuredili peči na kurjenje s premogom.⁶³

Zanimivo je, da kljub takim rezultatom niso opustili rudosledci svojega dela okoli Kamnika. V dveh krajih blizu Podgorja pri Kamniku so iskali premog: septembra 1816 trije rudosledci, aprila 1817 dva moža, januarja 1818 šest ljudi, med njimi mengeški trgovec Miha Starè (razen Stareta so nekateri med njimi iskali marca 1818 v okolici Mekinj celó zlato, srebro, živo srebro in svinec!); kot zadnji je rudosledil premog okoli Kamnika februarja 1825 še Ludvik pl. Schluderbach.⁶⁴

⁶⁰ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1620; prim. Ivan Mohorič, Zgodovina fužin ob Bistrici pri Kamniku, Kronika III, 1955, str. 25 do 32, 93—99.

⁶¹ ADK, rokopis št. 352, str. 324.

⁶² DAS Rudarska knjiga M 10, str. 117; prim. Argo X, str. 35; ADK, rokopis št. 352, str. 320.

⁶³ DAS, Reprezentanca in komora, PP, T-1-1; MALj, reg. I, fasc. 147, ovoj 227; prim. Argo X, str. 28—29.

⁶⁴ DAS, Rudarska knjiga M 11, str. 68, 93, 111, 116, 166, 335; prim. Argo X, str. 35.

Premogovniki v Zagorju ob Savi. Novo premogokopno dejavnost v Zagorju je uvedel dvorni dopis z dne 27. novembra 1795. V njem se navajajo dobri uspehi taljenja železove rude s premogom drugod v dednih deželah; premog se priporoča tudi zaradi varčevanja z gozdovi. Na tej osnovi je spodbujal rudarski urad v Ljubljani Leopolda Ruarda, enega izmed najmočnejših fužinarjev na slovenskem ozemlju, naj upelje premog v svoj proizvodni postopek. Fužinar je že 19. decembra odgovoril, da je odkril premog pod Čemšeniškim hribom pri Zagorju ob Savi; prosil je tudi za podelitev tega kopa v rudarsko last. Podelitveno pismo za ta kop je prejel 23. decembra, za nek drug kop pa 16. januarja 1796. Okoliški kmetje so mu v vsem letu 1796 nakopali 152,9 tone premoga. Fužinar ga je sam potrošil 12,7 tone v obratu na Savi pri Jesenicah, ključavničarjem, kovačem in drugim kupcem v Ljubljani ga je prodal 4,6 tone, Desselbrunnerju, lastniku suknarne v istem mestu, pa 18,6 tone. Iz tega sledi, da mu je ostalo konec leta v zalogi še 117 ton ali skoraj 77 % premoga.⁶⁵ Na Savi je pričel eksperimentirati Ruard kmalu po 27. februarju 1796. Poskus je uspel, vendar je tudi ta fužinar dvomil, da ima taljenje z razžveplanim premogom vidne prednosti pred taljenjem z ogljem. Dvom je bil utemeljen tudi iz rentabilnih razlogov: vsakih 56 kg premoga, pripeljanih na Savo, ga je stalo preko 1 fl, torej trikrat več, kot je stala ista količina rudnine Desselbrunnerja v Ljubljani, in desetkrat več, kot je stala magistratno opkarno.⁶⁶

Kljub vsemu so ljubljanske rudarske oblasti še naprej propagirale eksploatacijo premoga. Tako so kmalu po 16. januarju 1796 namignile belopeškim fužinam, da naj vpeljejo premog v svoj proizvodni postopek. Toda iz Bele peči ni bilo nobenega odgovora. Prav tako ni bilo odgovorov iz Tržiča, Javornika in Bohinja na nek podobni dopis iz Ljubljane z datumom 24. junija 1797.⁶⁷

Razen fužinarjev naj bi premog uporabljali tudi obrtniki. V ta namen je sklical ljubljanski magistrat na pritisk okrožnega urada 1. oktobra 1796 vse tiste obrtnike, ki so imeli pri svojem delu opravka z ognjem. Razložene so jim bile prednosti nove surovine in nabirali so se naročniki za Ruardov premog iz Zagorja. Sodarji, lončarji, nožarji in ključavničarji so nakup odklonili, le en sam ključavničarski mojster ga je naročil. Podkovski kovači bi ga kupili s pogojem, da bo cena nižja od 24 kr za 56 kg. Po 280 kg so ga naročili pilarji in kotlarji, 560 kg pa mečarji.⁶⁸

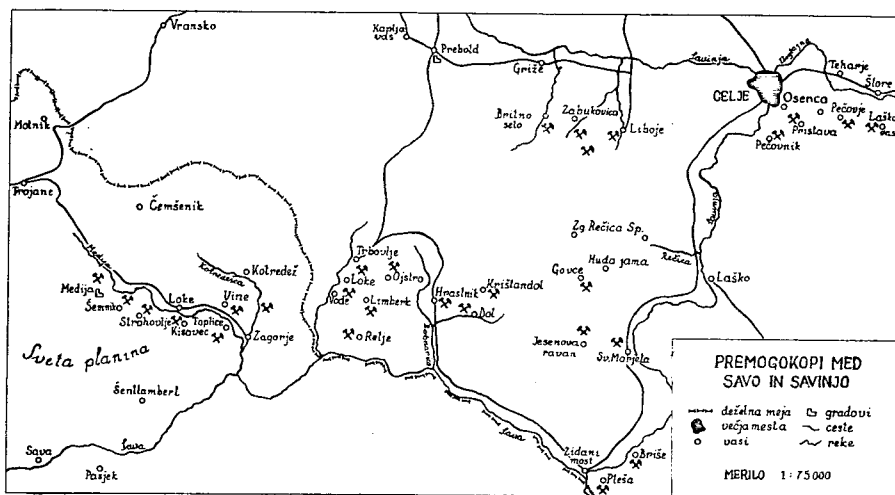
Ruardovemu koraku v Zagorje je sledil kot rudosledec suknarnar Ivan Desselbrunner; dne 22. julija 1796 mu je bilo tudi podeljeno v eks-

⁶⁵ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1619 in 1620; DAS, Ruardove fužine, fasc. 4; ADK, rokopis št. 352, str. 330; prim. Argo X, str. 27—28, in *Geschichte des Eisens*, str. 431.

⁶⁶ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1617; DAS, Ruardove fužine, fasc. 4; točnejši opis taljenja tudi še pri Müllnerju, *Geschichte des Eisens*, str. 431—432.

⁶⁷ DAS, Ruardove fužine, fasc. 4.

⁶⁸ MALj, reg. I, fasc. 147, ovoj. 227.

Zemljevid št. 3

ploatacijo ležišče premoga med Zagorjem in Medijo. Zaradi nerentabilnosti je kopanje kmalu opustil; leta 1800 se je preusmeril na bližjo in cenejšo šoto z Ljubljanskega barja.⁶⁹

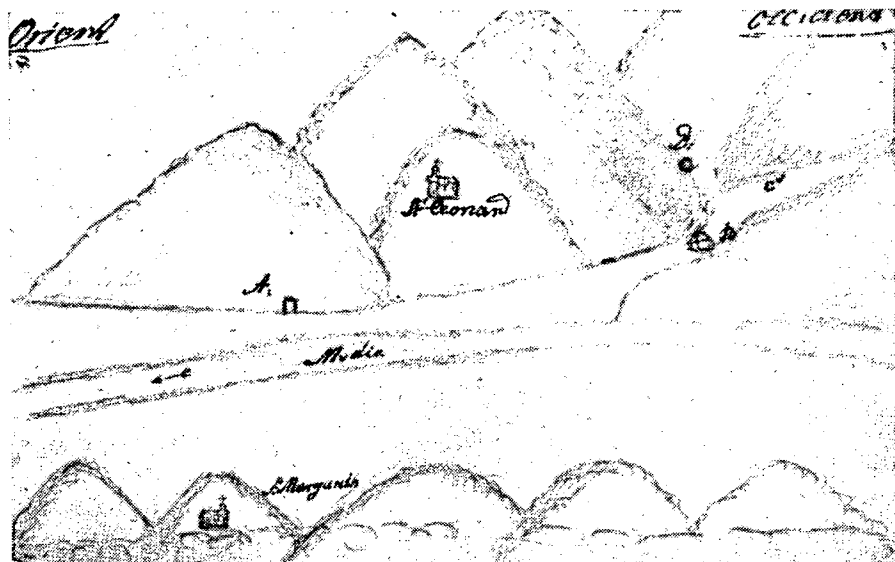
Dne 27. septembra 1799 je Ruard ponovno prejel v Zagorju pravico kopanja premoga in železove rude. Tri tedne pozneje je gubernij v Ljubljani naročil pri njem okoli 1120 ton premoga za ogrevanje svojih uradnih prostorov, v drugi polovici novembra še nadaljnjih 560 ton.⁷⁰ Ruardu so se kazale pri eksploataciji premogovnika lepe perspektive, ker so tudi centralne dunajske politične oblasti odredile januarja in maja 1800 obvezno ogrevanje javnih in državnih zgradb s premogom. Ta način forsiranja premoga je bil podprt še s tem, da se je priporočila uporaba premoga tudi v opekarnah, apnenicah in »tovarnah« sploh. Ruard se je velikih naročil gotovo razveselil, toda zadovoljiti jih ni mogel: v avgustu 1800 so pripeljali v Ljubljano le 5,1 tone, septembra 55,2 tone premoga za razne potrošnike. Vrh vsega so zahtevali v začetku decembra 1800 od ljubljanske gradbene direkcije, da naj pripelje v mesto tedensko po okoli 28 ton zagorskega premoga. Poraba bi bila seveda še večja, če bi se uresničila misel, naj se v bližini Ljubljane zgradi apnenica.⁷¹ Ruardov premog namreč ni bil drag: gubernij mu ga je plačal pri rudniku po 3 do 3,75 kr za 56 kg, v Ljubljani po 8 do 9 kr za isto količino.

Tabela za vojaško leto 1801 (od 1. novembra 1800 do 31. oktobra 1801) dokazuje, da je bilo za kurjenje in potrebe žebjarjev potrošenih okoli

⁶⁹ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, Kranjsko, rd. št. fasc. 1620; DAS, reg. III, fasc. 69.

⁷⁰ DAS, Stan. arhiv, reg. III, fasc. 69, dalje škatla Trgovina in obrt, ovoj Rudarstvo.

⁷¹ DAS, Stan. arhiv, reg. III, fasc. 69.

Sl. 1. Skica, s katero je aprila 1802 označil Jožef Pinhak svoj želeni kop v Kivsovškem grabnu (črka D). A — rov ob Mediji; B — kajžica med dvema skalama ob izviru potočka (od A do B 15 minut); C — livada, ki se razteza v hrib; D — kraj, kjer je želel Pinhak rudoslediti (od C do D streljaj oddaljenosti). — Opomba: cerkve sv. Lenarta danes ni več, ker se je zrušila zaradi zemeljskih udorov (original v DAS, Ruardove fužine, fasc. 4; priložen Pinhakovi prošnji z dne 13. aprila 1802)

224 ton premoga, raznim strankam so ga prodali 335,9 tone.⁷² Potemtakem je znašal izkop premoga najmanj 559,9 tone. Pozneje je pričela Ruardova proizvodnja močno nazadovati:⁷³ leta 1802 je nakopal 196,0 tone premoga, leta 1805 celo le še 6,8 tone. Fužinar je opravičeval padec izkopa s prirodno nesrečo; trdil je, da mu je zemeljski plaz zasul rov. Gotovo je bil »plaz« ali udor stropa rezultat roparskega načina kopanja premoga.

Nekakšno konkurenco Ruardu so predstavljali trije kopači, ki so smeli od oktobra 1799 dalje kopati premog blizu Moravč; to so bili dr. Jožef Lukman, Vincenc Leopold baron Rastern in Peter pl. Andrioli. Vse pa kaže, da so kopanje kmalu opustili.⁷⁴ Če bi kopali v izdatnejšem sloju premoga in če bi imeli dovolj kapitala, bi gotovo mogli dobro uspevati, saj so Ruardove premogokopne sile nezadržno pešale: 1807 je nakopal 4,7 tone, 1808 le 4 tone premoga, dve leti pozneje 5,6 tone, leta 1815 komaj še 1,3 tone.⁷⁵ Sicer je prejel Ruard v last premogišča še poleti

⁷² DAS, Ruardove fužine, fasc. 4.

⁷³ DAS, škatla Trgovina in obrt, ovoj Rudarstvo, konsignacijske tabele.

⁷⁴ DAS, Rudarska knjiga M 10, str. 102—103, in Ruardove fužine, fasc. 4; prim. Argo X, str. 35.

⁷⁵ DAS, škatla Trgovina in obrt, ovoj Rudarstvo; za leto 1815 prim. ADK, rokopis št. 352, str. 330.

1808 in spomladi 1828 (tam v Zagorju, tu blizu Moravč), njegov sin še decembra 1838 blizu Zagorja, toda Ruardi že niso v premogovništvu nič več pomenili omembe vredne sile. Tudi »spor« z Jožefom Škarjo, ki je smel kopati v moravškem premogišču od januarja 1828 dalje, je bil le še verbalna zadeva.⁷⁶

Prva »tovarna« pri zagorskem premogovniku. Do prirodne nesreče (plaz!) je bil Ruard v glavnem sam gospodar zagorskega premoga. Po tem dogodku pa se je tam naselil nov resen konkurent, ki mu je docela prevzel tržišče in sploh pričel novo poglavje v razvoju rudnika. To je bil ljubljanski župnik in kanonik Jožef Pinhak, lastnik vitriolnice v Ljubljani.

Velik Pinhakov vzpon v premogovništvu je posledica spora z drugim ljubljanskim vitriolničarjem Jožefom Ignacem Friebertom. Ta je namreč 7. maja 1801 prosil za 20-letni privilegij za svoj obrat, češ da je prvi, ki uporablja v takem obratu premog in šoto. Odklonjen je bil z motivacijo, da je prvi Jožef Pinhak,⁷⁷ kajti šoto da je uporabljal že pred 21. marecem 1800. Pinhak se je kmalu pomujal in prejel 20. julija 1801 rudosledno pravico za premog blizu Rakovnika pri Goričanah, tri tedne pozneje blizu Zbilj pri Medvodah, v naslednjem mesecu v Rakovniku blizu Kamnika. Od konca oktobra dalje je smel rudoslediti še med Kamnikom in Križem. Toda pomembnejše je to, da je prejel v last 17. novembra 1801 premogišče blizu graščine Medija pri Zagorju, konec aprila 1802 pa v Kisovškem grabnu opuščeni Ruardov kop; temu je priključil 3. avgusta še dva nova kopa.⁷⁸

Na vprašanje, zakaj je vitriolničar tako vneto iskal premog, še posebej v Zagorju, se more odgovoriti zelo točno: spoznal je, da je bolje, približati »tovarno« premogovniku; zato je med 13. aprilom in 17. novembrom 1802 preselil svoj obrat iz Ljubljane v Šmarjeto pri Zagorju.⁷⁹ S tem je postal prvi podjetnik, ki je postavil svoj obrat pri zagorskem viru energije. Župnikov brat in družabnik dr. iur. Karel Pinhak je prejel sredi novembra 1802 še ležišče premoga blizu sv. Lenarta. Ker Pinhakoma to ni bilo dovolj, je pridobil Jožef kop blizu vasi Zavine v začetku junija 1803, Karel nekaj pozneje jamsko mero blizu sv. Marjete. Poslednjič v svoji industrijski karieri je prevzel Jožef del premogišča v zagorski kotlini sredi oktobra 1807; pred tem si je še pridobil kop 3. avgusta 1804 v hribih nad Ponovičami, za tem pa sredi septembra 1808 v okolici Medvod. Eno leto preje, dne 12. avgusta 1807, so zamenjali s posebno pogodbo erar in oba Pinhaka v Zagorju tri jamske mere tako, da so imeli vsak svojo posest bolj strnjeno.⁸⁰

⁷⁶ DAS, Ruardove fužine, fasc. 4, in Rudarska knjiga M 12, str. 67, 134—35, 151—52.

⁷⁷ ADK, Novi komerc, Notranja Avstrija, fasc. 420 in 466.

⁷⁸ DAS, Rudarska knjiga M 10, str. 125, 127, 130—31, 134, 138—39, in Rudarska knjiga M 14, str. 403—05, ter Ruardove fužine, fasc. 4.

⁷⁹ DAS, Ruardove fužine, fasc. 4, in Rudarska knjiga M 10, str. 144; ADK, Novčarstvo in rudarstvo, fasc. št. 3481.

⁸⁰ DAS, Rudarske knjige M 10, str. 144, 149, 202—3, in M 14, str. 403—405, ter M 1, str. 329; ARZ, spisi v jamomernici.

Pinhakova premogovniška dejavnost se kaže v sledečih precej visokih številkah izkopa premoga:⁸¹

leta 1803	641,8 tone	leta 1808	537,6 tone
leta 1805	651,8 tone	leta 1807	335,9 tone
		leta 1810	504,0 tone

Pinhak je lahko dosegel tako visoko količino izkopa pač zato, ker se je Ruard osredotočil predvsem na svoje železarske obrate. Ker ga ni mogel uporabljati v svojih obratih, mu tudi sicer ni posvečal posebne pozornosti; iz premogovnikov ni utegnil napraviti samostojne pridobitne panoge. Glede tega je bil Pinhak veliko bolj iznajdljiv. Iz primerjave vidimo, da je bil leta 1808 Pinhakov izkop 135-krat večji in leta 1810 še 90-krat večji kot Ruardov izkop. Ni dvoma, da je vitriolničar sam zalagal s premogom Ljubljano z njenimi stanovanji, uradnimi prostori, obrtniki in podobno.

Za svoj obrat je potreboval Pinhak še železo, baker in cink. V času od junija 1803 do marca 1809 je prejel sedem kopov bakra in pet kopov železa na ozemlju med Šmartnim pri Litiji in Zagorjem.⁸²

Kratko obdobje Ilirskih provinc (1809—13) je predstavljalo za marsikateri obrat hudo krizo; za oba Pinhaka je pomenilo celo gospodarski propad. Da sta bila finančno na šibkih nogah že preje, dokazuje pristop Ivana grofa Trautmannsdorfa v njuno družbo s 5000 fl v aprilu 1808; v zastavo je dobil grof nekaj kopov premoga in bakra.⁸³ Da bi Pinhakovi kopi dobro uspevali, bi bile potrebne velike investicije; dobiček od prodanega premoga ni bil tolikšen, da bi moglo obratovati Pinhakovo podjetje brez posojila.

Pinhakova zapuščina ni takoj našla kupca. Šele konec novembra 1818 je njegov glavni kisovski kop kupil Ivan Schwarz — za 100 fl. Taisti je končno kupil vso ostalino 4. januarja 1819, jo po dvajsetih letih dne 25. julija 1839 prodal Viktorju Ruardu, ta pa že 7. aprila 1840 Jožefu Atzlu. To zaporedje si moramo dobro zapomniti, ker je za zgodovino zagorske kotline kar precej važno in bomo nanj še večkrat naleteli.⁸⁴

Za prehod od Pinhakove »tovarne« s premogovniki na naslednji tovarniški obrat z rudniki v Zagorju naj omenim dejavnost Daniela barona Wolkenberga, ki je prejel jamske mere za premog blizu naselja Vine julija in septembra 1802 in septembra 1805 ter kop svinca pri Vačah marca 1804. Wolkenberg je nameraval zgraditi ob sotočju Medije in Save železarsko fužino in kovačijo za žebelje, vendar je načrt presegal njegove finančne zmogljivosti. Premoga samega je nakopal leta 1803 le 42,3 tone, 1807 kar 100,8 tone, 1808 že 114,2 tone, 1810 pa 112 ton.⁸⁵ Ker

⁸¹ DAS, škatla Trgovina in obrt, ovoj Rudarstvo.

⁸² DAS, Rudarska knjiga M 10, str. 150, 158—60, 174, 191, 197, 206, 220, 222, 224.

⁸³ ADK, rokopis št. 352, str. 330, in Argo X, str. 34.

⁸⁴ ARZ, spisi v jamomernici; DAS, Rudarska knjiga M 11, str. 95, 120—121, in M 1, str. 329; ADK, rokopis št. 352, str. 330.

⁸⁵ DAS, Rudarska knjiga M 10, str. 136, 141, 158; ADK, Novčarstvo in rudarstvo, fasc. št. 3481; DAS, škatla Trgovina in obrt, ovoj Rudarstvo.

je malo verjetno, da bi vse potrošil sam, domnevam, da je našel kupce svojega premoga tudi v Ljubljani.

Erarna steklarna s svojimi kopi. Idrijski rudnik živega srebra je potreboval za transport svojega proizvoda tudi steklene posode. Zato se je tamkajšnji rudarski urad odločil, da bo postavil steklarno prav na zagorskem sloju premoga, podobno kot pred njim Pinhak. Prve jamske mere so bile za erar zaznamovane 11. decembra 1802, podelitev je sledila 6. maja 1803 in sicer blizu vasi Toplice pri Zagorju. V začetku septembra so mu dali v eksploatacijo še dve jamski meri premoga. Najpozneje sredi septembra 1803 je pričela z delom tudi sama steklarna. Do konca navedenega leta so nakopali zanjo 96,1 tone premoga.⁸⁶ Premog so trošili tudi za kurjenje parne peči; ta je služila za to, da so primerno temperirali steklarske lonce ob vsakokratni vstavitvi ali izmenjavi. Razen opekarne so postavili tudi apnenico. Obe sta pričeli obratovati verjetno v jeseni ali zimi 1805.

V vsem letu 1805 so nakopali steklarniški oziroma erarni rudarji 1062,2 tone premoga. Upoštevaajoč proizvodnjo še drugih kopov v Zagorju vidimo, da so tu prvič preseegli skupni izkop 1000 ton nekako sredi tega leta, ko so samo erarni rudarji nakopali 863 ton premoga.

Od 1062,2 tone je potrošila steklarna 536,6 tone premoga, ostalo je bilo namenjeno drugim, morda tudi v Idrijo samo. Konec junija 1805 je delalo v zagorskih erarnih obratih 14 rudarjev, 3 kovači, 2 mizarja, 1 pečar, 17 steklarjev. Novembra 1804 so pokazale kalkulacije, da je steklarno stalo 56 kg premoga le 7 kr, leto dni pozneje že 9 kr (druge stranke 15 kr).⁸⁷ Cena je nedvomno poskočila zaradi velikih investicij v tem letu, ki so pa tudi sicer rasle s širjenjem erarne rudniške posesti. Če si namreč odmislimo dejstvo, da je prejel v začetku novembra 1804 kop blizu vasi Sora pri Goričanah in da je s pogodbo iz leta 1805 prepuštil Ruardu dve jamski meri, velja pripomniti, da je v aprilu 1807 prejel neke druge opuščene kope, v avgustu tega leta dve novi meri, oktobra pet nadaljnjih mer, v začetku decembra nov kop; dne 30. junija in 27. avgusta 1808 je erar še enkrat zamenjal z Ruardom 3 jamske mere. Organizacija vse te posesti je gotovo terjala določeno vsoto investicij. Rezultat je bil ta, da so erarni kopi proizvedli leta 1807 že 1680,6 tone premoga.⁸⁸

Če k temu prištejemo še Pinhakov, Wolkensbergov in Ruardov izkop, dobimo skupno količino 2122,0 tone. Erar je prodajal sedaj premog drugim strankam po 10 kr za 56 kg, Wolkensberg po 7 kr, Pinhak po 7 kr. Kaj je povzročilo padec cene erarnega premoga od 15 kr na 10 kr, je težko presoditi; morda je kalkulacija dovolila znižanje prodajne cene, morda pa tudi pritisk konkurence. Približno ista je bila prodajna cena

⁸⁶ DAS, Rudarska knjiga M 10, str. 145, 147—48, 150, 152—53; ADK, Novčarstvo in rudarstvo, št. fasc. 3481 in 3489; DAS, škatla Trgovina in obrt, ovoj Rudarstvo; Slokar, Geschichte der österr. Industrie, str. 538; Bericht der Handels- und Gewerbekammer, Ljubljana 1857, str. 39.

⁸⁷ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, št. fasc. 3513, 3520, 3570, 3601; DAS, škatla Trgovina in obrt, ovoj Rudarstvo.

⁸⁸ DAS, Ruardove fužine, fasc. 4, in Rudarska knjiga M 10, str. 164—65, 197, 204—07, 214, 216—17; ARZ, spisi v jamomernici.

erarnega premoga leta 1808, ko je znašala proizvodnja 1586 ton, in leta 1810, ko so nakopali 1680 ton premoga (v Kahlbergovem rudniku pri Mirni le 67,2 tone).⁸⁹

Problem zase je ugotavljanje števila pravih rudarjev; številka sicer ne manjka, toda ločitev med podložniki, ki so priložnostno kopali premog, in pravimi mezdnimi rudarji je skrajno težavna. Podatek za leto 1808 je na primer kar zgovoren, saj pravi, da je imel erarni premogovnik 55 rudarjev, po dva rudarja Pinhakov, Ruardov in Kahlbergov rudnik, Wolkensbergov kop je imel enega samega rudarja.⁹⁰ Vseh teh 7 »rudarjev« je gotovo treba uvrstiti med podložnike, za erarni premogovnik lahko samo splošno rečem, da je imel večino podložnikov in le nekaj profesionalnih kopačev. Delitev dela z nadzornikom na čelu so prakticirali le v erarnih kopih; le tu so se najbolj približali organizaciji dela, kakršno so imele vse takratne manufakture. Erarni kopači so delali na akord. Svečavo in smodnik jim je dajala orožarna, toda za oboje jim je odtrgovala od zaslužka. V gotovini so jim izplačali kot mezdo le ostanek. Popravilo obrabljenega orodja in nakup novega je plačal lastnik (trditev je dvoumna, ker se ne ve določno, ali je to rudnik ali rudar). Krajevno vodstvo erarnih premogovnikov v Zagorju je pripadalo upravitelju steklarne, ki mu je bil dodeljen v strokovno pomoč jamski nadzornik. Vrhovno vodstvo je imel idrijski rudarski urad.⁹¹

Mimogrede naj še dodam, da je erarju sledil v Zagorje manjši kopač Andrej Pacher, zakupnik imenja Medija; ta je prejel sredi avgusta 1807 v last dve jamski meri v hribih pod Izlakami, konec februarja 1809 še rudosledno pravico blizu istega kraja.⁹² Več kot toliko o njem ne vemo; kakšni globlji gospodarski motivi ga h kopanju premoga gotovo niso pripravili.

Po likvidaciji Ilirskih provinc je bilo stanje v erarnem premogovniku v Zagorju sledeče: Dne 16. januarja 1815 je prosilo vodstvo steklarne

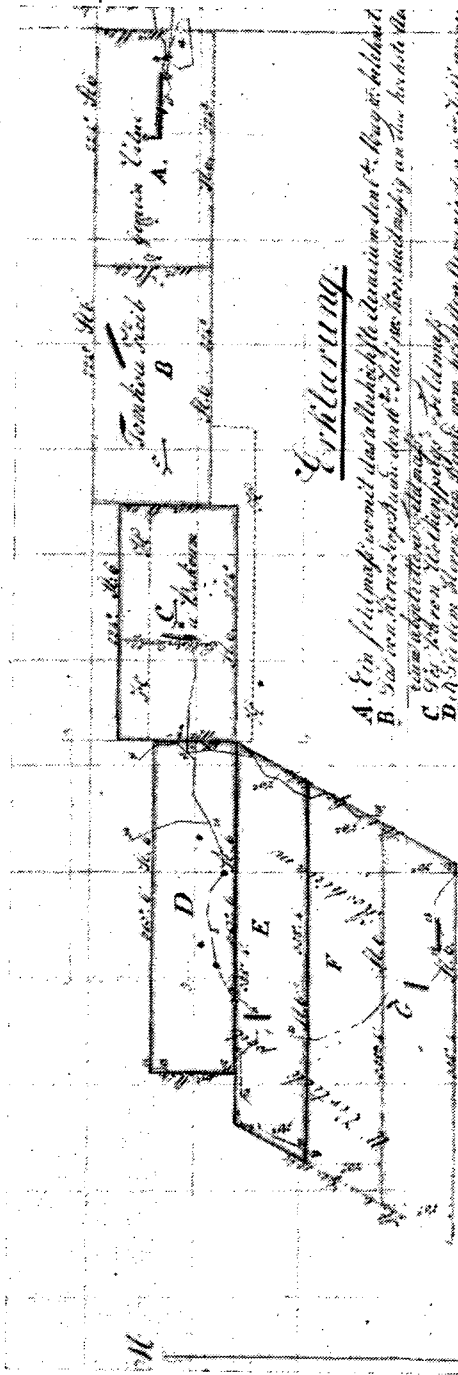
⁸⁹ DAS, škatla Trgovina in obrt, ovoj Rudarstvo; NAP, Ilirske province, F14 1043, Rudniki; Melitta Pivec-Stele, *La vie économique des Provinces Illyriennes*, Paris, 1930, str. 62.

⁹⁰ NAP, Ilirske province, F14 1043, Rudniki.

⁹¹ DAS, Rudarski knjigi M 10, str. 239, in M 11, str. 10—11, 98—101; ADK, rokopis št. 352, str. 329; ARZ, spisi v jamomernici; DAS, Ruardove fužine, fasc. št. 4; *Intelligenz-Blatt zur Laibacher Zeitung* št. 79 z dne 3. X. 1815 in št. 26. z dne 31. III. 1818.

⁹² DAS, Rudarska knjiga M 10, str. 197, 223—224.

Sl. 2. Razporeditev jamskih mer v Toplicah in okolici v prvih letih 19. stoletja. A — jamska mera v Velni, ki jo je prejel erar 6. maja 1803; B — jamska mera v Tomkovem hribu, ki jo je odstopil Leopold Ruard erarju s pogodbo z dne 16. julija 1803; C — jamska mera v Bukovem, last barona Wolkensberga (po sredini teče potok Kotredešca); D in E — jamski meri v Vrteh pod Koširjem, ki ju je odstopil erar Ruardu z julijsko pogodbo; F — jamska mera, ki jo je prejel erar v last, tako kot meri D in E, dne 6. maja 1803; G — jamska mera, ki jo je prejel erar 21. julija 1803; H — sprememba jamske mere C, ki jo je zahteval baron Wolkensberg dne 17. junija 1807; a — zemljišče, kjer je stala steklarna (v desnem zgornjem kotu). Dokument so podpisali: steklarniški inšpektor Hipmann 1. VI. 1807, Leopold Ruard 12 dni pozneje, Daniel baron Wolkensberg 20. XI. 1808 (original v ARZ med spisi v jamomernici)

Erklärung.

- A. Ein Stempel, womit das höchste Niveau des Wassers, dem die Kugel befehlet.
- B. Das von der Kugel getriebene, durch die Luft in den Luftweg an die höchste Stelle zu bringen.
- C. Die Kugel, die den Dampf des Wassers, dem die Kugel befehlet, in den Luftweg zu bringen.
- D. Die Kugel, die den Dampf des Wassers, dem die Kugel befehlet, in den Luftweg zu bringen.
- E. Die Kugel, die den Dampf des Wassers, dem die Kugel befehlet, in den Luftweg zu bringen.
- F. Die Kugel, die den Dampf des Wassers, dem die Kugel befehlet, in den Luftweg zu bringen.

Die Kugel, die den Dampf des Wassers, dem die Kugel befehlet, in den Luftweg zu bringen.
 Die Kugel, die den Dampf des Wassers, dem die Kugel befehlet, in den Luftweg zu bringen.
 Die Kugel, die den Dampf des Wassers, dem die Kugel befehlet, in den Luftweg zu bringen.
 Die Kugel, die den Dampf des Wassers, dem die Kugel befehlet, in den Luftweg zu bringen.

za polletni odlog kopanja premoga za tri svoja jamska področja. To je znak, da se tam že nekaj časa ni več kopal premog; da ne bi lastniška pravica ugasnila, so prosili za podaljšanje ugasnitvenega roka. Kmalu je bilo bolje, kajti konec oktobra je vodstvo že pridobilo rudosledno pravico za premogovno področje barona Wolkensberga, ki ga je kriza v času Ilirskih provinc ali neposredno po odpravi le-teh prisilila k temu, da se je odpovedal premogovništvu. Število jamskih erarnih mer se je tako sicer povečalo, a proizvodnja je nazadovala: nakopali so 1606,6 tone premoga v letu 1815 in 953,8 tone v letu 1816. Čeprav je erar dobil pravico kopanja še 13. novembra 1815 blizu Zagorja, je kriza kmalu postala tako huda, da so leta 1818 ustavili vsa dela tako v erarnem kot Pinhakovem in Ruardovem premogovniku. Dve leti pozneje so pričeli ponujati steklaro naprodaj, dne 5. maja 1821 pa je bilo razglašeno, da se prodaja erarni premogokop na javni dražbi. Kompleks, ki se je prodajal, je obsegal prav za prav že kar znatno premoženje: sâmo steklaro, vse kope, Uhliševo hubo, mizarno, opekarno, apnenico, lončarno, kovačijo, pisarno in manjše pritikline. Premogovniška površina je znašala 16 jamskih mer. Izklicna cena za celotno konkurzno maso je znašala samo 5000 fl.⁹³

Dediči steklarne in drugi kopači. Po tem zatišju je gospodarska aktivnost v Zagorju kmalu spet oživel. Nastopila je nova vrsta podjetnikov, toda podjetnikov večjega formata kot so bili stari. Predvsem so nekateri zmogli večje investicije. Ker se je tržišče za premog hitro širilo, so se te dobro rentirale.

Vso erarno ostalino je kupil Ivan Schwarz 19. julija 1821 za vsoto 10 600 fl. Že v septembru je spet spravil steklaro v pogon. S pogodbo z datumom Ljubljana, dne 25. julija 1839, je Schwarz prodal vso svojo lastnino Viktorju Ruardu, in sicer gospostvo Gamberk, 17 jamskih mer premoga v Zagorju in šest pri Lokah, steklaro s skladiščem, opekarno, apnenico, kovačijo, mlin za drobljenje rude, žago, delavnice, pisarno, hišo za rudarje ter druge premičnine in nepremičnine. Za vse to je plačal Ruard 91 725 fl. Ta gorenjski fužinar je imel že od preje ali pa je medtem še pridobil imenje Zaplanino na Sp. Štajerskem, Pasjek (rudnik, talilnico in kovačijo, gozdove in 7 pravic kopanja železove rude), 2 jamski meri premoga pri Zagorju in 8 mer med Zagorjem in Izlakami ter 5 mer pri Raštanju blizu Senovega, 2 jamski meri svinčeve rude poleg Šmartnega pri Litiji, po eno jamsko mero svinčeve, bakrove in cinkove rude pri Vačah, 27 jamskih mer železove rude v raznih krajih, koncesijo za prestavitev pasješke fužine v Zagorje z datumom 15. januarja 1839 in za postavitev pudlarne, valjalnice paličnega železa ter pločevine raznih vrst, brzice Medije ob izlivu v Savo itd. Toda Ruard je že po osmih mesecih vse skupaj prodal s pogodbo Dunaj, dne 7. aprila 1840, Jožefu Atzlu za 107 450 fl.⁹⁴

Kdaj, kje in kako je akumuliral Schwarz toliko kapitala, še nisem mogel ugotoviti, vsekakor pa je pričel svojo industrijsko kariero zelo skromno. Prvič se nam pojavi šele 4. maja 1819, ko mu je bila podaljšana

⁹³ ARZ, spisi v jamomernici; DAS, Ruardove fužine, fesc. 4.

⁹⁴ ARZ, spisi v jamomernici in fasc. VI ter VIII; DAS, Rudarska knjiga M 11, str. 98—101, 401.

rudoslédna pravica za 3 jamske mere premoga pri Zagorju — ker ni mogel učinkovito kopati. V ospredje se je prerinil šele z nakupom Pinhakove ostaline in erarne steklarne. — Za Viktorja Ruarda, sina Leopolda, ki je umrl 11. februarja 1834 in zapustil premoženja za 107 850 fl, tako že vemo, da je podedoval vse fužine in premogovnike. Poročen je bil z Ano Atzl, hčerko Jožefa Atzla, podjetniškega in graščinskega inšpektorja gospostva Tržič na Gorenjskem in zemljiškega posestnika. Verjetno Ruard ne bi prodajal svoje lastnine, če ne bi zašel v veliko krizo: od prodajne cene 107 450 fl je odpadlo na plačilo njegovih dolgov 70 000 fl ali 2/3 vrednosti! Atzl je za ostalih 35 000 fl izstavil dolžno pismo, Ruardu pa dal v gotovini le 2000 fl. Po tem poslu se je omejil Ruard zgolj na gorenjske fužine; vse drugo je opustil. — Atzl je pričel svojo premogovniško kariero prav tako skromno kot Schwarz: dne 8. oktobra 1823 je prejel rudosledno pravico pri Medvodah.⁹⁵

Preden bom nadaljeval z vodilnim dogajanjem v zagorskem premogovništvu, naj še prav na kratko omenim delovanje drugih lastnikov jamskih mer premoga. Emanuel grof Schärffenberg, lastnik imenja Medija, je prejel tri jamske mere na svojem zemljišču v letih 1819, 1820 in 1822. Premog je uporabljal v svoji fužini in kovačiji, ki ju je postavil za gradom ob potoku Mediji. Za potrebe teh dveh obratov si je pridobil tudi kope železove rude. Ko je pozneje premogovnike opustil, je pričela še pred 27. marcem 1828 v njih kopati družba ljubljanske čistilnice sladkorja, ker ni našla dovolj premoga v nekih drugih svojih kopih. Dalje sta imela blizu Izlak tudi pred 27. marcem 1828 svoj premogokop Ljubljančana Ivan Rogoš in Florijan Schafer; rudnino sta vozila preko Trojan v Ljubljano. Sredi junija 1830 sta prejela Ivan Rogoš in Leopoldina Schafer v dveh enakih deležih v last eno jamsko mero blizu Medije, v septembru pa tri v Kisovškem grabnu. Rogoševa polovica deležev v prvi meri je bila prenotirana 23. septembra 1830 v korist železarne Karla kneza Auersperga v Dvoru zaradi zavarovanja vsote 3396 fl 51 kr, polovica deležev v drugih treh merah pa je bila prenotirana 19. novembra 1830 v korist iste terjatve.⁹⁶

Nadaljnje dogajanje v Zagorju je bilo v najožji zvezi s pojavom, ki ga imenujemo »vdor tujega kapitala v slovensko narodnostno ozemlje« ali pa sploh njegova posledica. Ker je ta pojav nadvse važen za našo gospodarsko in tudi politično zgodovino in ker ga zasledimo še v drugih premogovniških bazenih, se mi zdi primerno, da ga izločim iz dosedanjega popisovanja; obravnaval ga bom v posebnem poglavju, da že s tem akcentuiram vso njegovo težo.

⁹⁵ DAS, Rudarska knjiga M 11, str. 125, 280, in M 2, str. 208, 288; ARZ, spisi v jamomernici.

⁹⁶ Das, Rudarske knjige M 11, str. 143, 154—55, 198—200, 326, in M 1, str. 345, 361, ter M 12, str. 51—53, 59—61, 63—64, 66—67, 71; Ruardove fužine, fasc. 4; Spisi k rudarskim knjigam, ovoj št. 46; Deželna deska, modri zvezek, C 14.

Premogovnik v Trbovljah. Prvi, ki je razgibal Trbovlje, je bil Franc Maurer, steklarnar v Celju. Dne 10. novembra 1804 je prejel v trboveljski kotlini z osmimi lastninskimi pismi šest jamskih mer premoga. Osamljeni Maurer se je širil v tem področju nemoteno in sicer takole:⁹⁷

5 dvojnih + 1 enojno	jam. mero prejel	10. nov. 1804
4 dvojne + 3 enojne	jam. mero prejel	10. dec. 1839
1 dvojno	jam. mero prejel	18. nov. 1840
1 dvojno	jam. mero prejel	14. jan. 1841
4 dvojne + 1 enojno	jam. mero prejel	2. avg. 1846

---

15 dvojnih + 5 enojnih jamskih mer = 35 jamskih mer

Razpredelnica nam pove, da je med prvimi in poslednjimi podelitvami eni sami družini (Francu Maurerju in njegovim otrokom) preteklo polnih 42 let; veliko število jamskih mer ponazarja veliko željo po razteznosti, izkop pa ni bil v sorazmerju s temi ambicijami, ker investicije niso bile znatne. Čeprav so vse mere obsegale ogromno površino, je Maurer še 9. septembra 1846 izkoriščal le kope v nekaterih jamskih merah in še to v obliki dnevnega kopa.⁹⁸ Vsaj prvih 10—15 let je bila proizvodnja premoga gotovo majhna. Šele po umiritvi političnih in gospodarskih razmer okoli 1820 in pozneje se je pričel izkop večati; kmalu je postal kar znaten.⁹⁹

leta 1835	341,6 tone	leta 1843	560,0 tone
leta 1836	414,4 tone	leta 1844	504,0 tone
leta 1837	420,0 tone	leta 1845	537,6 tone
leta 1841	473,2 tone	leta 1846	599,2 tone
leta 1842	459,2 tone	leta 1847	823,2 tone
		leta 1848	341,6 tone

Opaziti je dva lahna padca proizvodnje, prvega leta 1842, drugega močnejšega leta 1844; obema ne pripisujem nobenega pomena, ker sta komaj zaznavna in nista v nobeni zvezi s pomembnejšimi dogodki. Vse drugače je s padcem proizvodnje leta 1848: z ozirom na leto 1847 se je izkop zmanjšal skoraj za 60 %! Gospodarskih posledic marčne revolucije — padec izkopa — niso čutili samo v Trbovljah, ampak v prenekaterem premogovniku.

Prvi industrijski obrat v Trbovljah je bila steklarna, ki je pričela obratovati leta 1824; prav ta je izzvala povečanje proizvodnje. Do leta 1837 je delovala menda samo z eno pečjo; takrat so baje vgradili še drugo peč. Podatka o vgraditvi druge peči nisem mogel preveriti z viri, vendar bi se dalo s podatki iz zgornje razpredelnice trditi, da je delovala vsaj že leta 1836, kajti razlika v izkopu premoga je večja med leti 1835

⁹⁷ DAS, Fevdna in koncesijska knjiga; Rudarska knjiga A; prim. Janko Orožen, Zgodovina Hrastnika, Trbovelj in Dola, I, Trbovlje 1958, str. 302—306.

⁹⁸ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1846.

⁹⁹ Tafeln zur Statistik.

in 1836 kot pa med leti 1836 in 1837.¹⁰⁰ Prav tedaj je bilo zaposlenih v Trbovljah vsega skupaj 40—50 delavcev. Koliko med njimi je bilo steklarskih delavcev in koliko rudarjev, ni mogoče ugotoviti.

V Trbovljah so kopali tudi ilovico za nezgorljivo opeko. Uporabljala jo je steklarna z najboljšim uspehom pri izdelavi steklarskih loncev in šamotne ali nezgorljive opeke. Za to ilovico se je zanimala tudi neka državna tovarna porcelana v pirotehnične namene. Posebna industrija ali vsaj obrat za predelovanje ilovice se pa v Trbovljah ni razvil.

S podelitveno listino z dne 14. julija 1840 je postal Franc Maurer ml. sam lastnik vsega premoženja, ker mu je takrat prepustil brat Ignac Pavel svojo polovico, oče pa že 21. novembra 1829 svojo polovico entitet.¹⁰¹ Leta 1842 je Maurer ml. ponudil rudarske entitete in steklarno na prodaj za znatno vsoto 100 000 fl, a kupca takrat ni našel; do prve lastninske spremembe je prišlo šele 4. avgusta 1847, ko je prešla pravica nad prvimi šestimi merami od Maurerja na erar.¹⁰² Ta je postal pravno sosed Maurerju sicer že 22. februarja, ko je bila sklenjena pogodba med njima glede teh kopov.¹⁰³ Prav 4. avgusta pa se je vsa slika močno spremenila, kajti erar je tega dne prejel znatno število novih jamskih mer; tako je imel vsega skupaj 42 mer.

* * *

Premogovnik v Hrastniku. Morda so pričeli kopati premog v Hrastniku že leta 1807,¹⁰⁴ vendar za tem dozdevnim kopanjem ne slišimo kakšnih 15 let o pravih kopačih. Pomembnejši eksploatator hrastniškega premoga je postal šele ljubljanski trgovec Franc Lusner. Ta je 29. junija 1830 prosil za lastninsko pravico za tri jamske mere v kraju Peklo, ki so bile od konca decembra 1822 dalje skupna last Tadeja Hefejeja in Andreja Schönbucherja. Ta dva sta Lusnerju prodala navedene tri mere z zalogami premoga in delavnicami vred za 1000 fl. Še pred tem je Lusnerju prodal tri pravice kopanja tudi Ivan Rogoš; njegova last so bile od sredine junija 1828 dalje. Za zalogo premoga in delavnico je Rogoš prejel 550 fl. Z njim je Lusner podpisal pogodbo o nakupu v Ljubljani dne 29. decembra 1829. Tem šestim meram je priključil Lusner že 1831 še svojih pet novih jamskih mer blizu Sv. Jakoba v Dolu.

Kmalu zatem, 24. julija 1831, so bili prepisani vsi kopi na vdovo Terezijo Lusner z njenimi štirimi otroki Karlom, Julijo, Zofijo in Jožefom. Konec decembra 1842 so otroci (brez Karla) pomnožili dediščino s štirimi novimi merami v hribih okoli Hrastnika.¹⁰⁵ Izkop premoga pod imenom Lusner je bil še kar znaten.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Orožen, Zgodovina Trbovelj, ..., str. 305 sl.

¹⁰¹ DAS, Rudarska knjiga A, str. 363.

¹⁰² Ibidem, str. 361—362, 537—539.

¹⁰³ DAS, Fevdna in koncesijska knjiga, str. 38—46, 75—87.

¹⁰⁴ Albert Miller Ritter v. Hauenfels, Die steiermärk. Bergbaue, str. 79 sl.; Hlubek, Ein treues Bild des Herzogthums Steiermark, Gratz 1860, str. 295.

¹⁰⁵ DAS, Fevdna in koncesijska knjiga, str. 87—96; Rudarska knjiga A, str. 585, 587, 857, 859, 869, 885; AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1843; Orožen, Zgodovina Trbovelj, str. 342 sl.

¹⁰⁶ Tafeln zur Statistik za cit. leta.

Sl. 3. Del rudarskega orodja iz sredine 19. stoletja (original v KDA, zbirka Rosthorn, Poschinger; rokopis ni paginiran)

leta 1835	319,2 tone	leta 1840	884,8 tone
leta 1836	338,8 tone	leta 1841	714,0 tone
leta 1837	660,8 tone	leta 1842	182,0 tone
leta 1838	820,4 tone	leta 1843	371,4 tone
leta 1839	750,4 tone	leta 1844	281,7 tone
		leta 1845	544,6 tone

Proti koncu leta 1845 je prišlo v Hrastniku do pomembnega dogodka, ki je spet v zvezi z vdorom tujega kapitala na slovensko ozemlje oziroma v slovensko družbo. Zato prekinem tu zgodovino hrastniškega premogovnika.

* * *

Premogovniki okoli Liboj in Zabukovice. Ležišča premoga okoli Celja so bila sicer znana že okoli leta 1776, vendar so jih sistematičneje preiskali šele poleti 1798 idrijski rudosledci. Premog so izsledili v okolici Celja, Liboj in Šoštanja, torej v samih že znanih nahajališčih.¹⁰⁷

¹⁰⁷ IRA, serija G-M-S, fasc. III.

Vendar so legalno, to je z dovoljenjem rudarskih oblasti, pričeli kopati premog šele leta 1799. Franc Rath, zakupnik gospostva Laško, in Daniel Dereani, trgovec v zgornještajerskem Gradcu, sta prejela dne 10. avgusta 1799 kot prva dve pismi, ki sta jima dali vsako po devet enojnih jamskih mer ozemlja v Libojah in neposredni okolici. Ker sta si hotela zagotoviti celotno premogovniško področje, sta prosila in 14. septembra tudi prejela spet devet podobnih mer v okolici Zabukovice. Ko jima je bilo dano 13. junija 1801 četrto lastninsko pismo za okolico Britnega sela, se je imenoval Rath že lastnik obrata za proizvodnjo galuna, Dereani pa njegov sopodjetnik (in še vedno trgovec). V začetku je nakopal Rath bolj malo premoga, leta 1801 na primer 23,7 tone, leta 1802 že 29,3 tone, leta 1804 pa 35,8 tone.¹⁰⁸

Sredi julija 1804 je Rath že prosil samo v svojem imenu za 9 jamskih mer površine v okolici Sv. Neže pri Libojah. Kot v Trbovljah vidimo torej tudi tu veliko ekstenzivnost pa majhno intenzivnost kopanja. Ta se je pa vendarle krepila: v prvem četrtletju 1807. leta je nakopal Rath 22,7 ton rudnine; potemtakem bi utegnil podjetnik nakopati v vsem letu nekako 100 ton premoga.¹⁰⁹

Po tem času je prišlo do hitrega menjavanja v lastništvu vseh 45 jamskih mer površine. Konec aprila 1808 je postal lastnik tega velikega kompleksa ozemlja Ivan Kircher, za njim v smislu neke pogodbe sredi februarja 1812 Aleksander Kottowitz pl. Kortschak. Proti koncu 1821 je vse ozemlje prešlo v rudarsko last Ivana Steinerja. Spet zaradi neke pogodbe sta prejela 18. julija 1827 entiteto Jakob Tadej Hefelet in njegova žena Ana.¹¹⁰ To je tisti Hefelet, ki je pet let preje kopal premog v Hrastniku, ga prepustil Lusnerju in se preselil v Liboje. Zdi se, da sta Hefeleta tu resneje poprijela za delo; to sklepam iz dejstva, da sta se (morda zaradi investicij?) poleti 1827 celo zadolžila za 2000 fl pri Tomažu Grilcu. Iskala sta denarno pomoč tudi pri Leopoldu Friedrichu. Z njim sta sklenila družabniško pogodbo, s katero sta mu zavarovala vlogo v višini 8000 fl.

Hefeletjev izkop premoga je nihal takole:¹¹¹

leta 1832	585,2 tone	leta 1835	707,0 tone
leta 1833	715,4 tone	leta 1836	656,0 tone
leta 1834	667,8 tone	leta 1837	510,7 tone

Z novo pogodbo z dne 1. novembra 1837 je postala ta entiteta spet rudarska last Ivana Steinerja. Ob tej priliki se nam razkrije novost, da je bil njegov direktor Tomaž Grilc, obratovodja pa Tadej Hefelet. Torej gre za neki industrijski obrat, za neko tovarno. Še več nam razkrije pogodba, s katero je 28. junija 1841 prodal Steiner ves kompleks Ivanu Friedrichu, ki se tu že imenuje steklarinar blizu Sv. Neže (kupnina je znašala 12 000

¹⁰⁸ ADK, rckopis št. 352.

¹⁰⁹ ADK, Novčarstvo in rudarstvo, rd. št. fasc. 3759.

¹¹⁰ DAS, spisi k rudarskim knjigam, ovoj št. 20.

¹¹¹ Tafeln zur Statistik.

fl).¹¹² Torej je velika verjetnost, da je menjavanje lastništva steklarne imelo za posledico menjavo lastništva jamskih mer za premog.

Ko je bilo končno vse v Friedrichovih rokah, se je menjavanje ustavilo. Iz literature je znano, da je pričela libojska steklarna obratovati v letu 1794, ne da bi bil pri tem znan vrstni red njenih lastnikov. Ker je vsaj del omenjenih jamskih mer skoraj gotovo spadal k steklarni, bi utegnile biti vse navedene osebe lastniki steklarne. Šele finančno dovolj močni Friedrich je uspešno zaustavil verigo prodaj.

V jeseni 1843 je izpeljal steklarnar obsežno koncentracijo svoje do takrat precej raztegnjene površine jamskih mer. Konec oktobra je razveljavil dosedanjih pet lastninskih pisem za 45 jamskih mer in prosil za pet novih pisem, od katerih je vsako veljalo za eno dvojno jamsko mero, skupaj torej za 10 jamskih mer. Sprememba je veljala od 8. novembra dalje. Prvi dve meri sta bili situirani blizu libojske steklarne, nadaljnje pa v Zabukovici, Britnem selu, Sv. Neži. Okrog teh je sčasoma nanizal še nove mere: septembra 1843, oktobra 1844, avgusta 1846, 2. junija in 16. junija 1847, končno leta 1852.¹¹³ Tako je postal Friedrich najmočnejši rudniški posestnik te okolice. Kdor koli bi se tu še pojavil, bi stal v senci močnega steklarnarja in bi konkurence ne vzdržal. To dokazuje tudi proizvodnja.¹¹⁴

leta 1841	477,9 tone	leta 1845	989,2 tone
leta 1842	583,4 tone	leta 1846	1040,8 tone
leta 1843	623,5 tone	leta 1847	1059,2 tone
leta 1844	707,8 tone	leta 1848	782,4 tone

Podatki za leto 1848 so vpisani pod imenom njegovega brata Antona Friedricha, direktorja steklarne že nekaj let. Spet opazimo, da je steklarnarjev izkop rudnine leta 1848 padel za okoli 25 % v primeri s proizvodnjo v prejšnjem letu. Potrošniki njegovega premoga so bili: steklarna, razni kupci v Celju in bombažna predilnica v Preboldu. Ta tovarna je že leta 1844 vgradila parni stroj 36 KM; bil je to prvi parni stroj na Spodnjem Štajerskem. Letno je potrošil do 900 ton premoga, med drugim tudi Friedrichovega premoga;¹¹⁵ točne količine njegovega kontingenta nam niso znane.

Na ozemlju Zabukovice so se sredi decembra 1839 zasidrali tudi Maurerjevi steklarski delavci Ranzingerji. Najprej je prejel Anton tod dve jamski meri, naslednje pa začetek in konec januarja 1840, novembra 1841 (te in nadaljnje skupaj s svojimi tremi sinovi), januarja in septembra 1843, osmo junija 1847. Pri teh entitetah je imel oče $\frac{2}{3}$ deležev, sinovi vsak po $\frac{1}{3}$ deleža. Da je bilo njihovo kopanje z ozirom na Friedrichovo bližino prav neznatno, potrjuje tudi izjava rudarske komisije iz septem-

¹¹² DAS, Rudarska knjiga A, str. 693—695.

¹¹³ Ibidem, str. 93—95, 101, 123, 701; Fevdna in koncesijska knjiga, str. 11 do 26; Spisi k rudarskim knjigam, ovoja št. 19 in 20; ADK, rokopis št. 352, str. 304; SDA, rokopis št. 195, str. 83.

¹¹⁴ Tafeln zur Statistik.

¹¹⁵ Bericht der Gratzter Handels- und Gewerbekammer... Im J. 1852, str. 116.

bra 1843, da Ranzingerji ne bodo mogli nakopati letno več kot 11 ton premoga; Celje in predilnica da so jim zaprti zaradi konkurence močnejših rudnikov in da bodo s svojim premogom kvečjemu mogli žgati apno. Toda Ranzingerji so vztrajali. Oče je stopil v družbo z Antonom Halmom, ki je zase pridobil eno jamsko mero marca 1846. Družabnika sta imela vsak pol deleža pri skupnem kopu, ki sta ga prejela tedaj blizu Zabukovice. Iz vsega ni bilo nič in Ranzingerji so se izselili v Ilirsko Bistrico.¹¹⁶

Blizu Friedrichove steklarne je pričela obratovati še tovarna kameininaste posode. Iz literature vemo, da sta leta 1816 prodajala Anton Prugger in njegova žena Frančiška ta obrat v Nemškem dolu med Libojami in Zabukovico za izklicno ceno 7500 fl; obrat je imel svoj premogovnik tik za poslopjem.¹¹⁷ Do sedaj pregledani viri mi ne povedo, kdaj je pričela tovarna z delom, kdo vse ji je bil lastnik in kdaj je premogovnik pridobila, zanesljivo je samo to, da se ime Prugger nikoli ne pojavi v seznamih lastnikov jamskih mer. Morda je prodajal Prugger obrat v imenu koga drugega? Šele poznejši lastnik Ignac Hefejele je za potrebe tovarne res prejel kop premoga pri Zabukovici, toda to se je zgodilo šele novembra 1840.¹¹⁸

Tej glavni premogovniški dejavnosti v zabukovski okolici se tik pred letom 1848 priključuje še vrsta manj pomembnih rudosledcev in kopačev premoga. Moram jo navesti, ker dopolnjuje zgodovino tamkajšnjega premogovništva in kaže na velik interes za premog. Prvi je bil Jožef Ludvik Hausmann, lastnik gospostva Novo Celje, z jamsko mero iz avgusta 1846. Njemu je junija 1847 sledila Terezija Hefejele, ki ji je dve meri prepustil mož Ignac. Le-ti je kaj kmalu kupil Hausmann in jima dodal še v istem mesecu juniju dve novi meri. Dne 9. junija 1847 se je tod pojavil poštni mojster Vincenc Gurnigg. Željo po prodajanju premoga preboldski tovarni sta pokazala tudi Gurnigg in Halm (zemljiški posestnik iz Celja) s tem, da sta prejela vsak po dvojno jamsko mero v bližini Kaplje vasi pri Preboldu, torej prav blizu tovarne. Nakopala nista prav nič premoga in Gurnigg je odstopil januarja 1848 svoj del Halmu. Zanj se navaja celo po letu 1851, da pri Preboldu ni nič kopal. Popolnoma razumljivo, saj je Friedrich docela obvladal vsa bližnja tržišča in zanj je bilo kopanje rentabilnejše kot za kogar koli drugega.¹¹⁹

Sloji premoga, ki so bili na pravkar opisanem področju zelo močno razviti in izdatni, so se nadaljevali še na ozemlje vzhodno od črte Celje-Laško, a so bili šibkejši in manj raziskani. Da je bilo zato kopanje premoga manj razvito, nam bodo povedali sledeči stavki: Prvi rudosledec premoga v Pečovju je bil šele Andrej Schönbacher, nadzornik pri rudniku Matevža Hefejeleja, ki je prejel eno jamsko mero v last v januarju 1836. Junija mu je postal sosed Ignac Novak, ki je septembra 1837 in

¹¹⁶ DAS, Rudarska knjiga A, str. 597—599.

¹¹⁷ Intelligenz-Blatt zur Laibacher Zeitung z dne 6. XII. 1816, št. 98.

¹¹⁸ DAS, Fevdna in koncesijska knjiga, str. 162—163; Spisi k rudarskim knjigam, ovoj št. 55; Rudarska knjiga A, str. 333—35; Orožen, Zgodovina Trbovelj, str. 366.

¹¹⁹ Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer... 1852, tabela C.

aprila 1838 prejel še po eno mero. Novak je bil prvotno lastnik imenja Spodnji Lanovž pri Celju, od leta 1838 dalje steklarinar v Rakovici. Novak se s tem ni nehal širiti; nove mere so sledile januarja 1841, septembra 1843, maja 1848. — V oddaljenem Trobnem dolu se je poleti 1846 naselil še Karel Wolfschak, upravitelj posestva Planina nad Sevnico.¹²⁰

* * *

Premogovnik Govce. Že neko poročilo celjskega okrožnega urada iz leta 1791 pripoveduje o bogatih ležiščih premoga v okolici Laškega, Govc in Šmihela, ki pa da se ne izkoriščajo. Moralo je preteči več kot 10 let, preden so nakopali prve tone te rudnine. Pionir je bil Wolkenberg, ki je je nakopal v tromesečju april-maj-junij 1804 vsega skupaj 8,4 tone; sam je je potrošil 3,4 tone, ostalo je razdelil raznim strankam.¹²¹

Naslednja kopača govškega premoga sta nastopila šele po tridesetletnem premoru. To sta bila Tomaž Grilc, upravitelj graščine in direktor Steinerjeve steklarne, ter Jožef Drasch, lastnik imenja v Celju, ki sta kupila lastninsko pravico do jamske mere po polovici šele avgusta 1835 od Tadeja Hefelega in žene Ane. Nadaljnjih 6 pravic kopanja premoga sta si pridobila septembra 1835 (rudarsko last šele 1838). Tomaž Grilc je postal samolastnik vseh 7 mer po medsebojni pogodbi z dne 24. julija 1843 in 31. julija 1844. Leta 1845 je nakopal premoga 248,1 tone, leta 1846 že 327 ton, leta 1847 kar 503,2 tone, leta 1848 pa le 455,6 tone¹²² (padec proizvodnje za približno 10 %!). Sicer je Grilc že 8. avgusta 1847 ponujal napredaj svoje entitete za 74 250 fl., vendar jih še ni mogel prodati. Iz popisa premoženja zremo, da je trošil premog tudi v svojih dveh industrijskih obratih, v opekarni in apnenici.¹²³

* * *

Premogovnik pri Starem trgu. Preden bom prešel na popis premogovnikov ob severni meji slovenskega narodnostnega ozemlja, se moram zaustaviti pri nekakšnem vmesnem členu med osrednjimi in severnimi rudniki, to je pri rudniku premoga blizu Slovenjega Gradca. Njegova zgodovina je v ozki zvezi z najpomembnejšo fužino na Spodnjem Štajerskem, s tisto v Mislinji. Po vrsti raznih fužinarjev ji je postal leta 1823 lastnik Antón Bonaczy pl. Bonazza. Ta je novembra 1826 prejel koncesijo za neke nove naprave s pogojem, da bo uporabljal v njih premog. Podoben pogoj je imela tudi koncesija iz leta 1837.

Dejansko je prejel Bonaczy prvo rudarsko lastninsko pismo za kop premoga v bližini Starega trga 19. avgusta 1835, drugo pismo za Vrhe v isti okolici nekaj pozneje, 7. oktobra. Kot mnogi drugi podjetniki je tudi Bonaczy rudosledil premog v raznih krajih.¹²⁴ Na primer sredi avgusta 1840 v Podkraju blizu Raven, sredi decembra pri Kotljah (prejel v last

¹²⁰ DAS, Rudarska knjiga A, str. 501—503.

¹²¹ ADK, rokopis št. 352, str. 286; ŠDA, rokopis št. 195, str. 65, 94.

¹²² Tafeln zur Statistik.

¹²³ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1847.

¹²⁴ DAS, Fevdna in koncesijska knjiga; Rudarska knjiga A.

novembra 1841, vrnil 1846), decembra 1841 v Šmihelu nad Laškim (kop prodal marca 1848 poštnemu mojstru Gurniggu), septembra 1842 v okolici Spodnjih Zreč, Žič, Žičke vasi, Jamnika, Sv. Križa pri Vitanjah. Žrečki kop je ponujal aprila 1845 v nakup erarju za vsoto 6040 fl, kar je pa ta odklonil.¹²⁵

Izkop Bonaczyjevega premoga fiksirajo sledeče številke:¹²⁶

leta 1845	169,6 tone	leta 1848	160,3 tone
leta 1846	142,7 tone	leta 1851	314,0 tone
leta 1847	233,5 tone	leta 1852	339,5 tone

Tudi mislinjska fužina je leta 1848 občutila krizo; izkop premoga je bil tega leta nižji za približno 30 % z ozirom na leto 1847. V poslednjih dveh v tabeli citiranih letih je imel fužinar v vseh svojih štirih obratujočih jamah zaposlenih 68 rudarjev in delavcev ter enega nadzornika. Kot v mnogih primerih tudi pri Bonaczyju ne zvemo za število poklicnih rudarjev. Neznano je, koliko ga je stal izkop 56 kg premoga in kolikšne so bile mezde rudarjev in kakšni so bili njihovi delovni pogoji.

* * *

Premogovnik Leše. Dosedanji rezultati raziskave kažejo, da pripada prvenstvo v odkrivanju premoga v Lešah pri Prevaljah Jožefu Seifertu iz Ptuja, ki se leta 1808 imenuje arendator v Sv. Heleni pri Čakovcu. Ta je imel tri kope svinca pri Lešah; prva dva je prejel leta 1806, tretjega leta 1808. Leta 1810 je že prosil kot svinčar nar v Kotljah z nekim družabnikom pod firmo Jožef Seifert & Comp. za tri lastninske predzabeležbe na premog v guštanjski fari, sredi julija 1811 za svinec v koteljski fari.¹²⁷

V smislu poročne pogodbe z dne 5. junija 1810 je bila vpisana kot lastnica svinčevih kopov v Kotljah in Lešah Marija Ana Seifert. Po apelacijski odločbi z dne 21. marca 1812 so prepisali lastnino na Blaža Mayerja. Blaž Mayer ni bil novinec v rudarstvu. V letih okoli 1801 je bil član svinčarske »Družbe Friderikovega rova« v Pliberku. Ta mož, sicer svinčar nar v Kapli, je prosil leta 1810 za lastninsko predzabeležbo na premog v fari Žitara ves. Za tem je sporočil v začetku decembra 1810 Ivan Lessacher, upravitelj Mayerjevega podjetja v Kapli, da je naletel na premog na več krajih v fari Kamen. Dalje je prejel Mayer še premog pri Št. Lipšu. Po krajšem premoru so mu podelili v začetku septembra 1816 rudosledno pravico za premog v fari Sv. Daniel, dne 28. decembra 1816 podobno pravico v Lešah. Kot podjetnik v Meži je postal Mayer sredi avgusta 1817 lastnik rudosledne pravice še za premog v Mežici. On oziroma njegov plavžar Ivan Pilz sta pridobila rudosledno pismo za pre-

¹²⁵ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1845.

¹²⁶ Za leto 1845—48 Tafeln zur Statistik, za leto 1851—52 Bericht der Gratzter Handels- und Gewerbekammer . . . 1852, tabela C.

¹²⁷ KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. 747, str. 28, knjiga št. 565, knjiga št. 778, str. 17.

mog v Lešah še 18. oktobra 1817, 9. maja in 1. avgusta ter 26. septembra 1818 (tokrat 5 jamskih mer), končno 9. junija 1819 (3 rudosledne pravice, ki so jih pozneje prejeli Rosthorni).^{127a}

Prvotno je bila sodba o leškem premogu zelo pomilovalna; niso mu pripisovali lepe bodočnosti. Ko je dal raziskati grof Thurn leta 1822 Leše znanemu montanskemu strokovnjaku in piscu Scheuchenstuelu, se je glasilo raziskovalčevo poročilo z dne 13. avgusta 1822, da je leški premog nepomemben in da se ne dá dobro kopati!¹²⁸ Prav Rosthorni, ki so leta 1823 že dogradili cinkarno na Prevaljah, pa so to poročilo z dejanji v celoti demantirali. Leta 1824 so uradno zabeležili, da je prodal Mayer svoje jamske mere premoga podjetnikom Rosthornom.¹²⁹ Ti so že sami pred nakupom iskali premog v okolici Prevalj in na Thurnovo začudenje odkrili prav sredi maja 1823 tudi izdatne sloje premoga. Že 7. junija so prejeli pet lastninskih pravic za okolico Prevalj. Nato je sledila še vrsta novih podelitev: proti koncu novembra 1825 v okolici Podgorja, julija 1829 za okolico Mežice, julija 1833 v Wiesenauu (že zunaj slovenskega narodnostnega ozemlja). Tu so naleteli sicer že leta 1827 na premog, a nehali kopati, ker ni bilo znatnejše potrošnje minerala.¹³⁰

Premog v Lešah in okolici je privlačeval še druge rudosledce. Le omenim naj zemljiškega gospoda Ivana Kometerja iz leta 1837 ter Franca in Tomaža Rachoya iz Prevalj iz let 1839 in 1840 (tokrat v Kotljah blizu opekarne, ki je bila last kmeta Schratteneggerja). Toda vsi ti niso bili resni podjetniki; njihove pravice so kmalu zapadle.¹³¹

Rosthorni, od 1827 dalje železarski podjetniki, so bili tod brez konkurence. Potem ko so v letih 1833 in 1835 iskali premog tudi v krajih zunaj slovenskega narodnostnega ozemlja (Št. Lenart, Magdalensberg), so se 1837 spet vrnili v okolico svoje železarne na Prevaljah. Junija so prejeli pravico kopanja premoga v Podkraju prvič, februarja 1843 drugič, oktobra 1844 tretjič. Ker kopanje tod ni bilo rentabilno, so delo opustili. Prav tako so opustili kope pri Mežici, tistih pri Št. Lipšu pa ne, ker so odkrili dodatne in izdatne žile premoga.¹³² Osredotočili so se predvsem na leški sloj premoga.

Z vstopom Rosthornov, po poreklu Angležev, v železarstvo slovenskega dela Koroške se pričinja pravzaprav novo poglavje zgodovine leškega premogovnika. Njegov vzpon je bil direktno odvisen od prosperi-

^{127a} Ibidem, knjiga št. 747, str. 28, knjiga št. 565, knjiga št. 778, str. 4, 31, knjiga št. 573, Tom I, str. 12, knjiga št. 594, str. 8, 28, sl., 38, 48, 50, 55, 59 sl.; AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1842; Hermann Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues, II, str. 122, 124; Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 240, ima napačne podatke.

¹²⁸ KDA, Zbirka Rosthorn, fasc. 7, ovoj d.

¹²⁹ KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. 573, Tom I, str. 14, knjiga št. 322; AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1842.

¹³⁰ KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. 594, str. 730, 821—22, knjiga št. 573, str. 116—120, 246—247; Zbirka Rosthorn, fasc. 7, ovoj d.

¹³¹ KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. 578, knjiga št. 574, str. 69, 82, 147, 169.

¹³² Ibidem, knjiga št. 573, str. 693—94, 773, 778, knjiga št. 578, knjiga št. 574, knjige št. 287/1, 287/4 do 287/6, knjiga št. 580; AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1842; Zbirka Rosthorn, fasc. 7, ovoj d.

ranja njihove železarne. Ker pa je bil sedež firme Rosthorn na Dunaju, tretiram njihov kapital kot tuji kapital. O njem pa bo govor v posebnem poglavju.

* * *

Premogovnik Lobnik nad Kaplo. Prva je odkrila premog v Lobniku nad (Železno) Kaplo leta 1784 fužinarica Kristina Kuhdorfer, vendar se zdi, da ga potem delj časa ni izkoriščala, vsaj ne v znatnejših količinah.¹³³

K temu premogu se je povrnila šele proti koncu 18. stoletja, šele leta 1793, ko sta prejela kop lobniškega premoga Kristina Kuhdorfer in Leopold Lieber (razen tega primera nastopa pozneje fužinarica vedno sama). Kopenje je bilo uspešno in zaradi povpraševanja tržišča je prosila lastnica leta 1797 za dovoljenje prodajanja premoga. Njena proizvodnja premoga je bila sledeča: Leta 1798 kar 72,8 tone, leta 1799 komaj 25,2 tone, leta 1801 že 31,4 tone.¹³⁴ Kristina je predala svoj kop Andreju Kuhdorferju. Ta se je 1804 zaradi njega pravedal s fužinarjem Dizmo grofom Christalniggom. Sicer pa vemo o Kuhdorferju le še to, da je imel nekje med 1804 in 1814 v Celovcu skladišče za premog, ki je bilo kmalu opuščeno zaradi previsoke cene rudnine.¹³⁵

Njen premog so uporabljali tudi puškarski mojstri iz Borovelj. Sicer je res, da so nekateri puškarski mojstri tudi sami iskali premog, toda v krajih, kjer ga praktično ni bilo: leta 1796 ga je rudosledil Leopold Fritz v dolini Zavrham na severni strani karavanskega Stola, od junija 1823 dalje Ivan Šašel v predelu zahodno od Slovenjega Plajberka, v septembru 1845 pa Simon Ogris spet v dolini Zavrham.¹³⁶

Za Kuhdorferjevo je kopal premog v Lobniku fužinar Patzer. O njem vemo samo to, da ga je leta 1797 izročil 14,3 tone raznim fužinarjem in kovačem;¹³⁷ koliko ga je nakopal ali pa sam potrošil, ni znano.

Leta 1810 sta iskala premog na pobočjih tega hriba svinčarnarja Tomaž Fladung in Gregor Kompoš. Dve leti za njima se je tam zasedil še Dizma grof Christalnigg. Važneje je to, da si je leta 1811 nekje pri Kapli (morda ob podnožju Lobnika?) odkriti premog prilastil erar, ki je imel v trgu svinčarno in cinkarno.¹³⁸

Za to aktivnostjo je nastal daljši premor. Šele leta 1835 se je spet povzpelo na Lobnik znano Eggrovo železarsko podjetje, a verjetno kopal brez pravega učinka. Podobno se je 1843 zgodilo volšperskemu železarju Offnerju. Le za Antona Pisanca iz Kaple, ki je rudosledil na Lobniku 1844, se navaja 1845 konkretni izkop: 4,7 tone premoga. Leta 1846 je tu nakopal Aleksander Vincenc Kompoš 8 ton premoga.¹³⁹

¹³³ ADK, rokopis št. 352, str. 327.

¹³⁴ KDA, Rudarsko glavarstvo, knjigi št. 564 in 565.

¹³⁵ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 240.

¹³⁶ KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. 574.

¹³⁷ ADK, rokopis št. 352, str. 327.

¹³⁸ KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. 778.

¹³⁹ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leti 1842 in 1843; KDA, Rudarsko glavarstvo, knjigi št. 573 in 287/3.

Premogovnik Št. Lipš v Podjuni. V tej dolini je bilo poleg enega ali dveh pomembnejših slojev premoga tudi več leč te rudnine. Rudosledci so ta nahajališča sicer izsledili, nekoliko eksploatirali in takoj opustili, ker so bila premalo izdatna. Tak primer nam nudi fužinar Maks Tadej grof Egger, ki je že 1797 nakopal pri Ženeku 27,6 tone premoga in ga uporabil v svojih fužinah, pa kmalu delo opustil. Tudi Lenart Čičman iz Volšperka, ki je tega leta prosil za koncesijo zgraditve cajnarice na premog, je postal leta 1804 lastnik nekega kopa tam v bližini, a opustil nadaljnje delo tako pri cajnarici kot pri izkopu premoga.¹⁴⁰

Nič drugače ni bilo s premogokopništvom v okolici Galicije. Najprej je tu iskal rudnino Dizma grof Christalnigg in sicer leta 1811 pri Rikarji vesi in Dobrli vesi. Za njim je bil mir 25 let, dokler nista 1836 pričela z rudoslednim delom Jožef Fleiss iz Kaple (v bližini Galicije) in Anton Kreitzberger (blizu Apač pri Galiciji). Vse so prekosili člani svinčarnarske družine Kompoš, ki so od junija 1836 vneto iskali premog v hribu Zased nad Galicijo. To so bili bratje Aleksander Vincenc, Simon Tadej, Anton Rajmund, svinčarnarji v Kapli. Od junija 1842 dalje so spet rudosledili v Klančah vzhodno od Galicije. Simon Tadej je iz Črne prosil v imenu Svinčarske družbe ob Meži septembra 1843 za premog okoli Mežice. Končno je v letih 1836 in 1842 kopal premog ob potoku Beli blizu Reberc Matija Popp in Dobrle vesi; trud je kmalu opustil.¹⁴¹

Bežno naj se dotaknem še rudosledenja premoga pri Kamnu ob Dravi. Začetnik je Leopold Leykauf, župnik (leta 1810), štiri leta pozneje mu je tja sledil neznani rudosledec. Šele leta 1834 sta se tja podala Wurm in Erwart, končno 1840 nadzornik rudnikov prevaljske železarne Franc Rachoy, toda rezultat je bil vedno isti: takoj so vsi zapustili kraj, ki je bil dejansko brez večje leče premoga.¹⁴²

Premogokopna dejavnost je bila osredotočena šele v Št. Lipšu južno od Dobrle vesi. Sicer datira prvi podatek, ki zadeva premog pri Št. Lipšu, v leto 1803 in pravi, da je celovski okrožni pisar Andrej Kuhdorfer v družbi z nekom izsledil premog na hribu Preora(?) v šentlipški fari, drugi pa v konec 1811 ali začetek 1812 in trdi, da je tu kopal premog svinčarnar Blaž Mayer, ki se mu je pridružil sredi januarja 1812 še erar, vendar se je resneje pričel kopati premog šele od septembra 1838 dalje. Dne 7. septembra namreč je prejel tako pravico samostan v Dobrli vesi (novembra 1838 se mu je za eno leto pridružil Matija Popp). Njegove jamske mere so imenovali Št. Lipš II.¹⁴³ V enem izmed kopov so pridobili leta 1841 le 2,4 tone premoga, zato pa so intenzivneje eksploatirali druge kope in v njih pridobili.¹⁴⁴

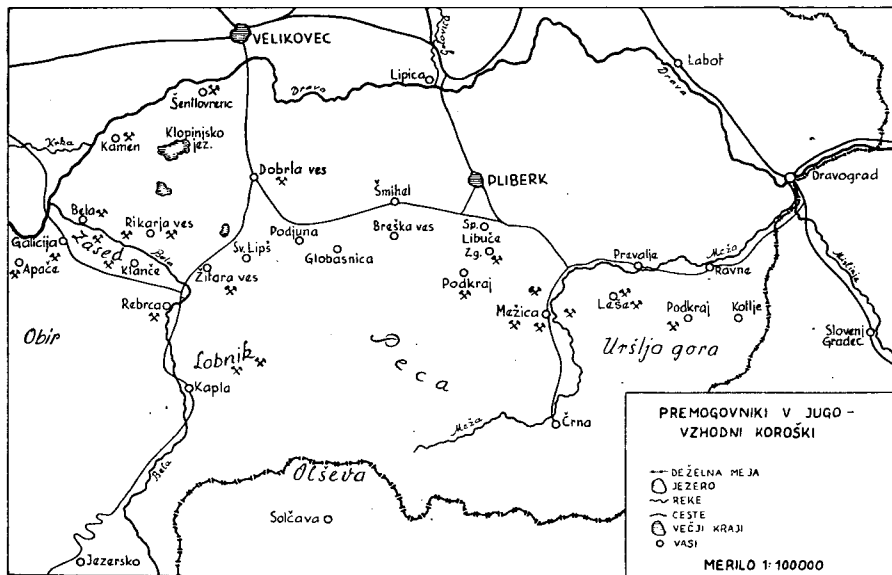
¹⁴⁰ Ibidem, knjiga, št. 564.

¹⁴¹ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leti 1842 in 1843; KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. 573 in 287/3.

¹⁴² Ibidem, knjiga št. 578.

¹⁴³ Ibidem, knjige št. 778, 578 in 287/1.

¹⁴⁴ Ibidem, knjige št. 297—306 in 578.

Zemljevid št. 4

leta 1839	18,1 tone	leta 1843	58,2 tone
leta 1840	43,5 tone	leta 1844	33,0 tone
leta 1841	9,1 tone	leta 1845	29,1 tone
leta 1842	101,9 tone	leta 1846	6,7 tone

Proti koncu leta 1846 je samostan sploh prenehal kopati v lastni režiji. Gotovo je bilo zanj ceneje, kupovati premog pri Rosthornih, lastnikih Št. Lipša I, ker so obratovali v večjih dimenzijah.

* * *

Premogovnika Libuča in Podkraj. Delo v teh dveh krajih je ozko povezano s fužinarjem Eggrom, z enim izmed najmočnejših koroških podjetnikov. Zato so vsi statistični podatki o izkopu premoga vodeni pod imenom tvrdke, ne pa po posameznih rudnikih. Zadovoljiti se bomo morali pač s skupnimi količinami, bolje rečeno s firmo Egger.

Ferdinand grof Egger je prvič prejel premogokop za svoje podjetje Lipico konec avgusta 1822 v okolici Podgorja v dolini Suhe ob koncu Zgornjega Roža; kop je bil brez vrednosti. Vse drugače je pa bilo s kopi, ki jih je prejel v Zgornjih Libučah 19. aprila 1828, 10. januarja 1829 in 12. maja 1834. Vmes je še rudosledil in kopal v Podkraju južno od Spodnjih Libuč (17. maja 1828).¹⁴⁵

¹⁴⁵ Ibidem, knjiga, št. 594; prim. Wiessner, Geschichte..., III, str. 304; Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 241 in 331, zmotno navaja začetek obratovanja Libuč 1826.

Medtem je prejela v rudarsko last ležišča premoga še druga Eg-grova fužina, tista v Bistrici v Rožu (18. junija 1834 v okolici Sv. Jakoba v Rožu).¹⁴⁶ Toda Lipica je bila aktivnejša. V začetku leta 1835 se je zanjo pričeval vzpon, ki ji je dal več kot samo lokalni koroški značaj. Januarja 1835 načeti kop v Lobniku je bil zanjo prav tako malo pomemben kot kop pri Kamnu ob Dravi. Morda je bil pomembnejši premog iz gozda Turje, kjer so pričeli kopati v marcu in aprilu 1835, a prvenstveno za obrat v Bistrici. Naslednjega leta je rudosledil še v okolici Reberc, v bližini Žitare vesi, v Narah in Beli (vzhodno od Galicije). Izognil se ni niti Mežici; tu se je ustavil sredi februarja 1837.¹⁴⁷ Sicer ga je pa v Mežici prehitelo že več podjetnikov. Predvsem so to bili grofje Thurni. Jurij grof Thurn je kot prvi rudosledil premog v gozdu severno od Mežice sredi aprila 1815, po dolgem preporu je pričel kopati rudnino še v Podkrajju blizu Prevalj (1838, 1839, 1843). Njegovo premogovno področje pri Mežici so sicer imenovali Mežica I, a izkop je bil skromen: 1848 le 24,5 tone.¹⁴⁸ Thurnu je potem v Mežici sledil konec marca 1823 Franc Brunner, deležnik pri rudniku svinca v Mežici. Ta je jeseni naslednjega leta celo izjavil, da namerava postaviti livarno za šibre blizu Črne in kot gorivo uporabljati večinoma premog, ki ga je našel na obeh bregovih Meže v višini Mežice. Spet leto dni pozneje je pričel kopati premog v bližini Prevalj. Tudi potrebo po tem premogu je utemeljeval s tem, da ga bo uporabljal za svojo livnico šiber v Črni. Poslednjič se je vrnil v okolico Mežice konec novembra 1828, a tudi tu je kopal bolj malo.¹⁴⁹

Seveda tudi Eggru Mežica ni dala dovolj premoga. Že konec februarja 1837 ga je pričel po malem kopati na treh krajih ob zgornjem toku Krke, pol leta pozneje še blizu Žeminja v zgornji Labotski dolini (v obeh primerih torej zunaj slovenskega narodnostnega ozemlja). V Podgorje, Breško vas, Bistrico in na južni rob Podjunske doline se je vrnil junija in oktobra 1839. Statistični podatki za leta 1833—38 navajajo proizvodnjo pod imenom ali Libuč ali Lobnika, od 1839 dalje samo pod imenom Lipice; izkop je znašal:¹⁵⁰

leta 1833	196,0 tone	leta 1841	485,0 tone
leta 1835	464,1 tone	leta 1842	219,9 tone
leta 1836	706,9 tone	leta 1843	140,7 tone
leta 1837	945,1 tone	leta 1844	195,2 tone
leta 1838	865,5 tone	leta 1845	237,9 tone
leta 1839	724,2 tone	leta 1846	48,7 tone
leta 1840	413,0 tone	leta 1847	84,3 tone
	leta 1848		217,7 tone

Proizvodnja premoga se je vzpenjala do 1837, potem pa je v glavnem stalno padala; naravnost katastrofalni sta bili leti 1846 in 1847, če ne gresta obe količini na rovaš nakupa premoga drugje ali pa pomanjkljive statistike.

¹⁴⁶ KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. 679.

¹⁴⁷ Ibidem, knjige, št. 594, 679, 573.

¹⁴⁸ Ibidem, knjiga št. 580.

¹⁴⁹ Ibidem, knjiga, št. 573.

¹⁵⁰ Ibidem, knjige št. 297—306; za leta 1833—38 so podatki samo v Tafeln zur Statistik, za 1839—48 prim. še knjige št. 287/1—287/9.

Premogovniki v Hódišah. Znani gozd Turje v Gúrah nad Vrbskim jezerom je skrival pod površjem mnogo lignita. Zato ni čudno, da ga je že leta 1801 pričel po malem kopati Gottlieb Nussbaumer iz Celovca. Šele leta 1814 se je lotil eksploatacije hódiškega premoga župnik Jožef Serajnik iz Št. Ilja, ki ga je v dveh letih nakopal okoli 11,2 tone in vsega prodal rudniškemu direktorju Wöllnerju. Neki podatek iz leta 1814 navaja še rudosledenje premoga blizu Škofič.¹⁵¹ Po daljšem presledku je nastopil prvi resnejši in pomembnejši podjetnik šele leta 1822. To je bil Gottfried Ebner, ki je rudosledil blizu vasi Klopiče. Pridružila se mu je tudi Werbolanova družba (1822, 1823), ki pa praktično ni imela za premogovništvo nobenega posebnega pomena.¹⁵²

Najpozneje leta 1839 so razdelili turijsko lignitno področje v pet revirjev, kolikor je bilo glavnih kandidatov. Revirji so nosili ime po Hódišah, glavnem kraju te okolice. Področje z imenom Hódiše I je imel Gottfried Ebner pl. Ebenthal, od vključno 1842 dalje pa njegovi dediči. Nakopane količine rudnine niso bile znatne:¹⁵³ leta 1839 le 22,4 tone, leta 1840 komaj 21,8 tone, leta 1844 že 28 ton, leta 1847 pa 67,2 tone. V letih 1841—43 in 1845—46 ter 1848 ni Ebner nič kopal (od leta 1843 dalje pravzaprav njegovi dediči).

Hódiše II je imel v lasti podjetnik Albin baron Herbert, član znane celovške podjetniške družine, lastnice treh tovarn svinčevega belila in minija. Za Albina barona Herberta je prejel njegov direktor Gottfried Ebner, torej poznejši samostojni rudarski podjetnik, 24. junija 1815 rudosledno pravico v revirju Hódiše II, oktobra 1822 pa blizu Škofič. Kasneje je rudosledil in kopal premog Albin baron Herbert sam (avgusta 1832, junija 1834). Od leta 1840 so nastopali kot nosilci podjetja Herbert bratje Franc, Pavel in Edmund skupaj. Intezivnost kopanja premoga je nihala takole:¹⁵⁴

leta 1836	219,0 tone	leta 1843	47,6 tone
leta 1839	145,6 tone	leta 1844	67,2 tone
leta 1840	47,6 tone	leta 1845	76,2 tone
leta 1841	47,6 tone	leta 1846	93,2 tone
leta 1842	47,6 tone	leta 1847	114,2 tone
	leta 1848		123,2 tone

To je izkop premoga v Hódišah. Herberti so pa poleg tega imeli še premogovnik z imenom Kuchl (tudi Kuchler), ki ni bil na slovenskem narodnostnem ozemlju. Količin tu izkopanega premoga seveda ne upoštevam, čeprav so bile le-te od 1840 dalje znatno večje od hódiških.

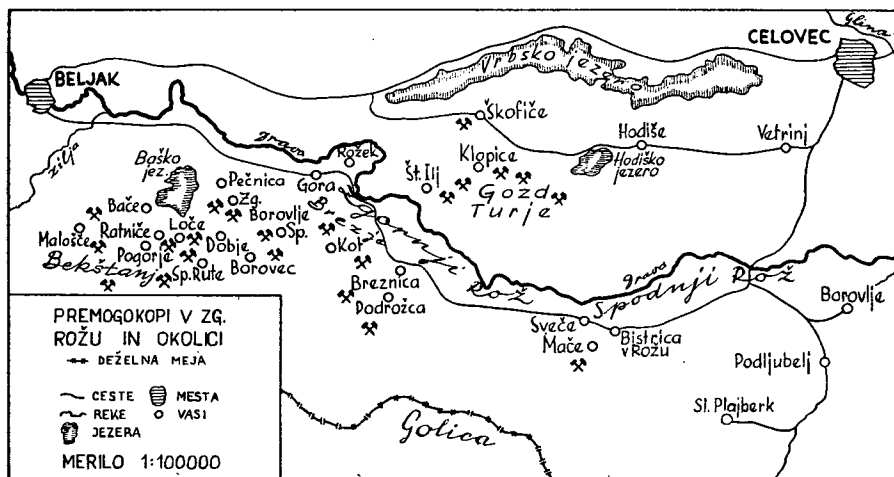
Močnejši premogokopni podjetnik je bil žganjekuh in posestnik Tadej Lanner, ki je prvič prejel dve jamski meri v okolici Klopič konec

¹⁵¹ Ibidem, knjiga št. 573; Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 240.

¹⁵² KDA, Rudarsko glavarstvo, knjiga št. 573.

¹⁵³ Ibidem, knjige št. 297—306 in 287/9.

¹⁵⁴ Ibidem, iste knjige.

Zemljevid št. 5

maja 1831. Njegov teren so imenovali Hódiše III.¹⁵⁵ Izkop je bil, z izjemo let 1842 in 1843, ko ni kopal, sledeč:¹⁵⁶

leta 1839	112,0 tone	leta 1845	112,0 tone
leta 1840	118,7 tone	leta 1846	112,0 tone
leta 1841	117,6 tone	leta 1847	168,0 tone
leta 1844	196,0 tone	leta 1848	212,8 tone

Svinčarnar in trgovec s svinčcem Ivan Rainer je bil lastnik terena Hódiše IV. Prvič je prejel pravico kopanja premoga v začetku aprila 1820, potem septembra istega leta, nadalje oktobra 1834, končno maja 1836, toda do leta 1848 ni nakopal nikdar toliko premoga, da bi izkop registrirala katera koli statistika.¹⁵⁷

Hódiše V. so imeli lastniki znane vetrinjske in celovške suknarne bratje Moro. Premog so smeli kopati od maja 1835 dalje; z delom so prenehali 1843. Ni dvoma, da so s premogom kurili barvarske kotle v suknarni, morda tudi ogrevali delavska in svoja stanovanja. Izkop premoga ni bil neznan, vendar je močno nihaj; znašal je:¹⁵⁸

leta 1839	228,3 tone	leta 1841	5,6 tone
leta 1840	114,4 tone	leta 1842	113,9 tone
		leta 1843	149,5 tone

Preseneča seveda izredno nizka proizvodnja premoga leta 1841. Po vsej verjetnosti so trošili zalogo prejšnjih let, zlasti iz leta 1839.

¹⁵⁵ Ibidem, knjige št. 593, 594, 297—306.

¹⁵⁶ Ibidem, knjige št. 287/1—287/9 in 297—306.

¹⁵⁷ Ibidem, knjige št. 573, 287/1—287/9, 297—306.

¹⁵⁸ Ibidem, iste knjige.

Svojevrstna je rudosledna vnema rudosledcev v bližnji in daljnji okolici Baškega jezera, v Ziljski dolini in okoli Trbiža. Svojevrstna zato, ker sovпада ta vnema v glavnem že z velikim poletom industrializacije naših dežel tik pred sredino 19. stoletja, in zato, ker je imel z ozirom na malenkostne količine izkopanega premoga ta impulz bolj značaj mrzličnega iskanja premoga kot pa perspektiven začetek eksploatacije določenega premogovnika.

Dosedanje raziskave kažejo, da se je kot prvi kandidat za okolico Baškega jezera priglasil leta 1806 Andrej Suntinger iz Rožeka, ki je prosil za izdane na vzhodnem bregu tega jezera. Šele 1828 mu je sledilo na raznih krajih obale šest rudosledcev; za njimi se je do vključno 1845, do zadnjega reflektanta pred sredino 19. stoletja, zvrstila še dolga vrsta posameznikov. Omenim naj le fužinarja grofa Eggra, Ignaca Rabiča, proizvajalca grafita in talilnih loncev, svinčarnarja Spiridiona Mühlbacherja, Karla Tscheligija, proizvajalca svinčevega belila.

Pregled virov nam pove, da je predložilo v 17-letju 1828—45 nekako 30 rudosledcev več kot 50 prijav za iskanje in kopanje baškega premoga in da so bile prijave najštevilnejše v dveh letih, namreč 1838 in 1845. Razen enega primera ne zvemo za nobenega drugega, koliko je izkopal te rudnine.¹⁵⁹

Okolici Baškega jezera je bila v marsičem podobna tudi Ziljska dolina. Prvo rudosledno dovoljenje je bilo podeljeno 1828 Andreju Schwennerju za okolico Bistrice na Zilji, sledili so mu po en kandidat 1831, 1838 in 1840. Ta poslednji je bil prav za prav pravna oseba, namreč podjetje Ferdinand Fercher & Comp. Njegov izkop je bil zelo skromen, saj je nakopal leta 1844 le 7,8 tone premoga, leta 1845 še manj, 6 ton, naslednjega leta 5 ton, leta 1847 celo 6,7 tone, leta 1848 komaj 4 tone premoga.¹⁶⁰ Poleg tega zvemo še, da sta leta 1847 dva kompanjona pridobila blizu Bistrice na Zilji 1,5 tone te rudnine. Še največ rudosledcev je bilo na delu okoli Šmohorja na Zilji v letih 1845 in 1846. Izmed kandidatov iz leta 1845 bi bilo omeniti le lastnika valjarne pločevine Julija Wodleya iz Borelj (vzhodno od Šmohorja).¹⁶¹

Vsota podatkov, ki jih nudijo viri, nam pove, da se je aktivno zanimalo v dveletju 1845—46 za premog v bližnji in daljnji okolici Šmohorja dvanajst oziroma enajst reflektantov (eden izmed njih je nastopil dvakrat), da pa so morali vsi opustiti misel na učinkovito eksploatacijo premoga.

Brez najmanjšega gospodarskega pomena so bile tudi tiste leče lignita, ki so bile stisnjene v visoki alpski svet okoli Naborjeta, Bele peči, Trbiža in Rablja. Prvi rudosledec je bil rudar iz Rut Jurij Zwickler, ki je nastopil prvič leta 1827 in ponovil svoj korak naslednjega leta. Za njim so se zvrstili po eden 1830, 1835, 1838, 1846.¹⁶²

¹⁵⁹ Ibidem, knjige št. 576, 592, 673.

¹⁶⁰ Ibidem, knjige št. 297—306, 287/2—287/9, 674.

¹⁶¹ Ibidem, knjige št. 576, 287/8; prim Wiessner, Geschichte... III, str. 194.

¹⁶² KDA, Rudarsko glavarstvo, knjige št. 576, 678, 679, 674.

3. DRŽAVNI TER TUJI IN DOMAČI GROSISTIČNI KAPITAL V NAŠIH PREMOGOVNIKI

Najprej podajam historiat erarnih ali državnih premogovnikov, ker so ti spričo prevladujoče privatne eksploatacije premoga in posebne administracije predstavljali izolirano manjšinsko enoto. Poleg tega so bili v državni lasti samo 25 let, nakar so prešli v privatne roke. Seveda so tu mišljeni le državni »železniški« premogovniki, ker sem druge erarne rudnike obdelal že v prejšnjih odstavkih.

Državni železniški premogovniki imajo svojo pravno osnovo v cesarskem dekretu z datumom 30. junija 1842, ki govori o rudosledenju premoga na državne stroške zaradi razširitve premogovništva. V zaščito in pospeševanje te državne podjetnosti so se podelili erarju rudosledni krogi s polmerom 1870 m in z rudokopnimi pravicami za 20 enojnih jamskih mer hkrati. To je seveda protekcija, ki je privatni rudniki nikoli niso prejeli. Erarno kopanje je šlo prvenstveno za tem, da bi bili kopi čim bliže železniške trase zaradi cenejšega dovoza rudnine.¹⁶³

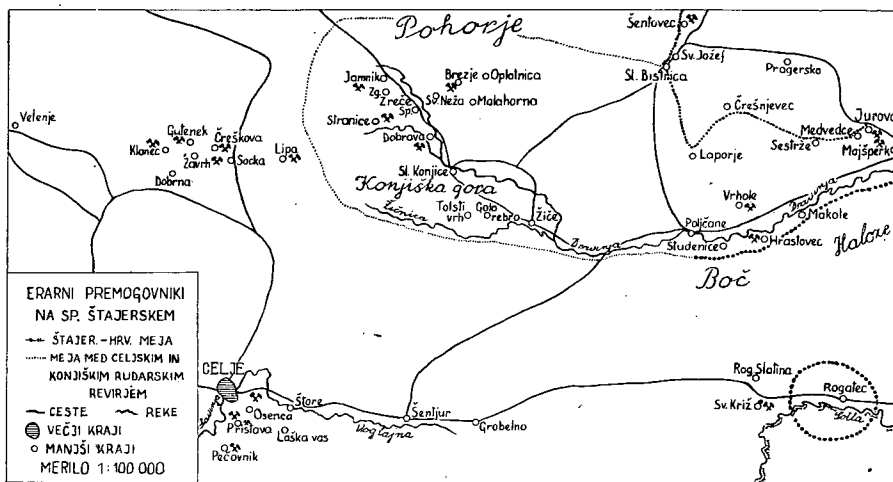
Dekret dvorne komore z dne 15. septembra 1842 je govoril o organizaciji dela v teh železniških revirjih, o osebju, o vodenju protokolov in podobno, dekret iste ustanove, ki je bil objavljen 29. decembra 1842, pa je določal, naj se rudosledi na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem toliko časa, da se bo fiksno določila trasa skozi ti dve deželi. Razmejitve med obema spodnještajerskima provizoričnima rudoslednima revirjema Celje in Slovenska Bistrica (namesto nje pozneje Konjice) je izvedel dekret Premogokopne direkcije v Leobnu 10. julija 1843. Slovenjebistriškemu komisarju je bil dodeljen rudosledni revir, ki je bil opasan s sledečimi mejami: Slov. Bistrica—Sv. Jožef—Šentovec—Pohorje—severna pobočja Pohorja—Maribor; Slov. Bistrica—Laporje—okolica Črešnjevca—Sestrže—Medvedce—Jurovci—Majšperk—Ptujška gora—Drava pod Ptujem—Dravinja—Makole—Studenice; okolica Rogatca; dolina Drave od Mute do Ptuja—gričevje do Ormoža in Ljutomera. Kar je bilo ozemlja južno od opisane meje, je pripadalo kompetenci celjskega rudoslednega revirja.¹⁶⁴

Ta meja je vrisana na zemljevidu št. 6 z debelejšimi pikami. Vidi se, da spocetka ni imel slovenjebistriški revir prav trdno sklenjenih meja. Šele seznam privatnih pravic rudosledenja, kopanja in lastništva, ki ga je komisarju tega revirja poslala v evidenco Premogokopna direkcija v Leobnu 7. maja 1844, nam omogoča zvedeti, kateri kraji so bili na njegovem ozemlju.¹⁶⁵ Tako moremo potegniti točnejšo črto okoli tega revirja. Prav s pomočjo seznama je nastala dodatna drobno pikčasta črta, v navedeni sliki. Kraji s privatniki, ki so bili zemljepisno v območju slovenjebistriškega revirja, so: Rudosledno pravico je prejel 1841 in 1843

¹⁶³ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1845.

¹⁶⁴ Ibidem, fasc. za leti 1842 in 1843 ter Slovenska Bistrica, ovoj 1 za leto 1843.

¹⁶⁵ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1844 in Slovenska Bistrica, ovoj 2 za leto 1844; prim. še Ivan Slokar, Geschichte der österr. Industrie, str. 538.

Zemljevid št. 6

Jožef Gotscher (utemeljitelj steklarne v Loki pri Žusmu leta 1839) za okolico Babne gore pri Žusmu; pravico kopanja premoga je imela dolga vrsta privatnikov, na primer leta 1838 Franc Blauensteiner pri Medvedci, 1840 Alojz Kriehuber za okolico Žič, 1841 za Medvedco, 1842 dr. Kajetan Bouvier in Anton Faber iz Gradca za Velko vzhodno od Šentilja v Slov. goricah, Vinko Nagy za Dragučovo pri Mariboru ter za Kozjak blizu Zgornje Kungote, Jožef Atzl za bližino Sv. Križa pri Rogiški Slatini, Matija Feldbacher iz Radelj za Zgornjo Gortino pri Muti, končno Anton Bonaczy (gl. tam); za leto 1843 se navajajo fužinar Vincenc Herzog za Spodnjo Lobnico, poštni mojster iz Konjic Jožef Pann za neznani kraj (verjetno blizu Konjic), Jakob Westermayr, župnik v Črni na Koroškem, za Jamnik pri Zrečah, Anton Stadler & Comp. iz Šoštanja za bližino Vitanj; lastninske pravice je imel poleg Bonaczyja iz leta 1835 še Alojz Kriehuber 1842 pri Medvedci.

Iz teh navedb sledi, da je obsegal slovenjebistriški revir ozemlje severno in vzhodno od črte Dravinja—Žičnica—najvišji vrh Konjiške gore—najvišji vrh Stenic—Rogla—Velika Kopa—Vuzenica.

Erarni rudosledci so v letu 1842 od avgusta dalje rudosledili in poskusno vrtali pri Čretu blizu Celja, v Sv. Jedrti blizu Laškega, pri Medvedcah, Jesenovih ravnih, Jurovcih, Pleši in Osenci, dalje blizu Loke pri Zidanem mostu, okoli Sevnice, Rajhenburga (dan. Brestanice), Kozjega, Podčetrtna, Rogatca. V letu 1843 so se lotili okolice Zidanega mosta, Pečovnika, Laške vasi, Majšperka, Mlamone, Šentovca, kopali dalje pri Vrholah, Pristavi, Šmarjeti, Brišah, Hrastovcu, spet pri Osenci, potem obšli sloj premoga od Poljčan do Studenic in od Rogatca do hrvaške meje oziroma od Rogatca do Št. Jurija, pregledali okolico Sv. Križa pri Rogiški Slatini, se zaustavili v Jurovcih in raziskali ozemlje od Konjic proti

Oploščnici in Okoški vasi. Manj novih krajev so pregledali v letu 1844; navajata se le Dobrava in Govce. Zato so pa bili spet aktivnejši naslednjega leta. Vrtali so v Zavrhu, pri Sv. Joštu, Socki, Lipi, Malahorni, v Zaborku, Suhadolah, blizu Guteneka, Klanca, Čreškove, Jamnika in Stranic. Leta 1846 so se osredotočili na Trbovlje, 1847 pa na Brezje.¹⁶⁶

Če seštejemo vse kraje, kjer so poskusno vrtali in jih pregledali po premogovniški strani, pridemo do številke 40 in še nekaj več.

Toda spodnještajerski rudosledci se niso ustavili samo pri svojih dveh revirjih. V drugi polovici novembra 1843 je obhodila celjska posadka nekatere predele Kranjske, da bi dobila splošni pregled nad premogišči te dežele. Pregledali so kraje Utik, Glince, Jarčji potok (vse blizu Ljubljane), dalje Smlednik, Verje, Vikrče, Vaše, Stežice, Brezovico, Sv. Katarino, Ločnico, Pungert, Peven, Bodovlje, Belo pri Kranju, Preddvor, Rašico, Nevlje, Pišajnovico, Bistrice, Vodice, Prapreče, Zbilje, Svetje pri Šenturški gori in Sv. Lenartu severozahodno od Kamnika.¹⁶⁷ Zagorja ob Savi in okolice so se izognili, ker je bil tamkajšnji premog že tako dobro znan. Pri seštevku kranjskih krajev pridemo skoraj do številke 30.

Pregled okoli 70 krajev na Spodnjem Štajerskem pričra o najobsežnejšem in najsistematičnejšem »premogovniškem« pregledu večjega dela slovenskega ozemlja pred sredino 19. stoletja. Nekaj podobnega, čeprav v znatno manjši meri, so prvič opravili v 18. stoletju rudosledci na pobudo oblasti in kmetijskih družb, z njimi kot drugi tudi idrijski rudosledci.

Slovenjebistriški revir je zaposloval pri svojih delih v glavnem okoli 30 ljudi in pri vrtanjih izkopal manjše količine premoga. Celjski revir je zaposloval okoli 20 ljudi in tudi izkopal nekaj premoga. Tako tam kot tu so se količine sukale od nekaj sto kilogramov do 23 ton. Del teh količin so prodali tudi privatnim strankam. Na ukaz Premogokopne direkcije v Leobnu sredi oktobra 1845 so prenehali delati v Jesenovi ravni, Brišah, Malahorni in drugje, v teku leta 1846 pa sta oba komisarja sama od sebe ustavila dela v Mlamoni, Lipi, Socki, Klancu, Guteneku itd. Izkop se je bolj in bolj osredotočal na sledečih sedem krajev: Brezje pri Oplotnici, Pečovnik, Govce, Jamnik pri Zrečah, Dobravo pri Konjicah, Hrastovec, Trbovlje.¹⁶⁸

Prva dela v Brezjah v juliju in avgustu 1847 so sicer vrgla na površje le 4,4 tone premoga, pozneje več, v naslednjih letih po nekaj desetih ton te rudnine, toda važnejše je to, da so v začetku prodajali ta »črni« premog plinski družbi v Gradcu.

Čeprav je prejel erar premogokopno pravico v Pečovniku že v novembru 1843, so pričeli sistematičneje kopati šele v januarju 1844. V letih od 1844 do vključno 1848 je nihal izkop med 80 in 168 tonami; leta 1855 so nakopali celo že 293 ton premoga.¹⁶⁹

Ko je Grilc opustil svoj kop v Govcah, prejet v letu 1842, je ta postal erarna last. Kopati so pričeli v njem v januarju 1844 in pridobili

¹⁶⁶ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1843.

¹⁶⁷ Ibidem in DAS, Rudarska knjiga M 10, str. 64.

¹⁶⁸ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leta 1842 do 1846.

¹⁶⁹ Ibidem, fasc. za leti 1847 in 1848.

do konca leta le 45 ton. Ko pa so sporočili 23. januarja 1845 iz leobenske direkcije celjskemu komisarju, da je že sklenjeno, nadaljevati z gradnjo proge od Celja navzdol ob Savinji in da je zato treba najti ob trasi dobre in izdatne premogovnike, se je v prav kratkem času izkop povečal. V 6 mesecih je dosegel količino 134 ton, v 6 mesecih naslednjega leta celo 206 ton, v prvem polletju 1847 pa 312 ton. V enakem obdobju 1848 je padel na 98 ton, toda bolj zaradi močne konkurence privatnikov kot pa zaradi revolucionarnih dogodkov.¹⁷⁰

V Jamniku so pričeli kopati tik pred oktobrom 1845, vendar je znašal izkop le po nekaj ton letno. Kupec je bila Plinska družba v Gradcu. V letu 1847 se je izkop povzpel na preko 220 ton, leta 1848 pa na okoli 300 ton.¹⁷¹

Podobno je bilo v Dobravi. Od oktobra 1844, ko so pričeli z deli, do začetka 1847 je bil izkop komaj omembe vreden. V tem letu pa so že izvozili iz jam precej preko 200 ton in vse prodali.¹⁷²

Posebno pomemben je bil premogovnik v Hrastovcu pri Poljčanah. Večja dela so se pričela šele v januarju 1845, čeprav je izkop znašal v prvih mesecih le po nekaj sto kilogramov premoga. Ker je bil teren poln dobrega premoga, si ga je erar zavaroval s tem, da si je podelil 7. januarja 1846 tod 10 jamskih mer. Za pospešeno delo v Hrastovcu je bila odločilna izjava Avstrijskega Lloyda v Trstu v septembru 1846, da je vzorčni premog iz Hrastovca, Dobreve in Jamnika odlične kakovosti in da ga postavljajo v vrsto najboljših premogov. Ta pohvala je povzročila, da so v letu 1847 izkopali približno 1000 ton, naslednjega leta okoli 700 ton premoga. Med potrošniki vidimo spet Plinsko družbo. Leta 1849 so prodali iz Hrastovca raznim strankam okoli 2000 ton te rudnine.¹⁷³

Med potrošniki hrastovškega premoga se moramo še posebej seznaniti s tremi zelo pomembnimi konsumentmi, to je, s hrastovško koksarno, z Južno železnico in graško plinsko družbo.

S koksanjem je pričel slovenjebistriški komisar v erarni režiji. Prvič so hrastovski premog koksali v aprilu 1845 in sicer kar v kopah kot oglje in to pri rudniku. Pri prvem poskusu so pridobili iz 224 kg premoga 112 kg koksa. Tudi vsi naslednji procesi so dali približno isto sorazmerje. Proti koncu junija 1845 so morali poslati železnici v Gradec 4,5 do 5,6 tone koksa za poskuse na lokomotivah, češ da niso poskusi s 110—170 kg koksa niti omembe vredni. Te manjše količine koksa so gotovo pošiljali v Gradec med aprilom in junijem navedenega leta. Sredi julija je železnica zahtevala 56 ton koksa, pozneje še več manjših količin. Na razširitev tržišča za hrastovski koks je ugodno vplivala ugotovitev znanega rudarskega

¹⁷⁰ Ibidem, fasc. za leta 1844 do 1848; Celje, fasc. za leti 1845 in 1850; Konjice, fasc. 1 za leto 1846; DAS, Fevdna in koncesijska knjiga, str. 28—31, in Rudarska knjiga A, str. 325.

¹⁷¹ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leta 1844 do 1848; Konjice, fasc. 2, ovoj 1 za leto 1848.

¹⁷² AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leta 1844 do 1847; Konjice, fasc. 2, ovoj 1 za leto 1848.

¹⁷³ DAS, Fevdna in koncesijska knjiga, str. 196, in Rudarska knjiga A, str. 477—479; AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leta 1844 do 1850; Konjice, fasc. za leta 1846, 1847 in 1848; Celje, fasc. za leto 1850.

strokovnjaka Petra Tunnerja, profesorja na montanski akademiji v Vorderbergu, ki je v marcu ali aprilu 1846 konstatiral, da se dobi odličen koks, če se meša $\frac{2}{3}$ hrastovškega premoga z $\frac{1}{3}$ pečovniškega ali govškega premoga.¹⁷⁴ Zaradi večjega povpraševanja po koksu so pri rudniku pričeli zidati temelj za koksno peč, ki je bila dogotovljena prve dni decembra 1846.¹⁷⁵ Že poleti 1847 so uporabljali hrastovski koks številni kovači bližnje in daljnje okolice Hrastovca, prodajali pa so ga tudi v graških trgovinah z železnino. Za ta koks se je zanimala tudi breitenauska talilnica železove rude. Njen plavž je bil dograjen v začetku avgusta 1848 in je dejansko bil prva štajerska visoka peč na koksu. Ker je ta stavek vzet iz uradnega dopisovanja med Premogokopno direkcijo v Leobnu in konjiškim revirnim komisarjem, nimamo razloga dvomiti v njegovo verodostojnost. Prva pošiljka hrastovškega koksa je prispela franco Bärnegg in so jo takoj prepeljali v Breitenau. To se je zgodilo konec avgusta 1848, pošiljka je pa tehtala 5,6 tone. Lastnika plavža Ivan Schatzl in Franc Gödl sta tri tedne pozneje odgovorila, da je koks neuporaben, ker je preveč plenast in ohlāpen. Zato da niso napravili nobenega poskusa z njim in da bodo koks raje kupovali v Gradcu pri Plinski družbi.¹⁷⁶ Pač pa se je po sredini 19. stoletja pojavil nov resen kupec hrastovškega koksa. To je bila prevaljska železarna, ki ga je naročala od 1. novembra 1853 dalje v kar precej rednih obrokih. V novembru 1853 ga je kupila 22,4 tone, januarja 1854 pa precej manj, $\approx$ 9 ton; pač pa je v mesecih februar, marec, april kupila vsakokrat po 11,2 tone koksa, končno novembra 5,6 tone.¹⁷⁷ Železarna je sploh hotela kupiti ves hrastovski premogovnik. Dne 11. novembra 1854 je zato pisal z Dunaja na Prevalje Gustav Rosthorn, da bi bil nakup rudnika za železarno vsekakor ugoden, ker bi jim ne bilo treba kupovati dragega pruskega (t. j. šlezjskega) koksa. Hrastovec so cenili na 8000 fl. Sredi decembra so Rosthorni že hoteli nastopiti v ministrstvu s špekulativno ponudbo 13 000 fl, ker je neka druga oferta nudila za rudnik 12 000 fl. Vendar do nakupa ni prišlo.¹⁷⁸ Istočasno s Prevaljami so kupovale hrastovski koks še druge tvrdke. Körösijeva strojna tovarna in železolivarna v Andritzu ga je 8. decembra 1853 naročila 1,7 tone, sredi aprila 1854 pa dokupila še 2,8 tone. Prav tako decembra 1853 je pričel naročati ta koks graški železolar Leopold Gottsbacher. V februarju 1854 se je pogajal za nabavo koksa tudi Pavel Putzer, lastnik železarne v Štorah.¹⁷⁹

Naslednji važni potrošnik hrastovškega premoga in koksa je bila *Južna železnica*. Konec oktobra 1845 so zahtevali železniški strokovnjaki, naj se pošlje na graško železniško postajo 4,5 tone koksa in 2,2 tone drobnega premoga. Tej pošiljki so sledile še nove količine tako koksa kot

¹⁷⁴ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leti 1845 in 1846; Slovenska Bistrica-Konjice, fasc. za leto 1845.

¹⁷⁵ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1846; Celje, fasc. za leti 1844 in 1847.

¹⁷⁶ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leta 1846 do 1848; Konjice, fasc. za leto 1846.

¹⁷⁷ AFM, Celje, fasc. za 1853 in 1854.

¹⁷⁸ KDA, Zbirka Rosthorn, fasc. št. 1.

¹⁷⁹ AFM, Celje, fasc. za leta 1853—1855.

premoga. Maja 1846 je železnica sporočila svojo zahtevo po mesečnih 90 ton premoga. Železnica je vzela od septembra 1846 do maja 1848 skupaj 422 ton premoga. Od tega je bilo hrastovskega 288 ton, govškega 80 ton, premoga iz drugih rudnikov 54 ton. Poleg Gradca so ga kupovali predvsem: postaja Poljčane in njeni kovači, postaja Celje in železniške delavnice v Špilju. Sicer pa so dobavljali postaji Celje za železniško delavnico premog tudi okoliški privatniki Novak, Gurnigg, Grilc, Wolfschak.¹⁸⁰

Tretji veliki odjemalec hrastovskega premoga je bila že znana *graška plinarna*. Družba za plinsko razsvetljavo v Gradcu (naslovi: Société germanique d'Éclairage au Gaz, Direction de Gratz; Éclairage au Gaz de la ville de Gratz Ed. Le Guernev & Cie; Germanische Gasbeleuchtungs-Gesellschaft in Gratz) se je obvezala, da bo začela s 1. novembrom 1846 razsvetljevati graške ulice. Glede premoga za pridobivanje plina se je 18. junija 1846 obrnila na konjiški revir z željo po letnih 1680—2800 ton premoga. Prvo količino premoga je družba poslala na preizkušnjo v Pariz. Tu so potrdili, da je to izboren premog. Zato je hotela družba že kar do začetka januarja 1847 imeti 450—560 ton premoga. Postala je sploh redni kupec hrastovskega, jamniškega, dobravskega in brezjanskega premoga. Naročila so se leta 1848 že približala količini 1000 ton premoga.¹⁸¹

Premogovnik v Trbovljah se je pozneje odlikoval po največjih izkopanih količinah premoga od vseh erarnih spodnještajerskih premogovnikov. Njegovi začetki so bili precej skromni: poskusnih vrtanj v Vodah, Retju in Limberku so se lotili z 10 delavci šele v juliju 1846. Intenzivnost kopanja ni bila velika, pač pa je bila znatna površinska razteznost: do 27. avgusta 1847 so podelili erarju 42 jamskih mer.¹⁸²

* * *

Grosistični kapital v Zagorju. Prva ljubljanska čistilnica sladkorja je sicer uporabljala premog v svojem proizvodnem postopku, ni pa kopala te rudnine v svoji režiji. Druga čistilnica, ki je leta 1835 vgradila svoj prvi parni stroj, se je pa že dokaj živahno udeleževala eksploatacije premoga v Zagorju. Ljubljanska predilnica bombaža, ki jo je ustanovil Viljem Moline (bil je tudi solastnik druge čistilnice sladkorja) leta 1837, je tudi prav kmalu imela svoj parni stroj. V zvezi s tem sta Viljem in David Moline prejela 17. avgusta 1844 pravico kopanja premoga pri Smledniku.¹⁸³ Za Jožefa Pelicana, tudi solastnika druge čistilnice sladkorja, vemo, da je prejel sredi junija 1830 kar sedem lastninskih pisem za ozemlje zahodno od Zagorja.¹⁸⁴ V splošnem lahko rečemo,

¹⁸⁰ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leta 1845—1848; Slovenska Bistrica-Konjice, fasc. za leto 1845.

¹⁸¹ AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leti 1846 in 1847; Celje, fasc. za leto 1847; Konjice, fasc. 2, ovoja za leti 1848 in 1849.

¹⁸² AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1846; Celje, fasc. za leto 1847.

¹⁸³ Slokar, Geschichte der österr. Industrie; str. 314.

¹⁸⁴ DAS, Rudarski knjigi M 12, str. 53—57, in M 1, str. 377, ter spisi k rudarskim knjigam, ovoj št. 46.

da se je pričel zanimati grosistični kapital za premog nekako z letom 1830, še posebej pa kakšno desetletje pozneje.

V začetku septembra 1838 so postali lastniki štirih jamskih mer Ljubljanci bratje Jožef, Franc, Karel, Leopold in Ivan Wieland (prav za prav je v imenu svojih pet sinov prejel mere oče Kajetan Wieland). Dve njihovi meri sta bili v Kisovcu, dve v Šemniku.¹⁸⁵ Izkop pod imenom Wieland je znašal ob koncu leta 1838 kar 564,9 tone premoga.¹⁸⁶ Pri vseh štirih merah je pridobil $\frac{4}{5}$ deležev z nakupom 22. avgusta 1839 Karel Kranz, ravnatelj druge čistilnice. Ko je prevzela v letu 1837 to čistilnico grosistična firma Arnstein & Eskeles, je le-ta kupila 10. oktobra 1839 vseh $\frac{5}{5}$ deležev.¹⁸⁷ Samolastnica je ostala firma do 17. decembra 1841. Kisovski jamski meri je pričela imenovati Kisovec II, šemniški pa Semnik I. V smislu pogodbe z datumom 17. decembra 1841 so imele tako tam kot tu po $\frac{1}{3}$ deležev grosistične tvrdke Arnstein, potem Eskeles, končno Brentano & Comp. Ta družba se je vpisala v rudarske knjige kot »P r e m o g o k o p n a d r u ž b a č i s t i l n i c e s l a d k o r j a v L j u b l j a n i«. Dne 30. decembra 1845 je prejela še dva presežka, ki sta pripadla polju Kisovec II.¹⁸⁸ Izkop premoga te družbe se je gibal takole:¹⁸⁹

leta 1840	1348,5 tone	leta 1844	3382,4 tone
leta 1841	1904,6 tone	leta 1845	3384,6 tone
leta 1842	2740,6 tone	leta 1846	952,6 tone
leta 1843	3322,5 tone	leta 1847	435,7 tone
	leta 1848		492,8 tone

Po krizi se je izkop spet povečal in je znašal leta 1852 že 5600 ton, leta 1853 pa 5151,2 tone premoga.¹⁹⁰ Tolikšna je bila eksploatacija prve velemestne grosistične tvrdke v našem Zasavju. Velemestne ali tuje zato, ker so se Viljem in David Moline ter Jožef Pelican naselili v Ljubljani in jih ne moremo imenovati tuje grosiste.

Osnovo za drugo družbo v Zagorju je dal sicer domačin, a je že ob ustanovitvi pritegnil k njej neslovenski kapital; sicer pa se je pozneje tudi sam izselil iz naših krajev. To je bil Ivan Schwarz. Njegov kompleks dveh jamskih mer, ki jih je prejel 3. novembra 1838 v Kisovcu, so kmalu pričeli imenovati Kisovec I.¹⁹¹ Poldrugi mesec pozneje je prejel Schwarz spet dve jamski meri v Potoški vasi.¹⁹² To se je dogajalo v času, ko je bil na višku svojih proizvodjalnih sil:¹⁹³

¹⁸⁵ DAS, Rudarski knjigi M 12, str. 110—114, in M 1, str. 449, 537.

¹⁸⁶ Tafeln zur Statistik.

¹⁸⁷ DAS, Rudarska knjiga M 1, str. 449, 537, 545.

¹⁸⁸ DAS, Rudarska knjiga M 12, str. 196—197.

¹⁸⁹ Tafeln zur Statistik; za leta 1843—1847 prim. DAS, Deželna trgovinska komisija.

¹⁹⁰ Za leto 1852 Bericht der Handels — und Gewerbekammer, Ljubljana, 1853, str. 68, za leto 1853 Bericht . . ., Lj. 1854, str. 34.

¹⁹¹ DAS, Rudarska knjiga M 12, str. 124—129.

¹⁹² Ibidem, M 12, str. 131—132, in M 1, str. 465.

¹⁹³ Tafeln zur Statistik; za leto 1832 še DAS, Gubernijski arhiv, Reg. VIII, fasc. 31/2 1833—34; za leto 1836 DAS, Deželna trgovinska komisija.

leta 1829	1018,1 tone	leta 1834	1310,4 tone
leta 1830	1401,9 tone	leta 1835	1528,8 tone
leta 1831	2508,8 tone	leta 1836	1708,0 tone
leta 1832	1674,4 tone	leta 1837	1344,0 tone
leta 1833	1036,0 tone	leta 1838	2240,0 tone

Schwarz je 25. julija 1839 prodal Kisovec I. in obe kotredeški meri Viktorju Ruardu, ta pa že 7. aprila 1840 Jožefu Atzlu.¹⁹⁴ Atzl ni dolgo ostal sam. Zaradi močnejše finančne osnove je organiziral družbo. V prvi polovici leta 1842 je nakopal 1136,8 tone premoga.¹⁹⁵ V Toplicah je imel Atzl še vedno steklarno, opekarno, kovačijo in skladišče; drugo manjše skladišče je imel na bregu Save.

S svojo prvo pogodbo z dne 21. junija 1842 je Atzl utemeljil družbo (Steinkohलगewerkschaft am Saustrome zu Sagor), kjer je pripadlo njemu z imenom »Premogokopna družba v Zagorju ob Savi« skupaj z ženo 50 deležev, Filip grof Spaur-Valor iz Innsbrucka si je pridobil 30 deležev, advokat dr. Alfons Widmann iz Innsbrucka je prevzel ostalih 20 deležev. Nepremičnin je prinesel Atzl v družbo za 40 000 fl, Spaur-Valor je vložil že v teku leta 1841 gotovine 24 000 fl, Widmann se je obvezal vložiti 16 000 fl. Celotno družbino premoženje je bilo razdeljeno na 100 kuksov. Torej je bil kuks vreden 800 fl in je imel polno kritje.¹⁹⁶

Konec koledarskega leta 1842 je znašala družbina čista premična aktiva 11 190 fl 16 kr. Atzl je predlagal zvišati obratni fond na 20 000 fl, ker je imela družba v načrtu postavitev obratov težke industrije.¹⁹⁷ Šlo je torej za to, da se utemelji v zagorski kotlini kombinat železarske industrije in premogovništva. Izkop premoga je hitro naraščal.¹⁹⁸

leta 1843	3274,4 tone	leta 1846	5238,0 tone
leta 1844	5049,1 tone	leta 1847	4207,4 tone
leta 1845	6016,7 tone	leta 1848	5217,8 tone

Po nekaterih spremembah v lastništvu kuksov je bila podpisana 2. oktobra 1843 druga pogodba, ki je določala, da ima Jožef Atzl 40 kuksov in glas, Alfonz Widmann 22 kuksov in glas, Filip grof Spaur-Valor 16 kuksov in glas, manjši deležniki Karl Spaur 11 kuksov, Henrik Spaur 6 kuksov, pet Maurerjevih otrok iz Gradca skupaj 5 kuksov. Ker se je tik pred podpisom pogodbe preselil Atzl v Gradec, so torej imeli Innsbručani 55 kuksov in 2 glasova, potemtakem večino v družbi.

Ni preteklo mnogo časa, ko se je sestav družbe spet menjal. S tretjo pogodbo z dne 13. januarja 1844 se je razširila za enega člana. To je bil

¹⁹⁴ DAS, Rudarska knjiga M 1, str. 461; prim. Müllner, Geschichte des Eisens, str. 527.

¹⁹⁵ Tafeln zur Statistik.

¹⁹⁶ DAS, Rudarska knjiga M 2, str. 208, in M 1, str. 461; dalje ARZ, spisi v jamomernici in fasc. I.

¹⁹⁷ Ibidem, spisi v jamomernici.

¹⁹⁸ Tafeln zur Statistik; DAS, Deželna trgovinska komisija, statistična poročila za leta 1832—52.

Edvard baron Sternbach iz Innsbrucka, komornik in vitez reda Marije Terezije. Prejel je 10 kuksov (Atzl mu je odstopil 4 kukse, Filip Spaur in Widmann vsak po 2 kuksa, Karel in Henrik Spaur vsak po 1 kuks), plačal pa za vsakega že 1800 fl.

Spremembe s tem še niso bile zaključene. Atzl je 25. oktobra 1844 s četrto pogodbo prodal za 64 000 fl vseh svojih 36 deležev z glasom vred Jožefu Habtmannu, znanemu grosistu iz Innsbrucka. Tokrat je kuks stal skoraj 1778 fl. Po tej pogodbi so imeli Innsbručani 95 kuksov in vse tri glasove, Gradčani le še 5 kuksov. Družba je imela tele nepremičnine: po eno svinčarno v Toplicah in Zavrstniku pri Litiji, po eno cinkarno v Toplicah in Lokah, štiri koksne peči blizu topliške cinkarne, pudlarno ob izlivu Medije v Savo, opekarno, plavž v Pasjeku, phalnico in pražarno za svinčevo in cinkovo rudo ob Paki v Šoštanju, kovačije, mizarstvo, mlin itd. V vse te naprave je investirala družba okoli 425 000 fl. Dalje so bili družbina last gospostvo Gamberk z Zaplanino, rudniki svinca pri Litiji, Trbovljah, Zidanem mostu in Mirni na Dolenjskem, pozneje še blizu Šoštanja, rudniki železa pri Litiji in Galiciji na Spodnjem Štajerskem, 63 jamskih mer premoga, od tega dve v Pesjem pri Velenju (prejela 18. decembra 1844) in 7 blizu Senovega.¹⁹⁹ Tu je deloval rudnik, ki so ga imenovali Premogovnik Rajhenburg. Na osnovi pogodb z dne 21. junija 1842 in 2. oktobra 1843 so bili tu razdeljeni deleži nekoliko drugače: Jožef in Ana Atzl 45 %, Filip grof Spaur-Valor 30 %, Alfonz Widmann 20 %, Jožef Atzl sam 5 %.²⁰⁰

Količina izkopa Premogokopne družbe v Zagorju, ki so jo vodili pod imenom Rajhenburg, je padala takole: leta 1844 kar 393,1 tone, leta 1845 le 31,9 tone, leta 1846 še 18,9 tone.²⁰¹ Naslednjega leta niso v Rajhenburgu več kopali, ampak so odprli v novembru 1847 nov kop v Raštanju. Nakopane količine premoga niso znane. Raštanjski premog je 1847 želel naročiti Jožef Lelis, izdelovalec kameninaste posode v Zagrebu, dalje so ga vozili tudi v Sisak. Znano je, da je leto dni pozneje pričelo naročati premog gospostvo Rajhenburg, župnišče in žganjekuh Globočnik.²⁰²

V senci te močne družbe je stala manjša Baumgartnerjeva družba Ljubljčanov. Njen razvoj je bil takle: Dne 24. aprila in 1. avgusta 1839 je prejela 5 pravic kopanja premoga v okolici Šemnika družba, ki so jo sestavljali Ivan Baumgartner, cukrarniški ravnatelj Karel Kranz, Henrik Krauseneck in Peter Mayrhofer ter Kajetan Wieland. Vsak je imel $\frac{1}{5}$ deležev. Leta 1842 se je sestav družbe menjal, ker je

¹⁹⁹ ARZ, spisi v jamomernici in fasc. I, II, III, VI; DAS, Rudarska knjiga M 1, str. 493.

²⁰⁰ DAS, Rudarska knjiga A, str. 769—771.

²⁰¹ Tafeln zur Statistik.

²⁰² ARZ, fasc. I, II, VI.

Sl. 4. Jamska karta premogovnika Leše. V zgornji polovici risbe prerez premogovniškega področja, dolgega približno 1500 m in globokega 50 m. V spodnji polovici risbe tloris celotnega kompleksa rovov, širokega približno 250 m (original v KDA, Zbirka Rosthorn, fasc. 6, ovoj c; karta ni datirana, a je shranjena med spisi iz let okoli 1848)

© 1988 by the State of New York

izstopil Krauseneck. Od tedaj dalje je imel Baumgartner 34 % deležev, Mayrhofer 33 %, Kranz 23 %, Wieland 10 % deležev. Aprila in junija 1843 je prejela družba še pravico kopanja svinca blizu Mirne na Dolenjskem, rudosledenja premoga pri Vačah pa se je lotila oktobra 1844. Dne 30. decembra 1845 je prejela v last 2 jamski meri in presežek pri Šemniku. To polje so imenovali Šemnik II. Istega dne je prejela družba še rudnike svinca Polšnik I. in II., Šmartno, Pleše (vse pri Litiji).²⁰³ Izkop premoga v Šemniku II. je bil nizek: leta 1846 le 88,5 tone, leta 1848 sicer 112 ton, zato pa 1853 komaj 56 ton.²⁰⁴

Ob zaključku naj le zaradi popolnosti in ne zaradi posebnega gospodarskega pomena navedem še dva lastnika premoga v Zagorju. Prvi je bil Martin Prašnikar, zemljiški posestnik v Izlakah, z dvema jamskima merama v bližini svojega posestva. Zanju je prosil marca 1840, prejel pa maja 1844 in izgubil po dveh letih z odredbo rudarskega sodišča.²⁰⁵ Drugi je bil bivši tehnični ravnatelj Premogokopne družbe v Zagorju Ignac Schmidl z 2 merama v Kotredežu. Prejel ju je v last junija 1850.²⁰⁶

* * *

Premogovnik v Hrastniku je odkupil od Lusnerjevih dedičev 22. oktobra 1845 Karl Ludwig baron Bruck, takrat še tržaški gospodarstvenik. Rudnika ni kupil zase, ampak za družbo, ki jo je sam osnoval in bil tudi njen deležnik. Imenovala se je »Tržaška premogokopna družba v Hrastniku in Dolu« (Triester Steinkohlen-gewerkschaft v Hrastnigg und Doll). Njej je prodal 30. novembra 1845 vso rudniško posest.²⁰⁷ Sestavljali so jo in imeli njene kukse:

S. L. Mondolfo, grosist, Trst	19 1/5 kuksa
Karl Ludvig baron Bruck, vodja Lloyda, Trst	12 4/5 kuksa
Pasquale Revoltella, grosist, Trst	12 4/5 kuksa
Franz Goszleth, grosist, Trst	12 4/5 kuksa
Peter Sartorio, grosist, Trst	12 4/5 kuksa
H. R. Schintz, grosist, Trst	6 2/5 kuksa
Ludwig Maria Brucker, grosist, Trst	6 2/5 kuksa
Wollheim & Comp., grosist, Trst	6 2/5 kuksa
Morpurgo & Parente, grosist, Trst	6 2/5 kuksa
Carlo d'Ottavio Fontana, grosist, Trst	6 2/5 kuksa
S. M. baron Rothschild, grosist, Dunaj	12 4/5 kuksa
Arnstein & Eskeles, grosist, Dunaj	12 4/5 kuksa

Skupaj . . . . . 128 kuksov

²⁰³ DAS, Rudarska knjiga M 1, str. 505, 513, 521, 529, 553, in M 12, str. 198—200; spisi k rudarskim knjigam, ovoj 46; AFM, Premogokopna direkcija Leoben, fasc. za leto 1844.

²⁰⁴ Tafeln zur Statistik; za leto 1846 DAS, Deželna trgovinska komisija; za leto 1853 Bericht . . ., Lj. 1854, str. 24.

²⁰⁵ DAS, Rudarska knjiga M 12, str. 193, in M 1, str. 501.

²⁰⁶ DAS, Rudarska knjiga M 12, str. 277—280, in M 1, str. 501.

²⁰⁷ DAS, Fevdna in koncesijska knjiga, str. 226, in Rudarska knjiga A, str. 585—87, 869, 885. Orožen, Zgodovina Trbovelj . . ., str. 344—345.

Ob ustanovitvi družbe je bilo sorazmerje v lastništvu kuksov $102 \frac{2}{5} : 25 \frac{3}{5}$ v korist tržaškega grosističnega kapitala. Tržačani so vložili v Hrastnik približno petkrat več kapitala kot Dunajčani, ker so tudi pričakovali zase večji profit: privatni potrošniki premoga, mornarica, čezmorska prodaja in prodaja Južni železnici.

Kmalu je prišlo do sprememb tudi v tej družbi. Wollheim & Comp. je kupil od Schintza $6 \frac{2}{5}$ kuksa 18. oktobra 1848, od Mondolfa pa 1. februarja 1850 tudi $6 \frac{2}{5}$ kuksa. Tako se je s svojimi $19 \frac{1}{5}$ kuksa povzpел na prvo mesto te družbe.²⁰⁸

Izkop premoga te zveneče grosistične premogokopne družbe je bil sorazmerno nizek: leta 1846 je znašal 1333,7 tone, leta 1847 že 1483,7 tone, leta 1848 pa 1680 ton.²⁰⁹

* * *

Premogovnik Leše pri Prevaljah so Rosthorni napravili za svoj osrednji premogovnik, čeprav niso zanemarjali niti šentlipškega kopa. Toda Leše so bile bliže železarne in zato rentabilnejše. Dokler so bili Rosthorni samostojni podjetniki, je izkop premoga v Lešah nihal takole:²¹⁰

leta 1829	260,5 tone	leta 1831	728,3 tone
leta 1830	752,9 tone	leta 1832	969,5 tone

Zlasti se opazi velik skok izkopa v letu 1830. Ker ni bilo v bližini rudnika nobenega večjega tržišča za ta premog razen železarne in Rosthornov, je jasno, da gre tudi ta skok proizvodnje na račun prevaljske industrije.

Ko je bila organizirana Volšperška železarska družba, se je izkop premoga silno povečal. O tem priča sledeča razpredelnica:

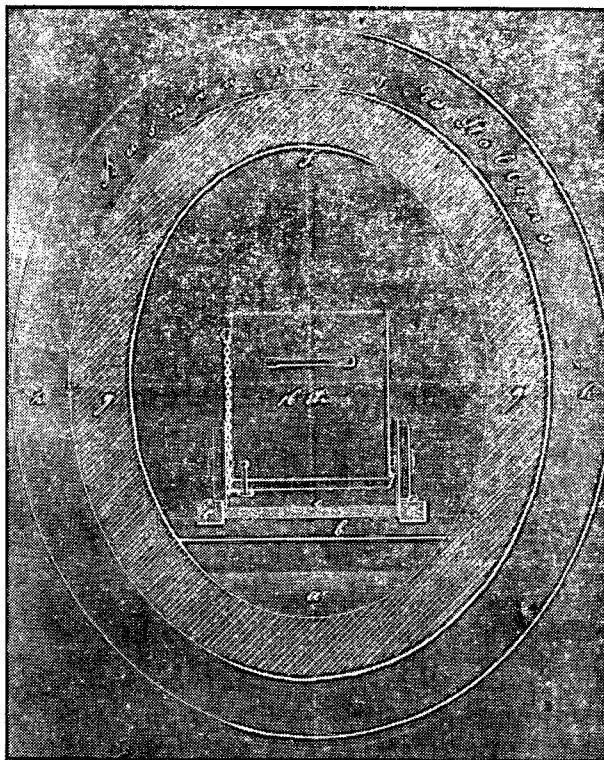
leta 1833	811,6 tone	leta 1837	2304,7 tone
leta 1835	3543,0 tone	leta 1838	2901,4 tone
leta 1836	3366,7 tone	leta 1839	6808,8 tone

Najprej moram pripomniti, da količina izkopa v letu 1834 ni znana, ker je ne navaja nobena statistika, tudi uradne Tafeln zur Statistik ne. Potem naj pa še dodam, da je silnemu skoku v letu 1835 sledilo poje-manje proizvodnje, dokler se ni v letu 1839 izkop spet znatno povečal. Avgusta 1839 je bilo zaposlenih na dnevnem kopu 45 rudarjev (6 kopačev, 19 vozačev, 10 kopačev še posebej pri rovu, 5 nakladalcev v skladišču), pri kopanju zemlje za izdelavo nezgorljive opeke 12 ljudi, pri izdelavi nezgorljive opeke 9 delavcev, pri obzidavanju premogovniških rogov

²⁰⁸ ADK, Novi komerc, Komerčna komora, fasc. rd. št. 1148 in 1212.

²⁰⁹ Tafeln zur Statistik.

²¹⁰ Tafeln zur Statistik; za leta 1843—47 DAS, Deželna trgovinska komisija; za leta 1840—48 KDA, Rudarsko glavarstvo, knjige št. 287/1 do 287/9; za leta 1838—48 iste knjige št. 296—306.

Sl. 5. Prerez obzidanega rova v Lešah. V sredini voziček s prostornino za 16 centov ali okoli 900 kg premoga. Voziček teče po dveh železnih trakovih d, ki sta pribita na leseno osnovo c; tirni sistem počiva na poprečnih tramovih b, pod katerimi odteka voda a (original v KDA, Zbirka Rosthorn, fasc. 7, ovoj d; vloženo v spis z datumom 15. julija 1837)

8 ljudi, pri kopanju zemlje za strešno opeko 4 ljudje, pri popravilu poti 20 delavcev, skupaj torej 98 delavcev.²¹¹

Privatni podatki iz Rosthornovega arhiva z datumom 25. januarja 1838 dokazujejo, da so podjetniki takrat že imeli patent za na lastni način zgrajeno peč, kjer se je lahko uporabljal tudi manj vredni rjavi premog, torej takšen, kakršen je bil leški.²¹² Prav to je omogočilo večjo uporabo in torej večji izkop tega premoga. Dalje pričajo uradne vesti, da so prejeli 8. marca 1838 podjetniki privilegij za izum posebne metode taljenja metalov, ki je veljal 5 let.²¹³ Metoda jim je omogočila zmanjšanje porabe premoga in surovega železa v sledečih sorazmerjih:²¹⁴

²¹¹ KDA, Zbirka Rosthorn, fasc. 7, ovoj d.

²¹² Ibidem.

²¹³ AFM, Komerc, fasc. za leto 1843.

²¹⁴ KDA, Zbirka Rosthorn, fasc. 7, ovoj d.

Na 56 kg železnih izdelkov so porabili

Leto	Surovega železa	Rjavega premoga
1838/39	89,60 kg	672 kg
1840/42	86,24 kg	504 kg
1843/44	84,00 kg	448 kg
1845/46	82,88 kg	420 kg
1847/48	79,52 kg	336 kg
1849/50	75,60 kg	224 kg

Zaradi velikega povpraševanja po izdelkih prevaljske železarne (tračnice, osi, obroči) je vzporedno s proizvodnjo le-teh naraščal tudi izkop premoga:²¹⁵

leta 1840	9 792,1 tone	leta 1842	13 117,6 tone
leta 1841	14 927,6 tone	leta 1843	25 197,7 tone
	leta 1844		28 220,1 tone

Zlasti se opazi skoraj podvojitev izkopa v letu 1843 v primeri s prejšnjim letom. Naraščanje proizvodnje premoga se ni zaustavilo niti pod okriljem družbe Rosthorn-Dickmann. To nam ilustrirajo naslednje številke:

leta 1845	29 673,6 tone	leta 1847	39 801,2 tone
leta 1846	38 838,6 tone	leta 1848	33 325,9 tone

Takoj seveda vidimo, da je padel izkop premoga v revolucionarnem letu 1848 za približno 15 % v primeri z letom 1847. Tržišča se je polotila nervoza; proizvodnja v železarni je nazadovala, vzporedno z njo pa tudi izkop premoga.

4. SKLEPNI PREGLED PROIZVODNJE PREMOGA NA SLOVENSKEM OZEMLJU V FEVDALNI DOBI

Kljub razmeroma številnim in dokaj zanesljivim podatkom o izkopu premoga na slovenskem narodnostnem ozemlju v času fevdalnega družbenega sistema lahko z gotovostjo trdim, da so vse količine dejansko izkopenega premoga višje od teh, ki jih navajam v svojih tabelah. Vzrok za to je v tem, da podjetniki sami niso vedno dajali točnih podatkov o proizvodnji, pa tudi v tem, da pri nekaterih rudnikih sploh niso tehtali izkopenega premoga; prenekaterikrat so količino le ocenili. Količine so se navajale v dunajskih centih (1 dunajski cent = 56 kg).

Še najmanj zanesljive so številke o višini izkopa do leta 1829. Od Rakovčeve eksploatacije dalje skozi 20 let je bil izkop skrajno skromen:

²¹⁵ Tafeln zur Statistik.

leta 1752	0,1 tone	leta 1769	1,1 tone
leta 1756	11,0 tone	leta 1770	0,3 tone

Šele drugi impulz je izzval proizvodnjo večjih količin premoga, pa še pri tem prednjači Kras pred vsem ostalim slovenskim narodnostnim ozemljem:

leta 1796	153 ton	leta 1798	576 ton
leta 1797	913 ton	leta 1799	123 ton
	leta 1800		98 ton

Kmalu po začetku 19. stoletja so kraški premogovniki zamrli, težišče izkopa pa se je premaknilo v notranjost, v Zasavje; tu je ostalo nekako 35 let. Približno z začetkom tega stoletja se je tudi že uveljavila individualizacija premogovnikov. To se pravi: rudniki so postali samostojna pridobitna podjetja in sicer najprej kot lastnina posameznikov.

Obstoj Ilirskih provinc je pomenil za marsikatero gospodarsko panogo dokajšnjo krizo. Glede proizvodnje premoga domnevam, da je bila v začetku delovanja Provinc precej velika, potem pa je močno popustila. Po likvidaciji Provinc je nastopila kriza, ki je — kot se zdi — zadrževala napredek eksploatacije več kot 10 let:

leta 1801	688 ton	leta 1807	2145 ton
leta 1802	225 ton	leta 1808	2309 ton
leta 1803	858 ton	leta 1810	3058 ton
leta 1804	44 ton	leta 1814	11 ton
leta 1805	2925 ton	leta 1815	1729 ton
	leta 1816		1278 ton

Videti je, da niso podatki za leti 1804 in 1814 niti malo realni in da so tudi številke za druga leta precej približne. Vendar je bil izkop po letu 1800 v povprečju precej višji od izkopa pred to letnico.

Statistika za vso Avstrijo teče sicer od leta 1819 dalje, toda ker nimamo do 1829 istočasnih podatkov samo za slovensko ozemlje, pričenjam naslednjo razpredelnico pač šele s tem letom:

Leto	Avstrija v tonah	Slovenija v tonah	Slovenski izkop v ‰
1829	178 748	1279	0,7
1830	213 648	2155	1,0
1831	197 344	3237	1,6
1832	213 837	3459	1,6
1833	195 842	2938	1,5
1834	237 431	3778?	1,5?

Najprej naj pojasnim, da je pri slovenskem izkopu v letu 1834 vprašaj zato, ker manjkajo podatki za premogovnik v Lešah; potem vidimo, da je pričtenjal slovenski izkop leta 1829 skoraj točno tam, kjer je leta 1816

končal; končno ne gre prezreti, da se je izkop šele leta 1833 približal izkopu iz leta 1810. Torej je precej verjetno, da je bila proizvodnja premoga prvih 15 let predmarčne dobe precej nizka; povsem možno je, da ni nikdar presegla količine 1500 ton. Stanje se je znatno spremenilo na bolje šele leta 1835:

Leto	Avstrija v tonah	Slovenija v tonah	Slovenski izkop v %
1835	250 782	6904	2,7
1836	273 735	7425	2,7
1837	283 133	6186	2,2
1838	335 012	7392	2,2
1839	432 065	8810	2,0

Te številke nam povedo, da se je pričela industrija na slovenskem ozemlju nekoliko bolj modernizirati okrog leta 1835. Ta modernizacija se prav za prav nanaša predvsem na prevaljsko železarno bratov Rosthornov. Medtem ko je njihov izkop laškega premoga predstavljal leta 1829 le 20 % vse slovenske proizvodnje te rudnine, leta 1835 pa že 51 %, se je leta 1839 povzpел kar na 78 % celokupnega izkopa. Leški rudnik, ki je nekako leta 1835 vzel Zasavju prvenstvo v izkopu, je ostal vodilni premogovnik vse do konca predmarčne dobe.

Z letom 1840 so se še bolj pričeli gostiti dokazi, da se je slovenska družba že močno zainteresirala za tako imenovani splošni gospodarski napredek. Prav v navedenem letu so prvič v naši zgodovini izkopali več kot 10 000 ton ali današnjih 1000 vagonov premoga, naslednjega leta pa že skoraj dvakrat več:

Leto	Avstrija v tonah	Slovenija v tonah	Slovenski izkop v %	Od tega Leše v %
1840	473 420	12 818	2,7	76
1841	530 928	19 166	3,6	78
1842	523 989	18 707	3,6	70
1843	520 596	33 909	6,5	74
1844	665 630	39 224	5,9	72
1845	721 707	42 293	6,1	70
1846	799 053	50 722	6,3	78
1847	855 632	53 013	6,2	77
1848	899 355	45 233	5,0	75

Štirideseta leta so pomembna še zaradi sledečih dogodkov: 1842 je ustanovil Atzl v Zagorju družbo, v kateri je že naslednjega leta prevladal kapital iz Innsbrucka; 1845 se je zasidral v Hrastniku tržaški in dunajski grosistični kapital, v Zagorju pa je nastopila šibkejša družba ljubljanskega grosista; poleg prvega parnega stroja na Spodnjem Štajerskem 1844 v Preboldu je za ta del slovenske zemlje (delno tudi za Kranjsko) značilno to, da so v letih 1843—1845 sistematično iskali premog na mnogih krajih zaradi gradeče se železniške proge; od 1845 dalje sta se uveljavila doma in v tujini hrastovski premog in koks.

Na več mestih v razpravi smo opazili da je izkop premoga v letu 1848 precej nazadoval. Če primerjamo skupni slovenski izkop tega leta z onim iz leta 1847, opazimo padec za skoraj 15 % ali 1/7; to sicer ni katastrofalen padec, je pa dokaz, da je revolucija le vznemirila tržišče in vnesla v gospodarstvo določeno nestabilnost. Zanimivo je, da izkazuje proizvodnja premoga vse države v letu 1848 celo znaten dvig, zato pa padec leta 1849 na 867 641 ton (za nekaj manj kot 4 %).

Zusammenfassung

Kohlenbergbau im slowenischen Gebiete bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts

Der Verfasser behandelt die Geschichte des Kohlenbergbaus im slowenischen ethnischen Raum von 1750 bis 1850. Seine Abhandlung fusst vorwiegend auf Quellen, die heute in folgenden Anstalten aufbewahrt werden: Staatsarchiv der SR Slowenien, Städtisches Archiv (beide in Ljubljana); Städtisches Museum und Quecksilberbergwerk (beide in Idrija); Braunkohlenbergwerk Zagorje (Sagor a. d. Save); Staatsarchiv in Rijeka; Hofkammerarchiv und Archiv des Finanzministeriums (beide in Wien); Steiermärkisches Landesarchiv (Graz); Kärntner Landesarchiv (Klagenfurt); Les Archives Nationales (Paris); diese Quellen wurden vom Verfasser nach den Auszügen von Frau Dr. Melitta Pivec-Stelè benützt; sie betreffen die Zeit der Illyrischen Provinzen 1809—1813).

Der Verfasser stellt fest: Kohlenstaub (*sanguis draconis*) wurde auf dem genannten Territorium zumindest seit dem J. 1640 und wenigstens bis zum J. 1769 von Apothekern zum Kauf angeboten. Die Kohle stammte aus den einheimischen Kohlenbergwerken. Das war keineswegs eine nur wirtschaftlichen Zwecken dienende Kohlengewinnung. Diese begann erst im J. 1752, als der Merkantilist und Ratsherr der Kammer und Repräsentanz für Krain, Franz Rakovec Baron Raigersfeldt, in Zagorje 85 Kg Braunkohle abbauen und nach der Zuckerraffinerie in Rijeka transportieren ließ. Am 11. November 1755 bat Rakovec-Raigersfeldt um das Recht, in Zagorje Kohle abbauen zu dürfen, welches er auch einige Tage später erhielt. Im slowenischen ethnischen Raum war das die erste Mutung und amtliche Verleihung des Kohlenbergbaurechts. Rakovec-Raigersfeldt ließ in der Folgezeit noch größere Mengen Kohle für die Raffinerie abbauen. Nach seinem Tode erhielten mehrere Reflektanten die Erlaubnis, die Kohlenlagerstätten auszubeuten, aber die Raffinerie begann bald danach mit der Kohlengewinnung in eigener Regie, so im Karst bei Vremški Britof (Urem; 1758), bei Bazovica (Basovizza; 1782), bei Lipica (Lipiza; 1782) und anderswo.

Die Staatsverwaltung begann im Januar 1766 für die Verwendung von Kohle systematisch zu werben, sie versprach Belohnung für die Aufdeckung neuer Kohlenfelder. Diese Propaganda wurde dann von den Landwirtschaftlichen Gesellschaften weitergeführt. Das Resultat dieser Bemühungen war die Entdeckung von Kohlenlagerstätten bei Konjice (Gonobitz; 1766), bei Maribor und Šoštanj (Marburg, Schönstein; 1767) und wiederholt bei Zagorje usw. Ähnlich war es in Kärnten und im Lande Görz. Im J. 1769 wurde eine geringe Menge Kohle bei Medvode (Zwischenwässern) oberhalb Ljubljana gefunden

und abgebaut, 1770 in Mokronog (Nassenfuß) usw. Nach einer Pause von 10 Jahren (1780—1790) begann von neuem die lebhafteste und großangelegte Werbung zu Gunsten der Kohlenverwendung in Manufakturen und Eisenwerken, im Haushalt und Gewerbe usw. Dieser zweite Impuls gab besonders im J. 1795 Anregung zu systematischer Suche und Kohलगewinnung an verschiedenen Fundorten. Es entstanden neue Kohlenbergwerke, manche von ihnen sind noch heute in Betrieb.

Im zweiten Teil gibt der Verfasser einen Überblick über die Entwicklung von Privat-Kohlenbergwerken nach der folgenden geographischen Anordnung: a) Kohlenbergwerke im Karst, b) Gruppe der Bergwerke im Süden Sloweniens, c) Zentralgruppe an der Save und Savinja, d) Gruppe im Norden bzw. die Kohlenbergwerke im Kärnten (in der Richtung Ost-West).

Ad a) Das Kohlenbergwerk Vremski Britof bestand aus zwei Abbaustätten. Das Kohlenfeld bei Famlje wurde ergiebiger seit 1778, das bei Škoflje seit 1796 abgebaut. Beide waren Eigentum der Zuckerraffinerie in Rijeka. Einige Privatleute entdeckten verschiedene Kohlenfelder und bauten sie in geringem Maße ab, so die Lagerstätten in der Nähe von Sabotin (1784) und bei Senadolice (1786). In den Jahren 1796 und 1798 wurde der Karst von montanistischen Fachleuten des Quecksilberbergwerks Idrija systematisch durchforstet; man fand Kohle bei Senadole, bei Sežana (Sesana), bei Št. Vid (Vipava; Wippach) und sehr reiche Kohlenfelder außerhalb des slowenischen Territoriums im Istrien bei Labin, Pazin, Buzet (Albona, Mitterburg, Pinguente). In den Jahren 1796 und 1803 wurde Kohle auch in der Nähe von Idrija gefunden. Ein großer Teil der gewonnenen Kohle wurde nach Triest transportiert. Den reichsten Ertrag lieferte das Bergwerk in Vremski Britof, im J. 1799 circa 854 Tonnen, 1805 rund 1500 Tonnen. Vremski Britof war im 18. Jh. zweifellos das ergiebige Kohlenbergwerk auf dem slowenischen Territorium. In den Jahren der Illyrischen Provinzen schränkte das Bergwerk im hohen Grade seine Produktion ein, nach deren Auflösung wurde der Betrieb geschlossen.

Ad b) Die Gruppe der Kohlenbergwerke im Süden hatte nur lokale Bedeutung, die Produktion war nie groß. In Kočevje (Gottschée; erster Abbau 1803) betrug die höchste Kohlenausbeute des Tagbaus im J. 1843 nur 86 Tonnen, die in Krmelj (Johannisthal; erste Gewinnung 1796) im J. 1803 bloß 73 Tonnen. In Brestanica (Reichenburg) wurde Kohle angeblich schon im J. 1796 gefunden, mit regelmäßigem Abbau begann man erst 1839. Die Produktion war gering.

Im 18. Jh. war Vremski Britof der Mittelpunkt des slowenischen Kohlenbergbaus. Im 19. Jh. trat Zagorje an seine Stelle, das den ersten Platz volle 35 Jahre behaupten konnte, aber dann für einige Jahre an Leše bei Prevalje (Liescha bei Prävali) abtreten mußte. Als 1849 die Südbahnstrecke bis Ljubljana verlängert wurde, wurde Zagorje wiederum Mittelpunkt des Kohlenbergbaus.

Ad c) Nach einer längeren Pause erschien im J. 1795 in Zagorje der oberkrainische Eisenhüttenbesitzer Leopold Ruard. Er ließ 1796 eine kleine Menge Kohle teilweise verkoken, die er dann in seinem Eisenwerk verwendete. Der Versuch ist gelungen, aber Ruard ließ die Arbeiten im Bergwerk Zagorje wegen zu hoher Transportkosten langsam einstellen. Der Kohlenabbau wurde dann vom Vitriolfabrikanten Josef Pinhak aufgenommen, der 1802 seinen Betrieb für Vitriolherstellung von Ljubljana nach Zagorje verlegt hatte. Pinhak belieferte auf eigene Kosten die Landeshauptstadt Ljubljana mit Kohle (1805 rund 652 Tonnen). Im J. 1803 wurde in Zagorje die Ärar-Glasfabrik gegründet, zugleich gingen einige Kohlenbergwerke in ihren Besitz über (1807 rund 1681 Tonnen). Pinhaks Hinterlassenschaft und die Ärar-Glasfabrik samt

den Bergwerken hatte Johann Schwarz käuflich erworben, der dann im J. 1839 sein ganzes Eigentum an den Eisenhüttenbesitzer Ruard verkaufte und dieser verkaufte es 1840 an Josef Atzl. Mit der Kohlengewinnung im Bergwerk Trbovlje (Trifail) begann 1804 der Glasfabrikant Franz Maurer aus Celje (Cilli). Die höchste Kohlenausbeute (im J. 1847) betrug mehr als 823 Tonnen. Die Kohlenlagerstätte Hrastnik (Hrastnigg) war schon 1807 bekannt, bergmännisch wurde aber erst 1822 Kohle gewonnen. Einer der bedeutendsten Unternehmer war Franz Lusner, Kaufmann aus Ljubljana, welcher 1830 Alleininhaber dieses Bergwerkes geworden und bis 1845 geblieben war. Den größten Aufschwung erreichte das Bergwerk im J. 1840 mit 885 Tonnen. Die Lagerstätten um Liboje und Zabukovica (Buchberg) waren schon 1776 bekannt, das Gebeit wurde aber erst 1798 von den Bergleuten aus Idrija systematisch durchforscht; die ersten Grubenmaße wurden 1799 amtlich erteilt. Im diesen Raum folgten in kurzer Zeit Unternehmer auf Unternehmer, sie hatten ziemlich viel Kohle gewonnen. Einer der größten war der einheimische Glasfabrikant Johann Friedrich, der 1847 sogar 1060 Tonnen Kohle abgebaut hatte. Kohle wurde 1791 auch in der Nähe des Dorfes Govce gefunden. Der Bauer Thomas Grilc gewann 1847 fast 503 Tonnen Kohle. Das Zwischenglied der Mittel- und Nordgruppe der slowenischen Kohlenbergwerke bildete das Bergwerk in der Nähe des Stari trg bei Slovenj Gradec (Altenmarkt bei Windischgraz). Die Produktion wurde 1835 vom Eisenhüttenbesitzer Anton Bonaczy von Bonazza aus Mistlinja (Mißling) aufgenommen. Die Ausbeute betrug 1852 fast 340 Tonnen.

Ad d) Das bedeutendste Kohlenbergwerk der Nordgruppe war jenes von Leše bei Prevalje. Die erste Kohle wurde 1816 von Bleifabrikanten Blasius Mayer gewonnen. Dieser verkaufte seine Grubenmaße an die Eisenfabrikanten-Familie Rosthorn, welche den Kohlenabbau in der nächsten Umgebung schon vorher betrieben hatte. Von 1840 bis 1849 war Leše das führende Bergwerk in der Kohlengewinnung. Das Kohlenfeld in Lobnik (Lobnig) oberhalb Železna Kapla (Eisenkappel) war schon 1784 bekannt, mit der Förderung wurde aber erst 1793 auf Anraten der Eisenhüttenbesitzerin Kristine Kuhdorfer begonnen. Ihr folgten einige Jahre später der Eisenhüttenbesitzer Patzer u. a., 1835 auch der Eisenfabrikant Graf Egger. Man hatte das Bergwerk nie zu einem größeren Unternehmen entwickeln können. Anders war die Entwicklung des Bergwerks Št. Lipš (Št. Filippen). In Podjunska dolina (Jauntal) war das Vorkommen von Kohle bei Ženek (Sonnegg) schon 1797 bekannt, in der Nähe von Št. Lipš wurden aber Kohlenlagerstätten erst 1803 gefunden. Hier findet sich der Kohlenbergbau erst seit 1838, vom Stift in Dobrla ves (Eberndorf) in größerem Ausmaß betrieben. Die höchste Ausbeute (im J. 1842) betrug 102 Tonnen. Sein Revier trug den Namen Št. Lipš II, das Revier Št. Lipš I gehörte der Familie Rosthorn. Die Kohlenausbeute in Libuče und Podkraj (Loibach, Unterort) ist eng mit dem Eisenfabrikant Graf Egger verknüpft, welcher seit 1828 die gewonnene Kohle in seinem Eisenwerk Lipica (Lippizbach) verwendete. Die höchste Kohlenproduktion (im J. 1837) betrug 945 Tonnen. Im Kohlenrevier Hódiše (Keutschach) wurde die Produktion erst 1801 aufgenommen. Seit 1822 förderte hier Gottfried Ebner, der die höchste Ausbeute im J. 1847 mit 67 Tonnen erreichte. Sein Gewinnungsort trug den Namen Hódiše I, das Gebiet Hódiše II gehörte dem Baron Albin Herbert (seit 1815) und später seinen Erben. Die Kohlenförderung (im J. 1837) betrug 219 Tonnen. Thaddäus Lanner baute seit 1831 die Kohlenlagerstätte Hódiše III ab, den größten Aufschwung erlangte er 1848 mit 213 Tonnen. Hódiše IV gehörte seit 1820 Johann Reiner; sein Bergwerk produzierte sehr wenig. Das Revier Hódiše V war seit 1835 Besitz der Brüder Moro; die höchste Kohlengewinnung (im J. 1839) betrug

228 Tonnen. In der Umgebung von Baško jezero (Faaker See) war das Vorkommen von Kohle schon 1806 bekannt, in Ziljska dolina (Gailtal) seit 1828, seit 1827 auch bei Naborjet (Malborghet), Trbiž (Tarvis) und Rabelj (Raibl); es reichte jedoch nur zur Schürfung und Gewinnung von äußerst kleinen Kohlenmengen, so daß man hier kein größeres Kohlenbergwerk aufschließen konnte.

Die nächste bedeutsame Phase der Eigentumsentwicklung im Kohlenbergbau und in der Kohlenproduktion kommt in den Vierzigerjahren des 19. Jhs. zum Ausdruck. Damals verkauften einheimische, finanziell schwache Unternehmer einige wichtige Kohlenbergwerke an starke kapitalistische Gesellschaften, welche ihren Sitz außerhalb des slowenischen Territoriums hatten.

Eine der ersten war die Firma »Brüder Rosthorn in Wien«, welche im J. 1824 das Bergwerk Leše bei Prevalje von B. Meyer gekauft hatte. Von diesen Brüdern wurde 1832 die Wolfsberger Eisenwerksgesellschaft gegründet, im J. 1837 trennten sie sich von ihr und gründeten selbständige Eisenunternehmen. Im J. 1844 wurde Eugen Baron Dickmann Partner des Eisenwerks in Prevalje, im J. 1849 war er bereits Hauptaktionär des Eisenwerks. Das Bergwerk in Leše lieferte die reichste Ausbeute im J. 1847 (39 801 Tonnen). In den Jahren 1839 bis 1848 wurden in diesem Kohlenbergwerk durchschnittlich 75 % der gesamten slowenischen Jahresproduktion gewonnen; so wurde die Produktion von Eisen und Kohle — zweier Hauptstützen des Kapitalismus — zuerst im Konzern der Brüder Rosthorn realisiert.

Eine zweite Gesellschaft wurde 1839 Eigentümerin eines kleineren Teiles des Reviers Zagorje. Das war das Wiener Großhandlungshaus Arnstein & Eskeles, schon seit 1837 Eigentümer der Zuckerraffinerie in Ljubljana. Im J. 1841 wurde das Triester Großhandlungshaus Brentano & Comp. als Partner der Zuckerraffinerie und der Kohlenbergwerke. Der maximale Kohlenabbau wurde mit 3385 Tonnen im J. 1845 erreicht.

Die dritte Gesellschaft wurde 1842 von Josef Atzl gegründet, ihr Name war »Steinkohlengewerkschaft am Sautrome zu Sagor«. Ihr Eigentum war der größere Teil des Reviers Zagorje. Die Hälfte der Kuxe gehörte ihm selbst, die andere Hälfte einigen Kapitalisten aus Innsbruck. Im J. 1844 gehörten den Innsbruckern bereits 95 Kuxe, den Grazern nur noch fünf. Das Maximum der Kohlenausbeute wurde im J. 1845 mit 6017 Tonnen erreicht.

Die vierte Gesellschaft wurde im J. 1845 von Karl Ludwig Baron Bruck, den Leiter des Österreichischen Lloyd in Triest, gegründet; sie nannte sich »Triester Steinkohlengewerkschaft zu Hrastnigg und Doll«. Bruck hatte nämlich im J. 1845 das Revier Hrastnik in seinem eigenen Namen von Lusner erworben, doch schon einen Monat später gründete er die genannte Gesellschaft. In dieser Gesellschaft gehörten den Triester Großhandlungshäusern 102 $\frac{2}{5}$ Kuxe, den zwei Wiener Firmen Rothschild und Arnstein & Eskeles aber nur 25 $\frac{3}{5}$ Kuxe. Das Maximum der Kohlenausbeute wurde im J. 1848 mit 1680 Tonnen erreicht.

Als fünften nicht einheimischen Eigentümer der slowenischen Kohlenbergwerke muß man seit 1842 das staatliche Montanärar anführen. In diesem Jahr war das kaiserliche Dekret über das Kohlenschürfen auf Staatskosten erschienen; damit wollte man der Eisenbahn Wien-Triest direkt an der Trasse genug Kohle sichern. Der gesamte Kohlenabbau wurde von der Direktion geführt, die sich bis zum J. 1846 »Innerösterreichisch-küstenländische Steinkohlenbau-Direktion in Leoben« nannte, seit 1846 aber den Namen »Österreichisch-steirische Steinkohlenschürfung-Direktion in Leoben« führte. Ihr unterstand im slowenischen Teil der Steiermark das Schurfrevier Slovenska

Bistrica (Windischfeistritz), später Konjice, und Celje. In Celje wurde 1846 das Bergamt Cilli gegründet. Von diesen Kohlenbergwerken war das bekannteste jenes in Hrastovec pri Poljčanah (Hrastowitz bei Pöltschach), das Árar schürfte hier seit dem J. 1843. Die Kohle verkaufte man an die Eisenbahn, an viele Privatleute und an die »Société germanique d'Eclairage au Gaz, Direction de Gratz«. Das Maximum der Ausbeute wurde im J. 1847 mit fast 1000 Tonnen erreicht. Seit 1845 wurde die Kohle gleich an der Stelle verkokt, man verkaufte sie an die Eisenbahn, an den Maschinenfabrikanten Körösi in Graz, an das Hüttenwerk in Breitenau, an viele Privatleute und an das Eisenwerk Brüder Rosthorn in Prevalje. An diese Firma lieferte man im J. 1853 fast 22,4 Tonnen, im J. 1854 aber mehr als 48 Tonnen. Die Brüder Rosthorn wollten damals auch das Bergwerk Hrastovec in ihren Besitz bringen, ließen aber dann von ihrem Vorhaben ab.

Der Verfasser stellt schließlich fest, daß auf dem ganzen slowenischen nationalen Territorium in der Zeit der feudalgemeinschaftlichen Ordnung das Maximum des Kohlenabbaus im J. 1847 erreicht wurde: es betrug damals 53 013 Tonnen (6 0/0 der gesamten österreichischen Kohlenproduktion). Im J. 1848 ging die Produktion wegen der Revolution und der ungewissen Lage auf 45 233 Tonnen (d. i. um etwa 15 0/0) zurück. Die Gesamtproduktion der Kohle in Österreich erreichte ihr Maximum im J. 1848; sie betrug in diesem Jahre 899 355 Tonnen und ging erst im J. 1849 auf 867 641 Tonnen zurück. Der Staat als Ganzes spürte also die Folgen der Revolution erst nach einem Jahr.

Fran Zwitter

Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike*

Kdor hoče razumeti evropsko nacionalno problematiko XIX. stoletja, mora seveda upoštevati mnoge elemente, ki so dediščina prejšnjih zgodovinskih razdobj. Jasno je, da so se že prej formirale lingvistične enote in da so nastali kot rezultat kolonizacij in asimilacij njihova ozemlja, meje in jezikovni otoki. Tudi nastanek književnih jezikov, ki združujejo ponekod ozemlje zelo različnih dialektov, medtem ko se drugod kak dialekt zaradi posebnih vzrokov dvigne na stopnjo književnega jezika, je proces, ki se ne izvrši povsod v istem razdobju, je pa v glavnem vendar že zaključen pred XIX. stoletjem. Narodi so se formirali ponekod v okviru držav, ki so nastale že davno prej kot posledica zelo različnih zgodovinskih vzrokov. Drugod se je nacionalna zavest oprla na obstoj zgodovinske pokrajine, ki ji je bila v okviru večje države priznana široka avtonomija. Celó že propadla država, ki je pa njena tradicija še vedno živa, more imeti velik pomen za narodno zavest svojega naroda. Kjer razlike v veri ali v pripadnosti konfesionalni organizaciji sovpadajo z etničnimi razlikami, ima to seveda tudi za nacionalno problematiko XIX. stoletja velik pomen. Ta prejšnja razdobja pa poznajo tudi že narodno zavest in to celo tam, kjer se ta zavest ne more opirati na nobeno obstoječo politično tvorbo. Današnje oznake za narode so zelo stare in nekatere od njih imajo že pred XIX. stoletjem točno opredeljen pomen, medtem ko je drugod smisel teh izrazov nejasen ali dvoumen in se uporabljajo tudi različne oznake. Pojem Italije ima svoje mesto v mišljenju in čustvovanju Italijanov že od srednjega veka, čeprav temu pojmu ne ustreza nikaka obstoječa politična enota. Spoznanje o sorodnosti slovanskih govorov in razprostranjenosti slovanskega sveta, a tudi trditve o slavi Slovanov v preteklosti najdemo že pri slovanskih piscih v srednjem veku. Medtem ko italijanski humanisti XVI. in naslednjih stoletij govore o veličini Rima, proglašajo nemški in slovanski humanisti istih

* Razširjen tekst predavanja na XII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kočevju 15. oktobra 1963 in v SAZU v Ljubljani 27. novembra 1963. Uvod in poglavja I—III te razprave so bili objavljeni pod istim naslovom v reviji Sodobnost XII, 1964, str. 1061—1080, 1197—1208.

razdobji često nekritično in na podlagi raznih etimologij razna stara ljudstva za svoje prednike in postavljajo teze o avtohtonizmu svojih narodov, da bi s tem povečali njihovo zgodovinsko slavo. Za drugo polovico XVIII. stoletja je pa že karakteristično razpravljanje o »duhu narodov« in o razlikah med njimi, prizadevanje za razvoj nacionalnih literatur, konstituiranje prvih filoloških, historičnih in etnografskih znanosti o modernih narodih; sestavni del tega procesa je tudi slovenski kulturni prerod v svojem prvem razdobju. — Tu mi ni mogoče govoriti o vsej tej brezbrežni problematiki, pa tudi ne o tem, kaj narodni prerodi potem pomenijo v kulturni zgodovini Evrope v XIX. stoletju. Omejiti se hočem le na eno vprašanje, ki je pa osnovnega pomena s stališča politične zgodovine: na narod kot enoto politične volje, ki hoče sama odločati o svoji usodi, na narod, ki postane mogočen činitelj v političnem življenju s tem, da povezuje narodna zavest njegove pripadnike in postane zanje ta zavest po Renanovih besedah »vsakodnevni plebiscit.«¹

I.

Proces postanka naroda v tem smislu je v kontinentalni Evropi začela in sprožila velika francoska revolucija ob koncu XVIII. stoletja. Francoska država obstoji seveda že davno prej in celo njeno ozemlje v Evropi pred 1789 je skoraj popolnoma identično z ozemljem današnje Francije; odtlej je Francija pridobila le še Avignon in nekaj prej spornih posestev nemških knezov v Alzaciji (a oboje že v prvih letih revolucije, še pred prvo vojno leta 1792), razen tega pa še Savojo in Nico (prvič že 1792 in 1793, potem pa po odstopu teh dežel leta 1814 definitivno 1860), izgubila pa le Posarje leta 1815. Vendar pa za te meje tedanje in sedanje Francije ponekod ne govorijo globlji geografski razlogi, razen tega se pa one ne ujemajo niti z lingvističnimi mejami med dialekti, ponekod pa tudi ne z ozemljem, kjer prevladuje francoski književni jezik; pojasniti nam jih morejo le peripetije politične zgodovine, v veliki meri šele osvojitve francoske monarhije v XVII. in XVIII. stoletju. Z razvojem politične opozicije v drugi polovici XVIII. stoletja se pa začne beseda »patrie« uporabljati kot nasprotje absolutnemu kralju, beseda »nation« začne dobivati pomen skupnosti vseh svobodnih in enakopravnih državljanov (»citoyens«), novi besedi »patriote« in »patriotisme« se začeta uporabljati kot oznaki za politično opozicijo. Pri zmagi revolucije igra bistveno vlogo misel, da se vsi svobodni Francozi po odpravi vseh »stanov« in privilegijev združijo v eno »nation«; slave se »fédérations« (= prazniki združitve), ki se zaključijo s centralno »fédération nationale« v Parizu na dan prve obletnice padca Bastilije 14. julija 1790. Globino

¹ »L'existence d'une nation est (pardonnez-moi cette métaphore) un plébiscite de tous les jours, comme l'existence de l'individu est une affirmation perpétuelle de vie.« E. Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris (1882), str. 27. Ponatis v E. Renan, *Discours et conférences* (mnogo izdaj). Slovenski prevod tega Renanovega predavanja je objavila Rostoharjeva Napredna misel, II, 1913—14, str. 110—125.

tega procesa moremo razumeti seveda le v zvezi s celotnim tedanjim dogajanjem; kmetje, ki tvorijo skoraj devet desetih prebivalstva tedanje Francije, so vedeli malo o političnih doktrinah in o razlikah med političnimi režimi in strankami, zato sta jim pa revolucija in celo Napoleon tisti proces, ki je odpravil fevdalni sistem in jih ščiti pred obnovo prejšnjih gospostev; nova vojska, ki se razvija v smeri splošne vojaške obveznosti, se ne razlikuje od stare vojske domačih in tujih najemnikov, prisilnih rekrutirancev za dosmrtno vojaško službo iz nižjih družbenih razredov in njihovih plemiških oficirjev samo po svoji sestavi, ampak tudi po tem, da ima svojo politično ideologijo, svojo marseljezo, česar o stari vojski ni mogoče trditi; nove politične uredbe s svojimi volitvami, klubi in listi so politično aktivizirale mnoge, ki so bili prej pasivni. Ko je leta 1790 revolucija zajela Avignon in alzaška posestva nemških knezov, se prvič v zgodovini izvede plebiscit, konstituanta se pa za pripadnost alzaških posestev sklicuje ne na westfalsko pogodbo, ampak na voljo prizadetega prebivalstva. Ko se je pa leta 1792 začela prva vojna revolucije in so francoske vojske prekoračile mejo Francije, so se mogle opreti na masovno podporo prebivalstva le v Savoiji, medtem ko so bili v Belgiji in nemškem Porenju zanje le majhni krogi pristašev; tudi v takih primerih se v začetku organizirajo nekakšni plebisciti, ki pa le slabo maskirajo dejstvo, da je revolucija stopila na pot osvajanj tujih teritorijev. Francozi so se torej formirali v narod v teritorialnem okviru, ki ga je v glavnem ustvarila stara monarhija, a to formiranje v narod se je izvršilo v ognju revolucije v času, ko so se te monarhije osvobodili. Razlika med stanjem pred in po revoluciji je pa vendar velika; osvojitve francoske monarhije v XVII. in XVIII. stoletju je sprejelo prebivalstvo prizadetih pokrajin primeroma pasivno; ko je pa Nemčija leta 1871 anektirala in potem do 1918 imela pod svojo oblastjo Alzacijo in del Lorene, torej pokrajine, ki po jeziku prebivalstva po večini niti niso bile francoske, ki so pa bile povezane s Francijo politično predvsem po skupni tradiciji iz kritične dobe revolucije, so zaradi tega nastali težki notranje- in zunanjepolitični problemi.²

Francoska revolucija je pa sprožila proces političnega formiranja narodov tudi drugod po kontinentalni Evropi, kar dokazujeta primera Italije in Nemčije. Italijani imajo seveda že od srednjega veka svoj književni jezik in literaturo; v tem smislu obstojita že stoletja pojem Italije in italijanska nacionalna zavest. Na drugi strani je pa prav tako res, da je Italija vsa ta stoletja politično razbita na vrsto držav in da pride od konca XV. stoletja dalje velik del Italije pod direktno ali indirektno oblast tujih držav, najprej Francije in Španije, pozneje tudi Avstrije; a tudi italijanske države, ki so še neodvisne, vodijo svojo in ne italijanske politike, kar velja za beneško republiko in druge mestne države prav tako kakor za vse druge italijanske države. Seveda tudi tu kultura in politika nista brez stičnih točk; ko prehajajo po letu 1494 italijanske pokrajine pod oblast tujih držav, nastane v Italiji geslo o osvoboditvi

² A. Aulard, *Le patriotisme français de la Renaissance à la Révolution*, Paris 1921; G. Lefebvre v *La Révolution française (Peuples et civilisations, XIII)*, Paris 1930, str. 84—85, 154—155 in drugod.

Italije izpod gospostva »barbarov«, Machiavelli zaključuje svojo knjigo *Il Principe*, napisano 1513 in prvič tiskano 1532, s klicem po vladarju, ki bi osvobodil Italijo barbarov; beneška republika in nekatere druge italijanske države se poslužujejo v tem času tega gesla; vendar pa mislim, da ima švicarski zgodovinar E. Fueter prav, ko trdi, da gre pri tem za oficialne proglase in publicistično propagando držav, pri katerih je to geslo v soglasju z njihovimi posebnimi političnimi interesi, da zaradi tega ni nastalo nikako politično gibanje in da ni znan primer, da bi kaka italijanska država žrtvovala svoje posebne interese splošnim italijanskim; mislim, da veljajo te njegove trditve za vso italijansko zgodovino do francoske revolucije.³ Saj celo slovanska ideja obstoji že davno pred XIX. stoletjem ne samo pri učenih piscih in književnikih, kakor sem že omenil, ampak jo omenjajo včasih tudi politiki, kadar jim to pač konvenira; glavni zastopnik političnega panslavizma je že v XVII. stoletju Hrvat Jurij Križanić; iz tega pa vendar ne moremo sklepati, da bi bil tedaj panslavizem upoštevanja vreden politični faktor.⁴ Če je pa vsako odkrivanje kakega političnega gibanja za zedinjenje Italije v dobi pred francosko revolucijo pač le izraz nacionalističnih tendenc v zgodovino, je pa na drugi strani res, da se začne vse to spreminjati že v prvih letih po francoski revoluciji; v krogih italijanskih pristašev revolucije že nastaja ideja unitaristične in demokratične italijanske republike in ko pride leta 1796 francoska vojska v Italijo, se to izraža v ustanovitvi cispadanske in cisalpinske republike, v formiranju lombardske, cispadanske in pozneje italijanske legije, v postanku trikolore itd. Pri vsem tem je seveda res, da so pristaši revolucije med Italijani manjšina, ki je razširjena v krogih meščanstva in inteligence in ji pripadajo tudi posamezniki iz višjih socialnih razredov, medtem ko je masa italijanskega ljudstva temu gibanju sovražna ali do njega vsaj indiferentna prav do zadnjih let pred revolucijo leta 1848. Res je tudi, da je dala francoska vojska že od prvih dni po prihodu v Italijo temu italijanskemu gibanju, ki seveda ni upoštevanja vreden vojaški faktor, z vojaškimi kontribucijami in odvažanjem umetnin v Francijo čutiti, da bo nova Italija podrejena francoski nadoblasti, da so Francozi ustanovili poleg cisalpinske republike, glasnika unitarizma, še druge odvisne italijanske republike, in da je pozneje za Napoleona njegova Italijanska republika oz. Kraljevina Italija od Francije odvisna država, ki nikdar ne obsega vse Italije, saj obstoji na jugu posebno Neapeljsko kraljestvo, velik del Italije je pa direktno anektiran po Franciji. Vse to je seveda slabilo moralno silo italijanskega gibanja; že leta 1799 se pa v njem pojavlja struja, ki hoče Italijo osvoboditi tudi od francoske nadoblasti. Posebno

³ E. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559*, München in Berlin 1919, str. 44—45. Machiavellijeva knjiga je izšla 1920 v slovenskem prevodu A. Prepeluha — Abditusa (N. Machiavelli, *Vladar*, Lj. 1920).

⁴ Za slovansko idejo do konca XVIII. stoletja je zbral ogromno dokumentacijo npr. J. Pervol'f, *Slavjane, ih vzaimnija otnošenija i svjazi, I—III*, Varšava 1886—1893, ne da bi se vprašal, kaj so vsi ti izrazi slovanske solidarnosti v tedanjem realnem življenju slovanskih narodov in držav pomenili. O Križaniću obstoji ogromna literatura, a za celotno sliko je še vedno najboljši V. Jagić, *Život in rad Jurja Križanića, Djela JAZU XXVIII*, Zagreb 1917.

važno pa je, da med italijanskimi pristaši revolucije samimi ni enotnosti v nacionalnem vprašanju; že leta 1796 se začno diskusije med unitaristi in federalisti in medtem ko je npr. Buonarroti, pomemben tudi v zgodovini socializma zaradi svoje udeležbe pri Babeufovi zaroti, za unitaristično republiko, je mogoče v ustanovitvi nove beneške in posebne rimske in partenopske republike opaziti težnjo, da bi se tendence francoske revolucije uresničile v teritorialnem okviru obstoječih držav. Še po dunajskem kongresu je gibanje karbonarjev sicer liberalno in protiavstrijsko, nikakor pa ne izrazito republikansko ali unitaristično. Šele po letu 1831 je Mazzini, po mnenju nekaterih pod vplivom starega Buonarrotija, nastopil s tako silo s svojim programom unitaristične italijanske republike, da so morali odslej zahtevo po brezpogojnem zedinjenju Italije upoštevati tudi tisti, ki se niso strinjali z Mazzinijevimi republikanskimi in drugimi nazori. Kljub vsem tem potrebnim rezervam se mi pa zdi, da je že iz tu navedenih dejstev jasno, da se začne politična zgodovina *Risorgimenta* v letih po francoski revoluciji z gibanjem v krogih njenih italijanskih pristašev, ne prej in ne kasneje.⁵

Pri Nemcih je položaj nekoliko drugačen, ker obstoji že stoletja ne samo skupen književni jezik, ampak do leta 1806 formalno tudi še rimsko-nemško cesarstvo. Realna politična moč je pa že pred stoletji prešla od cesarstva na posamezne nemške države, kar velja seveda za zadnje razdobje cesarstva še bolj kakor za prejšnje dobe; vse te posamezne nemške države vodijo pa seveda svojo in ne nemško politiko, med njimi tudi Avstrija in Prusija; pruski kralj Friderik II. izraža leta 1752 zavezništvo med Francijo in Prusijo s prisposodbo, da sta Šlezija in Lorena dve sestri, od katerih je ena poročila Prusijo in druga Francijo; v njegovi izjavi, da bi Prusija ne mogla mirno prenesti, če bi Francija izgubila Alzacijo ali Loreno, pač ni nikakega nemškega nacionalizma.⁶ Na drugi strani so pa prav v dobi velikega razvoja nemške kulture v drugi polovici XVIII. stoletja vodilni predstavniki te kulture apolitični misleci, prepričani, da se more nemška kultura kot najvišji izraz življenja nemškega naroda razvijati le v malih državah in malih mestih. V dobi francoske revolucije so se krožki njenih nemških pristašev navduševali zanjo v splošnem, niso pa izvajali kakih konsekvenc glede na nemški nacionalni problem. Položaj se je začel spreminjati ob začetku XIX. stoletja pod vtisom francoskih aneksij in francoske hegemonije v Nemčiji, vendar je pa značilno, da so bili iniciatorji pri tem bivši pristaši francoske revolucije ali pa vsaj ljudje, ki so bili prepričani, da boj proti Napoleonu ni mogoč brez temeljitih reform in da njegov cilj ne more biti vrnitev na prejšnje stanje; od nekako leta 1807 moremo govoriti o začetku nemškega nacionalnega gibanja, obenem pa tudi o prizadevanjih pruske reformne stranke, da bi povezala Prusijo z nemško

⁵ Za ogromno literaturo o *Risorgimento* prim. L. Salvatorelli, *Sommario della storia d'Italia*, 7. izd., Milano 1955; prim. tudi že navedeno francosko občo zgodovino *Peuples et civilisations*, zlasti njen XIII. zvezek, in G. Bourgin, *La formation de l'unité italienne*, Paris 1929.

⁶ Cit. Fr. Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, 3. izd., München-Berlin 1929, str. 398.

kulturo in novim nemškimi nacionalizmom. Seveda je tudi novi nemški nacionalizem zajel v začetku le majhen del meščanstva, študente, del intelektualcev, ki začno povezovati kulturo s politiko, in del plemiških oficirjev; on si ni bil na jasnem in ni bil enoten glede svojih ciljev; njegovega deleža pri boju proti Napoleonu v primerjavi s silami, ki so se borile s starih pozicij in s starimi metodami, ne smemo pretiravati. Vendar je pa značilno, da je tudi med leti 1815 in 1848 vse gibanje za zdinjenje Nemčije skoraj izključno stvar tistih struj, ki so v opoziciji proti obstoječemu socialnemu in političnemu redu sploh; konservativci se zadovoljujejo s položajem, kakršnega je ustvaril dunajski kongres z ustanovitvijo Nemške zveze (1815—1866); šele pozneje pride do paktiranja novega nemškega nacionalizma s prusko državo. Tako tudi začetkov nemškega nacionalnega gibanja ne moremo razumeti brez vpliva francoske revolucije, seveda pa tudi ne brez boja proti konkretni politiki Francije v dobi Napoleona.

Formiranje narodov v političnem smislu besede je torej v kontinentalni Evropi v najožji zvezi z meščanskimi revolucijami. S tem nočem trditi, da so bili v nasprotju z novimi narodi kot aktivnimi političnimi činitelji narodi v politiki prejšnjih dob vedno le pasivni, da so bile prej politika in vojne le stvar kraljev, kakor se je govorilo v času francoske revolucije, in nočem niti trditi, da bi bil interes na politiki in vojnah omejen prej izključno le na vladajoče družbene razrede. Gotovo je, da obstoje v razdobjih pred meščanskimi revolucijami velike razlike med situacijami, kjer se more narodna zavest opreti na obstoječo državno tvorbo, na priznano politično avtonomijo v okviru večje državne tvorbe, na sovpadanje konfesionalne pripadnosti z etnično pripadnostjo, in med situacijami, kjer se more narodna zavest opreti le na jezik prebivalstva. Gotovo je res, da so bile ljudske mase zelo aktivne v vojnah proti Turkom, v situacijah, kjer nacionalna pripadnost sovпада z razredno in versko pripadnostjo, kakor npr. pri bojih ukrajinskih kozakov proti Poljakom ali Ircev proti Angležem, ali tam, kjer se more narodna zavest opreti na versko organizacijo ali gibanje, kakor npr. pri Srbih ali v nizozemski revoluciji. Celo v času, ko se je proces meščanskih revolucij že začel, vsa gibanja ljudskih mas niso v zvezi z njim; odpor Špancev proti Napoleonu je mogoče pojasniti pretežno, odpor Tirolcev proti Bavarcem in Francozom leta 1809 in ruskih mas proti Francozom leta 1812 pa pač izključno z njihovim sovraštvom proti tujcem, brez vsake primesi novih meščanskih ideologij. Na drugi strani mora pa zgodovinar zelo pogosto ugotoviti pasivnost ljudskih mas v teh vprašanjih, pasivnost, ki sega včasih tudi prav visoko v višje družbene razrede. Tu ni mogoče obravnavati vse te brezbrežne problematike, ampak bi želel le kratko označiti, v čem je po mojem mnenju razlika med stanjem pred meščanskimi revolucijami in stanjem, ki so ga one ustvarile: tista aktivnost, ki se prej pojavlja le ponekod in včasih, postane zdaj v mnogo bolj ostri obliki vsesplošen in trajen pojav; ljudske mase, ki jih seveda vodi meščanstvo, izpovedujejo svojo nacionalno zavest in to postane činitelj, s katerim mora politika računati. Prehod v novo stanje kot izrazito političen proces je povezan z meščanskimi revolucijami, ne pa s počasnim zorenjem meščanske družbe v okviru še pretežno fev-

dalne družbe, ki je trajalo stoletja. Kritične dobe za novo nacionalno politično orientacijo mas seveda ni mogoče opredeliti s kako letnico, vendar pa ona sovпада z dobo, ko se meščanske revolucije pripravljajo, ko pride do njih in ko se pokažejo njihovi rezultati. Tedaj se v glavnem že pokažejo tudi nacionalne orientacije; ostanejo pa nekatere nejasne situacije, kjer pride do odločitev šele v kasnejših dobah. Kakor meščanske revolucije sploh se tudi ta proces ne izvrši povsod v tako klasični in brez-kompromisni obliki kakor v Franciji, a to ne govori proti tej osnovni tezi. A tudi tam, kjer so meščanske revolucije privedle le do ustanovitve zelo zmerne ustavne monarhije z omejeno volilno pravico in omejenimi političnimi svoboščinami, je to ustvarilo ob volitvah in drugod vsaj neke politične možnosti, a tudi nujnosti za izražanje nacionalne zavesti posameznih narodov.

II.

Pri formiranju narodov kot političnih enot v zvezi z meščanskimi revolucijami pa obstoje poleg podobnosti tudi razlike, med katerimi morem tu omeniti le tiste, ki so za naš problem posebno važne. Potrebno je, da se najprej še enkrat povrnemo na problem Francije, kjer se je francoski narod, kakor že omenjeno, formiral v mejah že obstoječe države. To pomeni, da francoskemu narodu po mnenju, ki v Franciji prevladuje do današnjih dni, ne pripadajo francosko govoreči Belgijci in Švicarji; na drugi strani obsega pa francoska država področja raznih romanskih dialektov, ki se precej razlikujejo od francoskega književnega jezika, razen tega pa štiri področja, kjer ima ljudski govor sploh popolnoma drugačno osnovo, t. j. področja Baskov, Bretoncev, Flamcev na severu in nemško govorečih Alzacianov in dela Lorencev. V zvezi s tem je važno vprašanje jezikovne politike francoske revolucije. Že v času stare francoske monarhije je bila francoščina jezik višjih družbenih razredov, izobražencev in višje kulture na vsem ozemlju Francije razen v Alzaciji; za narečja, ki jih govori ljudstvo, se pa stara monarhija ni zanimala, saj ona ne pozna splošne šolske obveznosti, mase kmetškega prebivalstva so bile pa nepismene; kolikor je državna uprava čutila potrebo obveščati ljudstvo, se je v narečja tudi nekaj prevajalo. Po ideologiji revolucije morajo pa postati Francozi en narod ne samo politično, ampak tudi jezikovno; francoščina se označuje kot »la langue de la liberté«, medtem ko so »patois« znak zaostalosti in reakcije. V praksi je bilo seveda vse bolj komplicirano; v začetku se je nekaj prevajalo v »patois«, v dobi jakobinske diktature se jih je hotelo nasilno iztrebiti, pozneje se pa narečja zopet bolj upoštevajo kot sredstvo in se temu vprašanju pripisuje manjši pomen; važno je tudi, da je bilo načelo splošne šolske obveznosti s francoščino kot jezikom pouka sicer zelo zgodaj proklamirano, v praksi je pa minilo zelo mnogo časa, predno so bile uvedene obvezne osnovne šole, a še tam je bilo ponekod potrebno posluževati se narečja kot sredstva pri začetku pouka; poseben položaj je bil v Alzaciji, kjer so stali celo patrioti na stališču, da je mogoče biti dober francoski patriot in vendar govoriti nemško, in kjer je bil končni rezultat, da je nekaka dvojezičnost nadomestila prejšnje izključno pre-

vladovanje nemščine. Važno je pa predvsem, da se osnovni principi jezikovne politike in njeni končni cilji v Franciji od revolucije do danes niso spremenili. V Franciji so se vrstili na oblasti najrazličnejši politični režimi in nastopala so zelo številna politična gibanja, ni mi pa znano, da bi katerikoli režim ali pomembnejše politično gibanje odstopal od zgoraj omenjenih načel jezikovne politike dobe revolucije. Na drugi strani pa seveda tudi »patois« niso imeli ustvarjalne sile, da bi se razvili v književne jezike in da bi se, v tem okviru formirali narodi ali deli narodov v političnem smislu te besede.⁷ Podoben položaj kakor v Franciji je bil tudi na sosednjem velikobritanskem otočju, kjer sta se sicer formirala dva naroda, Angleži in Irci, razmejitev med njima pa ne poteka po kriteriju jezika ljudstva (materinski jezik večine Ircev je v zadnjih stoletjih angleščina), medtem ko so ostala keltska narečja v Walesu in na Škotskem na stopnji francoskih »patois«. Značilno je, da moremo vse to ugotoviti prav v Angliji in Franciji, obeh državah, ki sta bili v tisti dobi brez dvoma na prvem mestu v razvoju kapitalizma in meščanske družbe na vsem svetu. Iz tega sledi, da nikakor ni res, da bi razvoj kapitalizma in meščanske družbe nekako avtomatično privedel povsod do tega, da se na bazi vseh ljudskih govorov formirajo književni jeziki in da postane to okvir za formiranje narodov v političnem smislu te besede. Prav je, da se zavedamo, da je mogel prav razvoj kapitalizma in buržoazije skupaj z možnostmi, ki jih ustvarja, in mentaliteto, ki je zanj značilna, privedi do tega, da se oblikuje tudi drugačna teza: ljudski govori kmetskega prebivalstva se bodo morda še dolgo časa ohranili in morejo biti prav tako kakor ljudske noše in stari ljudski običaji zanimiv predmet raziskovanj filologov in etnografov, vendar so pa oni z napredkom moderne civilizacije obsojeni na propad, kar je tudi prav, ker oni nimajo pogojev za to, da bi se na njihovi podlagi razvili polnovredni, književni jeziki, še manj pa morejo oni postati kriterij za formiranje naroda v političnem smislu, ki bi hotel sam odločati o svoji usodi. Proti možnosti takega stališča ne govori niti znano dejstvo, da v razvitem kapitalističnem svetu in meščanski družbi povsod prodira splošna šolska obveznost in s tem pismenost vsega prebivalstva; tudi tu se najde izhod, da se ob začetku pouka poslužujejo narečja kot sredstva, vse nadaljnje mišljenje in izražanje se pa razvija le v vladajočem književnem jeziku.

Čisto drugačen primer je Švica, kjer obstoje, kakor znano, trije, danes celo štirje enakopravni književni jeziki, vendar pa ena država. Na vprašanje, ali so Švicarji narod, bi dajali Slovenci nekako po občutku negativen odgovor. Če si pa ogledamo dejstva politične zgodovine, vidimo, da se tudi v Švici že od dobe francoske revolucije začenja predzgodovina meščanske revolucije in da ta revolucija definitivno zmaga v državljanski vojni leta 1847, vendar se pa ona izvede v okviru tradicije švicarske državnosti. Prebivalstvo istega jezika v sosednjih državah je zajelo gibanje za zedinjenje Nemčije in Italije, toda to gibanje se je ustavilo ob mejah Švice, sosednje nacionalne države so razdvajale nemško-

⁷ Za jezikovno politiko francoske revolucije je osnovno delo Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française des origines à 1900*, tome IX, *La Révolution et l'Empire*, 1ère partie, *Le français langue nationale*, Paris 1927.

francoska vojna leta 1870/71, prva in druga svetovna vojna, toda Švicarji na vse to niso reagirali kot Nemci, Francozi ali Italijani, ampak kot Švicarji. Zato mislim, da mora zgodovinar, ki hoče najprej ugotavljati dejstva, ne pa že kar naprej dajati zgodovinskemu razvoju lekcije, kakšen bi moral biti, priznati, da so Švicarji narod vsaj v političnem smislu te besede.

Drugačen položaj je seveda pri Italijanah in Nemcih, kjer ima nacionalno gibanje za cilj ustanovitev nacionalne države na ozemlju, kjer je bilo dotlej mnogo držav. Pri Italijanah posebej je važno še dejstvo, da vse te države niti niso italijanske, ampak je velik del Italije že stoletja pod direktno ali indirektno oblastjo tujih držav; tudi v dobi po dunajskem kongresu leta 1815 sta Lombardija in Benečija do leta 1859 oz. 1866 pod direktno avstrijsko oblastjo. Vendar se mi pa zdi potrebno zaradi primerjanja s položajem drugod poudariti, da so tudi v teh pokrajinah in v tej dobi vsi družbeni razredi italijanski, da so seveda Milan, Benetke in vsa ostala mesta italijanska in ne nemška, da je jezik tudi vse višje kulture na tem ozemlju italijanščina, da se vrši pouk na šolah v italijanskem jeziku in da se celo avstrijska uprava poslužuje na tem ozemlju za svoje poslovanje v veliki meri italijanskega jezika in italijanskih uradnikov. V diskusiji o nacionalnih problemih v habsburški monarhiji na stockholmskem kongresu historičnih ved l. 1960 se je italijanski historik M. Berengo zaustavil le na vprašanju uradnikov in jezika državne uprave, kjer moremo seveda najprej pričakovati izjemo od zgoraj postavljenih trditev, in je dal sledečo oznako: v XVIII. stoletju se v Lombardiji (ta dežela je bila avstrijska že v tem stoletju med koncem španske nasledstvene vojne l. 1714 in prihodom Francozov l. 1796) v aktih avstrijske uprave nemščina sploh ne pojavlja; po dunajskem kongresu postane v Lombardiji in Benečiji nemščina uradni jezik avstrijske uprave za policijske in vojaške zadeve; po letu 1849 je pa v politično delikatnejših področjih uprave število neitalijanskih uradnikov vedno večje in v zvezi s tem raste tudi število nemških dokumentov, kar je seveda pri Italijanah izzivalo bojkot nemščine in avstrijskih gospodarjev sploh.⁸ Še bolj jasen je bil položaj pri Nemcih, ki so bili po dunajskem kongresu sicer razdeljeni na mnogo držav, a vse te države so bile nemške z edino pomembno izjemo Schleswig-Holsteina, kjer je pa bilo v nemškem delu teh dežel danstvo zastopano le po danskem kralju in njegovih eksponentih. Zato mislim, da sta bila italijanski *Risorgimento* in nemško nacionalno gibanje v XIX. stoletju v bistvu politični gibanji v smislu boja za ustanovitev nacionalne države. S tem seveda nočem negirati, da imata obe gibanji svojo družbeno osnovo in da je bil vodilni faktor v tem boju v obeh primerih meščanstvo; za buržoazijo je bilo prav v teh dveh primerih važno, da pomeni ustanovitev velike nacionalne države tudi ukinitve carinskih meja med dotlej obstoječimi državami in ustvaritev velikega tržišča in v Nemčiji je prav *Zollverein* pripravljaval politično združitev. Jasno je tudi, da ima v teh primerih, kjer je bilo edinstvo književnega jezika

⁸ XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 21—28 août 1960, Actes du Congrès, Stockholm-Göteborg-Uppsala (1962), str. 247.

in literature ustvarjeno toliko prej kakor politično edinstvo, razvoj nacionalne kulture tudi političen pomen. Toda bistveno je, da se vsem tem gibanjem ni bilo potrebno boriti proti tujerodnim višjim družbenim razredom in mestom s prevladajočim tujim jezikom na svojem etničnem ozemlju, ker vsega tega ni bilo, pa tudi ne za ustvaritev višje kulture v svojem jeziku in za uveljavljanje tega jezika v šolstvu in upravi, ker je bilo vse to doseženo že davno prej; v tem smislu je mogoče reči, da so to v bistvu politična gibanja s ciljem ustanovitve nacionalne države.

Na vzhodu od ozemelj, kjer sta se v XIX. stoletju formirali italijanska in nemška država, obstoje v začetku tega stoletja tri velike vzhodnoevropske države, habsburška Avstrija, carska Rusija in Turčija, ki so vse tri mnogonacionalne države. Že iz tega sledi, da so tu nastale zopet drugačne situacije in da je velik del vsebine nacionalnih gibanj na teh področjih v razračunavanju z obstojem teh mnogonacionalnih držav. Ona se ne bore za ustvaritev velikega gospodarskega prostora, ampak je njihov končni rezultat, da ta gospodarski prostor propade. Po sto letih se je politična karta tega dela Evrope popolnoma spremenila: Turčija in habsburška Avstro-Ogrska sta propadli, carska Rusija je pa tudi propadla, na njenem ozemlju je pa po odcepitvi obmejnih delov nastala federacija narodov na podlagi popolnoma drugačnega družbenega reda. Tu ne morem razpravljati o razmerju med nacionalnimi gibanji in med obstoječimi državnimi tvorbami, problemu, ki je bil pri vsaki od treh omenjenih držav drugačen.⁹ Omejiti se hočem na drug aspekt nacionalnih problemov, ki je karakterističen za obsežna področja tega dela Evrope in daje reševanju nacionalnih vprašanj na njih zelo originalen značaj.

Za ta področja je v kritičnem razdobju meščanskih revolucij značilno, da živita na njih dve etnični skupini, ki se razlikujeta med seboj po socialni strukturi. Ena od teh dveh skupin je zastopana po višjih družbenih razredih, druga pa po masi prebivalstva teh področij. V zvezi s tem se pa javlja navadno razlika med etničnim značajem mest in podeželja; mesta pripadajo etnični skupini višjih socialnih razredov ali pa so v njih pripadniki te etnične skupine številčno sicer le manjšina, ki je pa gospodarsko, politično in kulturno v taki premoči nad nižjimi sloji mestnega prebivalstva, da vtisne mestom videz pripadnosti svoji etnični skupini; v podeželju pa etnična skupina višjih socialnih razredov skoraj ni zastopana in tako je podeželje glavni predstavnik etnične skupine mase prebivalstva teh področij. V kulturnem življenju se vse to izraža v tem, da je jezik višjih socialnih razredov jezik višje kulture na teh ozemljih, medtem ko služi jezik večine prebivalstva kvečjemu za elementarno izobrazbo preprostega ljudstva; take etnične skupine nimajo višje kulture in literature v svojem jeziku, one spadajo med »zamudnike«, kakor jih je imenoval naš literarni zgodovinar dr. France Kidrič.

Za tak položaj je mogoče navesti predvsem štiri klasične primere na ozemlju nekdanje habsburške monarhije. Nemščina je že nekaj stoletij

⁹ Za habsburško monarhijo sem o tem govoril v knjigi Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Lj. 1962, razširjeni slovenski izdaji knjige Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg, Beograd 1960, ki sem jo napisal s sodelovanjem J. Šidaka in V. Bogdanova.

jezik plemstva, višjega meščanstva, uradništva in laične inteligence, vseh tistih, ki so se dvignili socialni hierarhiji, in s tem tudi jezik višje kulture na češkem etničnem ozemlju, na ozemlju Poljakov v avstrijski Šleziji in skoraj na vsem slovenskem etničnem ozemlju. Nekoliko drugačen je položaj na Ogrskem, kjer madžarščina do XIX. stoletja ni bila niti jezik vsega ogrskega plemstva niti ne jezik vseh mest celo na madžarskem etničnem ozemlju; Ogrska ima sicer stoletno tradicijo boja za avtonomijo ogrskih fevdalnih institucij proti centralistični politiki Dunaja, a jezik ogrskih fevdalnih institucij je latinščina. Nato je pa madžarskemu narodnemu prerodu od konca XVIII. stoletja uspelo madžarizirati skoraj vse ogrsko plemstvo ter mesta na madžarskem in deloma tudi na nemadžarskem etničnem ozemlju in tako je nastala situacija, da je ostala na ozemlju historične Ogrske vse do njenega propada vsaj polovica nemadžarskega prebivalstva, da so pa bili na etničnih ozemljih nemadžarskih narodov veleposest, kapital, uradništvo, inteligenca ter kulturne ustanove po večini madžarski in da so bili Madžari v mestnem prebivalstvu nesorazmerno močno zastopani. Tretji primer so pokrajine ob vzhodni obali Jadrana, kjer so mesta ali italijanska ali pa daje italijanska višja plast tem mestom vsaj italijanski videz, kar vpliva tudi na jezik administracije in kulturnega življenja, medtem ko izven teh mest italijansko govorečega prebivalstva (z izjemo nekaj istrskih vasi) sploh ni. Četrty primer je vzhodna Galicija s svojo večino ukrajinskega prebivalstva in s poljskim plemstvom in veleposestjo, pozneje pa tudi s prevladovanjem Poljakov med meščanstvom in sploh prebivalstvom mest. Situacij te vrste pa ne pozna samo nekdanja habsburška monarhija. Iz že navedenega je jasno, da jih pozna celo Zahodna Evropa, kjer je pa šel razvoj v Franciji in Veliki Britaniji drugačno pot, medtem ko se je reševal npr. problem Flamcev v Belgiji drugače, vsekakor pa pozneje in ne brez vpliva razvoja v Srednji Evropi. Poznata ga Prusija in pozneje Nemčija pri svojih Poljaki, ki so na Poznanjskem kot delu zgodovinske Poljske narod, sestavljen iz vseh družbenih razredov, medtem ko so Poljaki v pruski Šleziji in še bolj Mazuri in Kašubi na Pruskem zastopani le v nižjih socialnih razredih, vladajoči razredi so pa nemški. Razmerje med Poljaki in Ukrajinci v vzhodni Galiciji ima svojo analogijo celo v carski Rusiji v razmerju med Poljaki na eni in Ukrajinci, Belorusi in Litavci na drugi strani v nekaterih pokrajinah, ki so prej pripadale historični Poljski. Tudi na etničnih ozemljih Latišev in Estoncev ob Baltiškem morju so se nemški družbeni razredi ohranili še pod oblastjo Švedske in Rusije prav do XX. stoletja. Posebej bi bilo potrebno razpravljati o tem, koliko veljajo te oznake za etnične odnose v notranjosti carske Rusije in v nekdanji evropski Turčiji, ki je seveda za južnoslovanske narode posebno važna; verjetno bi se pokazalo, da obstoje analogije, a tudi razlike. Najpomembnejše področje nacionalne problematike te vrste so pa pač pokrajine nekdanje habsburške monarhije.

Otto Bauer je razlikoval v svoji knjigi »Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie« (1907) med narodi, ki so imeli ob začetku modernega nacionalnega gibanja vse družbene razrede, in narodi, ki so bili tedaj brez višjih družbenih razredov; prvo kategorijo je imenoval »zgo-

dovinske narode«, drugo »narode brez zgodovine«; pri tem je izrečno poudarjal, da velja ta oznaka za dobo začetkov narodnega prebujenja in da s tem moče trditi, da bi »narodi brez zgodovine« ne imeli bodočnosti. Razlika med obema kategorijama narodov je bila seveda znana že pred Bauerjem ne samo politični praksi, ampak tudi teoriji; Bauer sam omenja, da je izraz »geschichtslose Nationen« uporabljal že Engels v svojih člankih v dobi revolucije 1848/49.¹⁰ Zanimivo bi bilo raziskovati, kako se je to razlikovanje razvijalo v literaturi XIX. stoletja in če ni postanek obeh oznak v zvezi s Heglovo filozofijo zgodovine. Danes so ti Bauerjevi izrazi precej splošno sprejeti v zgodovinopisju, vendar so jim pa dali mnogi avtorji drugačen pomen in jih s tem razvodenili; morda sta k temu pripomogli tudi oznaki »zgodovinski narodi« in »narodi brez zgodovine«, ki ne izražata ustrezno vsebine teh pojmov. Tako so npr. H. Steinackerju »zgodovinski narodi« tisti, ki so se v svoji politiki sklicevali na historično pravo, E. Lembergu razen tega še tisti, ki žive v središču kake dežele; H. Hantschu so »zgodovinski narodi« vsi tisti, ki se morejo nasloniti na zgodovinske tradicije, R. Kannu vsi tisti, ki so imeli kadarkoli v preteklosti svojo nacionalno državo. Pri vsem tem je seveda res, da je eksistenca obeh tipov narodov rezultat zgodovinskega razvoja in da je mogla imeti pri tem država, pa tudi avtonomna pokrajina v okviru kake države veliko vlogo. Vendar je pa treba pripomniti, da ima vsak narod svojo zgodovinsko tradicijo in da so imeli mnogi od njih v zgodovini svojo državo, npr. Slovenci v Karantaniji, kar pa prav nič ne govori proti temu, da so oni bili v začetku modernih nacionalnih gibanj brez lastnih višjih družbenih razredov; v takem položaju so bili tudi Čehi, čeprav se v svoji politiki sklicujejo na zgodovinsko pravo. A tudi države preteklih stoletij niso bile centralistične tvorbe, ki bi vedno spreminjale vse razmere na pridobljenih ozemljih. Videli smo, da Italijani kljub tujim državam niso postali »nezgodovinski narod«; Poljaki so si kljub propadu svoje države ohranili položaj naroda višjih socialnih razredov v Vzhodni Galiciji in deloma celo v carski Rusiji, baltski Nemci pa v baltičkih pokrajinah. V naših jadranskih pokrajinah je prenehala oblast beneške republike v Dalmaciji in Istri leta 1797, Trst in Gorica sta bila pa že stoletja prej avstrijska; kljub temu so pa ostali Italijani skoraj v vseh teh deželah izrazit narod višjih socialnih razredov in njihov jezik je Avstrija upoštevala neprimerno bolj kakor pa slovenščino ali pa srbohrvaščino. Zato mislim, da je treba gledati odločilen znak za razliko med obema kategorijama narodov v eksistenci oz. neeksistenci lastnih višjih socialnih razredov na svojem etničnem ozemlju oz. celo v eksistenci svojih višjih socialnih razredov na tujem etničnem ozemlju.¹¹ Izraza »zgodovinski« in »nezgodo-

¹⁰ O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien 1907, str. 271—72 (nespremenjen ponatis te knjige z novim predgovorom je izšel na Dunaju l. 1924).

¹¹ Na dejstvo, da je socialno stanje bolj pomembno kakor pa sama politična podrejenost, sem mimogrede opozoril že v svojem poročilu o Kidričevi Zgodovini slovenskega slovstva (*Glasnik Muz. društva za Slovenijo XXII*, 1941, str. 154). — Za podatke o avtorjih, ki jih navajam v tem odstavku, in o mnogih drugih dejstvih prim. publikacijo, citirano v opombi 9.

vinski« narodi seveda ne izražata ustrezne vsebine teh pojmov; izraz »nezgodovinski narod« ali celo »narod brez zgodovine« je mogoče razumeti tudi v omalovažujočem smislu; že samo dejstvo, da je potrebno pri njihovi uporabi dodati komentar, kakor je delal že Otto Bauer, dokazuje, da izrazi niso taki, da bi bil njihov smisel neposredno evidenten; zelo zaželeno bi bilo, da bi našli bolj primerne oznake. Drugače pa je, če se zamislimo v stvar, v pravo vsebino ter pojmov; pri tem spoznamo prav kmalu, da sta obe kategoriji narodov živa realnost in da nam šele dosledno razmišljanje na tej podlagi odpre oči za značilnosti nacionalne problematike na teh področjih.

Zanimivo je, da moremo v času, ko postanejo nacionalni problemi aktualni, ugotoviti mnogo analogij v stališčih »historičnih« narodov. Pri tem so seveda važne tradicije teritorija samostojne države ali pa vsaj avtonomne pokrajine iz prejšnje fevdalne dobe; ta doba pozna nekak pojem »naroda« v smislu pripadnosti državi ali avtonomni pokrajini in tako moremo razumeti oznako *gente Ruthenus, natione Polonus* v Galiciji XVI. stoletja za človeka, ki govori ukrajinski jezik, a pripada poljskemu državnemu »narodu«, ali oznako *gente Hungarus* za človeka, ki govori madžarski jezik, in *natio hungarica* za celoto ogrskega plemstva, ki je nosilec pokrajinske avtonomije Ogrske. Toda tem tradicijam fevdalne dobe se pridruži premoč, ki jo daje »zgodovinskim« narodom kapitalistični razvoj, in pa že omenjena kapitalistična miselnost. Tako za Nemce srede XIX. stoletja nemški del Avstrije ni nemško etnično ozemlje, ampak ves tisti del Avstrije, ki je pripadal Nemški zvezi, torej tudi češko in slovensko etnično ozemlje s Trstom; zato oni odklanjajo ne le slovenske, ampak tudi češke narodne zahteve, ki so zanje le stvar »češke stranke«. Nenehni boj Poljakov za obnovo poljske države od tretje delitve Poljske leta 1795 do leta 1918 je heroično razdobje v zgodovini poljskega naroda, vendar je pa res, da so Poljaki imeli tedaj pred očmi obnovo historične Poljske, ki bi vključevala tudi njene vzhodne pokrajine, kjer so sestavljali veliko večino prebivalstva Ukrajinci, Belorusi in Litavci. Medtem ko je bil to za ozemlje, ki je po delitvah pripadalo Rusiji in Prusiji (oz. pozneje Nemčiji), tedaj le političen program, so pa dobili Poljaki v avstrijski Galiciji vendar neke možnosti, da svoje nazore uveljavijo; leta 1848 so oni v konfliktu z Ukrajinci, ki zahtevajo pokrajinsko avtonomijo za vzhodni del Galicije, kjer tvorijo oni večino prebivalstva, na slovanskem kongresu v Pragi je prišlo le do navideznega sporazuma, nekaj mesecev kasneje zastopa v ustavnem odboru avstrijskega parlamenta v Kroměřížu Poljak Ziemiałkowsky tezo, da so Ukrajinci le konfesionalna, ne pa etnična enota, čemur nasprotuje Čeh Rieger, za delitev Galicije se pa zavzema tudi Slovenec Kavčič; v dobi dualizma po letu 1867 je dobila vladajoča poljska stranka pretežen vpliv na oblast v Galiciji in s tem tudi precejšnje možnosti, da uveljavi svoje nazore proti Ukrajincem.¹² Pri

¹² Za ta odstavek prim. publikacijo, navedeno v opombi 9, in tam navedeno literaturo, za zelo zanimivo diskusijo v Kroměřížu pa posebej A. Springer, Protokolle des Verfassungs-Ausschusses im österreichischen Reichstage 1848—1849, Leipzig 1885.

Italijanah so stališča glede vzhodne obale Jadrana različna in v razdobju okrog revolucije leta 1848 se pojavljajo tudi stališča o meji na Soči in o vmesni državi med Italijani in Slovani; toda že brošura *Trieste e l'Istria, e loro ragioni nella questione italiana* (1861), ki zahteva aneksijo Goriške, Trsta in Istre do reke Raše Italiji, operira z argumentom, da so Slovenci in Hrvati v teh deželah kmetje brez kulture, ki se morajo italijanizirati; jasno je, da so z istim argumentom operirali tudi tisti Italijani, ki so zahtevali aneksijo še več pokrajin na vzhodu Jadrana. Največjo vlogo ima pa ta problem pri Madžarih, kjer se začne gibanje za uveljavljanje madžarščine namesto dotedanje latinščine v vsem kulturnem in javnem življenju okrog leta 1770, približno v istem času kakor kulturni prerod pri Slovencih in drugih narodih Avstrije, kjer je pa povezanost s tradicijo stare fevdalne Ogrske vendar tako globoka, da že leta 1790 zahtevajo predstavniki madžarskega kulturnega preroda uveljavljanje madžarščine na vsem ozemlju zgodovinske Ogrske, čeprav je bila tedaj na tem ozemlju le približno ena tretjina Madžarov. V madžarskem političnem gibanju je že v predmarčni dobi prevladala kossuthovska teza, da živi na ozemlju Ogrske le en sam narod, Madžari, ker imajo samo oni tradicijo samostojne države, medtem ko se morejo vsi drugi sklicevati le na jezik, ki sam še ne upravičuje obstoja naroda. Že leta 1843 je bila objavljena korespondenca Pulszkega, poznejšega junaka kossuthovske revolucije in emigracije, kjer se na podlagi dejstev, da so Madžari Ogrsko osvojili in da je madžarščina jezik plemstva, zahteva, da postane madžarščina na Ogrskem jezik vsega javnega življenja, drugi jeziki se smejo pa uporabljati le v domačem življenju, polagoma se bodo pa tudi pripadniki teh jezikov madžarizirali, ker bi sicer Ogrska propadla; pri tem se Pulszky izrečno sklicuje na analogije Walesa, severne Škotske, Bretanje in Alzacije.¹³ Teza o enem samem političnem narodu na Ogrskem je bila celo uzakonjena z zakonom o narodnostih leta 1868; vsi ostali niso narodi, ampak »narodnosti«, ki se jim teoretično prizna nekaj jezikovnih pravic, vsa praksa režima v dobi dualizma je pa seveda v znamenju težnje za njihovo postopno madžarizacijo. Fatalnost povezave vse tedanje madžarske politike s pojmom historične Ogrske prav do njenega konca se izraža tudi v tem, da je celo O. Jászi, vodja edine struje, ki je odločno nasprotovala madžarizaciji in hotela dati nemadžarskim narodom jezikovne pravice, še leta 1918 hotel rešiti historično Ogrsko in očital Rennerju, da ne razlikuje med »narodom« in »narodnostjo».¹⁴

Taka stališča so sredi XIX. stoletja več ali manj karakteristična za vse »historične« narode. Oni so seveda razcepljeni na tabore, ki so v ostrem medsebojnem konfliktu, toda razlika med temi tabori v vprašanju, ki zanima nas, je v glavnem v tem, da poskušajo konservativci in liberalci uveljaviti svoje nazore o »nehistoričnih« narodih preko vpliva in udeležbe pri obstoječi državni oblasti, medtem ko je pri demokratičnih gibanjih to sestavni del njihovih revolucionarnih koncepcij. Znano je,

¹³ L. Thun, *Die Stellung der Slowaken in Ungarn*, Praga 1843.

¹⁴ O. Jászi, *Der Zusammenbruch des Dualismus und die Zukunft der Donaustaaten*, Dunaj 1918; predgovor te knjige je datiran z novembrom 1918, ko je bil Jászi minister Károlyijeve vlade.

kakšen je bil končni cilj teh revolucionarnih gibanj glede problema Avstrije v revoluciji leta 1848: vse dežele, ki spadajo v Nemško zvezo, s češkimi in slovenskimi deželami ter Trstom vred, naj pripadejo novi nemški republiki, Lombardija in Benečija naj pripadeta novi Italiji, vzhodno od nove Nemčije naj se formira samostojna ogrska država prav tako v svojih historičnih mejah, Galicija pa naj pripade novi Poljski. Taka mnenja npr. nemških revolucionarjev priznavajo v nasprotju z mnenji konservativcev in liberalcev pravico do samostojne države tudi Italijanom, Madžarom in Poljakom in v njihovem ozadju je brez dvoma ideja solidarnosti evropskih revolucionarnih narodov; na drugi strani je pa prav tako res, da ona »nezgodovinskim« narodom ne priznavajo pravice do obstoja. Tudi pozneje so imela vse do leta 1918 vsa gibanja avstrijskih Nemcev, ki so imela za cilj razbitje Avstrije in priključitev Nemčiji, pred očmi vse ozemlje nekdanje Nemške zveze in ne samo nemškega etničnega ozemlja, vsa gibanja pri Madžarih za popolnoma samostojno Ogrsko pa prav tako ozemlje zgodovinske Ogrske in ne samo madžarskega etničnega ozemlja. S splošnim stališčem nemških revolucionarjev v letu 1848 identično stališče, ki sta ga izrazila Marx in predvsem Engels v svojih člankih leta 1851 in 1852, se navadno razlaga kot reakcija na vlogo, ki so jo igrali avstrijski Slovani v revoluciji leta 1848/49; ta razlaga pojasni marsikaj, čeprav gre pri razmerju med stališči revolucionarnih gibanj »historičnih« narodov in med gibanji avstrijskih Slovanov za medsebojno akcijo in reakcijo in niso prva samo posledica drugih; mislim pa, da ne more biti dvoma tudi o tem, da sta Marx in Engels tu pod vplivom splošnega mnenja o »nehistoričnih« narodih, saj se v člankih izrečno trdi, da je življenjska sila teh narodov že davno zadušena, da so na vzhodu od Nemcev le Madžari in v določeni meri Poljaki sposobni za samostojno nacionalno življenje, in se ti drugi narodi izrečno primerjajo z Waležani v Angliji, Baski v Španiji, Spodnjimi Bretonci v Franciji in francoskimi ter španskimi naseljenci v tistih delih Severne Amerike, ki so prišli pod anglosaško oblast.¹⁵ Ferdinandu Lassallu je l. 1859 nacionalna država zahteva demokracije in priznava pravico do nje Italijanom in Madžarom, ne pa tistim, ki se ne morejo dvigniti do zgodovinske eksistence in nimajo literature in duševnega življenja, kakor so Čehi in razne »Natiönchen«; medtem ko mora po njem tisti del Avstrije, ki pripada Nemški zvezi, končno postati del Nemčije, pa na drugi strani ne priznava Nemčiji Alzacije, čeprav je bila nekoč nemška, ker bi imeli sicer tudi Slovani pravico zahtevati od Nemcev nekdanjo slovanske pokra-

¹⁵ Pravi avtor teh člankov je Engels, Marx jih je pa samo naročil, dopolnil in odposlal; izšli so 1851 in 1852 v New York Daily Tribune, v knjižni obliki jih je pa šele 1896 objavila v originalu Marxova hči Eleanor Marx-Aveling (Karl Marx, Revolution and Counter-Revolution in Germany, London 1896), še isto leto v nemškem prevodu K. Kautsky (K. Marx, Revolution und Kontre-Revolution in Deutschland, Stuttgart 1896), v slovenskem prevodu so pa izšli 1955 (Marx-Engels, Revolucija in kontrarevolucija v Nemčiji, Lj. 1955). Ko Engels našteva med narodi, ki nimajo bodočnosti, Čehi, Korošci in Dalmatince, je treba pri njegovih »Koroščih« misliti na Slovence, ker je Engels tu pač pod vplivom Linhartovih in Kopitarjevih prizadevanj, da bi se za oznako Slovencev uporabilo ime Karantanci.

jine.¹⁶ Na vse te izjave pa ne smemo gledati izolirano, ampak je treba videti v njih izraz prevladujočega negativnega ali vsaj skeptičnega mnenja evropske javnosti glede možnosti samostojnega nacionalnega razvoja »nehistoričnih« narodov, ki so tedaj tvegali nekaj, kar je bilo za Evropo novo. Drugačno gledanje opazimo pri »historičnih« narodih sredi XIX. stoletja le pri poljski emigraciji, kar se tiče njenih nazorov o Čehih in Jugoslovanih, nadalje pri italijanskih mazzinijancih, sicer pa le pri redkih posameznikih, ki so večinoma pod vplivom poljske emigracije. Zanimivo je, da je francoski zgodovinar in publicist Louis Leger (1843—1923), ki je posvetil vse svoje življenje ideji sodelovanja Francozov s Čehi in Jugoslovani v situaciji, ko je Nemčija vzela Franciji Alzacijo in del Lorene in ko je postala Avstro-Ogrska zaveznik Nemčije, pisal v svoji prvi knjigi o Češki leta 1867, tri leta po svojem prvem obisku v Pragi, da Francozi v splošnem poznajo na prostoru med Nemci in Rusi le Poljake in Madžare in da je on sam prej mislil, da je položaj pri Čehih isti kakor pri Baskih in Bretoncih.¹⁷

V tem položaju je bila predvsem stvar »nehistoričnih« narodov samih, da dokažejo svojo sposobnost za življenje. Ves problem je seveda socialen, političen in tudi kulturn. Pomena kulture tu ne gre podcenjevati; »nehistorični« narodi so si morali ustvariti svojo literaturo v ožjem in širšem pomenu besede, razen tega pa tudi svoje nacionalne znanosti; tu gre za pomembno poglavje v zgodovini kulture in znanosti in zanimivo bi bilo razpravljati npr. o tem, koliko je bilo konstituiranje ved, kakor so npr. slovanska filologija, prazgodovina in etnografija, delo Čehov, Slovakov, Slovencev in Hrvatov in koliko delo Poljakov ali Rusov. Vse to delo pa postane kmalu sestaven del velikega konflikta na družbenopolitičnem področju. »Zgodovinski« narodi tudi po ukinitvi fevdalnega sistema izrabljajo premoč, ki jim jo nudi veleposest v njihovih rokah. V novih razmerah se pa morejo opreti na svojo premoč v kapitalu; ker so med agrarnim prebivalstvom v podeželju slabo ali pa prav nič zastopani, poskušajo izgraditi svoje pozicije v na novo se razvijajočih mestih, središčih rudarstva ter industrije, železniškega in pomorskega prometa ter turizma preko asimilacije doseljencev in domačinov, ki so menjali poklic. Politično je zanje po uvedbi parlamentarizma ugodno, da je volilna pravica navadno omejena (imajo jo le tisti, ki plačajo določeno višino davka) in neenaka (volivci in poslanci so razdeljeni na »razrede« ali pa »kurije« večjih in manjših davkoplačevalcev ali pa veleposestnikov, mestnih in podeželskih občin itd.); temu se pa pridružijo seveda sredstva političnega pritiska. V kulturni politiki je za »zgodovinske« narode značilno predvsem, da hočejo obdržati v svojih rokah srednje in višje šolstvo ter višje kulturne ustanove in da hočejo vplivati s sugestijo svoje višje kulture. Med družbenimi, političnimi in kulturnimi aspekti obstoji tu nerazdružna

¹⁶ F. Lassalle, *Der italienische Krieg und die Aufgabe Preussens*, 1859 (nova izdaja v F. Lassalle, *Gesammelte Reden und Schriften*, izd. E. Bernstein, I, Berlin 1919).

¹⁷ E. Birke, *Das Nationalitätenproblem der Donaumonarchie in der Beurteilung der französischen slavophilen Publizistik (1840—1854)*, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, N. F. X., Breslau 1934, str. 234—35.

povezanost. Značilno je, da so bili politični odnosi med Nemci in Italijani na Tirolskem v avstrijski dobi vse prej kakor prijateljski, da se je pa vendar brez posebnih težav uveljavilo načelo, da je bila na nemških gimnazijah italijanščina in na italijanskih nemščina obvezen predmet; tu je šlo pač za političen nacionalen konflikt druge vrste, kjer noben narod ne osporava drugemu, da ne bi bil njegov jezik kulturnen in svetovni jezik. Isto načelo je pa bilo na gimnazijah na Češkem uveljavljeno le nekaj let, nato pa na nemških gimnazijah odpravljeno, ker so bili Nemci vehementno proti temu, da bi se morali učiti češčine; pripadniki »historičnih« narodov se pač nočejo učiti jezikov »nehistoričnih« narodov, ker vidijo v teh narodih in jezikih nekaj socialno in kulturno inferiornega, medtem ko so izobraženi pripadniki »nehistoričnih« narodov seveda morajo učiti jezikov »historičnih« narodov; pri takem stanju so seveda pri vsaki resnični enakopravnosti jezikov in dvojezičnosti javne uprave favorizirani pripadniki »nezgodovinskih« narodov, ves problem postane eksistenčno vprašanje za uradnike »zgodovinskih« narodov in vse to je politične konflikte okrog enakopravnosti še bolj zaostri.

Dinamika gibanja in razvoja »nehistoričnih« narodov je bila zelo neenaka. Proti tistim, ki so negirali ali dvomili o njihovi življenjski sili, je govoril zelo prepričevalno primer Čehov; vendar je pa celo pri Čehih nacionalni razvoj na Moravskem in v Šleziji zaostajal za razvojem na Češkem in Nemci so mogli prav do konca avstrijske dobe obdržati pri volitvah in štetjih večino v Brnu in nekaterih drugih mestih ter asimilirati del čeških doseljencev. Poljaki nastopajo proti svojim vzhodnim sosedom kot »zgodovinski« narod, ki se mu pa vendar niti v Vzhodni Galiciji ne posreči preprečiti, da bi se večina ukrajinskega prebivalstva ne odločila za ukrajinsko nacionalno orientacijo; kljub temu je bila pa v vzhodni Galiciji v poljskih rokah ne le veleposest, ampak tudi večina mest, industrijskih in rudarskih krajev, v teh krajih se je poloniziral velik del ukrajinskih doseljencev in domačinov. Drugačen je bil položaj na zahodu, kjer so se mogli Poljaki opreti na obstoj vseh poljskih družbenih razredov in tradicijo poljske države na Poznanjskem, medtem ko so bili Mazuri v Vzhodni Prusiji ter Poljaki v pruski in avstrijski Šleziji že stoletja pod oblastjo nemških držav in nemških višjih družbenih razredov. Še Bismarck je videl nasprotnike le v poljskem plemstvu in duhovščini Poznanjske in mislil, da bi z njihovim zlomom nastalo stanje kakor v drugih pruskih pokrajinah, kjer političnega odpora Poljakov v začetku ni bilo, medtem ko ga jezik kmetov in delavcev sam ni motil; ob koncu življenja je pa priznal, da so postali sovražni tudi kmetje.¹⁸ Vendar so pa še plebisciti po prvi svetovni vojni pokazali, da Mazurov po veliki večini ni zajela poljska nacionalna zavest, medtem ko je dobila v Gornji Šleziji — ob približno isti od nemške statistike ugotovljeni poljski etnični večini prebivalstva kakor je bila uradno slovenska večina v Aconi na Koroškem — Nemčija ob plebiscitu približno isto večino glasov kakor Avstrija na Koroškem, samo da je bilo potem v smislu mirovne pogodbe

¹⁸ J. Feldman, Bismarck et la question polonaise, *Revue historique* 173, 1934; H. Rothfels, Bismarck und die Nationalitätenfragen des Ostens, *Historische Zeitschrift* 147, 1933.

plebiscitno ozemlje po razmerju glasov razdeljeno med Nemčijo in Poljsko.¹⁹ Na Ogrskem se sklicuje uradna politika na že omenjeno tezo o enem samem političnem narodu in njen končni cilj je madžarizacija vsega nemadžarskega prebivalstva historične Ogrske, vendar se pa teoretiki madžarizacije zavedajo, da tega cilja ne bo mogoče doseči v kratkem času, ker je tvorilo to prebivalstvo vse do leta 1918 vsaj polovico vsega prebivalstva historične Ogrske in bilo sestavljeno po veliki večini iz kmetov, ki po večini kljub temu, da je velik del osnovnih šol zanje madžarski in da se na osnovnih šolah obvezno poučuje madžarščina, niti ne razumejo madžarščine. Zato je značilno, da so Madžari zastopani v veleposesti, kapitalu in uradniškem aparatu neprimerno bolj kakor v celotnem prebivalstvu, da ima madžarizacija v mestih več uspehov kakor v podeželju, posebno značilno pa je, da so žarišča madžarizacije prav srednje šole in da se poskuša na vsak način preprečiti, da bi nemadžarski narodi dobili svoje meščanstvo in inteligenco; ni slučaj, da madžarskih šovinistov ne moti, če slovaški kmetje govore med seboj slovaško, da pa občutijo kot provokacijo, če govore slovaško med seboj meščansko oblečeni ljudje; teoretiki in praktiki madžarizacije hočejo pač na vsak način preprečiti, da bi nemadžarski narodi dobili svoje meščanstvo in inteligenco, ker se zavedajo, da je to tisti kvas, ki more spremeniti stoletno pasivno vztrajanje kmeta na vsem konservativnem in s tem tudi na svojem jeziku v aktiven nacionalni odpor. Glede tega aktivnega odpora so se pa nemadžarski narodi zelo razlikovali med seboj. Poseben primer so Hrvati na ozemlju zgodovinske Hrvatske južno od Drave, kjer se madžarizacija ni mogla opreti skoraj na nikogar, kjer je obstajala stoletna tradicija avtonomne pokrajine v okviru Ogrske in kjer je nastopilo nacionalno gibanje zelo odločno že v predmarčni dobi in potem že ob začetku revolucije leta 1848, v trenutku, ko je Dunaj še priznaval madžarske aspiracije; le za Hrvatsko je uradna madžarska politika pozneje pristajala in pristala na teritorialno avtonomijo v okviru Ogrske, od te politike najbolj oddaljeni ljudje kakor Kossuth v emigraciji ali Jászi leta 1918 so pa samo za Hrvatsko pristajali, da bi se izločila iz historične Ogrske; to seveda ne pomeni, da bi nacionalni boj prenehal, vendar se pa madžarska politika ne more posluževati istih metod kakor na Ogrskem v ožjem smislu besede, ampak hoče Hrvatsko predvsem eksploatirati ekonomsko ter izigrava njeno avtonomijo s pomočjo oportunističnih struj v hrvatski politiki. Drug primer aktivnega odpora so ogrski Srbi, ki se morejo pri tem opirati na primeroma ugodno socialno strukturo in pa na dejstvo, da se od drugih narodov že od prejšnjih dob ločijo po veri, po lastni konfesionalni organizaciji in po zahtevah po teritorialni avtonomiji, ki so izraz tradicije lastne države; oni so začeli leta 1848 že v juniju z državljansko vojno proti Madžarom kar na svojo roko in bili pozneje še v začetku dobe dualizma vodilni v odporu nemadžarskih narodov. Pri ogrskih Romunih je družbena struktura manj ugodna in oni se morejo manj opirati na konfesionalne momente, vendar so pa oni najbolj številna manjšina Ogrske in postanejo vodilni v odporu nemadžarskih narodov

¹⁹ Za plebiscite po prvi svetovni vojni S. Wambaugh, *Plebiscites since the World War, I—II*, Washington 1933.

v kasnejši dualistični dobi. Mnogo težji je položaj Slovakov, kjer se je odpor proti madžarizaciji začel že v predmarčni dobi in moremo že leta 1848 govoriti tudi o političnem nacionalnem gibanju, ki pozneje ni več prenehalo, vendar se je pa moralo to gibanje ves čas do 1918 boriti s problemom, koliko ga podpirajo mase slovaškega ljudstva; Madžari so to seveda vedeli in zato je bil njihov pritisk na Slovake prav posebno hud. Zanimiv je problem Nemcev, ki jih je bilo na ozemlju zgodovinske Ogrske pred 1918 okrog dva milijona; med vsemi temi Nemci so bili v XIX. stoletju političen faktor le Sasi v Transilvaniji, ki so bili od glavnine nemškega naroda najbolj oddaljeni, a so se mogli opirati na tradicijo svoje avtonomije še iz srednjega veka; pri vseh ostalih Nemcih je kmet v svoji konservativnosti vztrajal pri svojem jeziku, nemški meščani so se madžarizirali morda hitreje kakor meščani kateregakoli drugega naroda, političnega nemškega gibanja pa ni bilo; zaradi svoje socialne strukture in zaradi pomena nemščine so imeli ogrski Nemci več tiska, knjižnic in kulturnih ustanov kakor drugi nemadžarski narodi, a ta tisk in ustanove so bili nemški po jeziku, po duhu pa ogrski. Šele okrog leta 1905 opažamo prve začetke političnega nacionalnega gibanja pri ogrskih Nemcih, v glavnem se je pa to gibanje razvilo šele po letu 1918, še pozneje pa je prišlo pod vpliv nacizma, kar je postalo usodno za nekatere nemške manjšine. Iste značilnosti kakor za ogrske Nemce v XIX. stoletju v splošnem veljajo tudi za Nemce v Burgenlandu (na Gradiščanskem), čeprav žive oni na skrajnem zahodu historične Ogrske v teritorialnem kontaktu s sosednjimi Nemci v Spodnji Avstriji in na Štajerskem, tako da pri njih do 1918 ni omembe vrednega nacionalnega političnega ali kulturnega gibanja ali organizacij in položaja pri njih ni mogoče primerjati npr. s položajem pri Slovencih, tudi ne pri Slovencih na Koroškem; senžermenska pogodba leta 1919 je nato to ozemlje odstopila Avstriji brez plebiscita, na podlagi čistega etničnega principa; naknadno so pa nato Madžari dosegli plebiscit v majhnem sektorju odstopljenega ozemlja in ta plebiscit v Sopronju, izveden 14.—16. decembra 1921 na ozemlju, kjer je madžarska statistika 1910 ugotovila 56 % nemškega prebivalstva, je dal 65 % glasov za Madžarsko. Danes je zavest prebivalstva v Burgenlandu seveda drugačna, vendar pa ti zgodovinski podatki dokazujejo, da tudi pri Nemcih močna nacionalna zavest ni nekaj prirojenega, ampak je prav tako kakor drugod rezultat zgodovinskega družbenega razvoja.

Kljub veliki raznolikosti in kljub temu, da ostaja konflikt med obema koncepcijama v zavesti prebivalstva ponekod zelo dolgo časa neodločen, pa smemo trditi, da se je veliki boj med koncepcijami »zgodovinskih« in koncepcijami »nezgodovinskih« narodov končal v splošnem z zmago stališča »nezgodovinskih« narodov. Od tega pravila obstoji tudi danes nekaj izjem in to tudi na področju Srednje in Vzhodne Evrope, vendar pa te izjeme v primerjavi s celotno sliko niso toliko pomembne, da bi smeli zaradi njih zanikati veljavnost pravila v ogromni večini primerov. Zmaga principa, ki ga zastopajo »nehistorični« narodi, je bila nekaj novega v zgodovini. V diskusiji na historičnem kongresu v Stockholmu l. 1960 je A. N. Poliak iz Tel-Aviva definiral ta princip tako, da narodnost sloni na govornem jeziku in da ima vsak kmetski dialekt

pravico, da se razvije v književni jezik in potem v državni jezik nove države.²⁰ K tej definiciji bi bilo pripomniti, da seveda tudi pri »nezgodovinskih« narodih književni in državni jezik ni identičen z vsakim kmetiskim dialektom; pač pa je res, da so vsi ti dialekti književnemu jeziku sorodni in da postane potem književni jezik kriterij, po katerem se formira politična nacionalna zavest. Pritrditi pa je Poliak, ko trdi, da ta nova koncepcija ni važna samo za ozemlje nekdanje habsburške monarhije, kjer je nastala, ampak je dobila svetovnozgodovinski pomen s tem, da je zmagala v Vzhodni Evropi po prvi svetovni vojni, da je oblikovala politično karto Sovjetske zveze vključno z njenimi azijskimi pokrajinami,²¹ danes pa oblikuje politično karto avtonomnih pokrajin Kitajske in »jezikovnih« držav Indije.

III.

Slovenski narodni prerod more biti v tej študiji obravnavan le kot problem politične zgodovine in tudi to le s stališča nekaterih osnovnih vprašanj. Jasno je seveda, da se je treba pri takem obravnavanju omejiti le na nekatere aspekte in jih študirati izolirano, medtem ko je v resnici slovenski narodni prerod nedeljiva celota. Da gre pri tem za proces družbenega razvoja, bo jasno vsakomur že na podlagi razmišljanja o tem, ali si je mogoče slovenski narodni prerod sploh zamisliti brez formiranja slovenskega meščanstva in meščanske inteligence; tega doslej malo študirane vprašanja se bo pa mogoče tudi v tej študiji le mimogrede bežno dotakniti. Z omejevanjem na nekatera vprašanja politične zgodovine pa seveda tudi ne mislim negirati velikega pomena, ki ga je imelo za slovenski narodni prerod kulturno ustvarjanje. Pomen, ki ga je imelo v tem oziru slovstvo, je bil pri Slovencih že vedno priznan in poudarjen. Manj znano je, kaj je v tem oziru pomenilo znanstveno ustvarjanje na področjih, ki so bila za narodni prerod posebno pomembna; če je bil pri konstituiranju slovanskih nacionalnih ved delež tedaj avstrijskih Slovanov sorazmerno večji kakor pa delež ostalih Slovanov, je bil pa tudi v njihovem okviru delež Slovencev nesorazmerno velik.²² Bilo bi pa napačno, če bi hoteli kulturni narodni prerod omejevati le na vrhunsko kulturno ustvarjanje; upoštevati je treba tudi poljudno književnost, poljudno gledališče in glasbo, časnikarstvo in časnikarski jezik, strokovno in uradno literaturo in terminologijo, šolske učbenike in drugo. Starejše generacije slovenskih literarnih zgodovinarjev so se tega zavedale in zato težile

²⁰ XIe Congrès international des sciences historiques, Stockholm 21—28 août 1960, Actes du Congrès, Göteborg-Stockholm-Uppsala (1962), str. 246—47.

²¹ Lenin je šel pri reševanju tega vprašanja po novi, originalni poti!

²² Prim. sintetično sodbo o razvoju slovanske filologije, ki jo formulira I. V. Jagič, Istorija slavjanskoj filologii, Sanktpeterburg 1910, str. 691: prvo, gramatično epoho predstavlja Dobrovský s svojimi *Institutiones*, ki mu stojita ob strani Kopitar in Rus Vostokov; drugo epoho označujejo Šafařík s svojimi »Starožitnostmi« in nekaj ruskih slavistov, ki so razširili svoj program na slovansko arheologijo, etnografijo in tudi literarno zgodovino; tretjo epoho začena Miklošič s svojo primerjalno gramatiko slovanskih jezikov.

za tem, da bi podale celotno slovensko kulturno zgodovino tega razdobja. Danes se mlajši literarni zgodovinarji zanimajo le še bolj za vse tisto, kar je zanimivo z estetskega stališča; na drugi strani je razveseljivo, kako nam strokovnjaki nekaterih strok prikazujejo npr. uveljavljanje nacionalnega momenta v glasbi ali pa nastanek slovenske literature in terminologije v naravoslovnih strokah; vsa slika pa seveda ni brez vrzeli in do celotnega pregleda bomo mogli priti odslej le še na podlagi širokega sodelovanja. — Jasno pa je, da je bil slovenski narodni prerod le v svojih prvih fazah — vsaj po zavesti svojih predstavnikov in po vsebini njihovega dela — le kulturno gibanje; pozneje postane nujno tudi politično gibanje. Vsega tega ne bi bilo potrebno poudarjati, če bi se pri Slovencih ne pojavljala vedno znova v raznih variantah aprioristična naziranja, ki vidijo bistvo narodnosti le v kulturi; za zgodovinarje je bilo to vprašanje vedno jasno.²³ V predmarčni dobi je imelo slovensko narodno gibanje skoraj izključno značaj gibanja, ki se zanima za jezik in literaturo, ne samo zato, ker mnogi njegovi predstavniki niso mislili na drugačne možnosti, ampak tudi zato, ker ga je bila le pod tem pogojem pripravljena tolerirati državna oblast; včasih je pa državna oblast ovirala ali onemogočila tudi čisto kulturna prizadevanja, ker je sumila, da se za njimi skriva »panslavizem«, kar dokazujeta dolga predzgodovina dovoljenja za izdajanje *Novic* in dejstvo, da so celo Slomšku odklonili dovoljenje za ustanovitev društva za izdajanje ljudskih knjig, predhodnika poznejše Mohorjeve družbe, ker so sumili, da tiči za tem »panslavizem«.²⁴

Podoben je bil položaj tudi v dobi Bachovega absolutizma in zato je razumljivo, da je Matija Majar, ki se je prej intenzivno udejstvoval v politiki, pisal l. 1851 Muršcu, da je mogoče zdaj v politiki samo opazovati, delati je pa treba literarno, ker je to zdaj naša politika.²⁵ V času, ko je nacionalno gibanje prehajalo iz literature v politiko, je tudi pri Slovencih značilno, da ga hočejo konservativci še dalje omejevati na literaturo in kulturo, medtem ko liberalci poudarjajo politično stran narodnosti, kar bo razvidno iz kasnejših izvajanj; kot relikv diskusij v tej dobi je treba pač razumeti na eni strani Bleiweisovo izjavo za literarni, a proti političnemu panslavizmu leta 1861, na drugi strani pa Tomšičev protest 1869 in Jurčičev protest 1870 proti temu, da bi bila vseslovenska vzajemnost samo v filologiji in jugoslovanstvo jezikovno, ne pa politično vprašanje.²⁶ Kdor bi hotel slovensko narodno gibanje po letu 1848 v celoti

²³ Ob Prijateljevem programatičnem uvodu v njegovo Zgodovino (I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, I, Lj. 1955, str. 7—10) se bodo vsi zgodovinarji strinjali vsaj v tem, da je bila prva doba slovenskega narodnega preroda od Pohlinove Gramatike 1768 do leta 1848 in da je bil to jezikoven in literarni prerod, medtem ko se začne z letom 1848 doba drugega, predvsem političnega preroda.

²⁴ Prim. I. Prijatelj, Ustanovitev Bleiweisovih »Novic«, Veda III, Gorica 1913; St. Mihelič, Kmetijska družba in ustanovitev »Novic«, Slavistična revija I, Lj. 1948; I. Prijatelj, Predzgodovina ustanovitve »Slovenske Matice«, Razprave Društva za hum. vede I, Lj. 1923; J. Mal, Slomškovo Društvo za izdajanje ljudskih knjig, Časopis za zgodovino in narodopisje XXXII, Maribor 1937.

²⁵ Na to (objavljeno) pismo opozarja I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina . . . , I, str. 150—51.

²⁶ I. Prijatelj, o. d., II, str. 52; III, str. 181—82, 186—87.

(ne posebnega položaja v nekaterih pokrajinah, o čemer bom še govoril) označevati kot v bistvu kulturno gibanje, bi ga s tem enačil s položajem pri nekaterih narodih in etničnih skupinah, kjer se tudi po meščanskih revolucijah nacionalno gibanje izraža le v književnosti za ljudstvo ali kvečjemu v slovstvu in kulturnem življenju, medtem ko ne more organizirati političnega boja za svoje nacionalne cilje; taki primeri so bili, a Slovenci kot celota so to stopnjo tedaj že prekoračili in zato take oznake pomen njihovega nacionalnega gibanja v tej dobi v bistvu degradirajo.

Pojma »zgodovinski« in »nezgodovinski« narodi sta seveda sociološki kategoriji, ki jima realnost zgodovinskega življenja ustreza pri različnih narodih v zelo različni meri. Za razmerje med Slovenci in drugimi narodi na njihovem etničnem ozemlju v začetku našega narodnega preroda pa oznaka, da gre za razmerje med »nezgodovinskim« in med »zgodovinskimi« narodi, zelo ustreza. Slovenci so na tem ozemlju ogromna večina prebivalstva, ki je pa zapostavljena po vsem družbenem razvoju in je zato razumljivo, da obstoji do začetka kulturnega preroda tudi slovenska literatura le iz nekaj del, namenjenih preprostemu ljudstvu. Nemce predstavlja na veliki večini tega ozemlja skoraj izključno številčno šibka plast višjih socialnih razredov (skoraj vse plemstvo, višje meščanstvo, novo uradništvo in pripadniki inteligenčnih poklicev), ki pa etnično asimilira tudi tiste, ki se dvignejo v socialni hierarhiji; ta plast, favorizirana po vsem družbenem razvoju, se čuti seveda socialno in kulturno superiorno. Tudi dejstvo, da je velika večina slovenskega ozemlja pripadala tistemu delu Avstrije, ki se je do leta 1806 prišteval rimsko-nemškemu cesarstvu in med leti 1815 in 1866 Nemški zvezi, za politično mišljenje tedanje dobe ni bilo brez pomena, čeprav je bila ta pripadnost samo formalna in je bilo središče države seveda Dunaj, ne pa Frankfurt. Pri odnosu Slovencev do Italijanov pride tu v poštev dejstvo, da so Italijani večina prebivalstva v mestih Gorici, Trstu in istrskih obrežnih mestih, medtem ko je njihova agrarna okolica slovenska, in deloma še tudi tradicija nekdanje beneške oblasti v delu slovenske Istre, posebno pa pri beneških Slovencih; večjih dimenzij pa te vrste socialni odnos do Italijanov pri Slovencih (v razliki npr. od istrskih Hrvatov) ni imel; tako npr. med Slovenci na Goriškem razen v mestu Gorici niti Italijani niti Nemci ne igrajo nikake večje vloge niti kot prebivalci trgov niti kot fevdalci in to verjetno pojasnjuje, zakaj je prav pri goriških Slovencih slovenska politična orientacija tako zgodaj zmagala. Tretji primer te vrste je slovensko Prekmurje, kjer je Madžarov številčno zelo malo, tvorijo pa višje socialne razrede in se sklicujejo na zgodovinsko pripadnost Prekmurja Ogrski.

V kritičnem razdobju meščanske revolucije postanejo pa vsa ta razmerja tudi politično aktualna in s tem se pojavijo tudi na Slovenskem in za Slovence teze »zgodovinskih« narodov. Splošno razširjeno mnenje, da so Nemci videli v predmarčni dobi v slovenskem narodnem gibanju le čisto kulturno gibanje, ki jim ni nevarno in mu niso nasprotovali, in da se je doba nacionalne polemike in boja začela z marčno revolucijo leta 1848, ni popolnoma točno. V resnici se je ta polemika začela — podobno kakor pri drugih avstrijskih narodih — nekaj let pred revolucijo v publi-

kacijah, ki so izhajale izven Avstrije, in sicer s članki Schreinerja in Hlubeka v *Augsburger Allgemeine Zeitung*, ki so izzvali odgovore D. Trstenjaka v *Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft*, pa tudi polemiko v Branislavu, ki so ga izdajali nekateri hrvatski pristaši ilirskega gibanja v Beogradu; sem spada tudi brošura znanega nemško-avstrijskega publicista Schuselke, ki je izšla tik pred marčno revolucijo v Hamburgu.²⁷ Ko se pa potem po marčni revoluciji začne slovenska politična akcija, je to izzvalo mnogo polemik med Nemci; v Ljubljani sami spada sem npr. del Cottovo zavzemanje za kozmopolitizem proti izoblikovanju narodnosti, zavzemanje dr. Henrika Coste za kranjstvo in nemštvo proti slovenstvu, članek »nekega Slovenca, ki spada k Nemški zvezi in je dolgo živel v Franciji«, kjer se opozarja na primer Francije in svetuje Slovincem slediti primeru Alzačanov, ki se čutijo Francoze kljub svojemu nemškemu jeziku, in Rechfeldovo zavzemanje za kranjstvo proti slovenstvu, za plemenitost kozmopolitizma in za nemščino kot jezik avstrijske države in višje kulture.²⁸ V primeri s temi stališči, ki so absolutno proti temu, da bi se Slovenci konstituirali kot narod na podlagi jezika brez ozira na dotedanjo politično pripadnost, so bolj zmerna celo stališča Antona Auersperga (Anastasius Grün) in drugih, ki bi hoteli pridobiti Slovence za Frankfurt z obljubami, da jim bo Nemčija zagotovila pravice za njihov jezik. V šestdesetih letih se ta nemška polemika nadaljuje celo na Kranjskem; ona ne more tajiti, da materinski jezik ogromne večine prebivalstva ni nemški, zato se pa sklicuje na stoletno nemško gospodarstvo in na nemško plemstvo ter trdi, da je kultura dežele nemška; zatrjuje se, da je nova književna slovenščina nerazumljiva za preprosto ljudstvo (celo za Kranjsko!); v najboljšem primeru se pristaja na to, da naj bo slovenščina jezik ljudskošolskega pouka za podeželsko ljudstvo in popularne književnosti za kmete, absolutno pa vztraja na tem, da mora biti nemščina jezik srednjega in višjega pouka, višje kulture in javne uprave, pri čemer prihaja seveda v poštev tudi odpor birokracije proti književni slovenščini, ki bi se je morala šele učiti; tem tendencam, ki se opirajo na stare avstrijske tradicije, se pridružujejo še specifične nemško-liberalne teze (fiziognomije tega liberalizma se bo treba še dotakniti), da je svoboda nad narodnostjo in da more Slovincem prinesiti napredek in svobodo le nemška kultura, sicer bodo pa zapadli nazadnjaštvu (Dežman); v dobi do 1866, ko je skoraj ves slovenski del Avstrije pripadal formalno še Nemški zvezi, igra podobno kakor že leta 1848 neko vlogo tudi argument, da slovenske dežele zapirajo Nemčiji pot do Trsta in Sre-

²⁷ Za Schreinerja, Hlubeka in Trstenjaka J. A. Glonar, Davorin Trstenjak (1817—1890), *Slovan* XV, Lj. 1917 (Trstenjak odgovarja, da je slovensko gibanje kulturno in ne politično, kar pa z ozirom na Trstenjakov nastop takoj v začetku marčne revolucije pač ni mišljeno iskreno); za Branislav V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49* (Djela JAZU, knj. 39), Zagreb 1949, str. 94—96; za Schuselko J. Apih, *Slovenci in 1848. leto*, Lj. 1888, str. 21.

²⁸ Prim. *Laibacher Zeitung* 8. IV. 1848 in 20. IV. 1848 (članek *Veritas odium parit*); *Odkritoserčni Krajnc, Krajnc Krajncam*, Lj. 1848 (avtor dr. H. Costa po J. Malu, *Zgodovina slovenskega naroda, najnovejša doba*, str. 662); *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain 1848*, str. 31, in 1849, str. 17—30 in 31—32; za celoto J. Apih, o. d. str. 29, 71 in drugod.

dozemlja in da se jim zato Nemčija ne more odreči.²⁹ Jasno je, da postavljata podobne teze še bolj intenzivno in bolj dolgo časa nemška publicistika in nemška politika na Štajerskem in Koroškem. Pri Italijanih se more že omenjena podobna teza o Slovencih kot kmetiskem ljudstvu brez kulture, ki se mora v okviru »naravnih meja Italije« italijanizirati, v praksi uveljaviti le v prizadevanju za asimilacijo Slovencev v Trstu, Gorici in istrskih mestih in v tem, da se beneškim Slovincem odreka pripadnost slovenskemu narodu, medtem ko sicer pri kompaktnem zavednem slovenskem prebivalstvu ni nikakih oporišč za izvajanje take politike na terenu. Zato pride pa za Prekmurje zelo v poštev že omenjena madžarska teza o enem samem političnem narodu Ogrske, ki se mora končno madžarizirati, razen tega pa še zatrjevanje, da Prekmurci ne pripadajo slovenskemu narodu, ki se sklicuje na obstoj književnosti v prekmurskem narečju. Pri vsem tem je potrebno seveda upoštevati, da obstoje pri »zgodovinskih« narodih, ki prihajajo v stik s Slovenci, različne politične smeri; pri avstrijskih Nemcih so poleg liberalcev in konservativcev, ki so za Avstrijo, tudi smeri, ki vidijo svoj končni cilj v Nemčiji, pri Italijanih poleg iredentistov tudi smeri, ki hočejo ohranitev Avstrije, pri Madžarih poleg pristašev dualizma tudi kossuthovci, ki vidijo svoj končni cilj v popolnoma neodvisni Ogrski. Pri razlikah teh in drugih vrst je seveda mogoče, da so bila različna tudi stališča do Slovencev, vendar je pa potrebno ta različna stališča konkretno dokazati; slovenske težnje je namreč mogoče odklanjati tudi s stališča absolutistične ali liberalne Avstrije z nadvlado Nemcev in nemščine in ne samo pod perspektivo bodoče priključitve njihovih dežel Veliki Nemčiji; med Italijani slovenskih zahtev niso odklanjali samo iredentisti, ampak tudi tisti, ki so npr. v Trstu iz ekonomskih razlogov za to, da Trst ostane v Avstriji; med Madžari pa v tem oziru pač ni bilo nikakih razlik med političnimi strujami. Tu ni mogoče podrobneje razpravljati o tem vprašanju in tudi ne o vprašanju, kdaj in koliko so bila pri »zgodovinskih« narodih ta negativna stališča iz časov začetkov slovenskega političnega gibanja pod vtisom dejstev pozneje opuščena; omenim naj samo, da je njihov vpliv zelo močan še v XX. stoletju in deloma celo do današnjih dni. Še za zadnja desetletja Avstro-Ogrske je značilno ne samo, da so Slovenci dosegli v nacionalnem oziru mnogo manj kakor npr. Čehi, ampak tudi, da so bile nemške meščanske stranke do njihovih zahtev prav posebej nepopustljive, kakor dokazuje npr. njihov binkoštni program leta 1899, medtem ko v Nemčiji knjiga predsednika ekstremnega, a vplivnega *Alldeutscher Verband* Ernsta Hasseja leta 1905 ob projektu reorganizacije habsburške monarhije na podlagi nemške dominacije dovoljuje večini drugih jezikov določeno veljavo na njihovem etničnem ozemlju, medtem ko slovenščine (razen morda na Primorskem) sploh ne priznava.³⁰ Po prvi svetovni vojni fašizem seveda obstoja slovenskega in hrvatskega naroda v Italiji ni priznaval, nacisti so si pa o Sloveniji skonstruirali svojevrstno tezo o

²⁹ Za nemške teze na Kranjskem v šestdesetih letih I. Prijatelj, o. d., II, str. 52 sl.

³⁰ Nacionalni problemi..., str. 171, 185, 195—96 in tam navedena literatura.

»deutsche Oberschicht« (nekaj fevdalcev in kapitalistov), »windische, deutschfreundliche Unterschicht« in »slowenische Intelligenzschicht«, kar je vedlo potem v dobi okupacije do izselitve »slowenische Intelligenzschicht« z namenom, da se potem germanizira »windische, deutschfreundliche Unterschicht«. ³¹ Nacistični režim Gorenjske in Slovenske Štajerske ni niti enostavno anektiral na isti način kakor pokrajine, ki so mu nemške (Avstrija, Sudeti itd.), niti ni v njih organiziral istega sistema kakor v podložnih pokrajinah z drugorodnim prebivalstvom (npr. v češkomoravskem protektoratu), ampak je v njih organiziral podobno kakor v Luksemburgu in Alzaciji-Loreni poseben režim civilne uprave s perspektivo, da bodo postale »zrele« za formalno popolno aneksijo, do česar pa za Gorenjsko in Slovensko Štajersko (vsaj deloma brez dvoma zaradi razvoja partizanstva) ni prišlo. ³²

Ob takem objektivnem socialnem položaju in ob takih nazorih »zgodovinskih« narodov nastaja vprašanje, kdaj je pri »nezgodovinskem« narodu Slovencev v politiki zmagala nacionalna zavest, kdaj se je narodnost, ki se izraža v skupnosti jezika, začela manifestirati v politiki s tem, da začno Slovenci svojo politiko usmerjati na podlagi nacionalne zavesti. Pri tem prihaja v poštev katerikoli politični tabor in katerikoli program, ki moremo zanj reči, da je slovensko nacionalen; kakor pri drugih narodih nekdanje habsburške monarhije tudi pri Slovencih tu ne more biti odločilno vprašanje, ali si zamišljajo uresničenje svojih nacionalnih ciljev v okviru države ali izven nje; tak program more biti tudi Zedinjena Slovenija ali jugoslovanska enota v okviru Avstrije, more biti celo samo boj za jezikovne pravice pod geslom enakopravnosti narodov, če se seveda v boju za tak nacionalni program formira slovenski politični tabor; razlike v programih in političnih ciljeh so važne, toda to je že vprašanje nadaljnjega razvoja in tudi notranjih cepitev v okviru že obstoječega političnega tabora. Odgovora na vprašanje o zmagi politične narodne zavesti pri Slovencih pa seveda ne moremo dati na podlagi analize političnih nazorov posameznikov, četudi so ti zelo pomembni, ampak samo na podlagi slike usmerjenosti večjih kolektivov. Med sredstvi, ki nam jih tu nudijo politična zgodovina in posebno ustavne uredbe te dobe, pride za naš cilj še najbolj v poštev analiza rezultatov posameznih volitev. Seveda nas pa tudi ta metoda privede do rezultatov samo, če upoštevamo tedanji volilni sistem in druge značilnosti tedanjih volitev. ³³

³¹ Na to tezo sem opozoril v študiji Narodnost in politika pri Slovencih, Zgodovinski časopis I, 1947, str. 59, napisani v partizanih leta 1944; našel sem jo pred vojno v več nacističnih publikacijah, izrečno je pa formulirana v knjigi Doris Kraft, Das untersteirische Drauland, München 1935, str. 129 in drugod.

³² M. Mikuž, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, Zgodovinski časopis VI/VII, 1953.

³³ O volitvah in deloma tudi o volilnem sistemu govore vsa dela, ki obravnavajo politično zgodovino te dobe; sistematično se pa prav z volitvami bavi V. Melik v publiciranih razpravah Volitve v Trstu 1907—1913, Zgodovinski časopis I, 1947, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, prav tam II/III, 1948—1949, O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let XIX. stoletja, Jugoslovanski istorijski časopis 1964, 1, str. 37—53, posebno pa v svoji netiskani disertaciji Volilni sistem na Slovenskem 1861 do 1918, Ljubljana (1958).

Pri volitvah v dobi revolucije 1848—49 v frankfurtski parlament in v dunajski parlament (volitve v deželne zборе v tej dobi so se vršile po takem sistemu, da za naše vprašanje ne pridejo v poštev) zvene sicer določbe o volilni pravici zelo demokratično, v praksi se je pa volilna pravica odrekala tistim, ki so bili osebni služabniki ali pa živeli od dnevne ali tedenske mezde, tako da se je s tem število volivcev skrčilo tudi na polovico tistih, ki bi imeli volilno pravico, če bi veljalo načelo splošne volilne pravice za moško prebivalstvo; posebno važno pa je, da so bile volitve javne in ustne, razen tega pa tudi indirektne, t. j. volivci so volili volilne može in šele ti potem poslance. Za volilni sistem, ki nastane po koncu dobe Bachovega absolutizma, so pa dolgo časa značilne določbe o volitvah v deželne zборе, ki jih označuje na eni strani omejena volilna pravica, na drugi strani pa sistem takoimenovanih kurij. Kot primer, ki je pa zelo tipičen tudi za položaj v drugih deželah, naj omenim sestavo kranjskega deželnega zbora v letih 1861—1908. Med 37 poslanci je en virilist (ljubljski škof, ki seveda sploh ni voljen), 10 poslancev volijo veleposestniki, dva člani Trgovske in obrtne zbornice, 8 volivci mest in trgov, 16 volivci podeželskih občin. Pri tem je v veleposestniški kuriji največ 126 volilnih upravičencev, ki pa volijo kot celota z absolutno večino vseh 10 poslancev; le na Goriškem se od 1866 dele veleposestniki v dve volilni telesi, eno za slovenski in drugo za italijanski del dežele. Razmerje med prebivalstvom mest in trgov in med prebivalstvom podeželskih občin je tedaj na Kranjskem 1 : 9, vendar pa volijo mesta in trgi polovico toliko poslancev kakor podeželske občine. Volilna pravica je tako v mestni kakor v podeželski kuriji omejena po cenzusu višine plačevanja davkov oz. stopnje izobrazbe; po ugotovitvah V. Melika je bilo leta 1861 na Kranjskem v mestni kuriji 2370, v podeželski kuriji pa 35 573 volilnih upravičencev, oboji skupaj pa so 8,4 % prebivalstva dežele. Volitve so povsod javne in ustne, medtem ko so direktne v vseh kurijah razen podeželskih občin, kjer se vrše indirektno, preko volilnih mož. Tak deželni zbor seveda ni izraz politične volje večine prebivalstva; vendar pa moremo volitve vanj v določeni meri uporabiti kot sredstvo za ugotovitev političnih usmerjenosti določenih socialnih plasti na določenem ozemlju. V dunajski državni zbor volijo poslance do leta 1873 deželni zbori iz svoje srede, pri čemer je določeno, koliko poslancev morajo voliti iz vsake svoje kurije; od leta 1873 se volijo poslanci v državni zbor direktno, vendar so pa te volitve s svojimi kurijami volivcev, razdelitvijo mandatov ter omejeno in deloma indirektno volilno pravico čista analogija volitvam v deželne zборе. Ves ta sistem se desetletja v bistvu ni spremenil; še najvažnejša sprememba je bila v tem, da postanejo volitve tajne in pisane najprej od 1873 pri volitvah v državni zbor razen v podeželskih občinah, pozneje za kranjski deželni zbor, v splošnem pa šele ob uvajanju splošne kurije in odpravljanju indirektno volilne pravice. Pod pritiskom delavskega gibanja in drugih demokratičnih sil, ki so zahtevale splošno volilno pravico, je bilo končno potrebno nekaj popustiti in tako je prišlo do reforme državnega zbora leta 1896, ki je ohranila vse kurije z njihovimi poslanci, dodala pa še »peto kurijo« na podlagi splošne volilne pravice in ji dodelila približno petino tistih poslancev, ki so jih imele ostale

kurije; ta »splošna kurija« se nato po letu 1902 uvede tudi v vseh deželnih zborih; ob teh reformah se večinoma odpravijo tudi javne in indirektne volitve, tako da postanejo končno vse volitve tajne in direktne. Končno je veliko gibanje za splošno in enako volilno pravico doseglo, da je bila leta 1905 sklenjena in leta 1907 izvedena ukinitve vseh kurij pri volitvah v državni zbor, kamor se zdaj voli le še na podlagi splošne moške volilne pravice; v deželnih zborih so se pa kurije ohranile do propada Avstro-Ogrske. Po uvedbi splošne volilne pravice je volilnih upravičencev — spričo dejstva, da volilne pravice nimajo mladoletniki in žene, in še nekaterih drugih izjem — okrog 20 %, največ do 25 % celotnega prebivalstva; pri sistemu omejene volilne pravice je bilo celotno število vseh volilnih upravičencev različno in se giblje nekako med ekstremoma 4 % in 12 % celotnega prebivalstva. — Že iz podatkov o javnem glasovanju je mogoče sklepati, da se je mogel izvajati pritisk na volivce. Oblasti so poskušale vplivati na volivce in izvajati nanje celo volitve tudi v dobi revolucije 1848—49, kljub vsem deklaracijam o novi svobodi. Še bolj velja to za dobo po 1861 spričo dejstva, da novi zakon o tisku leta 1862 ni dajal tisku skoraj nikake svobode, zakonitih določb o svobodi združevanja in zborovanj pa sploh ni bilo, tako da v tem času niti ne obstoje prava politična društva in se morajo politične akcije skrivati v okvir čitalnic in drugih društev. Šele v zvezi z ustavo leta 1867 pride do določb o svobodi združevanja in zborovanj, seveda le v mejah zakona, in šele odtlej se začno ustanavljati prava politična društva in organizacije. Seveda se je pa tudi odslej izvajal na volivce pritisk, prišlo je pa tudi do nekorektnosti in goljufij; pritisk je bil mogoč tudi ob tajni volilni pravici zlasti tam, kjer so se glasovnice pošiljale volivcem pred volitvami na dom. — Ob začetkih volitev in ustavnega življenja je pa potrebno upoštevati še drug važen moment. V tem času pri nas kakor drugod že obstoje listi in društva, ki imajo čisto določen politični program, ne more biti pa še govora o obstoju političnih organizacij, ki bi vse skupaj vodile vse postavljanje kandidatur in volilni boj; mnogi kandidati se kandidirajo sami ali jih pa kandidirajo njihovi prijatelji bolj zaradi osebnih zvez; isti volivci pri zaporednih volitvah ali pa celo pri istih volitvah, če je treba voliti dva poslanca ali pa poslanca in namestnika, volijo kandidate, ki zastopajo politično čisto nasprotujoča si stališča; celo poslanci v parlamentu in deželnih zborih še ne pripadajo klubom, ki bi zavzemali v vseh vprašanih enotna stališča, ampak se često v debatah ob različnih vprašanih opredeljujejo različno. Ob taki situaciji, ki ni značilna samo za nas, ampak obstoji tudi drugod, tudi zgodovinar ne more ugotoviti točno rezultatov takih volitev, ampak jih more le približno označiti in oceniti; celo politično orientacijo nekaterih poslancev more oceniti le približno, na podlagi njihovih govorov in glasovanj.

V letu revolucije 1848—49 pri Slovencih že obstoji nacionalno politično gibanje s svojimi listi, društvi, programi in poslanci. Težko je pa odgovoriti na vprašanje, kakšen del Slovencev je zajelo, koliko je imelo nasprotnikov in koliko je bilo sploh stališče do njega že opredeljeno. Neko merilo bi bilo v dejstvu, da je izdal del Slovencev (samo del!) parolo bojkota volitev v nemški parlament v Frankfurt, čeprav je seveda res,

da so bili za nerazpoloženje do teh volitev tudi drugi in ne le nacionalni motivi; rezultat je bil, da sta odklonila izvolitev poslancev dva okraja (Kranj in Ptuj), v dveh okrajih so volitve potekle tako, da izvoljena kandidata nista sprejela izvolitve, ponekod je volila majhna manjšina; večji uspeh je dosegla protifrankfurtska agitacija pri nadomestnih volitvah v februarju 1849, ko že večina okrajev ni izvolila poslancev ali pa ti niso hoteli sprejeti mandata.³⁴

Drugo merilo bi bile volitve v dunajski parlament leta 1848, kjer je pa tudi potrebno upoštevati, da še ni organiziranih strank in da pri postavljanju kandidatur in izvolitvi poslancev odločajo zelo različni motivi; rezultat bi bilo mogoče oceniti tako, da je med izvoljenimi poslanci slaba polovica izrazitih Slovencev, drugi so pa večinoma v nacionalnem oziru indiferentne osebnosti. Pri prihodnji etapi, ki se začne leta 1861 in ko v začetku tudi še ni organiziranih političnih strank, nas morajo zanimati predvsem deželni zbori in njihove kurije. Zanimajo nas seveda kurije podeželskih občin, mest in trgov in tudi še trgovske in obrtne zbornice, medtem ko nas ne more presenetiti, da Slovenci ne pomenijo skoraj ničesar v veleposestniški kuriji, ker je bilo veleposestvo pač v nemških rokah; zanimivo je, da imajo Slovenci svoje poslance v veleposestniški kuriji le v slovenskem delu Goriške in to stalno od leta 1867 dalje, medtem ko je bila drugod, tudi na Kranjskem, veleposestniška kurija do svojega konca trdno v nemških rokah. Rezultate volitev v podeželski in mestni kuriji leta 1861 moremo pa tudi le približno oceniti na podlagi kasnejšega nastopanja izvoljenih poslancev in ta cenitev nikakor ne govori za kako zmago slovenske nacionalne orientacije. Na Kranjskem se ceni število slovenskih poslancev na 13—15, tako da so bili oni tudi v kranjskem deželnem zboru manjšina; boljši je bil položaj na Goriškem, kjer moremo šteti k Slovincem vseh šest poslancev slovenskih podeželskih občin, enega poslanca veleposestva in morda še poslanca slovenskih trgov; drugačen je bil položaj na Slovenskem Štajerskem, kjer ni bil leta 1861 niti v podeželskih niti v mestnih volilnih okrajih izvoljen niti en izrazit Slovenec in je šele 1863 konservativni Nемец Herman s svojim govorom v deželnem zboru prestopil v slovenski tabor, leta 1865 pa bil pri nadomestnih volitvah izbran dr. Razlag; v koroškem deželnem zboru je bil le za kratko dobo 1862—63 kot edini Slovenec poslanec Andrej Einspieler. Drugačen je bil rezultat deželnozbornskih volitev januarja in februarja 1867, ko moremo že govoriti o volilnem boju med organiziranimi političnimi tabori; tedaj so si Slovenci priborili na Kranjskem vseh 16 mandatov podeželskih občin, 7 od 8 mandatov mest in trgov in dva mandata Trgovske in obrtne zbornice; na Štajerskem so si priborili vseh osem mandatov podeželskih volilnih okrajev, ki so imeli slovensko večino prebivalstva; na Goriškem so ohranili vseh šest mandatov slovenskih podeželskih občin, pridobili pa mandat slovenskih trgov in tri mandate na novo ustanovljenega volilnega okraja slovenskega dela veleposestniške kurije; v Trstu, kjer je občinski svet obenem deželni zbor, je tedaj že trdno v slovenskih rokah vseh šest mandatov slovenske okolice mesta. Tej največji nacio-

³⁴ J. Apih o. d., str. 279—84.

nalni volilni zmagi v avstrijski dobi so sledili seveda še neuspehi v dobi nasprotnih režimov, ki pa vendar niso mogli več odvzeti večine pridobljenega. Na Kranjskem so mogli pri drugih deželnozborskih volitvah leta 1867 in pri volitvah leta 1870 in 1871 Slovenci priboriti le še tri do pet od osmih mandatov mestne kurije, pri volitvah leta 1877 so pa izgubili celo enega od 16 mandatov podeželskih občin, 7 od 8 mandatov mestne kurije in dva mandata Trgovske in obrtne zbornice, tako da je dobil kranjski deželni zbor za šest let nemško večino; pri prvih direktnih volitvah v državni zbor leta 1873 so osvojili na Kranjskem Nemci vse tri mandate mestne kurije in enega od petih mandatov podeželskih občin. Na Štajerskem so od svojih osmih mandatov podeželskih občin Slovenci kmalu izgubili enega, leta 1870 so jih imeli le še šest, 1871 le še pet, 1874 le še štiri, 1876 zopet pet; pri direktnih volitvah v državni zbor 1873 so Nemci osvojili enega od treh mandatov podeželskih občin na Slovenskem Štajerskem. Šele s koncem pritiska nemškoliberalnih režimov je bil boj za te sporne mandate definitivno odločen v korist Slovencev; leta 1878 so si pri štajerskih deželnozborskih volitvah Slovenci spet priborili vseh osem mandatov podeželskih občin; leta 1879 so pri državnozborskih volitvah osvojili na Kranjskem vseh pet mandatov podeželske in vse tri mandate mestne kurije, na Slovenskem Štajerskem pa vse tri mandate podeželske kurije; leta 1883 so si pri kranjskih deželnozborskih volitvah osvojili vseh 16 podeželskih mandatov, 7 od 8 mandatov mestne kurije in oba mandata Trgovske in obrtne zbornice; leta 1882 je bilo konec petnajstletne nemške uprave v ljubljanski občini in v tem času so že vsa kranjska mesta razen Kočevja v slovenskih rokah. Na drugi strani je pa potrebno poudariti, da so si Slovenci tedaj in pozneje v avstrijski dobi priborili prav malo od tistih pozicij, ki jih niso imeli v rokah že v času deželnozborskih volitev leta 1867. Na Slovenskem Štajerskem so si Slovenci osvojili nekaj trgov, ki tvorijo od 1909 poseben volilni okraj v mestni kuriji, medtem ko ostajajo mesta in drugi trgi pri vseh volitvah v nemških rokah. Na Koroškem imajo Slovenci v kuriji podeželskih občin 1871—78 in 1880—84 enega, 1884—96 dva, 1896—1902 tri, 1902—09 enega in pozneje zopet dva poslanca, v državnem zboru so pa imeli enega poslanca stalno šele po letu 1907, prej pa le epizodično na podlagi sporazuma z nemškimi konservativci; tu ni mogoče govoriti o konfiguraciji koroških volilnih okrajev, ki je bila ves čas za Slovence izrazito neugodna, poudariti je pa treba, da ostaja ves čas izven slovenskega političnega tabora znaten del slovenskih volilcev, ne samo v mestih in trgih, ampak tudi v podeželskih občinah. V Trstu zastopa pri volitvah v državni zbor 1873—97 slovenski poslanec ne le slovensko okolico, ampak tudi četrti »razred« (po višini plačevanja davkov) mestnih volilcev, pozneje pa Slovenci ta mandat izgube; od leta 1907 imajo Slovenci v državnem zboru enega od petih poslancev tržaške občine, število glasov za slovenske narodnjake pa od uvajanja splošne volilne pravice narašča. V Istri, kjer obstoji sodelovanje med Slovenci in Hrvati, je bil v Koprščini izvoljen do 1876 epizodično, potem stalno en slovenski poslanec, od 1882 imajo tam Slovenci dva deželna in od 1907 tudi enega državnega poslanca.

Pri vsem tem navajanju volilnih rezultatov se je treba vprašati, ali gre pri tem za politično orientacijo vseh Slovencev ali samo za politično orientacijo tistih socialnih plasti, ki so imele tedaj volilno pravico. Ne more biti dvoma o tem, da je slovensko politično gibanje v tem času vodilo meščanstvo (z vso inteligenco), in tudi ne o tem, da so slovenske politične in kulturne organizacije, prvi slovenski denarni zavodi, publikacije itd. v tej »čitalniški« dobi namenjeni v najboljšem primeru tistim, ki imajo volilno pravico in s tem vsaj neko možnost, da izrazijo svoje politično naziranje. Šele nekako od l. 1890, ko je že na vidiku splošna volilna pravica in postaja vedno bolj aktualno vprašanje obstoječega družbenega reda, opazamo nastajanje gospodarskih, prosvetnih in političnih organizacij, ki imajo namen zajeti mase prebivalstva. Vendar pa slovensko politično gibanje že prej ni brez vpliva na mase, kar dokazuje udeležba pri taborih. Najbolj važno pa je, kako je na vprašanje, ki nas tu zanima, vplivalo uvajanje splošne volilne pravice. Pri tem nas ne zanima toliko dejstvo, da je morala imeti ukinitelj kurij za Slovence zaradi njihove socialne strukture pozitiven učinek, in tudi ne dejstvo, da se je nujno spremenilo razmerje moči med posameznimi političnimi strankami; zanima nas pa, koliko se na istem ozemlju med dobo pred in po splošni volilni pravici kažejo razlike, iz katerih moremo sklepati na razliko v narodnostni orientaciji. Primerjava kaže, da razlik v glavnem ni, iz česar moremo sklepati, da je narodnostna orientacija iz dobe cenžualne volilne pravice odločilna tudi za nove volilce. V podrobnostih je pa mogoče trditi, da so Slovenci v narodnostnem oziru po uvedbi splošne volilne pravice na Primorskem pridobivali, na severni meji pa bolj izgubljalj, kar je deloma brez dvoma v zvezi z različno orientacijo socialne demokracije na obeh področjih.

Slovenci so upravičeno trdili, da avstrijska štetja po »občevalnem jeziku« niso ugotavljala točno objektivnega etničnega stanja in da so bila njim v škodo. To je res, vendar je pa res tudi, da so podatki o politični nacionalni orientaciji ponekod bolj neugodni kakor pa podatki o objektivnem etničnem stanju, včasih celo bolj kakor podatki o »občevalnem jeziku«. Slovensko politično gibanje je v avstrijski dobi sicer zajelo veliko večino slovenskega naroda, vendar pa obstoje še razlike med objektivno etnično pripadnostjo in politično nacionalno zavestjo. Sem spadajo tedaj mesta Slovenske Štajerske, kjer je na primer za Maribor, Celje in Ptuj statistično ugotovljeno, da je bila večina njihovega prebivalstva rojena v slovenskih občinah in imela domovinsko pravico v slovenskih občinah, vendar je pa večina prebivalstva tedaj še pod vplivom nemškega pritiska in propagande ter je slovenska gibanja niso mogla pridobiti zase. Sem spada že omenjeni položaj na Koroškem. Na Primorskem spada sem problem asimilacije slovenskih doseljencev v Trstu in Gorici, ki pa proti koncu avstrijske dobe vedno bolj pojenjava. Predvsem spada pa sem dvoje pokrajin, ki ju slovensko politično gibanje zaradi posebnih vzrokov tedaj še ni zajelo. V Prekmurju je tedaj aktivnih nekaj slovenskih kulturnih delavcev, nekateri duhovniki imajo zveze tudi s slovenskimi duhovniki drugod, ne moremo pa govoriti o slovenskem političnem gibanju; pri volitvah, ki so seveda zelo svojevrstne, nastopajo samo madžarske

politične stranke; ta primer ima tedaj svoje analogije pri nekaterih drugih nemadžarskih narodih tedanje Ogrske in vprašanje je, koliko bi bilo slovensko politično gibanje tedaj legalno mogoče; ob vsem tem se šele prav zavemo velike prelomnice med Prekmurjem v tedanji in poznejši dobi.³⁵ Drug primer je Beneška Slovenija, kjer je aktivnih nekaj slovenskih kulturnih delavcev, medtem ko slovenskega političnega gibanja po našem dosedanjem znanju do dobe NOB ni bilo. Le v takih primerih smemo trditi, da je bilo slovensko narodno gibanje tedaj res samo kulturno gibanje.

Celoten pogled na slovensko politično gibanje v avstrijski dobi pod narodnostnim vidikom, ki nas tu zanima, je mogoče strniti v sodbo, da so bile leta 1848 že ustvarjene osnove, da pa je bila bodočnost še negotova, dokler se ni dve desetletji kasneje to gibanje uspešno uveljavilo pri veliki večini Slovencev; pozneje so sledili še porazi, popravljanje teh porazov in manjši uspehi in neuspehi, situacija se pa v avstrijski dobi ni več bistveno spremenila. Dobo uspešnega uveljavljanja pa ponazorjuje najbolj primerjanje med rezultati volitev leta 1861 in 1867. To je spoznal dr. Valentin Zarnik, ko je pisal v svojem (že od Prijatelja citiranem) komentarju k volitvam 1867 v Novicah 6. februarja 1867: »Zdaj še le moremo prosto dihati, zdaj še le smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo politiško giblje in da nismo samo narodopisen pojem.« Pomen šestdesetih let so spoznali tudi drugi sodobniki.³⁶ Zunanja dejstva te dobe, ki nas od nje loči sto let, so znana: to je ustanavljanje in delo čitalnic, Južnega Sokola, Slovenske Maticе, novih listov. To pa še ni odgovor na vprašanje, kakšna je bila notranja struktura slovenskega političnega gibanja v razdobju, ko je nastalo in se končno uspešno uveljavilo. O tem vprašanju je pa potrebno razpravljati posebej.

IV.

Razdobje med leti 1848 in 1867, torej razdobje, ko je pri Slovencih javno nastopila slovenska narodnopolitična orientacija in se pri večini Slovencev tudi trajno uveljavila, je doslej najbolj obsežno obdelal Ivan Prijatelj. Pri njegovem glavnem delu o tem razdobju je treba seveda upoštevati način njegovega nastajanja, dejstvo, da je morala dati delu skupen naslov šele redakcija, in vprašanje, koliko je imel Prijatelj namen podati tudi celotno politično zgodovino in koliko je mislil samo na zelo široko zasnovano literarno zgodovino.³⁷ Ne more pa biti dvoma o tem, da pri-

³⁵ Prim. Fr. Zwitter, K vprašanju razvoja Slovencev v Prekmurju med 1860 in 1918, v zborniku Prekmurški Slovenci v zgodovini, Murska Sobota 1961.

³⁶ Prim. J. Vošnjak, Spomini, I. Lj. 1905, str. 81 sl.

³⁷ Prijateljevo delo so bila skripta njegovih univerzitetnih predavanj, ki so začela izhajati po njegovi smrti v redakciji dr. A. Ocvirka pod skupnim naslovom »Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848—1895« (prvi štirje zvezki za dobo 1848—1868 s podnaslovom »Staroslovenci«, Lj. 1938—1939, in peti zvezek, kjer se začenja s podnaslovom »Mladoslovenci« obravnavati razdobje 1868—1895, Lj. 1940); nato sem v oceni v Glasniku Muz. društva za Slovenijo, XXII, 1941, str. 156—158, opozoril, da je vprašanje naslova, ki ga

pada Prijatelju osnovna teza, ki nas tu predvsem zanima, in da zajema ta teza tudi politični razvoj: doba od 1848 do 1868 mu je doba staroslovenske generacije, staroslovenstva, ki ga označuje konservativizem večine vodilnih mož v političnem, svetovnonazornem, socialnem, verskem, literarnem in sploh kulturnem pogledu; v okviru te dobe razlikuje Prijatelj še »obdobje tvornega konservativizma«, ko se ta konservativnost še ni tako čutila (1848—1860; prva dva zvezka prve izdaje in prvi zvezek druge izdaje njegovega dela), in »obdobje okorelega konservativizma«, ko se začno mladi že boriti proti njemu (1860—1868; tretji in četrti zvezek prve izdaje in drugi zvezek druge izdaje njegovega dela); nato pa sledi od 1868 z začetkom izhajanja Slovenskega Naroda in nastopom akademske mladine doba mladoslovenske generacije, mladoslovenstva in njegovega liberalizma.³⁸ Ta Prijateljeva periodizacija in oznaka je glede politične zgodovine precej splošno sprejeta.³⁹ Ob globljem razmišljanju se nam pa vendar vzbude dvomi. Kdor le bežno preleti stoletje slovenske politične zgodovine med meščansko in socialistično revolucijo, dobi vtis, da je eksistenca tako konservativnega kakor tudi liberalnega tabora značilnost vsega tega stoletja, ne pa samo manjših razdobj; v posameznih krajših razdobjih se je spreminjal značaj obeh taborov, spreminjali so se medsebojni odnosi med njima in razmerje moči obeh taborov, oba tabora pa obstajata ves čas in vzbujata zato pomisleke vsak poskus označiti kako razdobje kot dobo konservativnega staroslovenstva, drugo pa kot dobo liberalnega mladoslovenstva. Drugi pomislek je pa v tem, da nas je splošni pregled evropske nacionalne problematike prepričal, da so se narodi politično formirali v razdobju meščanskih revolucij in da so imele pri tem iniciativno tiste sile, ki so bile nosilec teh revolucij ali vsaj imele do njih pozitiven odnos. Slovenci, kjer javno naštopi narodnopolitična orientacija leta 1848 in prevlada pri večini Slovencev do leta 1867, naj bi bili torej izjema, pri njih naj bi se ta proces izvršil pod konservativnim vodstvom in v konservativnem razdobju njihove politične zgodovine. Doba med 1861 in 1867, ko je bil dosežen največji napredek v smislu zmage slovenske poli-

je dal redaktor, komplicirano in da je imel avtor vendar pred očmi široko zasnovano literarno zgodovino; zdaj pa izhaja druga izdaja v redakciji dr. A. Ocvirka s sodelovanjem dr. D. Kermavnerja pod naslovom »Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina 1848—1895« (doslej dva zvezka s podnaslovom »Staroslovenci«, Lj. 1955—1956, in dva zvezka s podnaslovom »Mladoslovenci«, Lj. 1958—1961).

³⁸ Prim. posebej Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, I, str. 7—10 (programatičen uvod, napisan l. 1928), III, str. 7—32 (ponatis že 1924 prvič objavljene razprave »Mladoslovenci in Mlada Evropa«), in IV, str. 114.

³⁹ Dr. Lončar, K Prijateljevi Kulturni in politični zgodovini Slovencev 1848—1895, ZČ IV, 1950, str. 184, predlaga sicer drugačno periodizacijo, a ne govori dalje o tu obravnavanem problemu; D. Kermavner v polemiki z Lončarjem brani v posebni razpravi Prijateljevo periodizacijo, ki jo označuje kot že dovolj udomačeno (prim. njegov komentar v Prijateljevi Zgodovini, I, str. 391); na Prijateljevi premisi o konservativnem vodstvu slovenskega narodnega gibanja sloni vsaj za dobo do šestdesetih let XIX. stol. tudi Sperans-E. Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja (1. izd. Lj. 1939; 2. izd. Lj. 1957).

tične orientacije, naj bi bila pa »obdobje okorelega konservatizma«. Vse to nas sili, da vso to problematiko še enkrat kritično pregledamo.

Pri Prijatelju moramo seveda upoštevati, da je on sicer mnogo delal na politični zgodovini, da pa govori njegova morda najgloblja študija Duševni profili slovenskih preporoditeljev vendar v bistvu o odnosu do filozofije, religije in umetnosti, ne pa do političnih in nacionalnopolitičnih vprašanj, in da velja ista oznaka tudi za poglavje Duševni obraz generacije staroslovencev v njegovi zgodovini.⁴⁰ Pri tem je jasno, da so vsa ta vprašanja med seboj povezana, in zato naj tu kratko opozorim na tiste Prijateljeve rezultate in teze, ki so važni tudi za tu obravnavana vprašanja. Prijatelj razlikuje pri slovenski duhovščini dobe, ki nas tu zanima, dve struji; na eni strani je Luka Jeran s svojo Zgodnjo danico, zastopnik ultramontanizma, ki je že prva oblika slovenskega klerikalizma; na drugi strani so pa liberalni katoliki, učenci Güntherja in Veitha, ki hočejo spraviti katolicizem v soglasje z novejšimi filozofskimi in religioznimi nazori, npr. Andrej Einspieler, Matija Majar, Davorin Trstenjak, Božidar Raič in Zlatoust Pogačar.⁴¹ Na drugi strani je pa za Prijateljev pojem dobe staroslovenstva važno, da obstoje pri njem v slovenskem javnem življenju te dobe dolgo časa le posamezni laični inteligenti liberalnih nazorov, ki se pa posvetijo pozneje le praktičnemu delu ali pa zapadejo v renegatstvo, in da mimogrede izrazi misel, da je bilo do Taaffejevih let le malo slovenskega meščanstva.⁴² Za dr. Bleiweisa pa trdi Prijatelj, da so na njegov svetovni nazor odločilno vplivale empirične naravoslovne vede, da je bil sicer pri Novicah že od ustanovitve leta 1843 navezan na duhovniške sodelavce, da je bil pa vendar nasprotnik vraževerja in to tudi takrat, kadar se je vraževerje vezalo z verskimi nazori, da je prišel zaradi tega in pa zaradi pripjevka, kjer se opisujejo lepote poganskega Rima, leta 1851 in 1852 v polemiko z Luko Jeranom; v zvezi s tem navaja Prijatelj ugotovitve drugih piscev, da je krožila tedaj med duhovščino okrožnica proti naročanju Novic in da jim je Jeran še leta 1858 nasproten; za poznejšo dobo pa trdi Prijatelj, da je Bleiweis ohranil sicer zase iste nazore in hodil npr. k mašam le na dni državnih praznikov, v javnosti se je pa v svetovnonazorskih vprašanjih popolnoma uklonil Jeranovemu diktatu in kažejo Novice v šestdesetih letih in pozneje popolnoma ultramontansko lice.⁴³ Ob Prijateljevih

⁴⁰ Prijateljeva študija je izšla najprej pod naslovom »Duševni profili naših preporoditeljev« v Ljubljanskem zvonu 1921, nato pa nekoliko izpopolnjena kot knjiga z zgoraj navedenim naslovom leta 1935, ponatisnjena je pa bila v Izbranih esejih in razpravah Ivana Prijatelja, I, Lj. 1952; tu nas zanimajo predvsem izvajanja na str. 152—155 izdaje iz leta 1935. Poglavje Duševni obraz generacije »staroslovencev« je v Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini 1848—1895, I, str. 243—256.

⁴¹ Trditev dr. Kermavnerja v opombah k izdaji Prijatelja, da je bil pri slovenskih liberalnokatoliških duhovnikih odločilen »duh časa« in pa narodnostna vnema, kar jih je bolj vezalo z liberalnimi sonarodnjaki kakor pa s konservativnimi in ultramontanskimi duhovniki, ne pa filozofske in teološke špekulacije (Slov. kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, III, str. 429—430), seveda na dejstvu eksistence te struje nič ne menja.

⁴² Slov. kulturnopol. in slovstv. zgod., I, str. 120, 251—252.

⁴³ Prim. poleg že citiranih mest še Slov. kulturnopol. in slovstv. zgod., II, str. 80 in 312.

trditvah, da je Bleiweis nastopil proti Jeranu zadnjič leta 1852 (oz. ob manj pomembnem vprašanju še 1867), pa opozarja D. Lončar, da je on še leta 1877 kot urednik Letopisa Matice slovenske branil razpravo dr. M. Samca »Možgani« pred očitkom materializma.⁴⁴ V. Melik pa trdi, da Novice v prvi polovici šestdesetih let poudarjajo le narodnost, ne zastopajo pa nikakih specifično klerikalnih stališč.⁴⁵ Ne da bi hotel tu rešiti vsa ta vprašanja, naj poudarim, da je Bleiweisove nazore v veliki meri oblikovalo brez dvoma empirično naravoslovje in da njega ni mogoče označevati kot ultramontanca ali klerikalca; medtem ko je osnova političnega pomena ultramontanske struje verski vpliv duhovščine na ljudstvo, se je Bleiweis s tem, da je postal 1842 tajnik Kmetijske družbe za Kranjsko, 1843 urednik Novic in 1845 urednik Pratique in vršil vse te funkcije do svoje smrti leta 1881, uveljavil najprej kot odličen kmetijski strokovnjak, kar je bila osnova tudi za njegov politični vpliv na kmetско prebivalstvo; vse to pa seveda še ne pojasnjuje Bleiweisovih nazorov o politiki in družbi, kjer je bil on, kakor bomo deloma še videli, vendar ves čas, posebno pa v začetku, precej konservativen, zlasti pa zelo oprezen in tudi oportunističen ter nenaklonjen vsakemu radikalizmu, čeprav je bil to konzervativizem posebne vrste, različen od Jeranovega. Če so momenti svetovnega nazora sicer važni, vendar pa ne nujno identični s politično orientacijo, velja pa to seveda še bolj za druge kulturnozgodovinske momente. Znano je, kako označuje Prijatelj kot bistven znak kulture naših staroslovencev proslavljanje Koseskega in drugih estetsko malo pomembnih pojavov v literaturi ter omalovaževanje Prešerna, v znanosti pa nekritični rodoljubni avtohtonizem Davorina Trstenjaka, ki proglašča v svojih filoloških in historičnih razpravah različna stara ljudstva za Slovane, kar je vse ščitil s svojo avtoriteto dr. Bleiweis; šele mladoslovenci so nato v literaturi dvignili na ščit Prešerna, medtem ko bi bil v znanosti paralelen pojav pač nastop bolj kritične filološke in historične nacionalne znanosti.⁴⁶ Vse to je važno in v glavnem pač tudi točno, vendar se pa razlike v teh vprašanih ne krijejo nujno z razlikami v svetovnem nazoru in v politični orientaciji; zato je imel proti Prijatelju, ki na enem mestu prišteva Davorina Trstenjaka zaradi njegovega rodoljubnega avtohtonizma izrečno med odličnjake staroslovencev, prav D. Lončar, ko opozarja, da je Prijatelj sam štel po svetovnem nazoru Trstenjaka med liberalne katolike, politično je pa bil Trstenjak pristaš mladoslovencev.⁴⁷

Tu se hočem omejiti na politične orientacije pri Slovencih v kritičnem razdobju našega političnega preroda. Opozarjam pa, da je izrazil tudi A. Ocvirk v svojem komentarju misel, da so staroslovenci in mladoslovenci bolj struje kakor pa generacije, ker so se rodili deloma v istem času; obe-

⁴⁴ D. Lončar, K. Prijateljevi Kulturni in politični zgodovini Slovencev 1848—1895, ZČ IV, 1950, str. 186, in po njem D. Kermavner v svojih opombah v Prijateljevi Zgodovini, II, str. 559.

⁴⁵ V. Melik, O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let XIX. stoletja, JIČ 1964, 1, str. 51.

⁴⁶ Za te teze Prijatelja, ki so znane, prim. npr. Slov. kulturnopol. in slov. zgodovina, I, str. 168 sl., II, str. 67 sl., IV, str. 114 sl.

⁴⁷ D. Lončar v že omenjeni kritiki Prijatelja, n. o. m., str. 188—191; prim. tudi Kermavnerjevo opombo n. o. m., II, str. 548 sl.

nem opozarja na drugačno Slodnjakovo periodizacijo.⁴⁸ Videli bomo, da je ta argument še mnogo bolj prepričevalen s stališča politične zgodovine, saj bi v tem primeru ne smeli šteti med staroslovence niti Matije Majarja, ki se je rodil leta 1809, niti nekaterih drugih, ki so bili aktivni že v revoluciji leta 1848. Jasno je, da pri tem ni mogoče obravnavati vseh vprašanj slovenske politične zgodovine te dobe, ampak se je treba omejiti na nekatera dejstva, ki nam omogočijo spoznati osnovne politične orientacije pri Slovencih v tedanji dobi. Ta dejstva so deloma že znana, deloma pa neznan, za nas so pa važna le za osvetlitev problema, ki nas zanima.

Razlike med liberalnimi in konservativnimi Slovenci v dobi revolucije leta 1848 moremo spoznati že po načinu, kako so reagirali na dunajsko marčno revolucijo. Ne more biti dvoma o tem, da so pri njej sodelovali in jo sprejeli z navdušenjem dunajski slovenski študenti, kakor dokazuje npr. članek »Mili bratje Slovenci!« v Novicah 12. IV. 1848, ki sta ga »v imenu Slovincov na Dunaji« napisala jurista M. Semrajc in A. Globočnik.⁴⁹ Matija Majar, ki ga označuje Prijatelj po svetovnem nazoru kot liberalnega katolika, se pokaže v politiki kot izrazit liberalec npr. v svojem letaku »Le sem Slovenci! poslušajte, kaj se je une dni na Dunaji zgodilo. Po nemškim je povedal Kasteli, po slovensko pa pové svojim ljubim Slovincam Matija Majer v Celovcu«, zelo svobodni prireditvi nemškega Castellijevega letaka.⁵⁰ Drugačen je pa znani Bleiweisov uvodnik v Novicah 22. III. 1848 »Slava slava našimu presvitlimu Cesarju Ferdinandu Pervimu«, kjer so ustava, svoboda tiska, odstop Metternicha in narodna straža prikazani kot dar dobrote cesarja, pri čemer je malo verjetno, da bi Bleiweis ne vedel, da je bil ta cesar idiot, kjer se poudarja, da je edini namen narodne straže obramba premoženja in boj proti razbojnikom, omenja, da veljajo vsi zakoni, davki in obveznosti do zemljiških gospodov do sprememb dalje in kjer se seveda slavijo Dunajčani, njihovi študenti

⁴⁸ Slov. kulturnopol. in slovstvena zgodovina, III, str. 405—407.

⁴⁹ Prejšnji položaj se opisuje: »Zastonj so bile prošnje, zato so se nevoljnih serca vnele, jeze šum in grozivni krik proti brezvestni steni doni, kri ulice Dunajske žari, in stena pade.« Razočaranje nad tem, da se v domovini ni postavil slovenski nacionalni program, se izraža z besedami: »Od dne do dne smo Slovenci sinovi na Dunaju čakali, da bodedo zamogli tudi nje poslane na vesele serca stisniti, na serca, ktere so 13., 14. in 15. sušca tudi za Slovenjo na Dunaji vojaškim puškam in kanonam nasproti stale; ali naše čakanje je bilo zastonj, zastonj je bil za korist Slovenje kervavi dar!«

⁵⁰ Original z naslovom »Was ist denn jetzt g'schehn in Wien? Ein Mittheilung für meine lieben österreichischen Landsleute ausser Wien. Von J. F. Castelli« se nahaja v Ljubljani v arhivu A. Auersperga v rokopisnem oddelku NUK. Iz Blasnikovega tiska Majarja, ki je vezan v izvod Novic za 1848 v NUK, naj navedem: »Pa, ljubi moji Slovenci, ta je bila težka in nevarna, ta ni bila tako lahka, kakor kedar se gre k ženitovanju ali na somenj ali na žegen rajat in plesat — tukaj je morala biti sila-huda, ojstra, silna sila: taka sila, da kola lomi, sicer bi jo bili tisti po svojih zvijačah spet zvili, ki so bili okolo Cesarja, oni bi bili njemu spet krivično in škodljivo zatrobili... »Kedar so tisti, ki so poprej okolo Cesarja bili, čutili, da je do gostega prišlo, in da jim do živega gre; kedar so slišali, da naše ljudstvo tudi kaj veljati hoče, in da se ne boji tirjati, kar mu po pravici gre, (oni niso nikoli verjeli, da bi se kaj takega zgoditi moglo) — so pobrali svoje šila in kopita, so se vsedli lesici na rep, in so pobegnili. Mi smo jim srečen pot vošili in jih nismo barali, kaj in koliko so pograbili in seboj odnesli.«

in profesorji, Ljubljancani in njihova šolska mladina, zato pa tudi guverner. Popolnoma jasno se pa strah pred revolucijo in njenimi spremembami, posebno tistimi, ki so ogrožale dotedanji položaj cerkve, ter splošna antipatija do nje izražata v Slomškovih pismih, ki seveda niso bila namenjena javnosti.⁵¹

Razlike v splošnih političnih orientacijah se izražajo tudi v razliki v narodnopolitičnih programih. Programa Zedinjene Slovenije, ki se z njim začinja prehod od potencialne narodnosti, izražene v skupnosti jezika, in le kulturno pojmovane narodnosti v politično aktivno narodnost, seveda ni kar diktiral zdrav narodni nagon, ampak je moral biti formuliran in tu nas zanima, kako je prišlo do te formulacije.⁵² Ideja Zedinjene Slovenije je živela sicer v ustnih razgovorih med zavednimi Slovenci že od časov Napoleonove Ilirije, kot program za konkretno politično akcijo pa nastane vendar šele po marčni revoluciji. Eno od žarišč za nastanek tega programa je bilo med dunajskimi Slovenci. Prvi tekst iz tega kroga, adresa dunajskih Slovencev kranjskim deželnim stanovom 29. marca 1848 s 44 podpisi, se izjavlja proti vsaki denacionalizaciji in za zaščito slovenske narodnosti na Kranjskem, Primorskem in v slovenskih okrajih Štajerske in Koroške, za enotnost slovenskega književnega jezika in pravopisa, za uvedbo slovenščine v osnovne šole, za stolice za slovenski in slovanski jezik in literaturo, zahteva popolno znanje deželnega jezika od uradnikov, razen tega pa vsebuje še nekaj drugih zahtev (povečanje števila osnovnih šol, izboljšanje izobrazbe in materialnega položaja učiteljev, ustanovitev realke in kmetijske šole ter kreditnih ustanov za industrijo, reguliranje kmetijskih odnosov, zastopstvo kmetov, znižanje zemljiškega davka), ne vsebuje pa zahteve po Zedinjeni Sloveniji in se izraža sicer za regeneracijo Avstrije, ne govori pa o razmerju Avstrije do Frankfurta⁵³. Drugačen značaj pa ima že omenjeni članek dveh podpisnikov te adrese, juristov M. Semrajca in A. Globočnika, ki sta ga napisala »v imenu Slovincov na Dunaji« pod naslovom »Mili bratje Slovenski!« in so ga Novice objavile sicer 12. IV. 1848, vendar pa z Bleiweisovo opombo, da je ta dopis dobil, ko je bila prejšnja številka (t. j. 5. IV.) že tiskana, tako da je bil članek na vsak način napisan v prvih dneh aprila na Dunaju; omenil sem že navdušenje avtorjev za marčno revolucijo in njuno razočaranje, ker se v domovini ne formulira nacionalni program; naj omenim še, da je omenjen kot častna izjema Matija Majar, ki se je v Novicah zavzel za slovenski jezik, in da avtorja želita, da pridejo s svojimi zahtevami na dvor »Slovenje poslani izmed krepkiga ljudstva«, »ker naši dozdanji stanovi nam še niso nič

⁵¹ Prim. npr. pismo dekanu Mihaelu Stojanu 19. (?) III. 1848, obj. Fr. Kovačič, Slomšekova pisma, AZN, I (= Arhiv za zgodovino in narodopisje, I, priloga ČZN 1930—1932), str. 73—74 (»Pekel ima svoj divji lov.«), in pismo celjskemu opatu Matiji Vodušku 27. III. 1848, prav tam, str. 102—104.

⁵² O tem vprašanju in tudi o odnosu slovenskih konservativcev do programa Zedinjene Slovenije sem pisal že v oceni Malove Zgodovine, GMS XXII, 1941, str. 97—98; tu dopolnjujem ona izvajanja in zato ne citiram posebej tistih dokumentov, ki sem jih navedel že tam.

⁵³ Tekst adrese je objavila Laibacher Zeitung 4. IV. 1848, št. 41; faksimil podpisov (imena in sestav podpisnikov so zelo zanimivi) objavlja J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, najnovejša doba, str. 759.

domorodniga duha pokazali«; najbolj važno pa je, da se zahteva, da cesar vse Slovence »pod enim vladarstvom sklene«, t. j. da se zahteva Zedinjena Slovenija, ki mora biti avtonomna, ker morajo biti zakoni primerni vsakemu narodu, in da se že odklanjata pristop Avstrije Nemški zvezi in nemška politika Avstrije. Tretji tekst tega kroga je apel dunajskih Slovanov svojim bratom Slovencem, datiran s 5. aprilom 1848, ki ga je sestavil že omenjeni A. Globočnik in kjer se Slovenci izrečno pozivajo, da naj zahtevajo združitev svojih pokrajin v Slovenijo kot politično enoto. Stališče tega kroga postane neposredno politično aktualno, ko avstrijska vlada izda 15. aprila 1848 prva navodila za izvedbo volitev v frankfurtski parlament v deželah, ki so prej pripadale Nemški zvezi; zdaj se pridruži že prej omenjenim stališčem logično poziv k bojkotu frankfurtskih volitev; ustanovitveni proglas dunajske »Slovenije« »Slovenski zbor v Beču (na Dunaju)«, datiran 20. IV. 1848, vsebuje poleg zahteve po kraljestvu Sloveniji z lastnim deželnim zborom in po pravici do uvedbe slovenščine v vse šole in urade v Sloveniji še zahtevo, da naj bo Slovenija sestavni del Avstrije, ne pa Nemčije, kar vede logično do bojkota volitev v frankfurtski parlament; isto vsebino imajo od tega društva y istih dneh izdani od Dežmana sestavljeni »Aufruf an das Volk der Slowenen« in drugi dokumenti tega kroga.

Kot drugo žarišče, kjer se je neodvisno od dunajske akcije formuliral približno isti program, moramo danes označiti krog okrog Matije Majarja v Celovcu. Prvi Majarjev članek po marčni revoluciji z malo značilnim naslovom »Slava Bogu in višavam in na zemlji mir ljudem dobrega serca!«, ki ga je Majar napisal že 17. marca, Bleiweis pa objavil šele v Novicah 29. marca z uredniško opombo, da je potrebno o Majarjevih predlogih še diskutirati in dognati mnenje večine, izraža navdušenje nad marčno revolucijo, posebej pa poudarja, da so Slovenci enaki vsem drugim narodom cesarstva, govori o potrebi, da pošljejo Slovenci »k velikimu zboru« na Dunaj in »k zboram deželskim« poslance, ki ljubijo svoj jezik in narod, in mu je glavna zahteva, »da bode nam slobodno, da moremo v Slovenii kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kanclije vpeljati naš slovenski jezik, da nas ne sme noben narod siliti, ptuj jezik nam nametovat«; izrazite zahteve po Sloveniji kot posebni avtonomni teritorialni enoti v tem članku še ni; prav tako se v njem ne govori o odnosu do Nemške zveze, do Frankfurta. V naslednji svoji objavi po revoluciji, že omenjenem letaku »Le sem Slovenci!...!«, ki ni datiran, a je nastal brez dvoma že v naslednjih dneh, dopolnjuje Majar Castellijev opis dunajskih dogodkov in razlago novih političnih uredb s tem, da poudarja potrebo, da volijo Slovenci poslance, ki ljubijo »Slovence, slovenšino in kmetiški stan«, bolj dalekosežnih nacionalnih zahtev pa v tem letaku ni. Podoben značaj ima verjetno druga Majarjeva prireditve ali prevod Castellija »Kako dalječ pa seže nova svoboda, ki smo jo ravno dobili? V Ljubljani (1848)«. ⁵⁴

⁵⁴ Castellijev original »Wie weit geht denn die neue Freiheit, die wir erst kriegt haben? Zweite Mittheilung für meine lieben österreichischen Landsleute ausser Wien. Von J. F. Castelli« se nahaja v Ljubljani v Auerspergovem arhivu v rokopisnem oddelku NUK. Majarjevega teksta, ki iz njega citira J. Apih, Slovenci in 1848. leto, str. 59, in navaja njegov naslov D. Lončar,

Drugačen značaj ima dopis, ki je datiran v Celovcu 4. aprila 1848, ni podpisan, a ga je napisal brez dvoma Majar ali nekdo iz njegovega kroga, objavile so ga pa Gajevе Novine dalm. herv. slavonske 11. IV. 1848.⁵⁵ V tem dopisu se poroča, da je Majar sestavil peticijo v osmih točkah, kjer se zahteva avtonomna Zedinjena, Slovenija s posebnim deželnim zborom (»2. Da se imaju Slovenci kao jedan narod smatrati i posebni sabor držati.«), ožja zveza te Slovenije s Hrvatsko (»3. Da bi s našom carskoj dynastii věrnom bratjom u Hērvatskoj, Slavonii i Dalmaciji u bližnji savez stupiti mogli.«), pravica uvesti narodni jezik v šole in kot uradni jezik, znanje slovenščine pri vseh, ki hočejo dobiti v naši domovini službe, stolice slovenščine na vseh gimnazijah, pri čemer morajo kandidati dokazati potrebno znanje vseh slovanskih »narečij«, in končno, da Slovenci ne pripadejo Nemški zvezi (»8. Pri tako zvanom »deutschen Bund« nečemo biti.«). Poroča se, da so bile take peticije razposlane v podpisovanje in eventualne spremembe in dopolnila po vseh slovenskih krajih s končnim ciljem, da bi jih posebna delegacija izročila cesarju, in omenja se, da so pravkar prišle vesti, da so tudi ljubljanski in graški dijaki in Slovani sestavili prav take peticije in zbirajo podpise. Končno se poroča, da je dobila peticija v celovškem semenišču že prve četrte ure 30 podpisov, nato jo je pa direktor iztrgal iz rok in odnesel spiritalu, ki jo je raztrgal, direktor pa izjavil, »da mi klerici podpisati nesmiemo«; kljub temu, da jih je tako izdal rojeni Slovenec, se pa ne boje in bodo podpisovali dalje. — Matija Majar je pa tudi avtor zanimivega teksta »Kaj Slovenci terjamo?«, kjer strne slovenski narodni program v šest točk, ki se od točk v peticiji po poročilu v Gajevih Novinah razlikujejo bistveno le v tem, da je izpuščena ožja zveza Slovenije s Hrvatsko, vsebinsko so pa zahteve bolj podrobno utemeljene, posebno zahteva, da bi se vsi Slovenci zedinili v en narod z enim deželnim zborom, pri čemer naj bi ta Slovenija obsegala tudi Trst, Istro, beneške Slovence in Prekmurce; čas postanka tega dokumenta je mogoče približno določiti, ker Majar v njem obširno uporablja »Zahtijevanja naroda« na zborovanju v Zagrebu 25. marca 1848, ki jih je torej moral imeti pri pisanju že v rokah, na drugi strani pa zato, ker se podpiše »Matija Majar, stolni kaplan«, znano pa je, da so Majarja zaradi njegove agitacije prvič tožili pri škofu 3. aprila 1848 trije člani stolnega kapitlja, naslednji dan je dobil od škofa opomin, 26. aprila sta ga pa tožila dva meščana in naslednji dan ga je škof premestil, tako da je ta tekst nastal vsekakor pred 27. aprilom.⁵⁶ Za Majarjevo agitacijo in peticije

Politično življenje Slovencev (od 4. januarja 1797 do 6. januarja 1919. leta), 2. izd., Lj. 1921, str. 162, doslej nisem mogel najti; iziti je moral pred 12. aprilom 1848, ker »Dokladni list« k Novicam tega dne objavlja Giontinijev inserat zanj.

⁵⁵ Članek je doslej kratko omenjal le Fr. Ilešič, O slovensko-hrvatski zajednici 1848/49, Zbornik Matice Slovenske XI, 1909, str. 288—89.

⁵⁶ »Kaj Slovenci terjamo?«, Blaznikov tisk, je vezan v letniku 1848 Novic v NUK; »Zahtijevanja naroda« objavlja npr. V. Bogdanov, Društvene in političke borbe u Hrvatskoj 1848/49, Zagreb 1949, str. 155—157, sodobni nemški prevod je pa tudi v Auerspergovem arhivu v rokopisnem oddelku NUK; za premestitev Majarja J. Jenko, Borba za slovensko stolico v Celovcu pred 100 leti, Svoboda II, št. 4, Celovec 1949, str. 18—23.

obstoje pa še drugi viri. Sam spada že Slomškovo pismo dekanu Stojanu 19. III. 1848, da vzbujajo pretirano počenjanje prenapetega Majarja na Koroškem splošno indignacijo, da nihče »od nas« ne sodeluje pri tej agitaciji, da hočemo ostati avstrijski Slovenci, ne da bi spadali k Nemški zvezi ali pa k hrvatstvu, in da hočemo delati svoje peticije v primernejšem času, čeprav vzbujajo podatki v tem pismu dvom, če ni datum v originalu ali pa v objavi napačen in če ni pismo pisano morda nekaj časa pozneje.⁵⁷ V pismu 6. aprila 1848 opatu M. Vodušku pa piše Slomšek, da začena tudi celovški slavist Matija Majar izgubljeni razum in da sestavlja čisto svojevrstne peticije, ki zbira zanje podpise; kolikor bi se Majar obrnil s tem na duhovščino Spodnje Štajerske, prosi Slomšek, da se mu odreče vsako sodelovanje.⁵⁸ Zato piše pa Davorin Trstenjak v dopisu, ki je datiran Ptuj 12. IV. 1848 in so ga objavile Novice 19. IV. 1848, kjer predlaga ustanovitev odbora (komiteja), ki bi vodil vso akcijo Slovencev, da je poslal Matija Majar »v naše kraje« nekaj »resnično potrebnih ne prenapetih prošenj, da bi jih podpirali s podpisi«, in obžaluje, da te prošnje niso tiskane in da ne vodi vsega dela tak odbor; iz tega moremo sklepati, da vsaj Trstenjak 12. IV. še ni imel v rokah tiskanega letaka »Kaj Slovenci terjamo?«. Tudi med dunajskimi Slovenci, kjer je že prvi Majarjev članek v Novicah naletel na odobravanje, kakor dokazuje že citirani dopis Semrajca in Globočnika, so se razširile vesti o Majarjevi akciji; v pismu, ki ga piše v imenu dunajske Slovenije Hladnik 26. aprila 1848 dr. Muršcu v Gradec, se omenja, da hoče izvesti Slovenija akcijo za podpisovanje peticije v smislu Majarja, obenem se pa želi zvedeti od Majarja kaj več o njegovi peticiji, zato da bi mogli vedeti, koliko ni že on opravil vsega dela in koliko je njihova peticija poleg njegove še potrebna, kar seveda dokazuje, da so dotlej delali vsakdo zase in da na Dunaju še niso imeli teksta Majarjeve peticije.⁵⁹

V že omenjenem celovškem dopisu Gajevim Novinam se 4. aprila 1848 poroča o vesteh, da so tudi ljubljanski in graški dijaki in Slovani sestavili podobne peticije in zbirajo podpise zanje. Za Ljubljano vidim prvo manifestacijo podobnega gibanja v tem, da je bil na sestanku ljubljanske narodne straže 5. aprila 1848 Guttman, magistratni svetnik in tedaj namestnik župana, odpoklican in se nato vrnil v družbi mladega človeka, zastopnika skupine mladih ljudi, ki je zahteval, da se na Gradu razobesi poleg avstrijske tudi »nacionalna kranjska zastava«; ta predlog ni prodril, proti njemu je govoril dvorni svetnik grof Hohenwart, oče kasnejšega avstrijskega državnika, in dva dni kasneje je bila na Gradu razobešena nemška frankfurterica »z deželnimi barvami v ščit«, kar seveda dokazuje, da je bila ljubljanska narodna straža, ustanovljena 17. ali 18. marca, tedaj vse prej kakor slovensko nacionalna in da ni bila pod pokroviteljstvom vodstva slovenskega narodnega gibanja, saj se je tako gibanje v političnem smislu tedaj komaj začelo formirati; vendar so pa morali biti ti mladi ljubljanski Slovenci povezani z dunajskimi, saj so izzvali ti dogodki ostro

⁵⁷ Fr. Kovačič, Slomšekova pisma, AZN I, str. 74.

⁵⁸ Prav tam, str. 104—105.

⁵⁹ Fr. Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca, Zbornik Slovenske Matice VII, Lj. 1905, str. 63.

kritiko kranjskih nacionalnih in socialnih razmer v dunajskem listu, ki je povzročila v Ljubljani ogorčenje pri prizadetih, a je dosedanja historična literatura nima v evidenci.⁶⁰ Prav tako niso raziskani začetki političnega gibanja graških Slovencev; vemo samo, da je bila graška »Slovenija« ustanovljena 16. aprila 1848 in da je 22. aprila objavila v Grazer Zeitung svoj prvi program, ki že vsebuje zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, po pravici, da Slovenci uvedejo na svojem ozemlju svoj jezik v šole in urade, kadar bodo to hoteli, če mogoče tudi po slovenski univerzi, nadalje po odpravi carinske meje s Hrvatsko, po olajšanju prometa z njo in po sodelovanju z njo v višjem šolstvu, končno pa še zahtevo, da Slovenci ostanejo v Avstriji kot enakopravni drugim narodom, da pa ne pripadejo Nemški zvezi.⁶¹ Malo verjetno je pa, da bi se ne začelo gibanje med graškimi slovenskimi študenti in graškimi Slovenci sploh že pred 16. aprilom 1848.

Osnovna značilnost vseh teh programov je zahteva po Sloveniji kot posebni teritorialni enoti, ne samo po pravicah za slovenski jezik; ker se govori o posebnem deželnem zboru za njo, je jasno, da je ona zamišljena kot samoupravna enota, ne samo kot administrativna enota. Ta Slovenija je zamišljena v okviru Avstrije, vendar pa naj bi bili Slovenija in Avstrija izven Nemške zveze; odtod izvirajo protesti proti Nemški zvezi in Frankfurtu, pa tudi akcija za bojkot volitev v Frankfurt kot prva konkretna politična akcija tega gibanja. Prepričanje, da bi bilo mogoče na ta način rešiti slovensko narodno vprašanje v okviru Avstrije, ki se seveda zamišlja kot popolnoma drugačna država kakor je pa bila Avstrija v vsej svoji dotedanji in poznejši zgodovini, seveda ni nastalo pod vplivom katerekoli avstrijske vlade, ni pa bilo tudi nikako originalno slovensko naziranje; to je slovenska varianta avstroslavizma, ki ga je zastopal pri Čehih npr. Havliček že pred marčno revolucijo in ki je značilen v tej fazi revolucije za liberalce in celo radikalce pri vseh avstrijskih slovanskih narodih z izjemo Poljakov, pri čemer igra pri teh narodih, ki nočejo biti vključeni v nacionalne države »historičnih« narodov, a nimajo simpatij za ruski carizem, ne čutijo se pa dovolj močne za ustanovitev lastnih nacionalnih držav, seveda veliko vlogo upanje, da bodo prišli v taki federalistični Avstriji zaradi svoje skupne številčne moči do polne veljave.⁶² Vprašanje, koliko so obstajali že v tej fazi revolucije Slovenci, ki bi bili nasprotniki

⁶⁰ Prim. polemike J. Sühnla, podpolkovnika in komandanta ljubljanske narodne straže, in žurnalista Kordescha v Laibacher Zeitung 15. IV. 1848, št. 46, ter novo polemiko v Laibacher Zeitung 18. IV. 1848, št. 47, proti člankoma v Abend Beilage zur Wiener Zeitung 9. IV. in 11. IV. 1848, št. 9 in 11; v dosedanji historični literaturi omenja prvega od člankov J. Mal, Ljubljana in volitve za frankfurtski državni zbor, Kronika slovenskih mest II, 1935, str. 19 do 20, v zvezi z razburjenjem zaradi njega po aktih ljubljanskega gubernija; o ljubljanski narodni straži in o teh dogodkih govori zelo kratko J. Apih, Slovenci in 1848. leto, str. 50—51, 74.

⁶¹ J. Apih, Slovenci in 1848. leto, str. 87—88, 123 sl.

⁶² Prim. za to vprašanje že navedeno delo Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Lj. 1962, in posebej za Čehe, Slovake in Hrvate J. Šidak, Austroslavizam i Slavenski kongres u Pragu 1848, Historijski pregled VI, Zagreb 1960; isti, Česki narodni pokret 1848/49, prav tam VII, Zagreb 1961; isti, Narodni pokret Slovaka 1848/49, prav tam VIII, 1962; isti, Hrvatsko pitanje u habsburškoj monarhiji, prav tam IX, 1963.

Avstrije, bi bilo potrebno šele raziskati, na vsak način so pa to bili poedinci in ne moremo govoriti o kakem taboru. V nekaterih od teh programov se govori le o Sloveniji, v drugih pa poleg tega še o »bližnji zvezi« s Hrvatsko, seveda prav tako v mejah habsburške monarhije; sem spada eden od že omenjenih Majarjevih programov, program graške Slovenije, ki je poslala kot svojega odposlanca na hrvatski sabor dr. Štefana Kočevarja, pa tudi več tekstov iz kasnejših faz revolucije. Vendar je pa treba poudariti, da se ta zahteva ne pojavlja sama zase, ampak poleg zahteve po Zedinjeni Sloveniji; tudi v analognih hrvatskih tekstih, med njimi v najrepreszentativnejšem od njih, sklepih hrvatskega sabora junija 1848, se razlikuje med Dalmacijo, ki naj se popolnoma zedini s Hrvatsko, in med drugimi jugoslovanskimi pokrajinami monarhije, t. j. Srbsko Vojvodino in Spodnjo Štajersko, Koroško, Kranjsko, Istro in Gorico, ki naj stopijo z njo »u bližnji pak savez« (čl. 6); ta program in program Zedinjene Slovenije nista med Slovenci stvar dveh različnih taborov, ampak nastajata v istem taboru liberalnih Slovencev, ki v začetku edini postavljajo zahteve po teritorialnih nacionalnih enotah.⁶³ Z drugimi tedanjimi liberalnimi avstrijskimi Slovani družijo te Slovence tudi to, da nimajo nikakih simpatij za ruski carizem.

Stališče slovenskih konservativcev v nacionalnih vprašanjih je bilo v prvi fazi revolucije drugačno. Slomšek, njihova najbolj reprezentativna osebnost, je imel tedaj za seboj že desetletja dela za slovenščino in slovensko literaturo, vendar pa imamo že iz dobe pred revolucijo nekaj njegovih izjav, ki dokazujejo, da se z marsičem v nacionalnem gibanju Slovencev in drugih slovanskih narodov v Avstriji ni strinjal. Že leta 1837 je videl v Zagrebu pri ilircih veliko navdušenje, želel si je pa pri njih vodstvo bolj zrelega moža, ki bi jih znal obvarovati pred zablodami, pred svobodnjaško mrzlico.⁶⁴ V pismu celovškemu spiritualu Mihaelu Piklu 7. maja 1845 izraža Slomšek veselje zaradi uspehov pri pouku slovenščine v semenišču, poudarja pa, da mora biti s tem povezana praktična tendenca, da se koristi ljudstvu, in da sredstvo ne sme postati namen, kakor to delajo marsikateri zeloti našega časa.⁶⁵ V pismu dekanu Stojanu 27. VIII. 1847 se Slomšek vznemirja, ker naj bi nastopile pri neki primiciji (novi maši) narodne noše, kar je smešno in izzivalno, vzbujajo pri mnogih sumničenje in je komedija duha časa in njegovih trabantov.⁶⁶ Omenjeno je že bilo, da so Slomškova mnenja o revoluciji zelo negativna, pri čemer ga seveda posebej vznemirjajo nastopi proti jezuitom itd.; pri tem se ne razburja samo zaradi dogodkov v Italiji, na Ogrskem in v Gradcu, ampak

⁶³ J. Apih, n. d., str. 87—88, 90, 129—130; Fr. Ilešič, O slovensko-hrvatski zajednici 1848/49, Zbornik Matice Slovenske XI, Lj. 1909, str. 278—319, je zbral mnogo podatkov, a ni vedno točen in ne razlikuje med različnimi oblikami sodelovanja Slovencev in Hrvatov; Fr. Petre, Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835—1849), Lj. 1939, govori pretežno o jeziku in literaturi ter se le bežno dotakne politične strani slovenskega ilirizma v tej dobi.

⁶⁴ Pismo Poklukarju 10. XII. 1837, ANZ, I/1, Dodatek Slomškovih pisem, Maribor 1934, str. 1; Fr. Kosar, Anton Martin Slomšek, Fürst-Bischof von Lavant, Maribor 1863, str. 31, in Fr. Kovačič, Anton Martin Slomšek, služabnik božji, I, Celje 1934, str. 122 (po Slomškovem dnevniku).

⁶⁵ AZN, I/1, Dodatek Slomškovih pisem, Maribor 1934, str. 7.

⁶⁶ AZN, I, str. 70—71.

prav tako tudi zaradi dogodkov na Češkem, v Zagrebu in »peticij ilircev«, t. j. že omenjenih »Zahtijevanja naroda« 25. III. 1848, kjer se med drugim zahteva odprava celibata.⁶⁷ Omenil sem tudi že, kako ostro je Slomšek nastopil proti Majarjevim peticijam, medtem ko so jih liberalni Slovenci, med njimi tudi Davorin Trstenjak, odobraval; po vsem, kar vemo zdaj o Majarjevi akciji, ne moremo trditi, da bi Slomšek nastopil proti njemu zaradi njegovega ilirizma, ampak mu je bil nasproten pač zaradi njegovih liberalnih nazorov in iz tega izhajajočih odločnejših nacionalnih zahtev.⁶⁸ O Slomškovem stališču do volitev za frankfurtski parlament govori njegovo pismo celjskemu opatu Vodušku. 2. maja 1848, kjer omenja, da je Vodušek po nekaterih informacijah hotel zadržati s pomočjo študentov kmete od volitev in imel govor proti frankfurtskemu parlamentu ter so ga nato nemčurji proglasili za izdajalca; Slomšek ne želi povedati svojega političnega prepričanja, izraža pa željo, da se njegovi duhovniki ne bavijo s politično agitacijo.⁶⁹ Vodušek je bil pač povezan z dr. Muršcem in graško »Slovenijo«.⁷⁰ V pismu dekanu Stojanu 10. maja 1848 piše Slomšek, da je prišlo na zelo mnogih voliščih do konfliktov z duhovščino, kar naj bo pa za duhovščino svarilo, da se naj ne vmešava v politične zadeve, da naj se drži pasivno in da naj prepušča političnim predstojnikom, da tu oni pridigajo.⁷¹ Tudi Caf piše v pismu Muršču 21. IV. 1848, ko toži, kako težak je položaj za slovensko akcijo, »duhovnikom je škof roke vzeal«; pri tem ne pove, na katerega škofa misli (Caf je tedaj kaplan v Framu v sekovski škofiji, na meji Slomškove lavantinske), po vsem že navedenem je pa verjetno, da gre za Slomška.⁷² Omenil sem že poročilo o aferi v celovškem semenišču, kjer je Majarjeva peticija dobila 30 podpisov, nato jo je pa direktor iztrgal iz rok in odnesel spiritualu, ki jo je raztrgal, direktor je pa izjavil, da semeniščniki ne smejo podpisovati, in jih je tako izdal rojeni Slovenec; spiritual je pa bil tedaj (1844—1848) že omenjeni Mihael Pikel, eden od najozžjih Slomškovih sodelavcev.⁷³ To pa ni bila edina afera v celovškem semenišču, kjer so se tedaj vzgajali semeniščniki za vso krško in vso lavantinsko škofijo, t. j. za vso Koroško in skoraj vso Štajersko južno od Drave. Že v pismu 19. III. (?) 1848 opatu Vodušku se Slomšek razburja, da ne pusti semeniščnikov v narodno gardo, naj gredo rajše

⁶⁷ Prim. poleg v op. 51. navedenih pisem še zlasti pisma opatu Vodušku: 19. III. (?) 1848, AZN, I, str. 105—106; 6. IV. 1848, prav tam, str. 104—105; 2. VI. 1848, prav tam, str. 108.

⁶⁸ Ko Slomšku leta 1845 ni bila dovoljena ustanovitev društva za izdajanje knjig, piše M. Majar, da to ni nikaka velika škoda, ker za izdajanje molitvenikov in knjižic za šolske nagrade ne potrebujemo družbe (D. Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, ZMS XI, Lj. 1909, str. 148); svoje stališče označuje Majar v članku »Slaveni in Nemci« v Sloveniji 18. VII. 1848 z besedami: »Mi smo svobodomiselni (liberal) pa ne samo proti samim sebi, kakor nekteri, temoč proti vsim narodam.«

⁶⁹ AZN, I, str. 102.

⁷⁰ Prim. njegovo pismo Muršču 29. III. 1848, Fr. Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca, ZMS VI, Lj. 1904, str. 159—160.

⁷¹ AZN, I, str. 74.

⁷² Fr. Ilešič, Korespondenca ..., ZMS VII, Lj. 1905, str. 22.

⁷³ Prim. Slomškova pisma Piklu, AZN, I/1, Dodatek Slomškovih pisem, Maribor 1934, str. 3—37; za odnose med Slomškom in Piklom prim. tudi že citirano Kovačičevo knjigo o Slomšku.

domov in študirajo privatno, to bo prvi konflikt s škofi.⁷⁴ Glavni konflikt je pa nastal zaradi peticije, podpisane od 69 teologov in predložene škofijskemu ordinariatu vsekakor pred 10. majem 1848, kjer se zahteva časa primerna reforma vzgoje v semenišču, odstranitev spirituala Pikla, nabavljanje nabožnih in političnih listov za semeniško knjižnico, prost izhod za teologe, ustanovitev stolice za slovenski jezik v zavodu itd. Slomška je peticija zelo razburila; v pismu dekanu Stojanu 10. maja piše, da delajo tudi teologi prevzetne peticije, kjer zahtevajo odstranitev pridnega, a za vrtoglavce prestrogega spirituala in odpravo klavzure, in da samo odlični četrti letnik pri tem ne sodeluje; v pismu Piklu 16. maja je Slomšek ogorčen, mu pa daje možnost prositi za kako vakantno mesto zaradi razmer v semenišču, čeprav bi ga rad ohranil tam, obenem mu je pa vsa zadeva preizkusni kamen, ki naj loči ljuliko od pšenice, in prosi direktorja, da mu pošlje svoje mnenje in protokol o peticijah, da bo to podlaga za sklepanje o peticionarjih; v pismu Vodušku 2. junija sporoča, da bo dobri Pikel sicer odšel, škof bo pa tudi odslovil vse svojeglave semeniščnike, ker so boljši nikaki kakor pa malopridni duhovniki; v pismu Vodušku 8. junija sprašuje, kakšno mnenje vlada med duhovščino zaradi teh peticij. Vsa zadeva se je končala s tem, da je postal Pikel mestni župnik v Brežicah, iz semenišča je pa bilo po preiskavi, ki jo je vodil Slomšek sam, izključenih po eni časopisni vesti 20 in po drugi 18 semeniščnikov. Nato so objavile najprej Havličkove Narodní Noviny, za njimi pa še Gajeve Narodne Novine 12. VIII. 1848 članek o mlajšem škofu, ki so od njega Slovenci mnogo pričakovali, a je odpustil 20 bogoslovcev, ki so se zavzeli za svoj narod. Fr. Kovačič trdi, da to ni res, ker edina zahteva nacionalnega značaja, ustanovitev stolice za slovenski jezik, ni bila povod za preiskavo, in dokazuje, da so bili mnogi izključeni semeniščniki in poznejših letih sprejeti nazaj v semenišče. Peticija je bila pač izraz liberalnih nazorov, ki so tedaj prevladovali med celovškimi semeniščniki in izzvali Slomškov nastop; gotovo pa je, da so bili prav zaradi takih nazorov slovenski semeniščniki bolj odločni tudi v nacionalnem oziru, kar dokazuje zavzemanje za Majarjevo peticijo; njihova izključitev, že prej pa že omejena premestitev Majarja po krškem škofu 27. aprila, sta bila pač dva huda udarca za tako odločnejšo nacionalno akcijo na Koroškem.⁷⁵

Podoben vtis dobimo tudi o dr. Bleiweisu in ljudeh, ki je on z njimi sodeloval v Ljubljani. Prvi dokument tega kroga, Zahvalna adresa Kranjcev, ki je nastala v okolju ljubljanskega kazinskega društva in je njena formulacija delo dr. Kleindiensta, dr. Burgerja, dr. Crobatha in dr. Bleiweisa, ima v celoti desnoliberalen značaj, predvideva npr. reorganizacijo starih deželnih stanov v nekak deželni zbor z več kurijami in sploh ne govori o odpravi fevdalnega sistema, v nacionalnem oziru se pa omejuje na zahtevo po enakopravnosti slovanskih in nemških narodov (Volksstämme) v jeziku in drugih značilnostih, omenja, da žive v državi slovanski in nemški narodi, izraža željo, da bi Nemško zvezo na zunaj predstavljal

⁷⁴ AZN, I, str. 106.

⁷⁵ Za Slomškova pisma o tem AZN, I, str. 75, 108 in 109, in AZN I/1, str. 18; za ostale podatke Fr. Kovačič, Anton Martin Slomšek, II, str. 18–21, in članek Spomini na grobu Antona Olibana, Novice, 5. XI. 1862 in 12. XI. 1862.

avstrijski cesar (t. j. da bi imela Avstrija hegemonijo v Nemčiji), medtem ko o Zedinjeni Sloveniji v adresi seveda ni sledu.⁷⁶ Stari kranjski stanovski deželni odbor je kooptiral nekaj meščanskih članov, za deželni zbor se je pa kooptiralo še nekaj »kmetiskih« zastopnikov, ki jih je imenovala Kmetijska družba; član obeh korporacij postane tudi dr. Bleiweis. Toda adresa kranjskega razširjenega stanovskega odbora 4. aprila 1848 sploh ne govori o nacionalnih vprašanjih. Pri sklepih kranjskega razširjenega deželnega zbora 6. aprila 1848 je treba upoštevati, da so nastali pod vplivom že omenjene adrese dunajskih Slovencev kranjskim deželnim stanovom 29. marca 1848, ki je bila objavljena v Laibacher Zeitung dva dni prej in vsebuje predvsem nacionalne zahteve, čeprav še ne zahteva Zedinjene Slovenije; sklepi kranjskega deželnega zbora zahtevajo v nacionalnem oziru v bistvu samo, da naj na Kranjskem postane slovenščina praviloma učni jezik trivialk, da se ustanove stolice za slovenščino na gimnazijah in slovensko izobraževališče za učitelje na kmetih, da se uvede gajica, da morajo znati uradniki slovensko in da se poslovenijo zakoni in odloki oblasti.⁷⁷ V teh sklepih ni zahteve, da bi mogla postati slovenščina jezik vseh šol in uradov, še manj pa seveda zahteve po Zedinjeni Sloveniji, ki o njej ni razpravljala ali sklepal noben kranjski deželni zbor leta 1848. Adresi ljubljanske filozofske fakultete dunajskim študentom in ljubljanskih meščanov dunajskim govornikom sicer v imenu Slovencev in slovenske domovine, izražata pa samo zahvalo Dunajčanom.⁷⁸ V Novicah je pa Bleiweis sicer objavil, kakor je bilo že omenjeno, 29. marca 1848 Majarjev članek, ki vsebuje bolj radikalne zahteve, vendar pa z uredniško opombo, da je potrebno o njegovih predlogih šele diskutirati in dognati mnenje večine; objavil je tudi v številki 12. IV. 1848 že omenjeni članek Semrajca in Globočnika, kjer se izrazito zahteva Zedinjena Slovenija, vendar pa tudi z opombo, redigirano še pred njegovim odhodom na Dunaj 7. aprila ponoči, da tudi Kranjci ne sme, čeprav se ne zavzemajo tako glasno za slovenske pravice, kakor nekateri žele, zato pa vendar enako goreče. Bleiweis je odšel na Dunaj kot član kranjske deputacije 13 članov, v kateri je bil pa npr. tudi že omenjeni izraziti nasprotnik slovenskih teženj del Cott, in ostal tam z deputacijo nekaj dni. Na Dunaju je pa prišla ta delegacija v stik z dunajskimi Slovenci, med katerimi razlikuje dr. Bleiweis zmernejše, npr. dr. Miklošiča in dr. Dolenca, in bolj goreče, ki bi hoteli doseči vse naenkrat; gotovo pa je, da se je v teh krogih razpravljalo o Zedinjeni Sloveniji in (po poročilu grofa Andreja Hohenwarta) tudi o zedinjenju Jugoslovanov; dr. Bleiweis se je dal pregovoriti, da je v avdienci delegacije pri nadvojvodi Ivanu

⁷⁶ Dank-Adresse der Bewohner Krains an Se. Majestät den Kaiser von Österreich, datirana 26. marca 1848, formulirana pa definitivno šele 29. marca, je poseben tisk (NUK in Narodni muzej v Lj.); za njen postanek prim. članke v Ausserordentliche Beilage zur Laibacher Zeitung 4. IV. 1848, št. 41, 8. IV. 1848, št. 43, in 18. IV. 1848, št. 47; o njeni vsebini in postanku piše tudi J. Apih, n. d., str. 52—54.

⁷⁷ Za razširitev obeh korporacij in njune sklepe govori po aktih J. Apih, n. d., str. 56—57, 79—82.

⁷⁸ J. Apih, n. d., str. 67—68; naslove teh dveh in še ene adrese, ki so izšle posebej v sodobnih tiskih, navaja D. Lončar, Politično življenje Slovencev, 2. izd., Lj. 1921, str. 150.

omenil zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, vsekakor je pa hotel s tem le nekako sondirati teren, kakor kaže njegova politika v naslednjem času; nadvojvoda Ivan, ki je bil v predmarčni dobi v nemilosti, zdaj pa igra zaradi svojih liberalnih nazorov veliko vlogo, se kot zaščitnik interesov Štajerske in zaradi svojega nemškega čustvovanja, ki mu je pridobilo nekaj časa pozneje čast državnega upravitelja v Frankfurtu, s to idejo seveda ni strinjal, ni pa hotel odgovoriti, negativno, ampak je samo vprašal, če to žele tudi izvenkranjski Slovenci; Bleiweis na to vprašanje ni mogel odgovoriti pritrdilno in je tudi po avdienci mnenja, da je to mogoče zahtevati samo, če to želi vse ljudstvo.⁷⁹ Na podlagi kasnejšega Bleiweisovega govora o teh dogodkih je pa domneval J. Apih, da je Bleiweis sprožil zahtevo po Zedinjeni Sloveniji že 29. marca 1848, najbrže na seji kranjskega stanovskega odbora.⁸⁰ Ta Apihova domneva, ki so jo pozneje prevzemali drugi, pa sloni na napačni interpretaciji Bleiweisovega govora v kranjskem deželnem zboru 30. VIII. 1870; v tem govoru je Bleiweis trdil, da so kranjski rodoljubi poslali kranjskim deželnim stanovom 29. III. 1848 petico osmerih točk, prva med njimi je pa bila zahteva po Zedinjeni Sloveniji; za sebe pa Bleiweis trdi samo, da je to zahtevo prvi sprožil (on ne trdi, da bi to bilo 29. III. 1848!) na javnem in važnem mestu, t. j. v avdienci pri nadvojvodi Ivanu, da je dobil že zgoraj omenjeni odgovor in da na vprašanje nadvojvode Ivana tedaj ni mogel odgovoriti pritrdilno, danes (t. j. leta 1870) bi pa to mogel; v tem Bleiweisovem govoru je netočnost, da gre za že omenjeno adresu dunajskih Slovencev kranjskim stanovom 29. III. 1848, ki ima sicer res osem točk, prva med njimi pa ne govori o Zedinjeni Sloveniji, ampak o zavarovanju slovenske narodnosti na Kranjskem, Primorskem in v slovenskih okrajih Štajerske in Koroške, tako da je Bleiweis zvedel za idejo Zedinjene Slovenije od drugod, sicer se pa podatki govora ujemajo s podatki, ki jih imamo iz drugih virov.⁸¹ Ko se je pa deputacija vrnila v Ljubljano, so bila 15. aprila že izdana gubernijem prva navodila za volitve v frankfurtski parlament in ljubljanski guverner je pritegnil 18. aprila za izvedbo volitev volilni odbor šestih članov, med njimi tudi škofa Wolfa in Bleiweisa; tedaj se Bleiweis ne udeležuje kampanje za bojkot volitev, ki jo vodi že omenjeni slovenski liberalni tabor, ampak piše v Novicah previdno in indirektno za volitve, dne 5. maja pa glasuje kot volilni mož pri ožjih volitvah za A. Auersperga, ki je prav tedaj zaradi volitev v polemiki z dunajsko Slovenijo.⁸² Ko so

⁷⁹ Prim. za to situacijo in avdienco poleg J. Apiha, o. d., str. 85—87 (na podlagi poročila v *Illyrisches Blatt* 27. junija 1848 in Hohenwartovega poročila) še najzgodnejši vir, Bleiweisov članek »Odperto pismice kranjskih poslancov vsim Slovencam« v *Novicah* 19. IV. 1848.

⁸⁰ J. Apih, n. d., str. 79.

⁸¹ Tekst Bleiweisovega govora v *Novicah* 21. XII. 1870, isti tekst Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani v prvi sesiji tretje volitvene dobe od 15. do 30. avgusta 1870, str. 78; že citirano adresu 29. III. 1848 navaja v okrajšanem slovenskem prevodu J. Apih, n. d., str. 77—78.

⁸² Na imenovanje Bleiweisa za člana gubernijskega volilnega odbora je opozoril že J. Mal, Ljubljana in volitve za frankfurtski državni zbor, *Kronika slovenskih mest* II, Lj. 1935, str. 18, in v svoji *Zgodovini*, str. 842; za ostale podatke V. Melik, *Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem*, ZC II/III, Lj. 1848—1949, str. 77, 111, 119.

v maju slovenski dunajski študentje, člani Slovenije, in ljubljanskega Slovenskega društva agitirali po Ljubljani in na Kranjskem za svoj program, se je kranjski razširjeni stanovski odbor obrnil 25. maja na gubernij z dopisom, da bi bilo potrebno nastopiti proti tej agitaciji; ta dopis sta podpisala poleg drugih članov tega odbora tudi škof Wolf in Bleiweis.⁸³ Pripravljalni odbor ljubljanskega Slovenskega društva, ki ga je vodil dr. Martinak in mu še ni pripadal dr. Bleiweis, se je v svojem proglasu 26. aprila 1848 zavzemal za Zedinjeno Slovenijo; njegovo delo je pa povzročilo veliko vznemirjenje pri oblasteh in pri društvu je nato prevladala druga smer, ko je bil že v konceptu pravil društva njegov program omejen na skrb za slovenski jezik, nato pa na občnem zboru 6. junija 1848 izvoljen za predsednika dr. Bleiweis, v pravilih pa razen tega predvideno, da morejo postati člani tudi neslovinci, če se strinjajo z namenom društva.⁸⁴ Taka stališča pa niso značilna samo za Bleiweisa, ampak tudi za druge konservativne Slovence. Tako je iz članka Petra Hicingerja, datiranega 26. maja in objavljenega 3. junija 1848, razvidno, da ga je pri frankfurtskih volitvah sicer motilo, da so pri akciji zanje sodelovali tudi nemški radikali in da se je premalo oziralo na strah Čehov in Slovencev za svojo narodnost, vendar pa Hicinger pobija očitke, da so bili pravilci premalo informirani, in iz vsega članka se vidi, da je bil on za volitve. V drugem članku, objavljenem 17. junija, Hicinger sprašuje, zakaj se ljubljansko Slovensko društvo izraža v statutih o svojih namenih zelo blago, v peticiji na cesarja, ki še kroži, pa zelo določeno in ostro, in zakaj se izraža samo proti Nemcem, ne pa tudi proti Italijanom, ki vendar tudi ogrožajo meje Slovenije. Ta članek je izzval odgovor dr. Bleiweisa, ki je bil tedaj že predsednik ljubljanskega Slovenskega društva; v tem odgovoru, datiranem 24. junija in objavljenem 27. junija, dr. Bleiweis na eni strani poudarja, da je peticija še iz časa prejšnjega začasnega odbora, da je prišla iz Dunaja in da je on že v Novicah povedal, kaj je o tem rekla visoka osebnost (= nadvojvoda Ivan), ter ugotavlja, da bo Slovensko društvo odgovarjalo le za tisto, kar samo javno zastopa; na drugi strani se pa Bleiweis, ki je medtem že spreminjal svoje stališče, kakor bomo še videli, vendar sklicuje na to, da so se tudi prej spreminjale pokrajine in da morejo očitati separatizem le tisti, ki ne vedo, kaj je konstitucionalna svoboda. Hicinger je odgovoril s člankom, datiranim 28. junija in objavljenim 4. julija; v članku ugotavlja, da je razlika med peticijo na cesarja (H. misli pač na dunajsko peticijo »Kaj bodemo cesarja prosili?« ali pa na graško peticijo na cesarja, prim. J. Apih, o. d., str. 87 in 89) in med statutom začasnega odbora v tem, da je peticija z zahtevo po združitvi slovenskega ozemlja in uvedbi slovenščine v urade politična, medtem ko statut govori le o pospeševanju narodnosti in se izogiba politike; njemu ne ugaja tretja točka peticije, ki mu je zaradi odklanjanja priključitve Nemški zvezi separatistična, ni pa

⁸³ Na ta dopis je opozoril prvi J. Mal, Ljubljana in leto 1848, GMS XIV, Lj. 1933, str. 120, in Zgodovina..., str. 734; prim. tudi V. Melik, Frankfurtske volitve..., n. o. m., str. 127—128.

⁸⁴ Vire za te trditve navajam v svoji oceni Malove Zgodovine, GMS XXII, Lj. 1941, str. 97—98; za to društvo in vznemirjenje oblasti zaradi njega prim. J. Mal, Ljubljana in leto 1848, n. o. m., str. 118—129.

proti prvim dvem točkam (t. j. ne le jezikovnim zahtevam, ampak tudi Zedinjeni Sloveniji); z ozirom na ustne komentarje in dogodke v bratskih (pač hrvatskih in čeških) deželah želi, da bi statuti izrazili spoštovanje do drugih narodov, sicer je pa za gojitev slovenščine in ima zaupanje v vodstvo društva.⁸⁵ V zvezi s tem je razumljivo že večkrat citirano mesto iz Cafovega pisma Muršču 1. VII. 1848: »Dr. Bleiweis je strašljivi bedak — ravno prav za kmetske novine«; seveda je pa treba iz tega mesta sklepati, da pripada Caf drugi struji, posebno ker v nadaljevanju izraža upanje, da bo Cigaletova »Slovenija« drugačna.⁸⁶ Čeh A. Bačovsky je pisal iz Ljubljane v Havličkove Narodni Noviny 2. IX. 1848, da Bleiweis v začetku svobode ni hotel vgrizniti v jabolko tako, kakor je potrebno.⁸⁷

Vseh teh razlik ne moremo popolnoma razumeti, če jih študiramo samo v okviru tedanje slovenske politike. Ne moremo jih pa tudi razumeti, če pristanemo enostavno na tezo, da so obstajali v Avstriji v času revolucije 1848/49 revolucionarni in reakcionarni narodi. V resnici obstoje tedaj pri istem narodu različni razredi in različni politični tabori, ki imajo različno politiko. To velja prav posebej za Nemce. Pri Nemcih izven Avstrije je revolucijo končno zadušila spomladi 1849 pruska armada, brez kakršnegakoli sodelovanja slovanskih čet. A tudi kar se tiče Nemcev v Avstriji, ni pravilno identificiranje dunajskih demokratov z avstrijskimi Nemci sploh. V maju 1848 je dvor bežal pred dunajsko revolucijo v Innsbruck; to mesto pa tudi tedaj ni bilo slovansko in Tirolska nikaka slovanska dežela. Nemška levica, stranka dunajskih demokratov, je imela seveda pristaše tudi izven Dunaja, je pa vendar samo manjšina med avstrijskimi Nemci in v času oktobrske revolucije je Dunaj precej izoliran; proti tej levici so ne samo konservativci, t. j. krogi aristokracije, cerkve, vojske in birokracije, ki se opirajo na dvor, ampak tudi desni liberalci t. j. bogata buržoazija in desno liberalni del birokracije in inteligence, in v dunajskem ter krómeřiškem parlamentu se nemški poslanci ločijo v levico in v center, ki podpira vlado proti Madžarom in dunajski oktobrski revoluciji. Nemška levica vidi v bistvu svoj končni cilj v nemški republiki na vsem ozemlju Nemške zveze, zato v bistvu ne priznava nacionalne eksistence Čehov in Slovencev ter pride v konflikt z njimi. Favoriziranje nemščine v Avstriji pa seveda ni nastalo šele z revolucijo leta 1848 in z nemško levico, ampak ustreza vsej tradiciji stare Avstrije. Kar se tiče razmerja do Frankfurtu, je bilo že omenjeno, da je izdala 15. aprila 1848 tudi avstrijska vlada navodilo, da se izvedejo volitve v frankfurtski parlament v vseh avstrijskih deželah, ki so spadale k Nemški zvezi. V tedanji revolucionarni situaciji seveda avstrijska vlada ni mogla ravnati drugače. Vendar pa ta gesta v določenem smislu ustreza tradicijam avstrijske politike; ko je še obstajalo staro rimsko-nemško cesarstvo, je bil cesar

⁸⁵ P. H. (= Peter Hicinger), Ein Wort der Verständigung, Illyrisches Blatt, 3. VI. 1848, št. 45 (konec članka); P. H. (= Peter Hicinger), Einige Fragen, prav tam, 19. VI. 1848, št. 49; J. Bleiweis, Erwiederung des slovenischen Vereines, prav tam, 27. VI. 1848, št. 52; Peter Hitzinger, Offenes Schreiben, Besondere Beilage II. zur Laibacher Zeitung vom 4. Juli 1848.

⁸⁶ Fr. Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca, ZMS VII, Lj. 1905, str. 27.

⁸⁷ Fr. Ilešič, O slovensko-hrvatski zajednici 1848/49, ZMS XI, Lj. 1909, str. 289.

sicer voljen, vendar se je pa od 1440 do 1806 zgodilo samo enkrat, da ni bil izvoljen habsburški kandidat, vsi so pa vedeli, da pomeni taka izvolitev vojno; od 1815 ima Avstrija predsedstvo Nemške zveze v Frankfurtu; ko zmaga reakcija nad revolucijo, se postavi avstrijska vlada konec 1848 in v začetku 1849 na velikonemško stališče, t. j. na stališče priključitve vse Avstrije Nemčiji in s tem avstrijske hegemonije v Nemčiji, in zastopa to politiko toliko časa, dokler Bismarck z vojno leta 1866 ne izloči Avstrije iz Nemčije. Če vse to upoštevamo, razumemo, da tudi v aprilu 1848 avstrijska vlada ni hotela biti izločena iz Nemčije in da se je z vsem svojim aparatom zavzela za izvedbo volitev v Frankfurt; seveda se je pa skupaj s konservativnimi in desnoliberalnimi krogi zavzemala za to, da bi bili izvoljeni poslanci njenega zaupanja, ki bi zastopali stališče zveze držav (Staatenbund), t. j. kar najmanjšega odstopanja od suverenih pravic avstrijske države, medtem ko se je levica zavzemala za zvezno državo (Bundesstaat), ki bi bila bolj enotna, ker pač ni bila več interesirana na obstoju Avstrije.⁸⁸ — Jasno je, da je moralo slovensko politično gibanje naleteti na slovenskem ozemlju samem predvsem na odpor Nemcev; pri tem pa nastane vprašanje, ali gre pri tem za Nemce, ki so pristaši nazorov in ciljev dunajskih demokratov, ali pa za konservativne kroge, ki so se zbirali prej in se zbirajo še zdaj okrog predstavnikov avstrijske oblasti, čeprav so se ti krogi v času revolucije nekoliko liberalno prepleškali. Samo dejstvo, da v slovenskih krajih ne gre za velika mestna središča, ki bi bila oporišča demokratičnih gibanj, in še bolj dejstvo, da Nemce v slovenskih krajih predstavljajo v glavnem višji socialni razredi, bi govorilo za drugo alternativo; odgovoriti je pa mogoče seveda šele na podlagi konkretnega raziskavanja. Vprašanje je bilo čisto zavestno postavljeno doslej le za Koroško in sicer v trenutno še ne objavljeni disertaciji J. Pleterskega; pri tem je treba upoštevati, da ima le del Koroške večino slovenskega prebivalstva in nemške višje socialne razrede, medtem ko so v drugem, večjem delu dežele vsi socialni razredi nemški.⁸⁹ Avtor je prišel do rezultata, da na Koroškem prevladuje v dobi revolucije desni liberalizem večine meščanstva in malomeščanstva, ki je sicer za zedinjenje Nemčije, vendar pa le v soglasju z interesi Avstrije in njene dinastije; ta tabor, ki je na oblasti, je proti dunajski oktobrski revoluciji, prav tako pa tudi proti Zedinjeni Sloveniji; tako imenovani radikalni demokrati, ki simpatizirajo z dunajsko oktobrsko revolucijo, so v manjšini; kar se pa tiče slovenskega političnega gibanja, ne more biti govora o njegovem neoviranem razvoju, posvetna in cerkvena oblast nastopa proti njemu s pritiskom, med drugim tudi s policijskimi persekucijami. Za druge pokrajine moremo marsikaj sklepati že iz dejstva, da je po marčni revoluciji odšlo na dopust ali na druga mesta le nekaj najbolj osovražanih uradnikov, sicer je pa ostala eksekutiva v starih rokah. Celotni značaj prevladujoče smeri agitacije za frankfurtske volitve spomladi 1848 razodevajo dejstva, da se večina avtorjev zavzema za državno zvezo (Staatenbund) in ne zvezno državo (Bun-

⁸⁸ Podrobneje govorim o tem in navajam tudi glavno literaturo v knjigi Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Lj. 1962.

⁸⁹ J. Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem (disertacija bo izšla kot posebna knjiga pri Slovenski matici l. 1965).

desstaat) in da uporablja desnoliberalne argumente, razen tega pa tudi biografski podatki o njihovih stališčih med revolucijo. V Trstu je centralna oseba te agitacije ustanovitelj Avstrijskega Lloydja Bruck, poznejši avstrijski trgovinski minister.⁹⁰ Na Kranjskem izhajajo glavne polemike proti slovenski agitaciji, ki sem jih že omenil, izrazito z desnoliberalnih stališč in njihovi avtorji se zbirajo okrog ljubljanskega gubernija.⁹¹ Izjema je bil le v določeni meri Anton Auersperg-Anastasius Grün, ki je — ne v prvi, pač pa v drugi polemiki z dunajsko Slovenijo — izrazil misel, da bo Avstrija propadla in da se bo formirala Nemčija na vsem ozemlju Nemške zveze; a tudi Antona Auersperga je kmalu oplašil radikalizem v Frankfurtu, v jeseni 1848 je on že nasprotnik dunajske oktobrske revolucije in Madžarov in odslej ostane vse življenje desen liberalec.⁹² Nekaka bela vrana je bil Anton Laschan, izvoljen v novomeškem okraju z glasovi 8 volilnih mož (od 147, kolikor bi jih moralo biti izvoljenih, oz. 97, kolikor je bilo izvoljenih), ki pozneje na poziv avstrijske vlade ni hotel zapustiti Frankfurta, češ da ga morejo odpoklicati le njegovi volilci; nato je bil odpuščen, potem po zopet milostno sprejet v državno službo.⁹³ Več simpatij za dunajsko oktobrsko revolucijo je bilo med nemškimi meščani v štajerskih mestih, zlasti v Mariboru.⁹⁴ Od vseh v slovenskih in deloma slovenskih volilnih okrajih izvoljenih poslancev so se v Frankfurtu pridružili levici le trije, od teh je pa bil eden iz Dunaja (Gritzner) in dva iz Gradca (Pattai in Mareck), razen tega je bil pa eden od njih izvoljen v na pol nemškem šentandraškem, drugi v več kakor na pol nemškem glinškem in le tretji v slovenskem sevniškem okraju.⁹⁵ Kar se pa tiče stališča oblasti, je bila sicer izdana direktiva, da naj se v primeru »panslavističnih demonstracij«, ki bi onemogočile volitve, to samo protokolira in ne sili dalje, vendar pa ne more biti dvoma o tem, da so bile oblasti za volitve in sicer ne samo preko vplivanja na javno mnenje, npr. preko ljubljanskih listov Laibacher Zeitung in Illyrisches Blatt, ki sta do konca maja 1848 odločno profrankfurtska in nasprotna slovenski agitaciji proti Frankfurtu, ampak tudi z direktnim vplivanjem na volitve; ob prihodu deputacije dunajskih Slovencev maja 1848 so oblasti zelo nervozne, enemu študentu groze, da ga bodo vtaknili v vojsko, in enega celo aretirajo.⁹⁶ Vse to ni važno samo za zgodovino revolucije 1848—49, ampak tudi za poznejšo dobo; mislim, da izhaja nemškoliberalna stranka, ki je bila po letu 1860 na Slovenskem glavni nasprotnik slovenske stranke in se je opirala na nemško birokracijo, nemško meščanstvo, pa tudi na večino bivših fev-

⁹⁰ Za Bruckovo desnoliberalno stališče prim. V. Melik, Frankfurtske volitve..., n. o. m., str. 115.

⁹¹ Prim. avtorje in tekste, omenjene v op. 28; za zvezo letaka Krajnc Krajncam z ljubljanskim gubernijem J. Mal, Zgodovina..., str. 784.

⁹² Prim. letaka An meine slovenischen Brüder, Ljubljana 1848, in Antwort auf das Offene Sendschreiben des Vereines »Slovenja« in Wien, Graz 1848; za poznejše stališče Anastasius Grüns Werke, I—VI, izd. E. Castle, s. a., in A. A. 's Politische Reden und Schriften, izd. St. Hock, Wien 1906.

⁹³ V. Melik, n. o. m., str. 91, 107, 112—113.

⁹⁴ Prim. npr. J. Mal, Zgodovina..., str. 678.

⁹⁵ V. Melik, n. o. m., str. 112.

⁹⁶ Prim. J. Mal, Zgodovina..., str. 672, 730—32, 734; isti, Ljubljana in letò 1848, n. o. m., str. 119 sl.; V. Melik, n. o. m., str. 83 sl., 85—86, 102, 115, 127.

dalcev, kakor dokazujejo rezultati volitev v kuriji veleposestva, v glavnem prav iz teh krogov, ki so bili desnoliberalni ali se vsaj tedaj tako prepleškali, ne pa iz krogov simpatizerjev dunajske demokracije iz leta 1848.⁹⁷

Če se pa vrnemo v leto 1848, nam tako stališče oblasti pojasni marsikaj tudi za orientacijo posameznih struj pri Slovencih. Celotni birokratski aparat je za izvedbo volitev v Frankfurt, na eni strani zato, ker glasi tako direktiva vlade na Dunaju, ki jo je bil ta aparat vedno navajen poslušati, na drugi strani se pa čuti birokracija ogroženo v svoji eksistenci zaradi zahtev po Zedinjeni Sloveniji, po uvedbi slovenščine v urade in po odstranitvi uradnikov, ki ne znajo slovenščine. Okrog te birokracije se pa zbirajo ljudje, ki so bili že prej navajeni slediti njenim direktivam; sem spadajo vrhovi cerkvene hierarhije in ves tisti del duhovščine, ki jim sledi, saj je bila predmarčna doba v Avstriji doba jožefinizma; sem spadajo tudi konservativni Slovenci, ki so sicer že prej delali za slovenstvo na kulturnem področju, niso pa imeli nikakega slovenskega političnega programa. Zato je razumljivo, da se je tem direktivam v prvem času prilagodil tudi Bleiweis, navajen oportunitizma iz časa uredništva v predmarčni dobi, čeprav zastopa nekaj manjših slovenskih zahtev; Slomšek zastopa že omenjeno mnenje, da naj duhovniki prepuščajo pridiganje o političnih zadevah političnim predstojnikom; tudi Hicinger je za frankfurtske volitve, čeprav ga motita strah za slovensko narodnost in dejstvo, da se za Frankfurt zavzemajo tudi nemški radikalci. Na drugi strani je pa slovenska liberalna struja. Ta struja si predstavlja Zedinjeno Slovenijo v okviru Avstrije in mislim, da je bil ta avstroslavizem pri njej, podobno kakor pri sorodnih strujah pri Čehih in Hrvatih ter Srbih, tedaj mišljen iskeno.⁹⁸ Vendar je pa jasno, da je bila Avstrija, kakršno si je ta struja predstavljala, bistveno drugačna od Avstrije, kakršna je bila dotlej in tudi odtlej, ne more pa biti tudi nobenega dvoma o tem, da je ta struja vedela, da je njeno stališče o ločitvi Avstrije od Nemške zveze in o bojkotu volitev v Frankfurt v nasprotju s stališčem tedanje avstrijske vlade in da prihaja zaradi njene agitacije za bojkot frankfurtskih volitev na terenu do konfliktov s predstavniki avstrijskih oblasti. Zato mislim, da so mogli gesla o avtonomni Sloveniji s slovenskim uradnim in učnim jezikom, o ločitvi od Nemške zveze in o bojkotu volitev v Frankfurt v tej situaciji zastopati le ljudje precejšnje liberalne miselnosti in da so nesmiselne trditve, da bi bila ta gesla povezana s kakim avstrijskim legitimizmom.

⁹⁷ Mislim, da Prijatelj nima prav, ko označuje Dežmana, ki je bil poleg Auersperga v šestdesetih letih vodilna osebnost nemškoliberalne stranke na Kranjskem, kot pristaša meščanskodemokratskih idej leta 1848 (Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, II, str. 75—76); D. Kermavner označuje Dežmana za liberalca, ne pa demokrata, in opozarja, da nemški liberalizem ni bil demokratičen (prav tam, II, str. 544—45, 558).

⁹⁸ Anton Auersperg misli že v drugi polemiki z dunajsko Slovenijo, datirani 6. maja 1848, da je to povezovanje Slovenije z Avstrijo začasno: »Möge Slovenia noch eine Weile an dem Arme ihrer älteren Schwester Austria wandeln, dieser Leitung darf sie sich nicht schämen, sie ist zwar keine Minderbegabte, aber doch die Jüngere. Wenn sie einst die Tage ihrer vollständigen Reife erreicht hat, dann wird auch die Trennung natürlich und darum minder schmerzhaft seyn.« V uvodu k Volkslieder aus Krain označuje 1849 slovenske težnje kot »die neu erwachten Ideen politisch-nationaler Staatenbildungen«.

V poletju in jeseni 1848 se je položaj nekoliko spremenil. Konflikt med Madžari na eni, Hrvati in Srbi na drugi strani je postajal vedno bolj oster. Avstrijski dvor in avstrijska vlada sta pod vtisom vojaških zmag reakcije v Galiciji, v Pragi in v Italiji od konca junija prenehala popuščati Madžarom in začela delati na tem, da bi zmanjšala kompetence Ogrske, kateri je bilo aprila 1848 dejansko priznано, da je le še v personalni uniji z Avstrijo; vse to je vedlo do preloma z Ogrsko konec septembra oz. v začetku oktobra 1848. Na strani Madžarov so nemška levica dunajskega parlamenta in dunajski demokrati, kar je končno vedlo do dunajske oktobrske revolucije, medtem ko so vsi Čehi odločno proti Madžarom in potem tudi proti dunajski oktobrski revoluciji. Vse to je vplivalo tudi na položaj na Slovenskem. Stališče pod vladnim vplivom stoječega tiska do slovenskega gibanja se je vsaj ponekod ublažilo, tako da objavlja npr. ljubljanski *Illyrisches Blatt* od konca maja tudi članke, napisane s slovenskega stališča. Ne more biti dvoma o tem, da je generalna linija slovenske liberalne struje, ki dobi svoje glasilo v listu »Slovenija«, prav tako kakor linija čeških liberalcev in radikalcev ter linija hrvatskega gibanja vključno s hrvatsko levico, nasprotna stališču Madžarov in Frankfurta, čeprav se v tem slovenskem gibanju oglašajo tudi glasovi, ki pripuščajo možnost, da se avstrijski Nemci priključijo Frankfurtu, a samo z nemškim etničnim ozemljem, in da se tudi Madžari osamosvoje, a samo s svojim etničnim ozemljem.⁹⁹ Ne more biti tudi dvoma o tem, da generalna linija slovenske liberalne struje in lista »Slovenija«, podobno kakor vse že omenjene struje pri drugih slovanskih narodih, nastopa proti dunajski oktobrski revoluciji. Značilno pa je, da v tej situaciji slovenski konservativci opuščajo svoje pomisleke in se pridružujejo v določeni meri stališčem, ki jih zastopajo liberalci. Bleiweis je objavil v Novicah 17. maja 1848, torej 12 dni po frankfurtskih volitvah, članek Koseskega »Moje misli«, kjer Koseski zastopa stališče, da nimamo v Frankfurtu kaj opraviti; Bleiweis pojasnjuje, da je dobil članek 8. maja, t. j. 3 dni po volitvah, se pa s člankom strinja in odslej res ni več v Novicah nobenih člankov, ki bi bili za Frankfurt; značilno je tudi, da je bil Koseski razburjen, ko je postalo ljubljansko Slovensko društvo 6. junija 1848 literarno in ne več politično.¹⁰⁰ Videli smo tudi že, da se Bleiweis v juniju ni več strinjal s stališčem Hicingerja. Ko je Hicinger napisal za Novice dva članka o uvajanju slovenščine v šole in urade in ga je skrbelo, kakšen bo uradni jezik za Nemce in Italijane v Sloveniji, mu je v Novicah zelo odločno odgovoril Janez Bučar, da so tujci na slovenski zemlji gostje, ki se naj nauče naš jezik ali pa dobe prevajalce, moremo jim pa dati prevajalce tudi mi in jim dati pravico učiti se v šolah svoj jezik poleg našega, čeprav oni v časih nekdanje sužnosti niso tako delali z nami; Hicingerja v odgovoru moti, da se govori

⁹⁹ Prim. J. Krajnc, Slavjansko-nemške razmere, Slovenija št. 3, 11. VII. 1848 (okrajšan prevod članka *Die slavisch-deutschen Verhältnisse* iz *Allgemeine Slavische Zeitung* in priloge k *Gratzer Zeitung*). — Za trditve o stališču drugih avstrijskih Slovanov in splošni situaciji prim. knjigo Nacionalni problemi v habsburški monarhiji in tam navedeno literaturo.

¹⁰⁰ Prim. I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina I, str. 42, in Fr. Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca, ZMS VII, Lj. 1905, str. 163 (z navedbo objave vira).

o tujcih, ko smo vendar pod istim cesarjem, in da se govori tako mogočno proti drugim narodom, treba je iti počasi, ker se še ne ve, kaj bo; značilno je pa, da se Bleiweis v uredniški opombi k temu zadnjemu članku ne strinja s Hicingerjem, ker se je treba boriti in biti odločen proti nasprotnikom, ki so ostri, čeprav se seveda izjavlja za cesarja in za vero.¹⁰¹ V Novicah 27. IX. 1848 se pa Bleiweis čisto jasno izjavi za Zedinjeno Slovenijo. Tudi Hicinger (Podlipski) se v članku O razmeri med Slovenci in Iliri v Sloveniji 1. XII. 1848 izjavi za Zedinjeno Slovenijo, potem je pa treba razmisliti o združitvi, ne pa o stopitvi z drugimi Jugoslovani. Celo Slomšek piše 2. junija 1848: »Ali se bomo Nemcov alj Slovincov deržali? Le Slovincov, kar je prav. Nemci nam žugajo materno kerv popiti, nas pa tudi ob sveto vero pripraviti.« Ko tako pove, kakšen pomen ima pri tej njegovi odločitvi strah pred nemškimi radikalci, pa vendar še v istem pismu svari pred študenti, ki se bodo vrnil domov iz Dunaja in Gradca (»Cele okoljce bojo okužili.«).¹⁰² Seveda pa to zблиževanje zaradi skupnih nasprotnikov ni zbrisalo razlik v stališčih; ko se je v ljubljanskem Slovenskem društvu novembra 1848 govorilo o § 2 in 3 načrta frankfurtske ustave, ki sta predvidevala za odnos med deželami Nemške zveze in drugimi deželami samo možnost personalne unije, je hotel dr. Bleiweis protestirati s stališča historičnega, dr. Martinak pa s stališča naravnega, narodnega prava.¹⁰³

Ne manjka torej dokazov, da je treba v slovenskem političnem gibanju leta 1848 razlikovati več smeri, konservativce in liberalce. Med konservativci je imel dr. Bleiweis vpliv kot urednik Novic in od 6. junija 1848 tudi kot predsednik ljubljanskega Slovenskega društva; kak večji Bleiweisov vpliv bi bilo treba pa šele dokazati. V tem letu se začno tudi cerkvena prizadevanja vplivati na javno mnenje preko periodičnega tiska; julija 1848 začne izhajati v Ljubljani Slovenski cerkveni časopis dr. J. Zl. Pogačarja, ki ga z novim letom 1849 nadomesti Zgodnja danica Luke Jerana, izrazit klerikalen list; upoštevati je pa treba tudi v nemščini v Ljubljani izhajajočo Pogačarjevo Laibacher Kirchenzeitung in Theologische Zeitschrift. Na drugi strani pa mislim, da že doslej navedeni podatki o slovenskih liberalcih, njihovih programih in vplivih ne upravičujejo Prijateljeve, v soglasju z njegovo koncepcijo vse dobe postavljene teze, da moremo v letu 1848 govoriti le o sporadičnih početnih svobodomiselnih težnjah in o tem, da je tedaj slovenske mladina simpatizirala s svobodomiselnim duhom časa, da je pa potem popolnoma prevladala konservativna smer in da je šele mlajša generacija, ki je bila leta 1848 še v šolah, pozneje začela z borbo za naprednejša načela.¹⁰⁴ Proti tej tezi pa govori predvsem dejstvo, da pripada liberalni smeri glavni slovenski politični list v dobi revolucije »Slovenija«, ki začne izhajati 4. VII. 1848. Prijatelj označuje Slovenijo na enem mestu kot organ svobodoljubnejše in

¹⁰¹ Novice št. 24, 14. VI. 1848; št. 31, 2. VIII. 1848; št. 33 in 34, 16. VIII. in 23. VIII. 1848; št. 36, 6. IX. 1848.

¹⁰² AZN, I, str. 108.

¹⁰³ J. Apih, Slovenci in 1848. leto, str. 210—211.

¹⁰⁴ Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, I, str. 9; III, str. 11, 230.

radikalnejše mladine, na drugem mestu pa kot katoliško liberalen list v skladu z glavnimi duhovniškimi sotrudniki; to je seveda v soglasju s Prijateljovo tezo, da je bilo tedaj le prav malo slovenskih zavednih laičnih inteligentov in meščanov liberalne smeri, kar pa ne ustreza popolnoma sliki sestava sodelavcev Slovenije in slovenskih pristašev liberalne smeri.¹⁰⁵ Značilno je, da njenega urednika v prvih 14 mesecih njenega obstoja Mateja Cigaleta (1819—1889) sicer dobri članek v Slovenskem biografskem leksikonu označuje le kot pravnika in jezikoslovca, ki je ustvaril slovenski pravniški jezik in ga usposobil za uradovanje ter si pridobil neveljivih zaslug za slovenski jezik, ne govori pa o njem kot politiku in misli, da je postal uvodničar Slovenije le kot dober poznavalec slovensčine; seveda je tega krivo stanje, v katerem je naše raziskovanje slovenske politične zgodovine.¹⁰⁶ V resnici izraža Slovenija vsa že omenjena stališča slovenske liberalne smeri; o verskih vprašanjih ne piše do oktobra ničesar, tedaj nekaj popušča konservativcem pač zaradi konstelacije, ki je nastala ob dunajski revoluciji; urednik si mora seveda mnogo pomagati s prevodi, značilno je pa, da izbira pri tem skoraj izključno iz slovanskih listov liberalnih in radikalnih smeri; o smeri lista od oktobra 1848 dalje bo treba govoriti še posebej. Seveda si obeh smeri pri Slovencih ne smemo predstavljati kot dveh organizacijsko in po osebni pripadnosti ostro ločenih taborov; takih taborov, ki bi tudi pri volitvah nastopala drug proti drugemu, v slovenski politični zgodovini ni bilo do leta 1873. Liberalci hočejo sodelovati s konservativci in jih pridobiti za svoj nacionalni program; vprašanj svetovnega nazora, ki bi jih ločila, navadno ne omenjajo. Ostane še vprašanje, kakšno je bilo razmerje moči in vpliva obeh smeri in koliko moremo govoriti o konservativnem vodstvu slovenskega narodnega gibanja v revoluciji 1848/49. Na podlagi samih programov, društev in listov bi na to tezo ne mogli odgovoriti pozitivno. Odgovor otežkoča tudi že omenjeno dejstvo, da sta imeli v poletju in v jeseni 1848 konservativna in liberalna struja precej enako stališče v glavnih aktualnih vprašanjih in da je bilo stališče obeh struj do dunajske oktobrske revolucije negativno, podobno kakor je bilo negativno tudi stališče vseh struj, tudi liberalnih in radikalnih, pri Čehih in Slovakah, pri Hrvatih in Srbih. Ostane še ocena na podlagi rezultatov volitev in stališč izvoljenih poslancev, pri čemer pridejo za to vprašanje v situaciji leta 1848 v poštev le volitve v dunajski parlament in vanj izvoljeni poslanci. Tu pa moramo upoštevati že omenjeno dejstvo, da v letu 1848 sicer že obstoje politični listi in društva z opredeljenimi političnimi programi, ki pa vsi skupaj vendar še ne obvladujejo volilnega boja in postavljanja kandidatur, tako da odločajo pri kandidaturah tudi čisto osebni in lokalni motivi, da se isti volilci pri različnih volitvah odločajo za kandidate čisto različnih smeri in da je mogoče celo stališče poslancev včasih kvečjemu približno opredeliti na podlagi njihovih govorov in glasovanj. Če vse to upoštevamo, je pa pri volitvah 1848 za naše vprašanje najbolj zanimivo dejstvo, da pri pravo-
litvah kmetje, ki tvorijo ogromno večino volilcev, skoraj nikjer niso

¹⁰⁵ Prav tam, I, str. 59, 176 in drugod; prim. tudi I. Prijatelj, Duševni profili ..., Lj. 1935, str. 154—155.

¹⁰⁶ SBL, I, str. 78—79.

izvolili za volilne može duhovnikov, čeprav so se ti za te funkcije pote govali, medtem ko so bili v poznejših desetletjih v slovenskih krajih na vasi duhovniki skoraj redno izvoljeni za volilne može; med kmetom in duhovščino stoji pač v letu 1848 nerešeno vprašanje zemljiške odveze, zato kmet duhovščini v političnih vprašanjih ne zaupa.¹⁰⁷ Iz istega razloga se pri volitvah poslancev uveljavi načelo, da so izvoljeni laični inteligenti ali pa kmetje, nikakor pa ne fevdalci ali pa duhovniki, ki morejo imeti v vprašanju zemljiške odveze kmetom nasprotno interese. Kakor že ome njeno, je bila med poslanci, izvoljenimi na slovenskem ozemlju, približno polovica takih, ki jih moremo po njihovem nastopanju šteti med izrazite Slovence (dr. F. Miklošič, dr. J. Krajnc, A. Dominkuš, dr. M. Kavčič, M. Ambrož, V. Štercin, A. Černe, J. Doljak, A. Gorjup), drugi so bili veči noma kmetje ali uradniki brez izrazite narodne orientacije, le malo je bilo pa izrazitih nasprotnikov slovenske orientacije; to dokazuje seveda, da se še ni dokončal proces politične opredelitve in da je tudi slovenska politična orientacija zajela šele del Slovencev. Kar se tiče znanja po slancev, ki so se šteli za Slovence, je zanimivo mnenje Fr. Šukljeta iz l. 1926, da je bilo to morda najboljše slovensko parlamentarno zastopstvo; posebej naj opozorim na dr. J. Krajnca (1821—1875), ki ga pozna vsa starejša in srednja generacija pravnikov kot avtorja sistema civilnega prava, skoraj noben jurist pa ne ve, da je bil 1848 slovenski politik in pozneje predaval civilno pravo v Gradcu v slovenščini.¹⁰⁸ Kar se pa tiče njihove liberalne ali konservativne orientacije, bi bilo to potrebno študi rati pri vsakem od njih posebej in se bo treba nekaterih vprašanj še do takniti; nekateri med njimi simpatizirajo z levico, drugi so bolj desnoliberalni, izrazit konservativec je pa samo J. Doljak, ki je zato predčasno odložil mandat, kar vse ne govori za tezo o konservativnem vodstvu tedar nje slovenske politike.

Za kmetско prebivalstvo, ki je tedaj ogromna večina vseh Slovencev, je seveda osnovno vprašanje, ki ga zanima, vprašanje odprave fevdalnega sistema; to je razumljivo in to nam dokazujejo tudi sodobni viri. Kar se tiče odnosov med kmečkim gibanjem za revolucionarno rešitev vprašanja zemljiške odveze in med slovenskim nacionalnim gibanjem, velja v sploš nem, da sta to dve paralelni gibanji, ki se pa nista zlili v enoten tok z enotno vsebino; iz tega se sklepa, da je prav zaradi tega slovensko nacio nalno gibanje zajelo primeroma ozke kroge in ni dobilo tiste dinamike, kakor bi jo imelo, če bi bil njegov program formuliran tako, da bi kmet videl v njem uresničenje svojih socialnih teženj.¹⁰⁹ Ta teza se mi zdi v osnovi pravilna, čeprav še niso izčrpani vsi viri in bodo nove monografije verjetno ugotovile še neznane nianse. Tu nas zanima vprašanje, koliko

¹⁰⁷ V. Melik, Frankfurtske volitve..., n. o. m., str. 87—88.

¹⁰⁸ Fr. Šuklje, Iz mojih spominov, I, Lj. 1926, str. 8; za Krajnca J. Polec, SBL, I, str. 547—550; za vse ostalo J. Apih, n. d., str. 147 sl.

¹⁰⁹ To tezo je prvi javno in izrazito formuliral E. Kardelj-Sperans v prvi izdaji svojega Razvoja slovenskega narodnega vprašanja, Lj. 1939, str. 79, 128; ista teza v drugi izdaji, Lj. 1957, str. 217 sl.; v monografiji je podrobno izvedel to tezo B. Grafenauer, Slovenski kmet v letu 1848, ZČ II—III, 1948—1949.

se tudi v tem oziru pojavljajo razlike med konservativno in liberalno smerjo pri tedanjih Slovencih. Kar se tiče konservativcev, se mi zdi jasno, da oni pred marčno revolucijo 1848 sploh niso bili za odpravo fevdalnega sistema, tudi ne proti odškodnini, prav tako kakor niso bili za odpravo absolutizma. Taki nazori niso prenehali obstajati tudi po marčni revoluciji in tako npr. Slomšek v svojem pastirskem pismu 2. aprila 1848 sicer predvideva, da bo prišlo do nekih sprememb, vendar pa najostreje obsoja vsako kmetško gibanje in punit in ne uvideva niti historične relativnosti niti nujnosti odprave fevdalnega sistema. Dr. Bleiweis seveda tudi v tem vprašanju v skladu z uradno linijo ostro obsoja vse kmetške nemire, stoji na stališču, da morajo kmetje izpolnjevati naprej svoje obveznosti do zemljiških gospodov do nove zakonodajne ureditve, obenem pa vendar v institucijah, ki v njih sodeluje, v soglasju z uradnimi navodili soglašajo s tem, da je treba fevdalni sistem odpraviti, vendar pa proti odškodnini. Zanima nas pa stališče liberalnih Slovencev, ki so, kakor smo videli, v resnici formulirali slovenski nacionalni program. Tu mislim, da je ne-utemeljeno naziranje, da bi se kdo med njimi zavzemal za to, da se fevdalni sistem ohrani. Pri Matiji Majarju smo videli, da je v letaku »Le sem Slovenci!...« svetoval voliti poslance, ki ljubijo »Slovence, slovenšino in kmetiški stan«, v že omenjenem letaku »Kaj Slovenci terjamo?« pa navaja po zagrebških »Narodna zahtijevanja« zahtevo, »da se desetine in rabote odkupijo«; razlaga mesta v njegovem letaku »Kako dalječ pa seže nova svoboda, ki smo jo ravno dobili?« v smislu, da se je zavzemal za ohranitev fevdalnih obveznosti, sloni po mojem mnenju na napačni interpretaciji tega teksta.¹¹⁰ Prav tako za znano protifrankfurtsko parolo, da bodo kmetje in Slovenci morali dovolj plačevati (davkov) za svojega cesarja (Avstrijo) in da jim ni treba plačevati še v Frankfurt, ki se pojavlja tudi v »Sloveniji« 11. VIII. 1848, ne smemo trditi, da je bila to demagoška fraza ljudi, ki so se zavzemali za nadaljnje plačevanje dajatev kmetov,¹¹¹ saj ni nobenih dokazov za to, da bi se »Slovenija« zavzemala za ohranitev fevdalnega sistema. Kljub temu je pa res, da so bila velika gibanja slovenskih kmetov v letu 1848 spontana in niti najmanj ne vodena od predstavnikov slovenskega nacionalnega programa, medtem ko se na drugi strani publikacije nacionalnega gibanja omejujejo navadno le na nacionalne zahteve in ne omenjajo drugih vprašanj; znano je celo, da so bili agitatorji za nacionalni program presenečeni, ko so kmetje hoteli govoriti samo o odpravi fevdalnega sistema, in da so predstavniki oblasti

¹¹⁰ Kakor omenjam že v op. 54, gre tu za Majarjevo prireditev Castellijevega teksta, ki se nahaja v Ljubljani v NUK v Auerspergovem arhivu, medtem ko Majarjevega teksta doslej nisem mogel najti. Majarjev tekst je imel v rokah J. Apih in citira iz njega z razlago v smislu, da se zavzema Majar za ohranitev fevdalnih obveznosti (Slovenci in 1848 leto, str. 59); po Apihu sta povzela to razlago Sperans (o. d., 1. izd., str. 117, in 2. izd., str. 204) in B. Grafenauer (Slovenski kmet v letu 1848, n. o. m., str. 25). Castellijev tekst, ki se nanj Majar vsaj na mestu, ki ga citira Apih, tesno naslanja, pa govori izključno o obveznostih kmeta do države in z nobeno besedo ne omenja zemljiških gospodov.

¹¹¹ V. Melik, Frankfurtske volitve..., n. o. m., str. 125.

sodili, da nacionalna agitacija ne bo dosegla posebnih uspehov, ker se kmetje zanimajo samo za svoje zahteve.¹¹² Dejstvo, da se slovenski nacionalni programi omejujejo na nacionalne zahteve, seveda ne dokazuje, da bi jim bila vprašanja fevdalnega sistema, ustave itd. indiferentna; bolj naravna je razlaga, da so se omejevali na specifične slovenske zahteve, medtem ko so se jim zdela vsa druga vprašanja splošnega značaja. Kdor bi se zavedal, kakšna mobilizacijska sila je v tem, da se prikaže nacionalni nasprotnik tudi kot socialni nasprotnik, bi seveda postopal drugače. Tu gre za splošni problem odnosa srednjeevropskega liberalizma do kmeta v revoluciji 1848, ki je pa dobil pri Slovencih še poseben, nacionalni značaj. Vendar pa obstoje tudi tu nianse, ki jih ni zanemariti. V Slovenskih goricah in v Prlekiji, kjer je imelo slovensko narodno gibanje masovno podporo kakor pač nikjer drugod, je pri tem vplivalo prav dejstvo, da so graščaki agitirali za Frankfurt.¹¹³

Dejstvo, da je bil na Hrvaškem (kakor na Ogrskem) fevdalni sistem odpravljen že aprila 1848, je naredilo velik vtis na kmete na Štajerskem in Dolenjskem. Pri seji kranjskega deželnega zbora 19. VI. 1848 je radikalne zahteve v korist kmetov podpirala poleg kmečke tudi dijaška publika, ki v Ljubljani pač ni bila indiferentna v nacionalnem oziru; branil jih pa je in si s tem pridobil pri kmetih veliko popularnost tudi Ambrož, ki je tedaj nastopal tudi za pravice slovenskega jezika, že za zborovanje Slovenskega društva 13. maja pa pripravil govor proti Frankfurtu, objavljen v Sloveniji 21. VII. 1848; z ozirom na to bi bilo potrebno ugotoviti, ali je on prej sploh pristal na to, da kandidira pri frankfurtskih volitvah, kjer je bilo zanj oddanih nekaj glasov.¹¹⁴ Mogoče je, da je pri agitaciji slovenskih dunajskih in graških študentov prišlo do sporazumevanja med med njimi in kmeti tudi v vprašanjih, ki so predvsem zanimala kmete.¹¹⁵ Zelo verjetno je, da so kmetje hoteli vedeti, kakšno mnenje imajo o tem kandidatu, ki so jih potem volili za poslance v dunajski parlament. Kar se tiče razprave o zemljiški odvezi v parlamentu, je tu ni mogoče analizirati, poudarim naj pa, da je usmerjenost večine poslancev iz slovenskih krajev levičarska, med njimi tudi nekaterih poslancev, ki zagovarjajo nacionalne zahteve; Černe je med redkimi poslanci, ki so proti vsaki odškodnini zemljiškim gospodom; večina poslancev iz slovenskih krajev je glasovala proti določbam, za katere obveznosti naj se plača odškodnina, ker so se jim zdele preveč popustljive do fevdalcev; večina je bila za to, da naj plača odškodnino država; večina je proti temu, da bi se zakon predložil v sank-

¹¹² Postojnski okrožni glavar misli, da se bodo kmetje vneli za samostojno Slovenijo, če se bodo prepričali, da imajo od tega materialne koristi; zaenkrat ima pa ta agitacija pristaše le v mestih in med srednjimi in izobraženimi sloji (J. Mal, Ljubljana in leto 1848, GMS XIV, 1933, str. 121).

¹¹³ Fr. Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca, ZMS VII, 1905, str. 64 (Vogrinovo pismo 12. V. 1848); V. Melik, n. o. m., str. 125.

¹¹⁴ Za kranjski deželni zbor 19. VI. 1848 B. Grafenauer, n. o. m., 39—41.

¹¹⁵ Dokazano je to za jurista Jermana, ki je s svojimi obljubami kmetom glede tlake, desetine in drugih dajatev gospostvom na shodu v Šentjerneju na Dolenjskem razburil kostanjeviško gospostvo (J. Mal, Ljubljana in leto 1848, GMS XIV, 1933, str. 121).

cijo vladarju, in hoče, da bi ga proglasil sam parlament; med to večino srečujemo tudi npr. Ambroža, Kavčiča in Krajncu.¹¹⁶

Poznejši znameniti jurist Krajnc, poleg dr. Kavčiča glavni zagovornik Zedinjene Slovenije v ustavnem odboru parlamenta, je obvestil 8. IX. 1848, na dan po razglasitvi zakona, svoje volivce o tem z letakom, ki ima informativno vsebino, vendar pa obljublja, da bo še naprej zastopal interese kmetov, in označuje ta zakon kot najlepši in najkoristnejši, odkar obstoji avstrijsko cesarstvo; letak je prekrizal načrte dekana Ureka v Škalah, ki je zbiral med kmeti podpise za stari red; proti Krajncu pa pride do gonje; še 1854 zbira okrajni glavar obtožno gradivo proti njemu in 1855 propade kot kandidat za advokaturu v Celju.¹¹⁷ Na drugi strani je pa goriški konservativni poslanec Doljak podal ostavko, ker so mu očitali, da je zagovarjal interese graščakov, kar dokazuje, s kakšnim zanimanjem so tedaj sledili delu poslancev.¹¹⁸ Ta vprašanja se mi ne zde nepomembna za kasnejšo dobo; pri odločitvi velike večine kmetov za slovensko politično orientacijo, kakor jo dokazujejo rezultati kasnejših volitev, je igralo brez dvoma vlogo gledanje na Slovence kot narod kmetov in na nemško stranko kot stranko graščakov in »škriccev« (uradnikov).

Soglasje obeh slovenskih političnih struj glede glavnih aktualnih vprašanj pa ni trajalo dolgo. Z že omenjenim stališčem slovenskih društev in listov glede dunajske oktobrske revolucije se niso strinjali nekateri poslanci, ki so v oktobru še dalje sodelovali v delu parlamenta, kateri seveda ni imel jasnega stališča in je hotel nekako posredovati med revolucijo in vlado. Sem spadajo predvsem Ambrož, ki je že prej branil slovenske narodne zahteve; a bil prepričan, da so njihovi glavni nasprotniki domači reakcionarji, ne pa dunajski demokrati, in nekateri kmetski poslanci, medtem ko so drugi poslanci omahovali ali pa odhajali iz Dunaja. Zaradi tega so bili Ambrož in nekateri drugi poslanci vehementno napadani v Novicah in Sloveniji; vendar je pa značilno, da z Ambrožem ni prišlo do definitivnega preloma in da celo Novice objavljajo 6. XII. 1848 dopis o sestanku, kjer je Ambrož dokazoval, da je on vendar Slovan, medtem ko so mu drugi zagotavljali, da tudi oni niso reakcionarji.¹¹⁹ A tudi za Kranjsko poročajo policijski akti o odobravanju dunajske oktobrske revolucije, simpatijah za Kossutha in Manina, republikanstvu itd. npr. pri sodniku Guzelju v Radovljici in njegovih somišljenikih, pri juristu Veroni, pri ljubljanskem nožarju Hofmanu, pri nekaterih ljubljanskih trgovcih (Baumgartner, Heimann); za večino od njih vemo, da so bili odločni Slovenci in agitatorji za slovensko gibanje, tako da dobimo vtis, da so imeli na Kranjskem skoraj samo ti »ultraslovenci« simpatije za dunajsko okto-

¹¹⁶ Za to diskusijo, ki še ni izčrpno analizirana, prim. J. Apih, n. d., str. 184—194; A. Krošl, Zemljiška odveza na Kranjskem, Lj. 1941, str. 25—27; B. Grafenauer, Slovenski kmet..., n. o. m., str. 48—51.

¹¹⁷ K. Verstovšek, Dr. Jože Krajnc, Ilustrovani narodni koledar XIII, Celje 1901, str. 82—99 (s ponatisom njegove okrožnice).

¹¹⁸ J. Apih, o. d., str. 195.

¹¹⁹ Za stališča poslancev se moramo še danes opirati na sliko J. Apiha, n. d., str. 201 sl., opremljeno seveda z njegovimi konservativnimi komentarji.

brsko revolucijo.¹²⁰ Drugačen je bil položaj na Koroškem; v Sloveniji 29. IX. 1848 je dopis iz Koroške 21. IX., da Milonik (bodoči nasprotnik slovenske politike) marljivo bere Slovenijo, jo posoja sosedom in razlaga iz nje; v številki 24. X. 1848 pa beremo koroški dopis od 20. X., da je bilo prej že veselje za slovenščino, od dunajskih dogodkov dalje je pa vse za Landsturm, proti Radeckemu in Jelačiču, Kärnthens Volksfreund obvladuje javno mnenje; tedaj so začeli učinkovati momenti, ki so pozneje toliko škodovali slovenski politiki na Koroškem. Na podlagi že omenjenih policijskih poročil se je trdilo, da je v tej dobi obstajala pri Slovencih posebna revolucionarnodemokratska smer.¹²¹ Za druge avstrijske Slovane (Čehe, Hrvate in Srbe) velja, da so bili vse leto 1848 za avstroslavizem; od jeseni 1848, zlasti od dunajske oktobrske revolucije, se pa pojavijo pri radikalnejših smereh in posameznikih omahovanja; po oktobrirani ustavi marca 1849 pride končno do priprav za upor v Pragi maja 1849 na podlagi sodelovanja čeških in nemških radikalcev, do poskusov sodelovanja z Italijani in posebno do poskusov sodelovanja teh smeri pri Čehih, Hrvatih in Srbih s Kossuthom, ki pa vendar niso privedli do sporazuma.¹²² Mislim, da je treba ta kronološki moment upoštevati tudi pri Slovencih. Do oktobra 1848 obstoji pač le gibanje za Zedinjeno Slovenijo (in včasih tudi enoto vseh avstrijskih Jugoslovanov) v okviru federalistične Avstrije, čeprav je bil že tedaj pri nekaterih pristaših gibanja akcent bolj na Sloveniji in pri drugih na Avstriji.¹²³ Po oktobru 1848 pa se pojavijo v tem taboru omahovanja, posamezniki se opredeljujejo različno, kar dokazuje poleg že navedenih dejstev posebno Cigaletova Slovenija. Članki v tem listu, ki so večinoma prevodi iz čeških in drugih slovanskih listov, a zelo premišljeno izbrani, pišejo proti dunajski revoluciji, obenem pa zatrjujejo, da boj proti Dunaju in Madžarom ni boj za reakcijo in proti svobodi, in govore celo, da se bo treba boriti za svobodo, če se bo hotelo kaj več kakor samo pokoriti frankfurtsko-madžarsko stranko; list piše proti Windischgrätzu, a za Jelačiča, čeprav je bil v resnici tedaj Jelačič že podrejen Windischgrätzu. V številkah 31. X., 3. XI., 7. XI. in 10. XI. 1848 objavlja Slovenija po češkem listu prevod znamenitega govora, ki ga je imel Bakunin v Parizu 29. XI. 1847, na dan obletnice poljske vstaje l. 1830, kjer Bakunin odobrava sovraštvo Poljakov do Rusije, izraža pa upanje, da se bo vse to spremenilo, ko bo zmagala druga Rusija; to dejstvo je zanimivo, vendar pa iz njega ne smemo sklepati preveč, ker je prvi vehementni napad Bakunina na avstroslavizem in njegove predstavnike šele iz decembra 1848. Že 20. oktobra 1848 je pa objavljen prevod iz poljskega lista, kjer se trdi, da je dvoru in kamarili Jelačič le sredstvo, izraža pa

¹²⁰ J. Mal, *Zgodovina...*, str. 670—71, 672, 688, 699—701; isti, *Ljubljana in leto 1848*, GMS XIV, 1933, str. 130, 134.

¹²¹ V. Melik, *Frankfurtske volitve...*, n. o. m., str. 118; F. Gestrin — V. Melik, *Slovenska zgodovina 1813—1914*, Lj. 1950, str. 46—47.

¹²² *Nac. problemi...*, str. 100—101, 102, 106—107 in tam navedena literatura.

¹²³ Ne zdi se mi pa upravičeno označevati kakršenkoli program, ki je za Zedinjeno Slovenijo, za legitimističen (V. Melik, *Frankfurtske volitve...*, n. o. m., str. 116—117); tudi ne verjamem, da bi bil kak liberalec, ki bi se odločil za slovensko politično smer, za Frankfurt (prav tam, str. 119—120).

upanje, da se jima ta manever ne bo posrečil. Dne 7. novembra 1848 objavlja pa Slovenija članek iz istega poljskega lista, kjer se trdi, da sta avstrijstvo in svoboda nezdržljiva, da so Nemci-Madžari, Slovani in kamarila tri stranke, ki vodijo vsaka svojo politiko, da se utegnejo Čehi in Hrvati prevarati, ker je Avstrija prestara in preveč nemška, da bi mogla spremeniti svojo naravo, in da bodo tudi v bodočnosti Nemci gospodarji, Slovani pa hajduki; uredništvo je to zadnje trditev opremilo s klicajem.

Razvoj v dobi med porazom dunajske oktobrske revolucije in razpustom parlamenta ter oktroirano ustavo marca 1849 je razlike med strujami pri Slovencih seveda povečal. Slomšek je v dobi revolucije napisal vrsto načelnih člankov; v njih je postavljaj antitezo med naziranjem o božjem izvoru oblasti in naziranjem o ljudski suverenosti, pri čemer mu prvo naziranje, ki se mu pridruži, pomeni seveda oblast vladarja, ki se mu morajo podložniki pokoravati; on nasprotuje uporom, »napačno« razumljeni svobodi, zlasti svobodi tiska, in enakosti, kritizira slabe volitve poslancev in nezaupanje Slovencev do duhovnikov pri volitvah; pozitivna mu je ljubezen do materinega jezika in narodnosti, negativen pa po njegovem zatrjevanju puntarski in poganski nacionalizem, ki ne spoštuje tega čustva pri drugih narodih in uči sovraštvo do njih, pri čemer je pa treba opozoriti, da Slomšek obsoja v soglasju s svojim naziranjem o oblasti dejansko tudi princip, da naj narod sam odloča o svoji usodi, kakor dokazuje njegovo mnenje o italijanski in drugih revolucijah.¹²⁴ V soglasju s tem je njegovo stališče o aktualnih političnih dogodkih; v pismu Vodušku 25. XI. 1848 najdemo že njegovo tudi drugod izraženo mnenje, da so topovi razbili glavo radikalizmu, da je pa stvar cerkve, da preko prižnic in tiska izpreobrne srca; v pismu salzburškemu nadškofu kardinalu Schwarzenbergu 1. I. 1849 izraža zaupanje v novo Schwarzenbergovo ministrstvo, ki mu izgleda naklonjeno cerkvi; iz mesta v pismu Vodušku 12. I. 1849, kjer Slomšek piše, da se je vozil v Kromežiču tako zavozlal, da je potreben Aleksander, ki bi ga presekjal, moremo domnevati, da je bil Slomšek, ki je v dobrih zvezah z vsem avstrijskim episkopatom, informiran o načrtih vlade, da razžene parlament, ki je s svojimi načrti o zakonodaji v cerkvenih zadevah vznemirjal cerkvene kroge.¹²⁵ Pri Bleiweisu seveda ne smemo trditi, da bi bil tak načelen reakcionar, pač pa je bil v vsem svojem nastopanju tudi zdaj zelo previden, kar mu je pridobilo Slomškovo zaupanje.¹²⁶ V tem času se še razpravlja o federativni preureditvi Avstrije

¹²⁴ Prim. A. M. Slomškega zbrani spisi, IV. knjiga, zbral, uredil in izdal M. Lendovšek, Celovec 1885, kjer so ponatisnjeni in deloma prevedeni članki iz te dobe, zlasti iz Laibacher Kirchenzeitung, Theologische Zeitschrift in Zgodnje Danice, ki jih je treba za kritično uporabo seveda primerjati z originalom (zlasti: Narodnost, znamenje naše dobe; Dve tabli zapovedij; Kaj pred vsem storiti dušnim pastirjem u naših dneh?; Novi časi, novi grehi; Milo potožilo; Svetla resnica za zmešani svet; Tužno ogledalo za našo dobo).

¹²⁵ AZN, I, str. 115, 116, 232.

¹²⁶ Prim. iz Slomškovega pisma Bleiweisu 8. XII. 1848: »Hvala Vam, dragi gospod Joanez! de naše iskrine, mlade domorodce skerbno tažite, de se ne prehitijo. Le po malim dobra trava raste. Bodite oče svojim mladim tovaršam kakor ste jim bili; kjer ste Vi, tam se ni bati prekucij; rad človek pomore, koljkor premore; — pomorem tud jaz.« (AZN, I, str. 310; ZMS XI, 1909, str. 118).

in Slovenija objavi v številkah 14. XI., 17. XI. in 28. XI. 1848 po Slavenskem Jugu načrt Ostrožinskega, po katerem naj bi se preuredila vsa monarhija v federacijo sedmih enot, od katerih bi bila ena jugoslovanska; v številki 1. XII. pa objavlja prav tako po Slavenskem Jugu uvodnik v istem smislu. Medtem je pa po porazu dunajske oktobrske revolucije nemška levica spremenila svoje stališče in v novembru je Löhner objavil načrt reorganizacije Avstrije (brez Ogrske) v federacijo petih enot, od katerih bi bila ena »slavonska«; obsegala naj bi Kranjsko, na levem (!) bregu Drave ležeči del celovškega okrožja na Koroškem in »slavonski« del Štajerske in Goriške, medtem ko prepušča ostali del Primorske in Dalmacijo »italijanski Avstriji«. Slovenija piše 5. XII. po Havličkovih Narodni Noviny, da je ta program tak, da je z levico mogoč sporazum in da je zdaj glavni nasprotnik center; v št. 8. XII. objavlja Slovenija ta načrt v prevodu s komentarjem, kjer ga pozdravlja in misli, da so krivice na Koroškem in v Istri nastale zaradi geografske nevednosti in da se je treba zato pač dalje boriti. Seveda pa objavlja Slovenija tudi članke proti levici, napisane od Petra Kozlerja, ki je izdal o tem posebno brošuro.¹²⁷ Toda projekt levice ni bil niti predložen ustavnemu odboru parlamenta, kjer so v glavnem zaradi moči nemškega centra propadli tudi vsi predlogi za Zedinjeno Slovenijo in za federacijo po narodnih enotah sploh. V spreminjajoči se politični situaciji je sklicala praška Slovanska Lipa kongres odposlancev vseh slovanskih društev v Prago za 29.—31. XII. 1848. Kakor izvemo iz Slovenije 2. I. 1849, je določilo ljubljansko Slovensko društvo 19. XII. 1848 za svojega delegata na tem kongresu urednika Slovenije Mateja Cigaleta; iz arhiva ljubljanskega Slovenskega društva pa izvemo, da je dobil Cigale, ki je zastopal tudi graško, goriško in celovško društvo, od ljubljanskega društva naročilo, da se naj v politične zadeve ne vtika.¹²⁸ O kongresu ni poročala Slovenija ničesar in za Cigaletove vtise smo navezali na poročilo, ki ga je dal Apihu za njegovo 1888 objavljeno knjigo tedaj še živeči Cigale, katerega je tedaj od dobe revolucije ločilo že 39 let državne službe, kjer je dosegel visok položaj; po tem poročilu je odšel v Prago na prigovarjanje dr. Bleiweisa in dobil vtis ljudi, ki sede in sklepajo mogočno, kakor da bi razpolagali s kako armado, ki so pijani in na pol blazni.¹²⁹ Tudi iz tega poročila moremo domnevati, da je na praškem kongresu zelo vrelo in da so se že pripravljali načrti za upor in sodelovanje z revolucionarji spomladi 1849. V teh mesecih samih je urejeval Cigale Slovenijo v vedno bolj opozicionalnem duhu; tako objavlja 22. XII. 1848 po češkem listu članek proti reakciji pod naslovom »Ne obupajte!«; 9. II. 1849 piše, da bo tudi v Avstriji prišlo do upora dežel, če bo hotelo ministrstvo, kakor se vidi, vse koncentrirati na Dunaju; 20. II. 1849 citira Slavenski Jug, da je že jasno, kakšno plačilo se nam daje, t. j. da smo se borili za staro Avstrijo; 23. II. 1849 pa navaja češki

¹²⁷ P. Kozler, Das Programm der Linken des österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch — und Italienisch — Österreich, Wien 1849. — Za stališče koroške levice do Slovencev prim. že citirano delo Pleterskega.

¹²⁸ J. Mal, Ljubljana in leto 1848, GMS XIV, 1933, str. 128.

¹²⁹ J. Apih, n. d., str. 142—143.

citat, da smo vedeli, zakaj je šlo oktobra, a nismo mogli drugače, zdaj je pa nepremišljen vsak upor. Schwarzenbergova vlada je v skladu s svojo novo velikonemško politiko priključitve vse Avstrije Nemčiji in s tem avstrijske hegemonije v Nemčiji hotela okrepiti avstrijsko zastopstvo v frankfurtskem parlamentu in zato izvesti še v zadnjih tednih pred državnim udarom 7. marca 1849 nadomestne volitve za vse izpraznjene mandate, ki jih je bilo tedaj že mnogo in prej na take nadomestne volitve ni nihče mislil. Slovenija 16. II. 1849 ostro protestira proti razpisu nadomestnih volitev in sploh novi velikonemški politiki Avstrije ter izjavlja, da smo za Avstrijo v svojem in ne v avstrijskem interesu. Po volitvah je pa Slovenija 6. III. 1849, ko jih je ponovno ostro obsodila, zabeležila, da je ljubljansko Slovensko društvo molčalo o njih; to društvo, ki mu je bil predsednik Bleiweis, je na seji 13. februarja sklenilo razglasiti, da je še vedno mnenja, da je Frankfurt slovenski domovini nevaren, ugotovilo, da je razpoloženje v deželi zoper nemško edinost, vendar pa izjavilo, da se ne bo vtikalo med vlado in ljudstvo; na seji 19. februarja se je odreklo vsakemu vplivanju na volilno abstinenco in vsaki izjavi glede volitev.¹³⁰ Kakšen pritisk je vlada pri teh volitvah zopet izvajala, dokazuje postopanje funkcionarjev ljubljanskega gubernija in okrožja proti Janezu Bučarju, ki se je končno rešil s tem, da je odšel na Dunaj k sodelovanju pri poslovenjenju državnega uradnega lista.¹³¹ Kljub temu pa tedaj, kakor že omenjeno, večina volilnih okrajev na slovenskem ozemlju ni izvolila poslancev ali pa ti niso sprejeli izvolitve.

Po razpustu parlamenta in proglasitvi oktroirane ustave je podpisal protestno izjavo med poslanci, izvoljenimi na slovenskem ozemlju, le Anton Černe. Med listi je te spremembe z navdušenjem pozdravila Zgodnja danica; Novice in Pravi Slovenec (Malavašič) sta se tolažila s tem, da je to vendar ustava.¹³² Reakcija »Slovenije« je bila čisto drugačna; v številki 13. III. 1849 poroča o osupljenosti v Ljubljani ob razglasitvi in se norčuje v poročilu iz Gorice; v naslednji številki 16. III. poroča o varnostnih ukrepih v Ljubljani, o proslavi v zelo praznem in okinčanem gledališču, kjer so igralci peli cesarsko pesem, in o tem, da so morale biti trgovine zaprte, ter objavlja kritična poročila iz Hrvatske; v številki 20. III. objavlja pač uradni popravek prejšnjih vesti iz Ljubljane, zraven pa izjavlja, da se slovensko ljudstvo ni razveselilo zaradi zadnjih dogodkov niti v Ljubljani niti drugod, da posebno obsoja postopanje s poslanci, da pa ne bo zgrešilo zakonite poti, ker verjame, da bo končno zmagala pravica. V tem času prihaja do polemike med Slovenijo na eni strani, Zgodnjo danico, Pravim Slovincem in Novicami na drugi strani zaradi stališč Slovenije, ki se zde drugim listom preveč liberalna in nacionalna.¹³³ Doslej

¹³⁰ J. Mal, Ljubljana in leto 1848, GMS XIV, 1933, str. 123.

¹³¹ J. Mal, Ljubljana in volitve za frankfurtski državni zbor, Kronika slovenskih mest II, 1935, str. 20—24.

¹³² J. Apih, n. d., str. 288—290.

¹³³ Prim. Slovenija 20. III. 1849, 6. IV. 1849 in 27. IV. 1849, ustrežajoče številke drugih listov in I. Prijatelj, Slovenska, kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, I, str. 198—199 (za odnos med Slovenijo in Pravim Slovincem).

je bilo znano predvsem, da so te polemike v zvezi s cerkveno politiko. Katoliška hierarhija v Avstriji, ki jo je idejno vodil novi graški (sekovski) škof Rauscher, je bila zelo nasprotna načrtom zakonodaje v cerkvenih zadevah, ki so se razpravljali v kromeřiškem parlamentu, in je zato z navdušenjem pozdravila razpust parlamenta in novo politiko, ki se čuti takoj in je končno z zakoni leta 1850 in konkordatom leta 1855 privedla na eni strani do likvidacije jožefinizma in njegove podrejenosti cerkve državi, na drugi strani pa do ogromnih privilegijev za katoliško cerkev, predvsem do cerkvenega nadzorstva nad osnovnimi šolami in do cerkvene cenzure nad vso tiskovno produkcijo; cerkvena hierarhija je za protiuslugo s pastirskim pismom avstrijskih škofov 17. junija 1849 ponudila vladi svojo pomoč proti revoluciji, posebno dragocena za vlado mnogonacionalne monarhije je bila pa obsodba poganjanja za narodnost, ker je razdelitev ljudi v družine, narode in ljudstva sicer božja naredba, razlika jezikov pa že posledica greha. Pastirski list sta podpisala tudi Slomšek in ljubljanski škof Wolf, Slomšek ostane pristaš režima vsa petdeseta leta, v smislu teze, ki podreja nacionalne interese verskim, pa piše Jeranova Zgodnja danica. Na drugi strani je Slovenija poročala o debatah o verskih vprašanjih v Kromeřižu čisto informativno brez komentarja, a že 27. II. 1849 in 1. V. 1849 je pisala proti Rauscherju, ki ga Slomšek v pismu 23. IV. 1849 zelo hvali, a misli, da ne bo ustrezal zelo demokratični duhovščini sekovske škofije, prav nič pa ne »slavomanskemu« delu te duhovščine (tedaj je ta škofija obsegala še znaten del slovenskega ozemlja in Rauscherju so očitali tudi, da ne zna prav nič slovenščine).¹³⁴ Zdaj pa postane »Slovenija« liberalnokatoliška v tem smislu, da v št. 20. III. 1849 direktno hvali Montalemberta in da polemizira v smislu tega kroga svojih duhovniških sodelavcev in simpatizerjev (Majar, Einspieler, Trstenjak, Muršec, Raič) proti pastirskemu pismu in indirektno tudi proti Slomšku ter objavlja članek, kjer se Einspieler zavzema za teze liberalnega katolicizma (ločitev cerkve od države, reforma sinod v smislu udeležbe nižje duhovščine in laikov, uvedba materinščine v verske obrede, celo odprava celibata) in nasprotuje težnji, da bi se vračali v srednji vek.¹³⁵ Neznano je pa ostalo doslej, da je prišlo do nesoglasij tudi v vprašanju jezika v osnovnih šolah. Slomšek se je sicer zavzemal za premestitev sedeža lavantinske škofije in za njeno novo razmejitev na podlagi slovensko-nemške narodnostne meje na Štajerskem, kakor tudi za slovenščino in slovenske učne knjige v osnovnih šolah, vendar je pa sigurno, da je pri tem dajal nemščini v osnovnošolskem pouku pač v skladu z novo državno politiko favoriziranja nemščine položaj, s katerim se mnogi Slovenci niso strinjali; vse vprašanje s stališča zgodovine šolstva ni raziskano, sigurno pa jê, da se Slomšek že od februarja 1849 v svoji korespondenci pritožuje nad stranko »ultraslovencev«, »slavomanom«, da se z njim strinja Bleiweis,

¹³⁴ AZN, I, str. 119.

¹³⁵ Za vsa ta vprašanja I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovestvena zgodovina 1848—1895, I, str. 36—40, 176, 190—192, 251—253, in isti, Duševni profili slovenskih preporoditeljev, Lj. 1935, str. 154—155 (za avstrijski okvir na podlagi dela H. Friedjung, Österreich von 1848 bis 1860, I⁴—II², Stuttgart—Berlin 1912—1918).

da pa ta stranka v »Sloveniji« reagira proti tem očitkom.¹³⁶ Kakor je znano, je oktroyirana ustava določala med deželami, iz katerih naj obstoji Avstrija, tudi kraljestvo Ilirijo, obstoječo iz Koroške, Kranjske in primorskih dežel, za vsako deželo pa avtonomijo z deželnim zborom; to je bila za »Slovenijo« že od 13. III. 1849 neke vrste tolažba, vsaj glavni del izvenštajerskih Slovencev bi bil zedinjen. Toda že v letu 1849 je bilo odloženo, da postanejo Koroška in primorske dežele samostojne, propadla so vsa upanja na univerzo v Ljubljani itd., pri tem se pa krogu okrog Slovenije ni posrečilo, da bi dobil za svoje stališče o Iliriji itd. energično podporo pri drugih.¹³⁷ »Slovenijo«, ki še vse leto 1849 piše o Zedinjeni Sloveniji in celo o jugoslovanski enoti v Avstriji, je treba označiti kot opozicionalen list, vendar pa ta list ne upa in ne računa z nikakimi revolucionarnimi rešitvami; v dopisu Brlića iz Pariza se v št. 16. I. 1849 poroča, da so Madžari in Italijani tam sovražni avstrijskim Slovanom; o rimski republiki se piše večinoma negativno; načrte za sodelovanje avstrijskih Slovanov z Italijani, Madžari in nemškimi demokrati list deloma pozna, vendar sodi o njih negativno; v št. 5. VI. 1849 Einspieler polemizira proti mnenju, da je bila politika v oktobru napačna; list postaja vedno slabši, čeprav ohrani značilnosti opozicionalnega lista do svojega konca. Cigale, ki je bil ves čas navezan predvsem na izvenljubljske in izvenkranjske sodelavce, je končno strnil svoje uredniške izkušnje v znanem pismu Muršcu 23. VII. 1849.¹³⁸ Dober mesec po tem pismu je odšel Cigale na Dunaj v uredništvo slovenske izdaje državnega uradnega lista in odslej je bil 40 let res samo še jezikoslovec in pravnik. Slovenijo je urejal odslej Cegnar do njenega konca v marcu 1850, ko so v Avstriji zadušili vse opozicionalno časopisje. Seveda pa s tem ni prenehala opozicija v ljudeh; iz nekaterih izjav bi se dalo domnevati, da se začne tudi med slovensko mladino, ki je prej verjela v avstroslavizem, zdaj razvijati — podobno kakor v tej dobi pri drugih avstrijskih Slovanih — politični panslavizem.¹³⁹

¹³⁶ Slomškovo pismo Piklu 16. II. 1849, AZN, I, 1, str. 21; pismo Vodušku 23. XII. 1849, AZN, I, str. 128—129; pismo Vodušku 2. XI. 1851, prav tam, str. 149; pismo Bleiweisu, prav tam, str. 320. Prim. polemiko v Sloveniji 27. IV. 1849 proti Novicam in Einspielerjevo polemiko v Sloveniji 4. V. 1849 zaradi očitkov »ultraslovenstva« v šolah. Prim. tudi Fr. Kosar, Anton Martin Slomšek, Fürst-Bischof von Lavant, Maribor 1863, str. 249—53, in D. Lončar, Politično življenje Slovencev, 2. izd., Lj. 1921, str. 24.

¹³⁷ Prim. I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, I, str. 56—65.

¹³⁸ »Od tukej ni mogoče deputacije skupaj spraviti, razun nekterih rodoljubov, kateri veljave nimajo. Večina je oterpnjena, *pohlevna*, t. j. od birokracije in duhovšine (nota bene kranjske duhovšine, ktera se bistveno od drugih loči) s takim duham navdana, ki jih za *hlev* pripravne stori. Ako bi Ljubljancani ministrovali, bi sedanji naši gg. ministri, ki z narodovo voljo tako vganjajo, na najskrajnišni levici sedeli.« Fr. Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca, ZMS VII, 1905, str. 97.

¹³⁹ Mladi pesnik Jeriša je v pismu 28. II. 1850 nezadovoljen z oportunistično Cegnarjevo redakcijo (Prijatelj, n. d., I, str. 305) in nov. 1849 še verjame v združitev avstrijskih Jugoslovanov, par mesecev nato pa že misli — pač tudi v političnem smislu — na Rusijo (I. Prijatelj, Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848—1857, Lj. 1937, str. 53 sl., 69—70).

Problem, ki nas tu zanima, za razdobje revolucije 1848-49 ni mogel biti obdelan izčrpno; nekateri važni viri verjetno sploh še niso evidentirani, drugi so težko dostopni, predvsem smo pa še zelo daleč od sistematične kritične izdaje najvažnejših virov. Vendar pa mislim, da so že ta izvajanja prišla do rezultatov, ki so bistveno različni od dosedanje slike. Slovenski politični tabor seveda navzven še ni sklenjen, vse je še v nastajanju. V tem taboru samem pa ni govora o eni sami struji ali tudi le o popolnem prevladovanju konservativne struje, razlikovati je mogoče liberalne in konservativne smeri, iniciativa v nacionalnih vprašanjih pa prihaja od liberalcev. S tem pa postaja neverjetna tudi že teza, da bi konservativna struja tako zelo prevladovala pozneje, vse do nastopa mladostovske generacije v letu 1868; kakor že omenjeno, poudarja Prijatelj sam, da se v obdobju »okorelega konservatizma« (1860—1868) mladi že začno boriti proti konservativnemu vodstvu; s tem bi se razdobje, ko je to vodstvo popolnoma obvladalo slovensko narodno gibanje, še bolj skrčilo. Seveda je pa tudi politična zgodovina teh kasnejših let še zelo neraziskana in potrebne bi bile nove specialne študije. Tu vsega problema seveda ni mogoče obdelati niti v takem obsegu kakor za dobo revolucije 1848/49, ki je izhodišče in ključ za razumevanje poznejšega razvoja; omejiti se moram na nekaj za naše vprašanje važnih momentov, v glavnem na podlagi že znanih dejstev.

Za desetletje Bachovega absolutizma smo seveda v svojevrstnem položaju. Od listov so izhajale le še Novice in Zgodnja danica, ker je bilo to pač še sprejemljivo za režim, medtem ko so drugi listi prenehali ali morali prenehati; kdor bi pa iz tega poskušal sklepati, da je tedaj vse javno mnenje pri Slovencih pripadalo tem konservativnim smerem, bi moral trditi tudi, da v Avstriji tedaj ni bilo politične opozicije. Pri Prijatelju se podatki o obstoju take tudi politične opozicije navajajo le za krog vajejcev, ki se začno družiti od leta 1854, se oblikujejo posebej pod vtisom usode, ki jo je doživela Levstikova pesniška zbirka, in sta med njimi posebno Simon Jenko in Valentin Zarnik izrazita politična opozicionalca.¹⁴⁰ Drugod najdemo le posamezne podatke in problem v celoti sploh še ni bil formuliran. Poznejša pot tistih, ki so se v dobi revolucije udeleževali v okviru slovenske liberalne struje, je bila zelo različna. Nekateri so zelo zgodaj umrli (Semrajc, Jeriša). Nekateri so dezertirali pozneje v nemški tabor (Dežman). Nekateri so se pa ne samo umaknili iz slovenske politike po zmagi absolutizma, ampak se vanjo tudi pozneje niso več povrnili; sem spada poleg Miklošiča, ki je že v dobi revolucije zelo previden, in Cigaleta tudi dr. Jože Krajnc, ki je profesor v Sibirju (1855—71), Innsbrucku (1871—72) in Pragi (1872—1875) in še v Pragi nemški slušatelji demonstrirajo proti njemu kot Slovanu, ki pa vendar odklanja prošnje svojega slovenjgraškega okraja, da bi prevzel kandidaturu za poslanca, ker se noče več baviti s politikom. Vendar se pa nekateri predstavniki liberalne smeri iz leta 1848 v šestdesetih letih zopet pojavijo v politiki. A tudi pri mladini je treba poleg vajejcev upoštevati vpliv, ki ga je imela zlasti že Cigaletova »Slovenija« na mladino, ki je

¹⁴⁰ Slov kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, I, str. 236—242.

bila tedaj še v šolskih klopeh (Levstik, Trdina itd.). Kar se tiče samih političnih nazorov, je Prijatelj nekoč mimogrede napisal, da po vsej verjetnosti ne bo držala v celoti teza Ljube Stojanovića, da so hoteli avstrijski Slovani do konca Avstro-Ogrske zagotoviti svoj nacionalni obstoj le v okviru te države, in izrazil mnenje, da so kmalu po letu 1848 obupali nad Avstrijo mnogi češki in južnoslovanski, med njimi tudi najrazboritejši slovenski možje, samo da so pričakovali razjarmljenja od Rusije.¹⁴¹ V posebni monografiji je pa spravil Prijatelj začetek političnega panslavizma pri Slovencih vendar v zvezo z mladoslovensko generacijo konec šestdesetih let in posebno z osebnostjo Frana Celestina (1843—1895).¹⁴² Pokazalo se je pa, da člankov, ki se nanje Prijatelj opira, ni pisal Celestin, ampak Grega Blaž (1830—1908), ki zastopa prvič te ideje že leta 1867.¹⁴³ Ostane pa vprašanje, kdaj je Blaž prišel do teh nazorov, in še mnogo bolj važno vprašanje, ali so bili to samo njegovi individualni nazori ali pa, kakor kažejo mnogi znaki, nazori širšega kroga njegove in ne šele poznejše mladoslovenske generacije. Za leta ob začetku šestdesetih let je pa znano, da so nemški politični nasprotniki očitali Slovencem simpatije za Napoleona III., ki je veljal tedaj v Evropi za nekakega predstavnika nacionalnega principa, in pa za Črno goro, ki so zanjo tedaj mislili, da hoče postati jedro bodoče jugoslovanske države. Jasno je, da so očitki te vrste često neutemeljeni in so samo sredstvo v političnem boju; vendar se pa še nihče ni vprašal, ali niso morda nekateri Slovenci vendar gojili take simpatije in upanja.

Za dobo po letu 1860 je znano, da si stojita v središču avstrijske države druga proti drugi dve tezi o njeni organizaciji, teza historično-političnih individualnosti konservativnega plemstva in unitaristična teza nemško-avstrijske birokracije in buržoazije; sestav pristašev teh dveh orientacij pa nikakor ni homogen. Konservativno plemstvo in njegov osnovni dokument, oktobrski diploma, predvidevata sicer v resnici razširjeno avtonomijo historičnih dežel, katerih nositelji bi bili s pritegnitvijo zastopnikov meščanov in kmetov modernizirani stari deželni stanovi, v središču države pa predstavništvo teh deželnih zborov, ki bi ne moglo resno omejevati do tedaj vladajočega absolutizma; vendar se pa temu taboru, ki ima vpliv na dvoru, pri nekaterih slovanskih narodih (Čehih, Poljakih, Hrvatih) pridružijo tudi struje, ki jim je simpatično geslo avtonomije historičnih dežel, medtem ko bi jih v drugih ozirih ne mogli označiti kot konservativne. Na drugi strani pomenita Schmerling in njegov februarški patent v primeri z oktobrsko diplomo brez dvoma korak naprej na poti uvedbe ustavnega režima; kaj več pa tudi za ta sistem ni mogoče trditi, saj je znano, da so bile za Schmerlinga ustavne uredbe le fasada, ki v resnici ne sme omejevati dejanskega odločanja vlade in njene birokracije, da

¹⁴¹ Duševni profili slovenskih preporoditeljev, Lj. 1935, str. 69.

¹⁴² Slovensko, slovansko in južnoslovansko vprašanje pri Slovencih na prelomu šestdesetih in sedemdesetih let (najprej v RDHV IV, 1928, potem v Kulturni in politični zgodovini Slovencev, V, 1940, in končno v Slovenski kulturno-politični in slovstveni zgodovini 1848—1895, III, 1958, str. 147 do 229.

¹⁴³ D. Kermauner, Slovenski apostol rusofilstva pred stoletjem, Naša sodobnost, 1961, in (razširjeno) v opombah Prijateljevega dela, IV, 1961, str. 548—561.

je bilo v času njegovega režima le prav malo političnih svoboščin in da so bili na področju kulturne politike sicer (iz zunanjepolitičnih razlogov) protestanti izenačeni s katoliki, zato je pa ostal v veljavi ves stari sistem konkordata.¹⁴⁴ S tem je v zvezi pisani sestav tabora, ki ga je podpiral; sem spadajo na eni strani nemški liberalci, ki jim ugaja politika unitarizma in prevladovanja nemščine, zahtevajo pa več pravic za državni zbor, več političnih svoboščin ter ukinitvev konkordata in s tem povzročajo vladi težave; na drugi strani pa prav ta neliberalna politika zagotavlja Schmerlingu podporo dela katoliške hierarhije z Rauscherjem na čelu, ki se je prej zavzemal za Bachov absolutizem, katerega tradicijo Schmerling vsaj s svojo obrambo unitarizma in dominantnega položaja nemščine nadaljuje. Če je tako netočno označevanje razlike med obema avstrijskima taboroma kot razlike med konservativci in liberalci, so pa še bolj netočne trditve, da bi se Slovenci tedaj v celoti pridružili avstrijskemu konservativnemu taboru. Celo pri Prijatelju nam konkretni podatki dokazujejo, da so bile Novice rezervirane do oktobrske diplome, niso pa žalovale po padcu Goluchowskega in so celo pozdravile Schmerlinga, ki so od njega pričakovale več ustavnosti.¹⁴⁵ Še bolj daleč gre tu V. Melik, po katerem je bila do uvedbe ustavnosti indiferentna le Zgodnja danica, medtem ko so Novice uvedbo ustavnosti pozdravile; po njegovi oznaki naj bi klerikalno stališče (vendar pa tudi obrambo pravic slovenščine) tedaj zastopala le Zgodnja danica, medtem ko so Novice tedaj zastopale le narodnostne zahteve, v vprašanih svetovnega nazora so pa bile nevtralne; od treh slovenskih poslancev v državnem zboru je bil Gorjup bolj uradnik, oba ostala, Toman, ki pripada Bleiweisovemu krogu, in goriški Černe, ki ga poznamo že iz parlamenta 1848 po njegovih nazorih o fevdalnem sistemu in pravicah parlamenta, sta pa branila slovenske jezikovne pravice, sicer pa zastopala vsak svoje nazore, nihče od obeh ni govoril o verskih vprašanih, oba sta pa uživala zaupanje narodnih Slovencev.¹⁴⁶ Že Prijatelj je poudarjal, da se je zavzemal za ustavo tudi Bleiweis, ne le Zarnik in Majar, vsi so pa bili seveda proti germanizacijski politiki nemškega liberalizma.¹⁴⁷ Vprašanje slovenskega nacionalnega programa prehaja zdaj v novo fazo ne samo zaradi odklonilnega stališča nemškega liberalizma, ampak tudi zato, ker program historično političnih individualnosti predvideva samo federacijo historičnih pokrajin, medtem ko bi federacija po etničnem principu organiziranih enot privedla po mnenju Clam-Martinica do propada habsburške monarhije. Za Slovence nastaja dilema, da ali čisto samostojno zastopajo program Zedinjene Slovenije ali pa omeje svoj program na zahteve pravic slovenskega jezika v okviru avtonomnih historičnih dežel ali skupin dežel, kar pomeni več ali manj

¹⁴⁴ Za Schmerlingov odnos do liberalizma P. Molisch, Anton von Schmerling und der Liberalismus in Österreich, Archiv f. öst. Gesch., 116. Bd, 1. Hälfte, Wien 1944, in H. Srbik, Deutsche Einheit, III, München 1942, str. 90—98 (tudi po njegovih neobjavljenih spominih).

¹⁴⁵ Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, II, str. 40, 44, 48.

¹⁴⁶ V. Melik, O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let XIX. stoletja, n. o. m., passim.

¹⁴⁷ N. o. m., II, str. 82—85.

izumetnično prilagoditev slovenskega narodnega programa teoriji historično-političnih individualnosti. Ta dilema je znana, čeprav problem doslej ni bil izčrpno obdelan in zlasti ni bilo pojasnjeno, koliko se v zastopanju enega al drugega stališča ne izraža splošna liberalna ali konservativna usmerjenost zagovornikov obeh stališč. Tudi tu tega problema ni mogoče izčrpno obdelati in se je treba omejiti na opozorilo, da že doslej znana dejstva dokazujejo, da bi bilo napačno naziranje, po katerem naj bi v začetku povsem prevladoval koncept historično-političnih individualnosti in naj bi šele mladoslovensko gibanje oživilo program Zedinjene Slovenije. Na Zedinjeno Slovenijo aludira že leta 1860 V. Zarnik, marca 1861 jo zahteva Matija Majar, naslednji mesec jo omenja v kranjskem deželnem zboru dr. J. Bleiweis, Zedinjeno Slovenijo omenja kot možnost peticija Schmerlingu istega leta, leta 1863 jo zagovarja Levstikov Naprej; na drugi strani pa tudi »historičnopravni« program Notranje Avstrije ne nastane šele 1865, ampak že 1861 z Einspielerjevimi Stimmen aus Innerösterreich; glavna formulacija te koncepcije, mariborski program iz leta 1865, ki na njej nista slučajno delala prav Peter Hicinger in Peter pl. Radics, je vzbudila proteste zastopnikov enote, ki naj sloni na etničnem principu, takoj in ne šele po vojni leta 1866.¹⁴⁸ V slovenskem narodnem gibanju se udelejujejo poleg nekaterih ljudi, ki poznamo njihovo liberalno usmerjenost že iz leta 1848, še podobno usmerjeni mlajši ljudje, npr. Levstik, Zarnik, Jurčič in drugi¹⁴⁹. Na drugi strani se je pa spremenil položaj tudi med konservativno usmerjenimi Slovenci. Ni znano, da bi bil Slomšek ali pa Luka Jeran s svojo Zgodnjo danico v času Bachovega absolutizma s kako tudi samo privatno izjavo v opoziciji proti režimu. Od konca leta 1860 pa opazamo, da začne Slomšek govoriti o tem, kako po vsem svetu preganjajo katoliško cerkev, kako je nasproten Schmerlingovemu ministrstvu kljub njegovemu že omenjenemu kompromisnemu značaju in kako se udeležuje sej štajerskega deželnega zbora in gosposke zbornice na Dunaju, katere član je bil, ker misli, da se mora boriti, čeprav mu je — po njegovi lastni izjavi — neprijetno sedeti med demokrati in ateisti. V zvezi s tem dobiva tudi njegovo naziranje o narodnosti nov smisel. Njegovi nazori se v bistvu niso spremenili; treba je gojiti materinski jezik in naravne lastnosti vsakega naroda, vendar je pa jezik le sredstvo in ne cilj, kakor mislijo »Ultras«; Slomšek obsoja revolucije in »paganski nacionalizem«, ki se javlja v Italiji, na Ogrskem in tudi v marsikateri slovanski deželi (o pojmu »paganskega nacionalizma« pri Slomšku smo že govorili), obsoja jugoslovanske ali celo panslavistične tendence; od svojih duhovnikov zahteva, da naj bodo zvesti katoličani, Avstrijci in tudi Slovani, in Bleiweisu piše: »Ostanimo zvesti katoličani, Austriani in pa Slovenci.« Vendar pa najde v novi situaciji, kjer vidi v nemškem libe-

¹⁴⁸ Prim. I. Prijatelj, n. d., II, str. 42, 47, 89, 108 sl.; III, str. 85; D. Kermauner v svojih komentarjih, prav tam, II, str. 568, 570—576; o historičnopravnem in naravnopravnem programu Slovencev v tedanji dobi je pisal že D. Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, ZMS XI, Lj. 1909, str. 178—181.

¹⁴⁹ Prim. Zarnikovo pismo Levstiku 1862, J. Logar, Levstik v boju s prvaki, Levstikov zbornik, Lj. 1933, str. 159—162, in Jurčičevo pismo Levcu 2. II. 1867, I. Prijatelj, o. d., IV, 1961, str. 218—220.

ralizmu najbolj nevarnega nasprotnika, Slomšek v zadnjih dveh letih svojega življenja ostre besede za obsodbo nemškutarjev, ki zaničujejo slovenščino, obsoja gremanzizacijo in zahteva za slovenščino enakopravnost z nemščino.¹⁵⁰ To Slomškovo stališče je pač značilno za velik del tedanje slovenske duhovščine, ki se razlikuje od večine višje hierarhije, ki je po jožefinski tradiciji navajena slediti vsaki vladi, a tudi od liberalnokatoliških duhovnikov. Ta struja se zavzema za slovenske nacionalne zahteve, obenem pa hoče dobiti v slovenskem nacionalnem gibanju odločujoč vpliv tudi za svoje verske cilje, izrabljajoč pri tem možnosti, ki jih nudi novi konstitucionalizem, in svoj vpliv na kmete, ki začno pozabljati na svoje spore z duhovščino leta 1848. Vendar je pa to le ena komponenta v tedanjem slovenskem nacionalnem gibanju.

Dobo zadnjih šestdesetih let preteklega stoletja, ki se z njo zaključuje razdobje, katero nas tu zanima, označuje brez dvoma večji radikalizem slovenskega narodnega gibanja. To je na eni strani posledica splošnega političnega položaja po vojni leta 1866, na drugi strani pa tudi uspeh tedanjega mladoslovenskega gibanja. Mladoslovenci dosledno kritizirajo oportunistično politiko slovenskih državnozbornskih poslancev leta 1867 in vsak poskus prilagojevanja slovenskega narodnega programa historičnemu pravu in avtonomijam historičnih pokrajin; uspelo jim je, da je vse slovensko nacionalno gibanje s poslanci vred za nekaj let sprejelo program Zedinjene Slovenije, staroslovenci so pristali tudi na ljubljanski jugoslovanski program leta 1870 in taborskemu gibanju, ki je nastalo po iniciativi mladoslovencev in imelo za centralno zahtevo Zedinjeno Slovenijo, so se pridružili staroslovenci, predvsem je bilo pa to resnično že gibanje ljudskih mas, ki se z njim nekako zaključuje to razdobje slovenskega političnega preroda.

Drugačno sliko dobimo, če se vprašamo, koliko so ti slovenski liberalci izražali v političnem življenju svoj liberalizem v svetovnonazorskih vprašanjih. To vprašanje postane pa prav v političnem življenju tistih let posebno važno. Res je seveda, da je vprašanje odnosa države do posameznih konfesij obstajalo vedno, v dobi ustavnega življenja v Avstriji pa tako v dobi revolucije 1848—1849 kakor tudi v letih med 1861 in 1867. Vendar pa dobimo za te dobe vtis, da to vprašanje še ne spada med osnovna vprašanja, po katerih se ločijo politični tabori, in da je zato mogoče, da pripadajo istemu taboru ljudje, ki imajo v tem oziru različna naziranja. Položaj se je pa spremenil v času nemških liberalnih mini-

¹⁵⁰ Prim. Slomškova pisma nadžupniku Francu Novaku 30. XII. 1860, AZN, I, str. 216; Bleiweisu 16. I. 1861, prav tam, str. 323; salzburškemu nadškofu Tarnoczyju 31. III. 1861, prav tam, str. 266; nekemu Jožefu 14. IV. 1861, Fr. Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca, ZMS VI, Lj. 1904, str. 156 (po Ilešiču J. Muršču, po Kovačičevem pač utemeljenem mnenju župniku J. Graheku, prim. AZN, I, str. 219 in 327); Graheku 14. I. 1862, AZN, I, str. 220. Za Slomškove izjave o narodnosti v zadnjih letih prim. Fr. Kosar, Anton Martin Slomšek, Fürst-Bischof von Lavant, Maribor 1863, str. 129—130, 258—264, in M. Lendovškovo izdajo Zbranih spisov A. M. Slomška IV, Celovec 1885, posebno (iz leta 1862) Graja nemškutarjev (str. 251—257) in Poslednje sporočilo (str. 283 do 287; delen ponatis rokopisa št. 895 arhiva Zgodovinskega društva v Mariboru).

strstev v avstrijski državni polovici med leti 1867 in 1870. Najprej določa decembrska ustava leta 1867 načelno svobodo znanosti, vere in vesti ter enakopravnost vseh priznanih cerkva, ki so pa podrejene državni zakonodaji. Nato pa sledijo konkretni zakoni, ki določajo med drugim fakultativni civilni zakon, odtegnejo osnovne šole z izjemo verskega pouka nadzorstvu cerkve (dokončno državni osnovnošolski zakon leta 1869), leta 1870 je pa formalno odpovedan konkordat. Proti tej zakonodaji, ki posega seveda v razmere v vsaki šoli, nastane silna kampanja škofov in Vatikana, pa tudi klerikalnih poslancev v državnem zboru, zbirajo se podpisi za adresu papežu in začno ustanavljati katoliška politična društva. Če se pa na podlagi že znanih dejstev, predvsem Prijateljevih ugotovitev, vprašamo, kakšno stališče so v teh vprašanjih zavzemali mladoslovenski liberalci, vidimo, da je bila njihova reakcija čisto drugačna kakor v narodno-političnih vprašanjih. Medtem ko je glasovanje slovenskih poslancev za dualistično addresso in glasovanje dela teh poslancev za decembrsko ustavo vzbudilo viharne proteste, tega za Tomanov nastop za konkordat ni mogoče trditi. Odkrito se je postavila na svobodomiselnost stališče samo akademska mladina na svojih zborovanjih v Ljubljani leta 1868 in 1869. Tega pa ni mogoče trditi za »Slovenski Narod«, ki se je že v prvi številki izreklo npr. proti ločitvi osnovne šole od cerkve. Tudi dr. V. Zarnik se je prvič uklonil duhovščini s svojim člankom leta 1867 in drugič s svojim programom v času kandidature leta 1869, ne pa šele leta 1870 z znano afero, ki je povzročila prelom z Levstikom.¹⁵¹ Pri vsem tem je seveda res, da tudi v prejšnjem času liberalni Slovenci navadno ne poudarjajo svojega svetovnega nazora in ne žele ustvariti svoj političen tabor, ampak hočejo pridobiti za svoj nacionalni program vse, tudi duhovščino. Vprašanje je pa, če ne bodo podrobna raziskovanja dognala, da so oni tedaj o takih delikatnih vprašanjih molčali, medtem ko se zdaj pojavlja direktno popuščanje pred stališči nasprotnikov. Očitki narodnih nasprotnikov, da je slovenski tabor klerikalen, se pojavljajo seveda že prej; vprašanje pa je, če se ni prestopanje v nemški tabor pod pretvezo, da gre za liberalizem, začelo zlasti v severnih slovenskih pokrajinah pojavljati v večji meri šele v tej dobi, ko so postala ta vprašanja aktualna in so slovenski liberalci tako popustljivi. Ta popustljivost je seveda neiskrena; ta smer je v resnici liberalna in to pride do izraza tudi v raznih člankih v Slovenskem Narodu. Eden od razlogov za to popustljivost je brez dvoma v strahu mladoslovencev, da bi se v tem času, ko se v Mariboru, Celovcu, Ljubljani in Gorici ustanove katoliška ali katoliška konservativna politična društva na internacionalni podlagi, nekak zametek splošne avstrijske klerikalne stranke, staroslovenci pridružili temu taboru; oni zato popuščajo v svetovnonazorskih vprašanjih pod pogojem, da staroslovenci pristajajo na njihov nacionalni program. Drugi motiv je pa seveda tudi banalna mandatni sacra fames, želja priti do mandatov, odvisnih od volivcev, kateri so pod vplivom duhovščine, kar je posebno vidno pri dr. Zarniku. Mnoga vprašanja iz zgodovine teh let so še nepojasnjena. Brez dvoma je diferenciacija med obema strujama, ki sta pa obstajali že prej,

¹⁵¹ M. Gorše, Doktor Valentin Zarnik, Lj. 1940, str. 61—62, 105—110.

v teh letih napredovala: do prvega razkola, ki je imel za posledico, da so začeli mladoslovenci odkrito izpovedovati svobodomiselné nazore, je pa prišlo šele leta 1873 in sicer ne zaradi svetovnonazorskih vprašanj, ampak je bil zadnji povod to, da so se staroslovenci pridružili avstrijski pravni stranki.

Iz virov za zgodovino mladoslovenstva v šestdesetih letih nikakor ne dobimo vtisa prepričanja, da gre za popolnoma novo gibanje. Pri želji za slovenski politični časopis, ki se o njem toliko govori, ima dopisnik Novic že leta 1862 pred očmi obliko nekdanje »Slovenije«¹⁵² Članek proti staroslovencem v mladoslovenskem duhu, ki ga je 1864 objavil Lovro Leskovec v dunajskem »Ost und West«, pa govori direktno o tem, da so epigoni patriotične stranke iz leta 1848, ki so po marčni revoluciji izdajali dobre liste in so se po letu 1850 pobirokratili, zdaj začeli siliti dr. Bleiweisa, da ustanovi politični list.¹⁵³ Proti koncu šestdesetih let nastopi nova generacija akademske mladine, ki pa seveda ni mogla že tedaj ustanoviti »Slovenskega Naroda« in že tedaj in nekaj let kasneje postavljati kandidate pri volitvah, ampak je bilo vse to delo starejših ljudi. Prijatelj sam ugotavlja, da so to gibanje inspirirali in dejansko vodili starejši slovenski kulturni delavci in politiki, med katerimi našteva posebej Frana Levstika, dr. Valentina Zarnika, dr. Josipa Vošnjaka, dr. Rada Razlaga, dr. Karla Lavriča, Davorina Trstenjaka, Božidarja Raiča, dr. Janka Serneca in dr. Dominkuša.¹⁵⁴ To pa niso bili ljudje, ki bi šele tedaj nastopili v slovenskem političnem življenju. Med njimi in med drugimi pristaši te struje so tudi veterani iz leta 1848; Davorin Trstenjak govori o ljudeh, ki so domoljubi že dalje kakor iz dobe konstitucionalizma, in misli, da »bi morala veljati suknja l. 1848. sešita«.¹⁵⁵ Eden od voditeljev tedanjih liberalnih slovenskih študentov, Fran Levec, trdi leta 1869, da sta pri Slovencih dve stranki, napredovalna in farsška, da so bili dunajski Slovenci vedno nekaka avantgarda liberalne stranke in da študenti sicer nimajo veliko vpliva na politiko te stranke, vendar pa daje zavest, da je vsa inteligentna mladina z njimi, srčnost njenim voditeljem kakor so dr. Vošnjak, dr. Sernec, dr. Lavrič in drugi; ta izjava dokazuje, kako so tedaj gledali na to vprašanje slovenski liberalni študentje sami.¹⁵⁶ Predstava o sklenjenem krogu staroslovenskih prvakov okrog Bleiweisa, ki se proti njim bore mlajši, velja le bolj za Kranjsko; v drugih slovenskih pokrajinah so pa bodoči voditelji mladoslovencev, od katerih so nekateri iste starosti ali celo starejši kakor voditelji staroslovencev, že prej imeli važne, včasih celo vodilne pozicije. Zato mislim, da tu ni mogoče govoriti o staroslovenski in mladoslovenski generaciji, ampak o rastoči diferenciaciji in razkolu med dvema strujama, ki sta pa obe obstajali že od začetkov slovenskega političnega gibanja.

¹⁵² I. Prijatelj, o. d., II, str. 377.

¹⁵³ Prav tam, II, str. 446.

¹⁵⁴ Prav tam, IV, str. 5.

¹⁵⁵ Članek v Slovenskem Narodu l. I. 1870; cit. Prijatelj, o. d., III, str. 298, in IV, str. 5.

¹⁵⁶ I. Prijatelj, n. d., IV, str. 71.

V.

Razdobje dvajsetih ali petindvajsetih let, ki se začena z meščansko revolucijo leta 1848, se nam je tako pokazalo kot prvo odločilno razdobje za formiranje Slovencev kot naroda v političnem smislu besede. V tem procesu ne more biti govora o dominantni vlogi konservativnih sil, ampak smo priča kompliciranim odnosom med liberalnimi in konservativnimi silami, pri čemer je pa pri Slovencih kakor drugod iniciativa v nacionalnih vprašanjih na strani liberalnih sil. Prav tako pa tudi ne more biti govora o tem, da bi slovensko meščanstvo in meščanska inteligenca nastajala v večji meri šele v kasnejši, npr. v Taaffejevi dobi. Že v letu 1848 nam postanejo razna društva, listi in vsa vsebina slovenskega narodnega gibanja nerazumljivi, če ne suponiramo, da je slovensko meščanstvo tedaj že v procesu nastajanja. V šestdesetih in sedemdesetih letih ne govore za obstoj slovenskega meščanstva samo čitalnice ter druga društva ter vsebina številnih publikacij, ki vendar niso prvenstveno namenjene za kmete, ampak tudi vsi volilni boji za kranjska mesta, dolgoletna slovenska večina v kranjski Trgovski in obrtni zbornici itd., kar je vse nerazumljivo, če ne suponiramo obstoja slovenskega meščanstva, ki pri vsem tem nastopa. Jasno pa je, da obstoje v tem oziru razlike med pokrajinami; v Trstu in Gorici se slovensko meščanstvo razvija bolj počasi kakor na Kranjskem, na Štajerskem in posebno na Koroškem se pa struktura nacionalno opredeljenega slovenstva bolj približuje tipu kmeškega prebivalstva pod političnim vodstvom duhovščine, čeprav zlasti na Štajerskem ne smemo prezreti dejstva, da se je majhen tabor slovenskega nacionalnega meščanstva formiral primeroma zelo zgodaj.

Primerjanje tedanjega položaja pri Slovencih s položajem pri drugih jugoslovanskih narodih, ki so živeli v isti avstrijski monarhiji, dokazuje, da Slovenci v času revolucije 1848/49 v procesu formiranja naroda v političnem smislu besede brez dvoma zaostajajo za Hrvati na Hrvatskem in za vojvodinskimi Srbi. Pri Hrvatih na Hrvatskem je mogoče govoriti o »nehistoričnem« narodu le z velikimi rezervami, saj predstavlja tuji etnični element pri njih med plemstvom le visoka aristokracija (zlasti v Slavoniji), ki večinoma niti ne živi stalno v deželi, med meščanstvom pa tuji (nemški) element, kolikor je doslej znano, politično sploh ne pride do izraza; temu se pridruži obstoj hrvatske pokrajinske avtonomije v okviru Ogrske in Avstrije že v okviru političnih uredb dobe pred revolucijo l. 1848. Pri vojvodinskih Srbih ima ogromen pomen dejstvo, da je etnična enota pri njih tudi verska enota, ki so ji sicer podrejeni tudi pravoslavni Romuni, in da je obstoj te enote priznan v obliki nekake kulturne (verske in šolske) avtonomije tudi v političnih uredbah dobe pred l. 1848; poleg tega pa obstoji pri njih že stoletje srbsko opredeljeno meščanstvo. Če upoštevamo vse to in še svojevrstno vlogo Vojne krajine, nam postane razumljivo, kako je bilo mogoče, da je Hrvatska že 19. aprila 1848, v nasprotju z določbami od vladarja podpisane ogrske ustave in brez vsakega soglasja dvora, prekinila odnose z ogrsko vlado in ni priznala kompetenc ogrske vlade na ozemlju Hrvatske, in da so ogrski Srbi začeli že 12. junija 1848 z državljansko vojno, v kateri so se proti njim

poleg ogrskih v začetku borile tudi avstrijske čete. Drugačno sliko pa dobimo, če primerjamo tedanje stanje pri Slovencih s položajem pri Hrvatih v Dalmaciji in Istri. Kakor že omenjeno, se razmerje socialne premoči Italijanov v odnosu do Slovencev omejuje na dejstvo, da so Italijani večina prebivalstva v Trstu, Gorici in istrskih obrežnih mestih, medtem ko moremo o vplivu tradicije politične pripadnosti v korist italijanske orientacije govoriti le pri beneških Slovencih, morda v začetku nekaj tudi v Koprščini; zato se z izjemo nekaj obrobnihi primerov slovenska politična orientacija pri primorskih Slovencih uveljavi zelo zgodaj, že v revoluciji 1848/49 in potem zopet v šestdesetih letih. Drugačen je položaj v Dalmaciji, kjer v času revolucije 1848/49 moči političnega nacionalnega gibanja niti po objektivnih znakih (društva, listi, volitve) niti po oceni sodobnikov samih ne moremo primerjati niti z močjo tega gibanja pri tedanjih Slovencih. Razdobje, ko politično nacionalno gibanje zares nastopi in se končno zmagovito uveljavi, sta za Dalmacijo dve desetletji od začetka šestdesetih do začetka osemdesetih let preteklega stoletja; pri tem se je treba boriti proti socialni premoči številčno šibke italijanske manjšine, za katero govori tudi sugestivni vpliv italijanske kulture (vlogo, ki jo je pri tem igral Niccolò Tommaseo, je mogoče primerjati z vlogo A. Auersperga-Anastasiusa Grüna na Kranjskem), končni rezultat tega boja je pa približno isti kakor rezultat istodobnega boja na Kranjskem. Pri istrskih Hrvatih, kjer je bila italijanska manjšina številčno bolj močna in njena socialna in kulturna premoč še večja in kjer za Hrvate tudi ni govorila tradicija pokrajinske avtonomije, je bil ta proces še bolj počasen, podpiran je bil od drugih Hrvatov z vzhoda preko Liburnije in od Slovencev s severa ter je končno proti koncu avstrijske dobe zajel skoraj vse hrvatsko govoreče prebivalstvo.¹⁵⁷ A tudi že omenjeni primer slovenskih Prekmurcev, kjer se v avstroogrski dobi ni izoblikovalo slovensko politično gibanje, ima svojo analogijo pri hrvatskih Medmurcih in Bunjevcih, ki so prav tako po politični meji ločeni od glavnine svojega naroda; tudi tu kmet v svoji konservativnosti ohranja svoj jezik, meščanstvo in meščanska inteligenca se madžarizira, nekaj duhovnikov se udejstvuje na področju nacionalne kulture in vzdržuje zveze z rojaki onstran politične meje, do pravega formiranja političnega nacionalnega gibanja pa v tem času še ne pride.¹⁵⁸ Predaleč bi nas privedlo, če bi hoteli primerjati položaj pri Slovencih v tej dobi s položajem drugih narodov, ki so udeleženi pri procesu političnega preroda »nehistoričnih« narodov; za nekaterimi od teh narodov Slovenci zaostajajo, v primerjavi z drugimi so pa pred njimi, pri čemer obstoje seveda objektivni razlogi, ki to pojasnjujejo; v to zadnjo skupino spadajo gotovo Poljaki v Šleziji, da ne govorimo o Mazurih, a pač tudi večina nemadžarskih narodov historične Ogrske (brez Hrvatske), med njimi prav posebej ogrski Nemci (z izjemo transilvanskih Sasov).

¹⁵⁷ Teh vprašanj sem se kratko dotaknil že v poročilu Simpozij ob stoletnici narodnega preroda Dalmacije in Istre, ZČ XVII, 1963, str. 263—265.

¹⁵⁸ Za Bunjevce V. Bogdanov, Bunjevci, povijest, Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956, in V. Bogdanov, Živa prošlost, Zagreb 1957.

Če hočemo odgovoriti na vprašanje o mestu tega razdobja v slovenski zgodovini, nam pri tem ne gre za reševanje vprašanja periodizacije slovenske zgodovine, kjer je treba seveda upoštevati tudi druge momente. Zanima nas samo mesto, ki ga ima to razdobje v procesu formiranja slovenskega naroda v političnem smislu te besede, in njegovo razmerje do kasnejših razdobj v tem oziru. Tu pa moramo reči, da je bila v dobi, ki se začne leta 1848, in postanejo njeni rezultati trajni v začetku osemdesetih let, odločena slovenska politična orientacija velike večine Slovencev. Pri tem seveda oblike, v katerih se je gibanje manifestiralo (organizacije, listi in druge publikacije, volitve in boji v izvoljenih zastopstvih), niso bile tako radikalne kakor tam, kjer smo že priča državljanskim vojnám in gibanjem za direktno odcepitev od obstoječih držav, čeprav tudi pri Slovencih te oblike niso zelo blage, zlasti ne v letih po 1866; na vsak način pa Slovenci niso v tem okviru izjemen primer. Priznani cilji gibanja so v tem času avtonomna Zedinjena Slovenija ali tudi že jugoslovanska enota v okviru Avstrije, včasih tudi le boj za pravice in enakopravnost slovenskega jezika. Vendar se pa v boju okrog teh ciljev formira poseben slovenski politični tabor; tudi ta pridobitev je ostala ohranjena in poznejša sodelovanja pod konservativnim vplivom stoječih vodstev slovenskega gibanja z nemškimi konservativci niso zavzela oblik, ki bi šle preko okvira koalicije različnih političnih taborov. Če se pa vprašamo, kdaj je pozneje prišlo glede na obseg, ki ga je slovenska orientacija imela, glede na cilje in metode boja do bistvenih novih momentov, je treba odgovoriti, da se desetletja ni nič bistvenega spremenilo, vse do novega prelomnega razdobja v drugem desetletju XX. stoletja, tj. pred petdesetimi leti. Tedaj se spremeni cilj, ker gre že za razbičje Avstro-Ogrske in ustanovitev samostojne jugoslovanske države; spremene se sredstva, ki postanejo bolj radikalna in dobe včasih že obliko boja z orožjem v roki (dobrovoljci, upori vojakov, boji na severni meji 1918/19); v končnem rezultatu so za slovensko politično orientacijo pridobljeni Prekmurje in večina prebivalstva štajerskih mest in trgov. Če se pa vprašamo, kdaj se je tudi to stanje bistveno spremenilo, moramo preiti zopet nekaj desetletij, dobo do štiridesetih let našega stoletja, do časa pred dvajsetimi leti. V tem času, ko je vodstvo slovenskega nacionalnega boja prešlo v roke novih družbenih sil, ne več tistih, ki so ga vodile dotlej, se moremo tu v soglasju z vsebino te razprave dotakniti le nacionalnega aspekta. V tem oziru moramo pa ugotoviti, da smo priče štiriletnega neprekinjenega krvavega boja in da je rezultat tega boja na eni strani pridobitev velikega dela tistega slovenskega ozemlja, ki je prišlo po prvi svetovni vojni pod oblast Italije, na drugi strani pa nova organizacija jugoslovanske države na bazi federativne ureditve.

Problemi, o katerih govori ta razprava, zanimajo danes predvsem zgodovinarja, čeprav imajo določene strani teh problemov tudi danes še neposredno aktualen pomen. Narodi brez dvoma niso večni, a za zgodovinarja, ki prepušča drugim kombinacije o tem, kaj bo, in se drži izkustveno danih dejstev, je važno, da narodi še vedno obstoje. Z njimi pa obstoji tudi nacionalna zavest, ki tudi danes po Renanovih besedah

dokazuje svojo upravičenost in moč s tem, da zahteva od posameznikov žrtve. Razdobje sredi XIX. stoletja, ki nas od njega loči sto let, vzbuja v slovenski javnosti primeroma malo zanimanja; drugače je pri Hrvatih v Dalmaciji in Istri, kakor dokazujejo podatki v že citiranem poročilu o simpoziju ob stoletnici narodnega preroda. Jasno je, da danes potrebujemo kritično sliko o tej dobi, da ne more biti govora o idealiziranju in še manj o vračanju v preteklost. Potrebno si je pa postaviti vprašanje, kakšno je razmerje med tremi etapami, ki smo jih razlikovali. Tu pa prav hitro spoznamo, da je prva etapa pred sto leti na eni strani stopnja, na drugi strani je pa glede ozemlja in zavesti ljudi na njem ustvarila določen okvir, in da bi brez te stopnje in tega okvira druga etapa, doba pred petdesetimi leti, ne bila mogoča. Obe ti dve etapi skupaj sta zopet kot stopnja in okvir nujen pogoj za tretjo etapo, za njeno pot naprej in za okvir vsega dogajanja v njej. Opozarjanje na razmerja teh vrst spada pa med najbolj važne naloge zgodovinarja.

LE RÉVEIL POLITIQUE DES SLOVÈNES AU XIXe SIÈCLE DANS LE CADRE DES PROBLÈMES NATIONAUX EUROPÉENS

(Résumé)

L'auteur n'a pas l'intention de traiter les problèmes nationaux (en général ou au moins chez les Slovènes) dans leur ensemble; il se borne à l'aspect de la nation comme unité de la volonté politique qui veut décider de son propre sort, de la conscience nationale comme »plébiscite de tous les jours« (E. Renan).

Ce phénomène tire son origine, dans l'Europe continentale, de la Révolution française. C'est alors que s'est formée la nouvelle nation française, en liaison étroite avec le nouveau rôle politique actif des masses, causé par le problème de la suppression du régime féodal et par les nouvelles formes de la vie politique; la nouvelle nation s'est formée en règle dans le cadre de l'Etat français de l'Ancien Régime; or, la différence entre la passivité avec laquelle les populations ont subi les changements politiques au temps de l'Ancien Régime et entre leur rôle actif lors des changements des frontières depuis la Révolution démontre dans quelle mesure la situation a changé. Chez les Italiens, l'unité de la langue littéraire et la conscience nationale italienne existent depuis des siècles; l'unité politique italienne comme programme d'un mouvement politique, cependant, n'apparaît que dans les cercles des partisans italiens de la Révolution française, d'abord comme le programme d'un mouvement très restreint, avant la Révolution de 1848 déjà comme programme des mouvements très répandus. Les débuts du mouvement pour l'unité allemande, même s'ils sont liés à la lutte contre l'hégémonie française, sont l'oeuvre des anciens partisans de la Révolution française ou au moins de ceux qui ne veulent pas restaurer l'ancien ordre des choses, et tout ce mouvement est lié, avant et encore pendant la Révolution de 1848, à l'opposition contre l'ordre social et politique existant en général. La formation des nations modernes dans le sens politique de ce mot est donc liée aux révolutions bourgeoises, elle coïncide avec l'époque de la préparation, de la période active et des conséquen-

ces de celles-ci; la nouvelle activité des masses, guidées par la bourgeoisie, se substitue à l'ancienne situation où les masses restent très souvent (pas toujours) passives à l'égard de l'ordre politique et de ses changements; c'est vrai même dans les cas où les révolutions bourgeoises n'ont pour résultat qu'une constitution très modérée et où les mouvements nationaux se bornent à la lutte pour une autonomie provinciale ou pour la langue et ne sont pas encore donnés pour but la création d'un Etat national.

Il y a, cependant, des différences essentielles dans le procès de la formation des nations. Les Français se sont constitués en nation au fond dans le cadre d'un Etat déjà existant; cette nation ne comprend pas les Belges et les Suisses de langue française, mais elle comprend (d'après les principes de la Révolution française qui n'ont pas changé depuis) toute la population de la France, aussi celle d'un parler assez différent de la langue littéraire ou d'une origine tout-à-fait différente; ces parlers ne sont pas développés en langues littéraires et n'ont pas servi comme base à une conscience nationale dans la vie politique. Dans les Iles Britanniques, la différence entre les deux nations, la britannique et l'irlandaise, ne coïncide pas avec la différence entre les langues resp. dialectes parlés de la population. En Suisse, nous pouvons parler d'une seule nation dans le sens politique de ce mot, malgré l'existence des trois langues littéraires. Chez les Italiens et chez les Allemands, il s'agit évidemment de créer l'unité politique, étant donné le fait que ces peuples sont partagés entre beaucoup d'Etats ou vivent même (surtout les Italiens de la Lombardie-Vénétie) sous la domination d'un Etat étranger; le mouvement pour l'unité politique fait partie de la lutte pour la nouvelle société bourgeoise et le développement culturel y joue un rôle, étant donné le fait que l'unité culturelle précède l'unité politique; pourtant, ce n'est pas une lutte contre les classes supérieures de la société étrangères du point de vue ethnique et contre leur prédominance dans les villes, ce n'est pas une lutte contre la prédominance de la langue étrangère dans les écoles et dans l'administration, puisque tous ces problèmes n'existent pas en Italie et en Allemagne, puisque même l'Autriche se sert en Lombardie et en Vénétie en règle dans l'enseignement et dans l'administration de la langue italienne et des fonctionnaires italiens. A l'Est du territoire italien et allemand, nous sommes en présence de trois Etats multinationaux, la monarchie des Habsbourg, la Russie tsariste et l'ancienne Turquie, et le procès dont nous parlons a eu pour conséquence la décomposition de ces empires et la création des Etats nationaux resp. (sur le territoire de l'ancienne Russie tsariste) d'une fédération des peuples sur la base d'un nouvel ordre social. L'auteur se borne, cependant, à un autre aspect du problème national, caractéristique surtout (mais non exclusivement) dans l'ancienne monarchie des Habsbourg. On peut y distinguer, au début de l'époque qui nous intéresse, deux types de peuples d'après leur structure sociale; les uns se composent de toutes les classes sociales, tandis que chez les autres les hautes classes sociales appartiennent à un autre groupe ethnique, ce qui a son influence sur le caractère ethnique des villes et sur la langue de la haute culture sur le territoire de ces peuples. Dans la monarchie des Habsbourg, c'est le cas des hautes classes sociales allemandes sur les territoires ethniques tchèque et slovène, des classes magyares dans la majorité des régions ethniques non-magyares de la Hongrie historique, des Polonais en Galicie orientale, des Italiens comme habitants des villes dans les pays sur la côte orientale de l'Adriatique; naturellement, on trouve des cas analogues aussi en dehors du territoire de l'ancienne monarchie. On a appelé, avec une terminologie non très heureuse, la première catégorie »nations historiques« et la seconde catégorie »nations non-historiques« ou même »nations sans histoire«; en tout cas, le signe distinctif

est la structure sociale, non pas la tradition historique et même pas toujours la domination politique, bien que ces aspects coïncident souvent. A l'époque des révolutions bourgeoises, l'opinion prédominante chez les »nations historiques« est que ces nations seules méritent d'être considérées comme nations, tandis que les autres ne sont que des peuples des paysans; on exprime souvent l'opinion que ces langues disparaîtraient (comme les costumes nationaux et les autres curiosités ethnographiques) avec les progrès de la civilisation moderne, mais on souligne surtout que ces langues ne peuvent pas devenir des langues de la haute culture et moins encore le cadre pour la formation d'une unité politique qui veut décider de son propre sort; pour soutenir ces thèses, on invoque souvent la situation des Bretons, des Gallois et des cas analogues de l'Europe Occidentale. Les conservateurs et les libéraux de droite des »nations historiques« veulent réaliser ces thèses par la collaboration avec les régimes politiques; mais on trouve des tendances analogues aussi chez les révolutionnaires de ces nations, p. ex. dans les projets au temps de la révolution de 1848 de partager l'Autriche entre l'Allemagne (dans le cadre géographique de la Confédération germanique), la Hongrie historique, l'Italie et la Pologne historique; dans l'Europe du milieu du XIXe siècle, l'existence des »nations non-historiques« est peu connue et il y a peu de gens qui croient qu'elles ont un avenir. Dans cette situation, les »nations non-historiques« doivent créer leur propre bourgeoisie, développer leur culture nationale et mener une lutte politique. Entre les mains des »nations historiques« se trouvent en règle la grande propriété et le capital, ces nations peuvent profiter du développement des villes et autres habitats non-agraires pour l'assimilation des immigrés, le suffrage censitaire et non-égal est en règle à leur avantage, elles peuvent se servir souvent aussi de la pression exercée par les régimes politiques, surtout pour empêcher le développement de la bourgeoisie des »nations non-historiques«. Les résultats de cette lutte sont au XIXe siècle très différents chez ces »nations non-historiques« et même dans les différentes régions habitées par la même nation; quelques nations ont de grands succès dans le développement de leur bourgeoisie et de leur culture nationale, les masses de la population adhèrent au programmes politiques nationaux, mais même dans ces cas on ne peut pas en règle empêcher tout-àfait l'assimilation et gagner pour la politique nationale la totalité de ceux qui parlent la même langue; mais il y a des cas où les paysans conservent leur langue et où il existe une littérature populaire dans la langue nationale, tandis qu'une bourgeoisie nationale et un mouvement politique avec un programme national ne se développent pas. Au XXe siècle, au contraire, la thèse des »nations non-historiques« a un succès presque total dans cette partie de l'Europe; cette thèse sur une unité politique en liaison avec la langue littéraire, qui est apparentée à tous les dialectes des paysans, développée surtout dans ces pays, a eu son influence sur l'organisation territoriale de l'Union Soviétique et a aujourd'hui son influence sur les problèmes politiques de l'Inde et de la Chine.

Les Slovènes sont un cas très typique d'une »nation non-historique«. Sur la plus grande partie de leur territoire ethnique, l'allemand est au début de leur réveil national la langue des classes supérieures de la société, de l'administration et de la haute culture, et l'on considère ce territoire jusqu'à 1866 comme faisant partie de la Confédération germanique; les Italiens ne se trouvent dans cette situation envers les Slovènes que sur une partie très restreinte du territoire ethnique slovène; une partie de ce territoire ethnique (le Prekmurje) appartient à la Hongrie historique. La renaissance nationale slovène a depuis la deuxième moitié du XVIIIe siècle le caractère d'un mouvement culturel; en 1848 elle devient aussi un mouvement politique. Alors apparaissent

aussi sur ce territoire les thèses typiques des »nations historiques«, surtout des Allemands; quelques — uns contestent la langue littéraire slovène comme langue de tous les Slovènes et ne voudraient reconnaître que l'existence des dialectes; les autres voudraient restreindre cette langue à l'enseignement élémentaire et à la littérature populaire; tous s'opposent au principe de cette langue comme cadre d'une unité politique qui voudrait décider de son propre sort; c'est aussi la thèse des conservateurs et des libéraux de droite qui s'appuient sur le gouvernement et non seulement la thèse de ceux qui pensent déjà à leurs Etats nationaux. Pour répondre à la question, quand le mouvement politique national l'emporte chez les Sloènes, l'auteur s'appuie sur les résultats des élections en 1848—1849 et après 1860. Il faut employer cette méthode avec beaucoup de réserves; le suffrage est longtemps censitaire, indirect et inégal, les élections expriment plutôt l'orientation des différentes couches sociales que celle de la population toute-entière; à cause du vote public et pour des autres raisons la pression politique joue un rôle; au début, les campagnes électorales ne sont pas encore dominées par des partis politiques bien organisés, les motifs personnels etc. jouent un rôle et il est souvent difficile de reconnaître l'attitude des électeurs et même des députés. En 1848—1849 et lors des élections en 1861, les Sloènes ont déjà leurs organisations, journaux, programmes et députés, il y a des partisans et des adversaires de leur mouvement national, mais aussi beaucoup d'indifférents, la situation n'est pas encore claire. Les élections de 1867 marquent la victoire décisive du mouvement politique slovène sur la plus grande partie du territoire ethnique slovène. Au temps de la pression des régimes défavorables de l'époque suivante, il y a encore des défaites, mais on conserve la majeure partie des positions gagnées. Les élections entre 1878 et 1883 marquent un retour à la situation en 1867, et maintenant la situation ne change pas à cet égard essentiellement jusqu'à la fin de l'Autriche-Hongrie, même pas après l'introduction du suffrage universel depuis 1897. L'orientation politique slovène l'emporte chez la plus grande partie des Sloènes, mais non pas chez tous ceux qui sont Sloènes du point de vue ethnique; cette exception est représentée alors surtout en Styrie et en Carinthie par la majorité de la population des villes et bourgs sur le territoire ethnique slovène et par une petite partie de la population paysanne, par les Sloènes de la Hongrie historique et, naturellement, par ceux de la Vénétie.

Quant à la structure intérieure du mouvement national slovène à l'époque entre 1848 et 1868 environ, la thèse dominante caractérise ce mouvement comme dirigé par les conservateurs, avec quelques symptômes de tendance libérales seulement; d'après cette opinion, ce n'est que vers 1868 qu'apparaît un mouvement slovène libéral, représenté par un journal et bientôt par un parti politique à part. Cette thèse sur les deux générations, les »Vieux Sloènes« et les »Jeunes Sloènes«, explique cette évolution par la situation des Sloènes comme — au début — un peuple des paysans qui sont sous l'influence du clergé qui est déjà slovène, tandis que la bourgeoisie reste — à quelques exceptions près — étrangère au mouvement national slovène; ce n'est que plus tard que se développe la bourgeoisie slovène, qu'apparaissent en plus grand nombre les intellectuels laïques slovènes et avec eux le libéralisme slovène. A cette thèse l'auteur oppose une autre explication de l'époque entre 1848 et 1868 et déjà de la révolution de 1848 chez les Sloènes. En 1848, il y a déjà à Vienne, à Graz et aussi dans les pays slovènes des cercles de jeunes intellectuels et d'étudiants slovènes libéraux. De l'autre côté, il faut distinguer plusieurs courants dans le clergé; il y a d'abord le josephinisme du haut clergé, habitué à suivre toujours des directives du gouvernement; il y a des débuts de l'ultramontanisme, dont les partisans se sentent Sloènes, mais sont surtout cléri-

caux; il y a enfin des catholiques libéraux qui sont, dans les questions politiques et nationales, solidaires avec les laïques slovènes libéraux. Les cercles des libéraux laïques et des catholiques libéraux, qui approuvent la révolution du mars 1848, dressent au début de la révolution sous l'influence de l'austro-slavisme tchèque et croate le programme politique de la Slovénie Unie comme unité territoriale autonome, englobant tous les Slovènes, avec la langue slovène dans l'enseignement et dans l'administration, parfois aussi de l'unité territoriale de tous les Yougoslaves de l'Autriche; cette Slovénie existerait dans le cadre d'une Autriche, constituée comme une fédération des peuples, mais non pas de l'Allemagne; la première action politique concrète de ce mouvement est la propagande pour le boycottage des élections au Parlement allemand de Francfort. Les conservateurs slovènes, qui étaient avant 1848 actifs dans le mouvement culturel slovène, mais qui ne songeaient pas à un changement des institutions politiques et sont maintenant réservés ou même opposés à la révolution de mars, sont parfois désorientés à l'égard de ce programme et à cette action ou les refusent même, voulant borner les demandes slovènes à quelques droits pour la langue. Les principaux adversaires de l'action nationale slovène sur la territoire slovène ne sont pas les démocrates allemands, mais la bureaucratie autrichienne, qui craint pour son existence à cause des demandes pour l'administration en langue slovène et qui suit les ordres du gouvernement autrichien qui a ordonné les élections pour le Parlement de Francfort; elle a de l'influence sur les conservateurs, habitués à suivre ses ordres en politique, mais elle est en conflit avec les libéraux slovènes, malgré le fait qu'ils ne sont pas contre l'Autriche. Lorsque les conflits nationaux en Autriche deviennent plus aigus et lorsque les libéraux slovènes, en suivant l'attitude des libéraux et radicaux tchèques, croates et serbes, sont adversaires du mouvement magyar et de la révolution à Vienne en octobre 1848, les conservateurs slovènes se rapprochent d'eux et adhèrent au programme de la Slovénie Unie. Il s'agit naturellement de deux courants politiques, non pas encore de deux partis politiques organisés; c'est vrai pour toute l'époque jusqu'aux élections de 1873 où ces partis luttent pour la première fois l'un contre l'autre aux élections. Mais pendant la révolution de 1848 l'influence des libéraux est assez grande, ils disposent du principal journal slovène d'alors et l'attitude des députés slovènes au Parlement de Vienne et de Kremsier, même s'ils mènent chacun une politique propre, est en général libérale. Cela s'explique surtout par le fait que le paysan slovène, préoccupé presque exclusivement de la question de la suppression du régime féodal, se méfie du clergé en politique et a plus de confiance dans les libéraux, même si les libéraux slovènes ne savaient pas lui démontrer clairement la liaison entre sa lutte sociale contre le seigneur allemand et leur lutte nationale, ce qui rendrait le mouvement slovène beaucoup plus fort. Depuis la révolution à Vienne en octobre 1848, l'accord entre les deux courants du mouvement slovène cesse. Les conservateurs ont des sympathies pour le nouveau gouvernement de Schwarzenberg ou au moins ne le critiquent pas, pour des raisons de la politique générale et plus spécialement à cause des sympathies du clergé ultramontain pour la nouvelle politique ecclésiastique qui a mené enfin au concordat de 1855. Quelques libéraux hésitent déjà au temps de la révolution viennoise en octobre 1848; ils expriment leurs doutes quant à la réalité de la politique de l'austro-slavisme; les libéraux slovènes sont en opposition contre le gouvernement avant et après le coup d'Etat en mars 1849, jusqu'au moment où ils peuvent encore exprimer publiquement leur opinion, même s'ils sont de l'avis qu'une action directe n'aurait maintenant aucun sens et ne serait que nuisible. Au temps de l'absolutisme de Bach, les libéraux slovènes se bornent à l'activité culturelle; il y a peu de sources et encore peu de re-

cherches sur leurs opinions politiques, mais il semble que parmi eux aussi se répandent maintenant le panslavisme et les sympathies pour le mouvement italien et Napoléon III, comme parmi les autres Slaves de l'Autriche, auparavant partisans de l'austroslavisme. Après 1860, on observe dans le mouvement slovène les mêmes deux courants. Quant au programme national, on hésite entre le programme de la Slovénie Unie et le programme plus modéré des droits pour la langue slovène qu'on combine avec le programme de l'autonomie pour les provinces historiques. Mais les deux courants se trouvent réunis dans l'opposition contre le libéralisme allemand, représenté dans les pays slovènes aussi par la bureaucratie autrichienne devenue maintenant libérale, les libéraux slovènes pour des raisons nationales, les ultramontains aussi parce qu'ils voient dans le régime de Schmerling les débuts des tendances qui ont plus tard aboli le concordat de 1855. Après la guerre de 1866, les libéraux slovènes ont réussi de gagner les conservateurs pour le programme national de la Slovénie Unie, approuvé par les masses des Slovènes aux grands meetings («tabors»); de l'autre côté, ces libéraux, à l'exception de la jeunesse universitaire, montrent beaucoup d'opportunisme dans la question de la politique culturelle, du concordat; tout cela n'a pas empêché la scission entre les deux camps. Mais cette scission n'a pas le caractère d'une lutte entre les «vieux» et les «jeunes», malgré les noms des deux partis; on trouve dans les deux camps des gens de la même génération, actifs dans le mouvement politique slovène déjà auparavant, en partie déjà depuis 1848.

En 1848, le réveil politique slovène n'a pas la même force comme p. ex. le mouvement croate en Croatie ou le mouvement serbe en Hongrie, mais il a plus de force que les mouvements analogues dans quelques autres pays yougoslaves; plus tard aussi, il est plus développé que des mouvements analogues chez quelques autres peuples «non-historiques», p. ex. les Allemands du Burgenland, où l'on observe les débuts d'un mouvement politique à peine au début du XXe siècle. Dans l'histoire slovène, les années entre 1848 et 1870 environ marquent la première étape de la formation d'une unité politique nationale, qui est pourtant une condition nécessaire pour la deuxième étape, la deuxième décennie du XXe siècle; où se produit dans une lutte plus radicale la rupture avec l'Autriche, et où l'on gagne des nouvelles populations pour l'orientation politique slovène, et pour la troisième étape, la cinquième décennie du XXe siècle, où une lutte plus radicale encore, guidée par des forces sociales nouvelles et non plus par la bourgeoisie, a contribué, sous l'aspect national, à la libération des vastes régions slovènes, attribuées auparavant à l'Italie, et à la formation de la nouvelle fédération yougoslave.

Vasilij Melik

O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja*

Kakor kaže že naslov, ne nameravam govoriti o celotni problematiki razmer in politike na Slovenskem v Schmerlingovem času 1861 do 1865. Ne bom se dotaknil zelo pomembnih vprašanj, kakor na primer gospodarskega razvoja in socialnih konfliktov tega časa ali Levstikove koncepcije slovenske politike. Marsikatero stvari so bile dokaj nadrobno zajete v dosedanji literaturi,¹ druge bi spet zahtevale posebnih razprav. Zato se omejujem na nekatera posebna vprašanja.

Prvo vprašanje so volitve v deželne zборе leta 1861, prve parlamentarne volitve po letu 1848 na Slovenskem. V zgodovini volilnih bojev od februarskega patenta do prve svetovne vojne imajo prve volitve leta 1861 poseben značaj in se razlikujejo od vseh poznejših. Mnogokaj v njih spominja na revolucionarno leto 1848, njihova glavna značilnost pa je v tem, da še ne poznajo organiziranih političnih strank in od njih vodenega in organiziranega volilnega boja in volilne agitacije. S tem seveda nočemo reči, da volilnega boja ni bilo — narobe, volitve leta 1861 so bile celo zelo žive. Podatkov o volilni udeležbi pri pravolitvah skorajda nimamo, toda za Kranjsko sem po originalnem volilnem materialu v Državnem arhivu Slovenije mogel izračunati, da se je udeležilo pravolitev v kmečki kuriji okrog 30 % volivcev. To je odstotek, ki ni bil dosežen nikdar pozneje vse do uvedbe direktne volilne pravice v začetku 20. stoletja. V mestni kuriji na Kranjskem je znašala udeležba 50 %. Ta delež je bil presežen takoj ob naslednjih volitvah leta 1867, kar je povsem razumljivo, saj so o tem, kdo bo imel večino v deželnem zboru na Kranjskem, odločale volitve v mestih.

Ob volitvah leta 1867 in pozneje nastopajo tako na Kranjskem kot v večini drugih slovenskih dežel osrednji deželni slovenski volilni odbori, ki postavljajo volilni program in določajo kandidate, skrbe za volilno agitacijo in za to, da bi se glasovi ne cepili med več kandidatov. Vsega tega leta 1861 še ni. Ponekod v mestih, tako tudi v Ljubljani, se sicer

* Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev, v Kočevju (14.—16. X. 1963).

¹ Glej v zadnjem času zlasti Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Druga knjiga (Obdobje okorelega konservatizma 1860—1868), Ljubljana 1956, z zelo obsežnimi političnozgodovinskimi opombami, ki jih je napisal Dušan Kermavner.

formirajo volilni odbori, ki pa v glavnem ne žele biti strankarski in tudi ne izhajajo iz slovenskih vrst. Pri njih naj bi se priglasili vsi kandidati, odgovarjali na vprašanja volilcev na posebnih sestankih volilnih upravičencev, organizirala naj bi se poskusna glasovanja. Kandidati se leta 1861 javljajo v zelo velikem številu. Ponujajo se sami, bodisi v tisku bodisi na predvolilnih sestankih, preko vplivnih znancev na terenu, postavljajo ali nasvetujejo jih dopisniki v časopisih, na sestankih volilcev ali raznih organizacij.²

Od slovenskega časopisja dajejo nasvete za volitve Bleiweisove *Novice* ter Jeranova *Zgodnja Danica*. Medtem ko priporočajo *Novice* voliti ljudi, ki se bodo zavzemali za pravice slovenščine in zagovarjali njeno enakopravnost, naroča *Zgodnja Danica* volilcem, naj poleg tega izbirajo le ljudi, ki bodo branili katoliško vero. Smeri obeh časopisov sta si močno različni. Jeranova *Zgodnja Danica* nedvomno izraža ekstremno klerikalno smer, za katero niti ne moremo trditi, da bi jo podpirala duhovščina v celoti. »Ljuba preljuba nam je narodovnost in slovenšina, Bog nam jo ohrani in daj, de bi ji odperli vrata v šole in pisarnice, kakor pravica tirja; toda prvo nam je naša prava katoliška vera. Vsa moja slovenšina mi ni piškaviga oreha vredna, ako sim ob vero in po smerti vekomaj zaveržen.« Tako piše *Zgodnja Danica* 28. marca 1861.³ »Naš materni jezik je varh prave vere,« govori Slomšek istega leta, »katoliška vera ravno tako med nami omaguje, kakor se slovenski rod ponemčuje.«⁴ *Zgodnja Danica* je razmeroma indiferentna glede ustave. »Te ne bomo ne hvalili, ne grajali. Saj vemo iz zgodovine, de so podložni absolutnih in vstavnih držav kmalo dobre, kmalo slabe čase imeli.«⁵ Slomškov pastirski list iz februarja 1861 je poln pesimizma.⁶ To je čas velikih porazov cerkve. Zedinjenje je uničilo stari red v Italiji, papeška država, močno zmanjšana, je v zadnjih zdihljajih, liberalizem povsod dviga glavo, cerkev je v defenzivi.

Močno se razburja *Zgodnja Danica* nad vsakim izražanjem svobodomiselnih in liberalnih nazorov, nad vsako kritiko duhovščine. O slovenskih političnih časopisih v Avstriji pravi, da se z veliko vnemo poganjajo za narodnost, za katoliško vero pa »veči del niso ne krop ne voda«. »Ako nimajo lepe besede za našo sveto vero, taki časniki niso vredni da živé.« In nato sledi grožnja: »Gotovo je, de na Slovenskim se brez duhovske pomoči ne more noben časnik ohraniti.«⁷

Nasproti takemu ekstremnemu klerikalnemu stališču so *Novice* povsem jasno za ustavno monarhijo. In kakor so odklanjale po oktobrski diplomi dane deželne statute zaradi njih reakcionarnosti, tako najdejo pri februarškem patentu glavno pomanjkljivost v tem, da manjka še

² Glej zlasti *Laibacher Zeitung* marca 1861; posebej Gausterjev predlog, v *Laibacher Zeitung* 5. marca in v *Novicah* 6. marca; pismi Höfferna Strahlu z dne 16. in 22. marca 1861 (Rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani).

³ *Zgodnja Danica* 28. 3. 1861, 51.

⁴ *Zgodnja Danica* 21. 11. 1861, 192.

⁵ *Zgodnja Danica* 11. 4. 1861, 60.

⁶ *Zgodnja Danica* 28. 2. 1861, 33, 34.

⁷ *Zgodnja Danica* 28. 3. 1861, 51.

marsikaj, kar je bistvo prave ustavne vlade, tako na primer odgovornost ministrov, § 13, obstoj gosposke zbornice. Vendar pa, pravijo *Novice*, moremo »za zdaj zadovoljni biti s tem, kar smo prejeli. Velika oblast je vendar dana ljudstvom, in njih naloga v državnih in deželnih zborih bo, da po postavni in mirni poti dosežemo sčasoma vse, česar zahteva prava ustavna vlada. Saj ena krepka korenina je s tem, kar so nam cesar 26. svečana dali, ustavnemu drevesu v našem cesarstvu zasajena; to je gotovo.«⁸

V celem se pri volitvah leta 1861 prepletata dve vrsti boja; boj med liberalnimi in konservativnimi ali klerikalnimi nazori in boj za pravice slovenščine oziroma proti njim. Zraven se meša v volitve še vladni vpliv. Na žalost o podrobnostih tega boja razmeroma malo vemo. Časopisi so skopi, podrobna poročila vladi in vladna naročila, ki se tičejo volitev in ki bi nam mogla mnogokaj povedati, pa v Državnem arhivu Slovenije manjkajo — zabeleženo je, da si jih je v osemdesetih letih izposodil grof Pace.

Splošno razpoloženje po desetletju absolutizma je bilo leta 1861 tako ostro proti vsemu konservativnemu, da nihče ni hotel biti konservativen. »Liberalen je danes vsak, pa naj skrivaj tiči čez ušesa v reakciji,« piše celovski dopisnik *Laibacher Zeitung*.⁹ V celem konservativne sile na volitvah ne uspejo. V Ljubljani sta propadla vladna kandidata Schöppl in Marenzi.¹⁰ Na celem slovenskem ozemlju je bil izvoljen pri prvih volitvah en sam duhovnik, Kaffol na Tolminskem. Propadli so Einspieler v šmohorskem volilnem okraju, Muršec v mariborskem, kanonik Zavašnik v ljubljanskem, dekan Kramar v kranjskem, dekan Grabrijan v vipavskem, župnik Vovk v trebanjskem, itd.¹¹ Medtem ko na Kranjskem neuspeh duhovščine nedvomno pomeni poraz klerikalnega, konservativnega tabora in kaže, da so bili kmečki volilci, kakor leta 1848, proti duhovščini, pa nam je o drugih deželah težje soditi. Ali sta na primer Muršec in Einspieler propadla zaradi tega, ker sta bila slovenska kandidata ali zato, ker sta bila duhovnika? Rečemo lahko le to, da je mogla agitacija »ne volite duhovnikov« imeti lep useh proti nekaterim slovenskim kandidatom in da so se je zato mogli protislovenski agitatorji tudi namenoma posluževati.

Kar se tiče nacionalne strani, imajo Slovenci proti sebi tako liberalne Nemce oziroma Italijane, ki se zavedajo svoje narodnosti in so prav zato, kot je za nacionalne buržoazije značilno, narodnostno nestrpni in šovinistični, prav tako pa tudi ljudi starih konservativnih pojmovanj, ki narodnostne ideje in zahteve sploh zavračajo, zato pa se jim zdi samo ob sebi umljivo, da so šole in uradi nemški oziroma italijanski in da je slovenščina jezik neizobražencev. Proti sebi imajo tuje uradništvo, ki je z narodnostnimi zahtevami ogroženo v svoji eksistenci, pa tudi vlado, ki

⁸ *Novice* 6. 3. 1861, 75.

⁹ *Laibacher Zeitung* 22. 3. 1861.

¹⁰ *Ost und West* 4. in 6. 4. 1861.

¹¹ Glej *Ost und West* 14. 4. 1861 (za šmohorski okraj), *Novice* 27. 3. 1861 (za mariborski okraj), volilni material v Državnem arhivu Slovenije (za Kranjsko).

je negativno razpoložena do slovenskih teženj in ima preko svojega uradniškega aparata ogromen vpliv.

Da smo natančnejši: leta 1861 skoraj nihče ne govori o neenakopravnosti slovenščine. Z vseh strani se izražajo najboljše želje za njeno napredovanje, za njeno upoštevanje, izjavlja se ljubezen do slovenščine, obljublja se ji vsestranska podpora. Izražajo se le pomisleki proti prenapetosti, strah pred nepotrebnim bojem, ki razdira stoletno slogo, poudarja se potreba po postopnem napredku, ker slovenščina še ni dovolj izoblikovana, naglaša se potreba po nemščini, ki da jo najbolj čuti kmet itd. Toda vse te pomisleke in rezerve izraža marsikdo od kandidatov pri volitvah šele pozneje, bodisi da se je v volilnem boju zavestno nalašč kazal Slovenca, bodisi da je zares mislil, da se slovensko narodno gibanje ne bo razvilo s tako silo, da bo ponižno in združljivo z njegovo nemško liberalno ali konservativno usmeritvijo, pa se je zato šele pozneje končno ločil od slovenske poti. Vsekakor meje med prijatelji in sovražniki ob času volitev še mnogokje niso bile jasne. Novice so priporočale za poslanca marsikoga, ki je stal potem, ko je bil izvoljen, v nasprotnem taboru. Ne gre samo za Dežmana, ki je ob volitvah še veljal za Slovenca in ki je kot državni poslanec na Dunaju jasno prestopil na protislovensko stran. Vitez Waser, ptujski poslanec, je podpisal slovensko peticijo Schmerlingu¹² in poudarjal svoj slovenski rod.¹³ V celjskem okraju izvoljeni Mertl (Mörrtl) je bil član slovenske čitalnice v Celju ter je obljubljal pri volitvah, da se bo potegoval za slovenščino.¹⁴ Derbič, poslanec kranjskega okraja, in Brolih, poslanec Tržiča, Kamnika in Radovljice, sta sodelovala pri izročitvi peticije Schmerlingu.¹⁵ Karl Wurzbach, poznejši deželni glavar in deželni predsednik na Kranjskem, je še leta 1863 poudarjal, da je slovenščina njegova materinščina ter je v deželnem zboru branil nekatere pravice slovenskega jezika.¹⁶

Novice svetujejo v obliki dopisov celo vrsto ljudi, ki bi bili primerni za poslańce, omejujejo pa se samo na Kranjsko in Štajersko.¹⁷ Nasveti niso dobro pretehtani. Ponekod naštevajo po več kandidatov za eno samo poslansko mesto, drugod pa spet priporočajo enega kandidata za več različnih volilnih okrajev. Vse to seveda onemogoča vsako načrtno glasovanje in cepi glasove. Poleg tega niso nasveti v časopisu povezani z organizirano agitacijo na terenu. Vse je prepuščeno posameznim zavednim Slovincem na terenu, ki se morajo znajti, kakor vedo in znajo. In mnogokje se ne morejo znajti. Trojna izvolitev Bleiweisa na Kranjskem, v ljubljanskem, kranjskem in kamniškem okraju, nam kaže na eni strani moč slovenskega narodnega gibanja, na drugi strani pa tudi njegovo neorganiziranost in pomanjkanje kandidatov: »Od mnogo strani,« piše boštjanski župan Dermelj Bleiweisu, »se nam ponujajo, da

¹² Novice 3. 4. 1861, 114.

¹³ Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Abgeordneten-hauses, Session 1861—1862, 343 (22. 6. 1861).

¹⁴ Novice 8. 5. 1861, 152, 30. 1. 1867, Slovenec 31. 1. 1867.

¹⁵ Novice 15. 5. 1861, 163.

¹⁶ Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages 1863, seja 28. 1. 1863, 99, 100.

¹⁷ Novice zlasti 6. in 13. 3. 1861.

bi jih volili... Mi med tihim hribovjem po Savski ožini in dolini se premalo razpoznamo po Dolenskem in sploh po slovenskem svetu, zatoorej Vas prav ponižno in zaupljivo prosimo, gospod Dohtar, oznanite nam ob kratkem, ktere može da naj bi volili mi Boštanjci in z nami vred tudi drugi v Trebno poklicani možje, da bi naši izvoljenci korist donesli nam in sploh vsi slovenski deželi. Jako bi želeli, ko bi Vi sami, g. Dohtar, blagovolili naš poverjenec biti.«¹⁸ To pismo je za razpoloženje leta 1861 prav gotovo zelo tipično.

Deloma še ne dovolj razširjena in utrjena narodna zavest, pritisk nemške in zlasti v Istri italijanske buržoazije in veleposestva, vladnih zastopnikov, zlasti okrajnih predstojnikov, na volilce, ki so bili od njih kakorkoli odvisni, še nejasna ali pa lažna opredelitev do slovenstva pri nemajhnem številu ljudi, in še daleč ne nazadnje pomanjkanje organiziranih priprav na volitve in volilne agitacije s slovenske strani, vse to je povzročilo, da izid volitev za Slovence ni bil ugoden. Nepripravljena, neorganizirana, šibka slovenska stranka niti na Kranjskem ni dosegla večine. Težko je odgovoriti na vprašanje, koliko slovenskih poslancev je bilo leta 1861 pravzaprav izvoljenih. Poslanci so se opredeljevali šele pozneje, kako in kam naj jih tedaj štejemo ob volitvah? Isti volilni možje, ki so meseca marca v kranjskem volilnem okraju izvolili Bleiweisa v deželni zbor ter s tem jasno izpričali svojo slovensko usmerjenost in pripadnost slovenski stranki, so v začetku aprila, ko so morali zaradi Bleiweisovega odstopa ponovno voliti, s približno enako večino izvolili okrajnega glavarja Derbiča, ki se je potem opredelil proti slovenski stranki. Rezultatov volitev iz leta 1861 torej ne moremo obravnavati tako kakor rezultate poznejših volitev. Zadovoljiti se moramo s tem, da povemo, kakšna je sestava prvih deželnih zborov po končanem opredeljevanju izvoljenih poslancev. V kranjskem deželnem zboru se jih je od 36 v letu 1861 izvoljenih poslancev končno opredelilo v slovensko stranko 13. V goriškem deželnem zboru je bilo od 21 voljenih poslancev 7 Slovencev, poleg tega pa je bil v mestnem slovenskem volilnem okraju izvoljen okrajni predstojnik Grossmann, po rojstvu Čeh, ki je užival le nemško vzgojo in se naučil slovenščine le za največjo silo, kakor ga opisuje dopisnik v *Stimmen aus Innerösterreich*.¹⁹ Na Goriškem so bile nedvomno najmanjše težave za uveljavljanje slovenskih kandidatov. Tu so bili volilni okraji narodnostno dokaj homogeni, Italijanov ali Nemcev na slovenskem ozemlju — razen v mestu Gorici — skoraj ni bilo in nemški vpliv se ni mogel kazati drugače kakor preko uradništva. V štajerskem deželnem zboru se je le en poslanec, Nemeč Herman, proti kateremu pa so Slovenci ob volitvah agitirali,²⁰ pridružil slovenskemu političnemu taboru. V koroškem deželnem zboru omenja časopisje kot iskrenega in zavednega Slovenca Boštjana Izepa iz Smerč v šmohorskem volilnem okraju.²¹ V istrski deželni zbor je bil izvoljen en Slovenec, Samsa v

¹⁸ Pismo Dermelja Bleiweisu z dne 14. marca 1861 (Rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani).

¹⁹ *Stimmen aus Innerösterreich* 1861, 80.

²⁰ *Novice* 27. 3. 1861, 106.

²¹ *Ost und West* 14. 4. in 2. 5. 1861, *Slov. Prijatelj* 1862, 462.

vološkem volilnem okraju. V celem moremo torej naštetih v vseh deželnih zborih 23 poslancev slovenske politične orientacije. Na drugih splošnih volitvah leta 1867 jih je bilo izvoljenih 44. Ta primerjava nam kaže, kako močno je v tem obdobju šestih let napredovalo in se organiziralo slovensko narodno gibanje.

Drugo vprašanje je opredelitev poslancev v dunajskem parlamentu. V Schmerlingovo poslansko zbornico je bilo izvoljenih 200 poslancev. Volitve so namreč odklonile, kakor znano, vse ogrske dežele in Benečija, od poznejše avstrijske polovice monarhije pa tudi istrski deželni zbor, ki se je proslavil z znamenitim *nessuno*; prazno je ostalo tudi mesto enega zastopnika iz italijanskega dela Tirolske.²²

Po nacionalno-politični orientaciji²³ je bilo v parlamentu 119 Nemcev, kar je pomenilo absolutno večino 60 %, 26 Poljakov, 26 Čehov, 13 Ukrajincev, 8 Italijanov, 4 Romuni, 3 Slovenci in 1 Srb. Po svoji socialni sestavi je bil ta na indirektni način preko deželnih zborov izvoljeni parlament zbornica veleposestnikov, inteligence, tovarnarjev in trgovcev. Delež aristokracije nam kaže podatek, da je bilo samo poslancev z grofovskim naslovom 19. Zelo veliko je bilo število državnih uradnikov: 37.²⁴ Duhovnikov je bilo vsega skupaj 17: zelo malo med Nemci — tu so bili le 3 katoliški in 1 protestantski, več pa med drugimi narodi. Šest jih je bilo med Ukrajinci, 3 med Poljaki, 3 med Čehi, 1 med Romuni. Samo 11 poslanskih imen nosi v prvem seznamu članov parlamenta oznako *zemljiški posestnik* (Grundbesitzer). Oznaka vključuje tudi kmete, ni pa seveda omejena samo nanje. Zato je število pravih kmetov v parlamentu nedvomno še manjše od 11. Oznake *zemljiški posestnik* ne najdemo pri nobenem Nemcu, pač pa jo nosi 7 Ukrajincev, 2 Poljaka, 1 Romun in Slovenec Černe, ki pa se v drugih seznamih pojavlja z oznako *graščak* (Gutsbesitzer).²⁵

Poslanci so se posedli v parlamentu tako, da so na desnici sedeli poljski poslanci iz Galicije ter češki iz Češke in Moravske.²⁶ Med češkimi poslanci je sedel tudi edini neitalijanski zastopnik Dalmacije, Srb Ljubiša. V centru so sedeli Ukrajinci pod vodstvom škofa Litvinoviča, Romuni, mnogi nemški poslanci, zlasti zastopniki veleposestva iz čeških dežel, oba italijanska predstavnika Trsta, zraven njiju pa slovenska zastopnika Goriške, Černe in Gorjup. V centru so sedeli tudi vsi štirje klerikalni predstavniki Tirolske (dva nemška in dva italijanska). Na levi so sedeli na desnem krilu skupaj skoraj vsi koroški poslanci, poleg

²² Prim. uradni seznam Mitglieder des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, Wien 1861.

²³ Po tej razdelitvi smo slovenske nemčurje prišteli Nemcem, prav tako smo prišteli poljsko orientirane Ukrajince Poljakom in podobno. Statistike po materinskem jeziku sploh ni mogoče sestaviti.

²⁴ Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich, Erster Band, Wien 1902, 62 — Vsi ostali podatki o poklicni sestavi so izračunani na podlagi podatkov v uradnem seznamu Mitglieder des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, Wien 1861.

²⁵ Tako v Personen-Registru v Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861—62, 107.

²⁶ Sedežni red poslancev je ugotovljen na podlagi številke sedeža vsakega poslanca v citiranem seznamu Mitglieder des Hauses.

njih kranjski poslanci Toman, Brolih, Derbič, Kromer in Dežman, nekoliko stran od njih še zadnji, Wurzbach. Za njimi so bili vsi štirje italijanski poslanci iz Dalmacije. Sicer je bila levica polna nemških poslancev iz nemških in čeških dežel, dobro polovico skrajne leve pa so zasedali štajerski poslanci.

Kakor vidimo iz tega bežnega opisa, so se posedli poslanci v prvem parlamentu nove ustavne dobe tako, da se je tradicionalni parlamentarni običaj izbire prostorov po sorodnosti političnih nazorov mešal z izbiro po deželni pripadnosti. Za Tomana pravi Valentin Zarnik v svojem opisu dunajskega parlamenta v Novicah²⁷ izrecno, da »se ni po misli in djanji, temuč zavoljo rojakov svojih tje vsedel«. In res je svoje prvotno mesto kmalu zapustil. Sedežni red poslancev drugega zasedanja, v letu 1862, ga najde že na desnici med Čehi.²⁸

Državni zbor se je takoj v začetku razcepil na dva tabora. Zunanji kriterij za razdelitev je bilo kompetenčno vprašanje, vprašanje pristojnosti državnega zbora oziroma deželnih zborov. Levica in center se kakor vlada zavzemata za večjo moč in pristojnost centralnega parlamenta in centralne oblasti. Desnica se zavzema za čim večjo avtonomijo dežel kot zgodovinsko-političnih individualnosti. Prve imenujemo navadno in na kratko centraliste, druge federaliste. Simbol prvih je februarški patent, drugih oktobrska diploma. Prvi so vladna stranka, drugi opozicija ali, kakor so se pozneje, v razliko od opozicije proti vladi, ki je zrasla v vrstah nemške leve, semintja imenovali, »*principielna opozicija*«. ²⁹

Boj za in proti centralizmu seveda ni značilen le za Avstrijo 19. stoletja, najdemo ga v celi vrsti evropskih držav. Lahko rečemo, da je bila težnja po centralizmu značilna za velik del liberalnih buržoazij v Evropi. Za čim večjo avtonomijo posameznih pokrajin pa so se prav tako v veliki meri zavzemale konservativne, z nekdanjimi fevdalci in cerkvijo povezane sile, ki bi se mogle, če že ne v središčih in v razvitih predelih, vsaj v bolj zaostalih področjih z avtonomnimi pravicami ustavljati pohodu kapitalizma in liberalnih buržoaznih idej. O nasprotjih in težnjah te vrste prav gotovo lahko govorimo tudi v Avstriji. Dva najbolj jasna primera Schmerlingove dobe za to sta boj tirolskega klerikalnega tabora proti temu, da bi verska enakopravnost veljala tudi na Tirolskem, in težnje veleposestva po tem, da bi vprašanje vključitve veleposestniške zemlje v občino ostalo prepuščeno deželnim zakonodajam. V posebnih pogojih avstrijske monarhije kot mnogonacionalne države pa je imel boj za centralizem še poseben značaj. Centralistične težnje so odgovarjale težnjam nemške liberalne buržoazije in birokracije po gospodarski in politični nadvladi nad nenemškimi narodi. »Centralizem je isto kot germanizacija« — pravi Palacky.³⁰ V boju proti takemu centralizmu se zdi zlasti češki in poljski buržoaziji čimvečja deželna avtonomija močno

²⁷ Novice 29. 5. 1861, 176.

²⁸ Mitglieder des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, Wien 1862 — sedežni red je privezan.

²⁹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, III. Session 1864—1865, 865 (Toman 30. 3. 1865).

³⁰ Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes, Erste Session 1861—1862, 164 (27. 8. 1861).

orožje. »Nam, gospoda moja,« pravi Poljak Smolka v parlamentu, »posebno z ozirom na čisto poseben položaj naše dežele, se zdi svoboda, se zdi enakopravnost narodnosti utelešena v deželni avtonomiji, utelešena v avtonomiji dežela, kakor so zamišljene kot zgodovinsko-politične individualnosti.«³¹ »Centralizem in avtonomija nista zadnji namen, po katerem stremita obe strani,« pravi Palacky, »sta le sredstvo za višji namen, in ta višji namen je nagon narodnosti po samoohranitvi. Avtonomisti hočejo avtonomijo, ker upajo, da bodo tako lažje ohranili svojo narodnost.«³²

Slovincem v njihovi razcepljenosti na celo vrsto dežel avtonomija zgodovinskih dežel ni mogla mnogo koristiti. Edina naravna rešitev zanje je mogla biti že leta 1848 spočeta Zedinjena Slovenija, ki se pojavi zdaj tudi na začetku nove ustavne dobe, v peticiji Schmerlingu, z željo, »da bi se vse slovenske okrajine postavile pod eno najvišjo administrativno poglavarstvo.«³³ Pojavljajo pa se tudi misli na povezavo s sosednjimi jugoslovanskimi pokrajinami. Toda vse kaže, da je še dokaj nemočno in nerevolucionarno slovensko buržoazijo preplašil silovit odpor z nemške strani, očitki separatizma, izdajstva, revolucionarnih *piemontsko-franco-skih načel*,³⁴ smešenja *kraljevine Tomanije*, jugoslovanskega kraljestva pod Nikolajem črnogorskim³⁵ itd. Tako se ves slovenski politični program osredotoča na zahtevi po enakopravnosti narodov in po uvedbi slovenščine v urade, sodišča in šole. Zunanjepolitično se ta program veže s težnjami po obstoju in utrditvi Avstrije. Ta avstrijski program nedvomno ne izvira samo iz legitimizma, tradicije in konservativnosti, ampak prav tako tudi iz prevdarka, kakršnega je bila naša liberalna in konservativna buržoazija zmožna v šestdesetih letih, ko se je vpraševala, kaj bo, če Avstrija razpade, in je rešitev pred nemško, italijansko in madžarsko nevarnostjo videla le v obstoju habsburške monarhije. Poleg tega moramo reči, da so bili izrazi vdanosti dinastiji, zvestobe prestolu in slavljenja vladarja značilni domala za vso avstrijsko polovico monarhije, nikakor pa ne le za slovensko politiko.³⁶

Jedro desnice v poslanski zbornici dunajskega parlamenta sestavlja 26 čeških poslancev iz Češke in Moravske, povezanih s konservativnim grofom Clam-Martincem, ter 25 poljskih poslancev iz Galicije. S to desnico navadno glasujejo dalmatinski poslanec Ljubiša, slovenski Toman in romunski graščak baron Petrino.

Desnica v Schmerlingovem parlamentu nikakor ni bila tako ultramontanska, reakcionarna in konservativna, kakor so ji očitali nasprotniki z leve. Pripadali so ji ljudje tako naprednih kot reakcionarnih

³¹ Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Abgeordneten-hauses, Session 1861—1862, 299 (19. 6. 1861).

³² Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes, Erste Session 1861—1862, 79 (21. 6. 1861).

³³ Novice 1. 5. 1861, 145.

³⁴ Novice 16. 10. 1861, 348.

³⁵ Prav tam.

³⁶ To se nam zelo hitro pokaže npr. ob prebiranju stenografskih zapisnikov dunajskega parlamenta.

mišljenj. Res pa je, da je desnico njeno zadržanje in glasovanje v marsikaterih vprašanjih zlasti v začetku precej kompromitiralo. Ker se je zavzemala za kompetence deželnih zborov, je glasovala proti mnogim liberalnim zakonom in se znašla v istem taboru z onimi, ki so prepuščali odločitve deželnim zborom zaradi svoje konservativnosti. Sem spadajo na primer že omenjeni problemi od občine ločene veleposesti ali virilistov v občinskih odborih v razpravljanju o občinskem zakonu. Na drugi strani pa se je desnica večkrat pojavila tudi z zelo demokratičnimi predlogi, tako na primer pri zakonu o varstvu osebne svobode, pri zakonu o tisku itd. Proti koncu Schmerlingove dobe pa se je desnica oziroma ostanki desnice v parlamentu močno vezala z nemško skrajno levico.

V vladnem taboru so sedeli Nemci, Ukrajinci, z njimi tudi en poljski kmet,³⁷ Italijani, kolikor so prišli na Dunaj, večina Romunov in goriška Slovenca Černe in Gorjup.

Stališče poslancev Schmerlingovega parlamenta ob kompetenčnem vprašanju je, kakor smo rekli, za vsa naslednja leta ustvarilo in poimenovalo obe stranki, levico in desnico, vladno stranko in opozicijo ter določilo mejo med njima. Toda glasovanje in opredeljevanje poslancev še daleč ni vselej potekalo v okviru te razdelitve. Grupiranje poslancev v ta dva tabora še zdaleč ne prikazuje vse problematike politične sestave državnega zbora. Povsem nepravilno je označevati vso parlamentarno večino, ki je sprejemala koncepcije februarske ustave, za liberalno, kakor se to ne tako redko bere. V vladni stranki so bili navdušeni pristaši ustavnega parlamentarnega sistema z ministrsko odgovornostjo in širokimi kompetencami parlamenta, ljudje, ki so se vneto prizadevali za izdajo vrste liberalnih zakonov, za garancijo državljskih pravic itd. Toda v klopih vladne večine so sedeli tudi veleposestniki, katerih nazore bi težko imenovali drugačne kot konservativne, in ki jih je samo sprejemanje februarske ustave ločilo od enako konservativnih veleposestnikov na desni, opozicijski strani zbornice. V vladni stranki so bili protiklerikalci, nosilci gibanja proti konkordatu, toda tu so bili tudi sicer maloštevilni duhovniki, tu so bili ukrajinski poslanci pod vodstvom grško-katoliškega škofa Litvinoviča, ki so vsi branili konkordat. Tudi glede vprašanja, kaj gre prepuščati deželnim zakonodajam, so se ob konkretnih primerih mnenja v vladnem taboru močno razlikovala. Ob različnih glasovanjih so se torej večine v parlamentu formirale zelo različno. Včasih je večina obsegala levico in center, nemalokrat pa tudi desnico in center. Vladna stališča so včasih podlegla nasprotnim stališčem z leve strani, včasih pa tudi nasprotnim stališčem z desne in centra. Večinoma pa, bi lahko rekli, se je vlada naslanjala na sredino. Njena stališča so zdaj zmagovala s podporo leve, zdaj s podporo desne. Tako je bilo na primer v razpravljanju o občinskem zakonu z glasovi desnice, dela centra in dela leveice sklenjeno, da bo deželna zakonodaja sklepala o morebitni izločitvi veleposesti iz občinskega ozemlja, medtem ko se

³⁷ Walter Rogge, Österreich von Világos bis zur Gegenwart, Zweiter Band, Leipzig 1873, 118. Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861—1862, 390.

je naprednejša levica upirala takim posebnim pravicam veleposesti.³⁸ V istem občinskem zakonu so bili virilisti načelno sprejeti v občinske odbore, kakor je želela tudi vlada, spet z glasovi desnice in sredine proti levici.³⁹ Spremembe je prinašal tudi čas. Desnica je po svoji številni moči v parlamentu zelo nazadovala, zlasti z abstinenco čeških poslancev. Na drugi strani pa se je protivladni opoziciji desnice, kolikor bolj je Schmerlingova vlada izgubljala začetno zaupanje zares liberalnih krogov, pridruževala vedno bolj močna opozicija z leve strani, katere jedro je bila skrajna levica. V parlamentu so se sicer že v prvih mesecih prvega zasedanja (1861) formirali klubi — tako so nastali v vrstah vladne večine trije klubi — ti so se tudi posvetovali in sklepali o glasovanju, vendar pa moramo reči, da v Schmerlingovi dobi prave klubske discipline v glavnem še ni, da se poslanci odločajo in opredeljujejo zelo individualno. Stranke še ne stojijo nad posamezniki v parlamentu, kakor je bilo to pozneje.

V literaturi o šestdesetih letih beremo izredno pogosto mnenje, da je bila desnica v Schmerlingovem parlamentu sestavljena iz Slovanov in nemških klerikalcev. Tako piše Kolmer: »Na desnici so iskali klerikalci in federalisti skupno vez v svojem odporu do centralizma.«⁴⁰ Redlich govori o »sestavi federalistične stranke desnice kot v začetku še ohlapne zveze vseh slovanskih strank s plemiškimi, meščanskimi in kmečkimi nemškimi klerikalci alpskih dežel in visokoplemiškimi fevdalno-konservativnimi veleposestniki čeških dežel.«⁴¹ Vse take in podobne trditve potrebujejo precejšnje korekture.

Da sede vsi poljski in češki duhovniki kakor vsi njihovi rojaki na desnici in da pripadajo desnici, je znano in o njih seveda ne bomo govorili. Toda katoliška duhovščina vseh drugih narodnosti, vsi trije nemški duhovniki, ukrajinski grško-katoliški škof Litvinovič, od jeseni 1861 še istrski škof Dobrila, ki je bil tedaj od novega istrskega deželnega zbora poslan v dunajski parlament, pa tudi tirolski klerikalci, tako nemški kot italijanski — vsi ti nedvomno klerikalni poslanci, ki jih lahko ugotovimo v Schmerlingovem državnem zboru, sedijo v centru, v taboru vladne večine, ne pa na desnici in tudi praviloma ne glasujejo z desnico. Ob razpravljanju o adresi poda tirolski klerikalec Fischer predlog, ki naj bi, kakor pravi, zadovoljil obe strani v kompetenčnem sporu.⁴² Ta predlog večina zavrne, Fischer sam pa glasuje z večino za addresso, prav tako klerikali tudi vsa duhovščina (razen seveda poljske in češke). Z desnico se vzdržita glasovanja samo oba tirolska Italijana in en nemški klerikalec.⁴³ Junijske zahteve desnice po odgoditvi državnega zbora in sklicanju deželnih zbo-

³⁸ Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861—1862, 1317 (19. 9. 1861).

³⁹ Prav tam, 1446 (27. 9. 1861).

⁴⁰ Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich, Erster Band, Wien 1902, 69.

⁴¹ Josef Redlich, Das österreichische Staats- und Reichsproblem, II. Band, Leipzig 1926, 154.

⁴² Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861—1862, 72 (11. 5. 1861).

⁴³ Prav tam, 92, 93 (11. 5. 1861).

rov ne podpiše noben nemški ali italijanski klerikalni poslanec.⁴⁴ Ko v razpravljanju o zakonu o varstvu osebne svobode predlaga Čeh Klaudivy novembra 1861 za levico presenetljivo liberalno formulacijo, glasujejo zanjo Čehi in Poljaki, Slovenca Toman in Černe, vsi Italijani razen enega klerikalca, tudi nekaj nemških levičarjev — proti pa je z večino nemških poslancev vlada, to se pravi, ministri-poslanci, in vsa duhovščina z Dobrilo vred, pa tudi Slovenec Gorjup.⁴⁵ Februarja 1862 je glasovala za uvedbo porotnih sodišč pri tiskovnih pravnih predvsem desnica in skrajna levica (od Slovencev Toman in Černe), proti pa levica in center z vlado in duhovščino (z Dobrilo).⁴⁶ Ob glasovanju o protivladni resoluciji ob razpravi o zakonu o izrednem kreditu vojnemu ministrstvu 1. februarja 1864 glasuje duhovščina (z Dobrilo) prav tako za vlado (zanjo tudi Gorjup in Černe), medtem ko je proti nji predvsem skrajna levica in desnica, kolikor še sedi v parlamentu.⁴⁷ Tik pred padcem Schmerlingove vlade, ko izglasuje 16. junija 1865 parlament z veliko večino zakon o § 13 temeljnega zakona o državnem zastopstvu ter dve resoluciji ob njem, ostanejo na vladni strani le še maloštevilni poslanci, med njimi tirolski klerikalci in duhovščina (z njo Dobrila; za vlado tudi Gorjup).⁴⁸

Glavna pozornost klerikalnih poslancev je bila seveda posvečena obrambi cerkve in njenih pozicij v državi, zlasti obrambi konkordata. V tej obrambi pa klerikalni poslanci niso bili sami. Na njihovi strani je bilo konservativno plemstvo, je bila avstrijska vlada. Schmerlingov režim razen patenta 8. aprila 1861, ki je na podlagi načela enakopravnosti vseh priznanih veroizpovedi urejal položaj protestantov⁴⁹ in ki je vzbudil tak vihar na Tirolskem,⁵⁰ ni napravil skorajda nobenega koraka, ki bi ogrožal položaj katoliške cerkve. Vlada — bodisi iz svojega prepričanja ali zaradi stališča cesarja — ni nastopala proti konkordatu.⁵¹ Schmerling sicer v Vatikanu ni vzbujal zaupanja,⁵² toda on in drugi ministri so v parlamentu branili marsikatero pozicijo cerkve. Osutek zakona o verskih odnosih, ki ga je bil pripravil verski odbor poslanske zbornice, se nikdar ni pojavil v parlamentu.⁵³ Tudi slovenska klerikalna Zgodnja Danica je pisala, da vlada brani katoliško cerkev.⁵⁴

Iste vezi, ki vežejo cerkev na vlado, vežejo tudi vlado na cerkev. Vlada pričakuje, da jo bo cerkev podpirala in skuša to podporo doseči zlasti preko višje cerkvene hierarhije. Pri glasovanjih v parlamentu klerikalni poslanci, cerkveni krogi v glavnem podpirajo vlado in glasujejo

⁴⁴ Prav tam, 261 (11. 6. 1861).

⁴⁵ Prav tam, 1774, 1775 (20. 11. 1861).

⁴⁶ Prav tam, 2255, 2256 (21. 2. 1862).

⁴⁷ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, II. Session 1863—1864, 2094 (1. 2. 1864).

⁴⁸ Isto, III. Session 1864—1865, 2350—2352 (16. 6. 1865).

⁴⁹ Reichsgesetzblatt 1861, št. 41.

⁵⁰ Prim. Zgodnja Danica 4. 6. 1861, 109, s katoliško adresno cesarju.

⁵¹ Friedrich Engel-Janos, Österreich und der Vatikan 1846—1918, Erster Band, Graz 1958, 130.

⁵² Prav tam.

⁵³ Richard Charnatz, Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907, I, Leipzig 1909, 59, prim. Laibacher Zeitung 28. 2. 1862.

⁵⁴ Zgodnja Danica, 10. 5. 1864, 112.

tako, kakor glasujejo ministri. Seveda moremo slediti glasovanjem zanesljivo le tam, kjer je prišlo do poimenskega glasovanja in nam stenografski zapisniki dajejo podatke o zadržanju vsakega poslanca. Analiza ogromne večine glasovanj pa danes v podrobnostih ni več mogoča: v stenografskih zapiskih so opredeljena le stališča govornikov in večkrat beremo tudi oznake kakor *levica in del centra proti* ali *desnica in del centra za* in podobno, ali pa številčno razmerje glasov. Časopisna poročila le redkokdaj povedo kaj več. S to omejitvijo glede možnosti točne analize moremo torej reči, da glasujejo cerkveni krogi v glavnem tako kakor ministri Scherlingove vlade. Avstrijski episkopat zvesto opravlja slovesne maše na dan 26. februarja ob obletnicah februarskega patenta.⁵⁵ Stališče praškega kardinala, konservativnega kneza Schwarzenberga, ki je tako proslavo leta 1862 odklonil, in ki ga Kolmer⁵⁶ navaja kot primer klerikalnega boja *proti parlamentu in ustavi*, je v resnici izjema. Povsem zgrešena je torej Prijateljeva, pod vtisom Kolmerjeve formulacije napisana trditev: »Škofje vseh avstrijskih katoliških narodov so organizirali krepko katoliško politično gibanje z ostjo proti parlamentu in ustavi in prepovedovali vernikom udeležbo pri proslavah ustave.«⁵⁷ Schmerlingova vlada se pritožuje v Rimu pri Vatikanu proti episkopatu Ogrske, Hrvatske in Transilvanije, ne pa proti avstrijskemu episkopatu.⁵⁸ Ljubljanski škof Vidmar s svojim znanim negativnim odnosom do slovensčine v kranjskem deželnem zboru in v izjavi, ki jo je dal vladi, je tipičen primer vladi lojalnega cerkvenega kneza. Toda tudi istrski škof Dobrila, znan po svoji vnetosti za pravice hrvaškega in slovenskega jezika v Istri, je prišel v dunajski parlament bržkone kot vladni kandidat in je, kot smo že prej videli, stal v vladnem taboru, ne pa v taboru desnice.

Z vsem tem, kar smo povedali, nočemo seveda prav nič trditi, da so bile vezi med vlado in klerikalnimi poslanci v parlamentu iskrene in pristržne. Zlasti tirolski klerikalci, ki so branili konservativno podobo svoje zaostale dežele pred modernejšo zakonodajo, so že v začetku Schmerlingove dobe prišli v konflikt s centralizmom in so se vseskozi zavzemali za deželno avtonomijo. Njihov deželni zbor je veljal za protivladnega⁵⁹ in ni bil za februarsko ustavo. V takih in podobnih stališčih so nedvomno bili predpogoji za stike in razumevanje z desnico. Vendar pa v državnem zboru niti ti tirolski klerikalni poslanci ob določenem oklevanju niso šli v desnico. Na drugi strani pa je klerikalne poslance vezala na vlado tudi konservativnost, odpor proti liberalnejšim zakonom, proti širjenju kompetenc parlamenta, tako npr. zlasti pri glasovanju o § 13, ki smo ga prej omenili.

⁵⁵ Prim. poročila o tem v *Laibacher Zeitung*.

⁵⁶ Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Österreich*, Erster Band, Wien 1902, 121.

⁵⁷ Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, Druga knjiga, Ljubljana 1956, 20, 21.

⁵⁸ Friedrich Engel-Janos, *Österreich und der Vatikan 1846—1918*, Erster Band, Graz 1958, 131.

⁵⁹ *Stenogr. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten*, III. Session 1864—1865, 89.

Prav tako kakor na cerkveno hierarhijo se je opiral Schmerling tudi na uradništvo in na dobršen del veleposestnikov. Za državne uradnike so vlade v šestdesetih letih in še pozneje sploh smatrale, da je njihova dolžnost, glasovati za vlado in podpirati njeno politiko. Vsi uradniki se niso po tem ravnali, vendar jih je bil določen del, ki so v vsem glasovali za vlado. Marsikateri veleposestniki, konservativni po svojih nazorih, po srcu nič kaj vneti ne za februarsko ustavo ne za parlamentarne svobosčine, so se v državnem zboru leta 1861 vključili v vladno stranko in sedeli v centru zbornice. Včasih so v glasovanju potegnili z desnico. Zagovarjali so pravice veleposestva in s tem tudi kompetence deželnih zakonodaj. Zvestoba cesarju in zato tudi cesarjevi vladi pa jim je nedvomno branila, da bi sedeli na desnici. Grof Richard Belcredi nam more biti primer takega aristokrata veleposestnika in obenem visokega državnega uradnika. Seveda, ko pride Belcredi sam na vlado in je izdan septembra patent, ki je sistiral-februarski patent (1865), je bila ta skupina spet za cesarja in vlado, kakor je bila prej, le da sta bila vlada in smer druga. Po številu ne sicer velika, vendar zaradi razmerja glasov dokaj odločilna skupina veleposestnikov, ki je svoje čase nastopala proti desničarskemu plemstvu in Čehom, je leta 1865 z njimi glasovala v češkem deželnem zboru za zahvalno adresu cesarju za septembrski patent.⁶⁰

Od vseh poslancev, ki so jih naši deželni zbori izvolili v dunajski parlament, so se po diferenciaciji v prvih mesecih le trije izkazali za Slovence: dr. Lovro Toman od kranjskih ter oba goriška poslanca, Anton Černe in Anton Gorjup. Vsak od teh pa ima v državnem zboru svojo posebno politiko.

V ospredju boja za nacionalne pravice stojita Toman in Černe. V tej smeri so pomembne zlasti Tomanova interpelacija 8. junija 1861 glede enakopravnosti v šolstvu, ki jo je podpisala češko-poljska desnica z grofom Clam-Martinicem⁶¹ — »kar se tiče mož, ki bi imeli v zboru slovenstvo zagovarjati, in ktere je g. Toman zastran tega prosil in nagovarjal, ji je pristopil samo verli gospod Černe«, kakor pravijo Novice,⁶² Černetov govor 27. junija 1861 o neenakopravnosti Slovencev in slovenskega jezika;⁶³ Černetova interpelacija glede enakopravnosti v sodstvu 9. septembra 1861, ki so jo podpisali tudi Toman in Gorjup, dalmatinski Srb Ljubiša, tržaška poslanca Porenta in Girardelli, Romun Petrino, češka desnica, pa tudi trije Nemci, Wurzbach in Waser, ki sta bila izjavljala, da sta slovenske krvi, in dr. Fleckh;⁶⁴ Tomanova interpelacija 13. septembra 1861 glede enakopravnosti jezikov v gimnazijah, ki so jo podpisali poleg Černeta Čehi in Poljaki;⁶⁵ Černetov govor o neenakopravnosti

⁶⁰ Prim. Stenographische Berichte des böhmischen Landtages 1865, VIII. seja 12. 12. 1865, 48, ter glasovanja iz prejšnjih let.

⁶¹ Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861—1862, 229.

⁶² Novice 12. 6. 1861, 192.

⁶³ Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861—1862, 378.

⁶⁴ Prav tam, 1149.

⁶⁵ Prav tam, 1221.

slovenskega jezika 14. maja 1862,⁶⁶ ki ga nato podpre Toman;⁶⁷ trije Tomanovi govori o jezikovni enakopravnosti na sodiščih,⁶⁸ v uradih⁶⁹ in v šolstvu⁷⁰ maja in junija 1862, od katerih je vsak prinesel tudi poseben predlog v korist enakopravnosti. Medtem ko sta bila prva dva predloga sprejeta in se je zanj zavzela tudi vlada, pa je tretji, o enakopravnosti v šolstvu, propadel.

Toman, nedvomno najaktivnejši slovenski poslanec, se je takoj v začetku pridružil desnici in ostal do konca v njenih vrstah. Kakor vladna stranka, tako tudi desnica ni povsem enotno nastopala. Kazale so se večje razlike med politikom, ki so jo vodili Čehi, in med politikom Poljakov; med Čehi so spet nekoliko drugače nastopali poslanci iz Češke (pa tudi ti ne vsi enotno) in poslanci iz Moravske, in nazadnje so tudi posamezniki ubirali včasih vsak svojo pot. Toman ni parlamenta nikdar zapustil, tudi se ni abstiniral od razpravljanja o finančnih zadevah.⁷¹ V primerjavi z večino desnice je njegovo stališče nedvomno mnogo zmernejše.

Černe je ob svojem znamenitem govoru 27. junija 1861 takoj v začetku poudaril, da stoji na pozicijah temeljnega zakona z dne 26. februarja in da ni proti ministrstvu.⁷² Černe torej ni na strani desnice, tudi ga ne najdemo nikjer med podpisniki desničarskih zahtev, ampak spada v stranko vladne večine. Vendar ga to prav nič ne ovira, da ne bi nastopal v isti vrsti s Tomanom in v enaki meri kot on za pravice slovenskega jezika in za narodno enakopravnost. Černe glasuje v celem dokaj po svoje: večkrat z vlado proti desnici in levi opoziciji v vrstah prvotne vladne stranke, večkrat pa tudi z desnico in skrajno levico proti vladi. Po padcu Schmerlingove vlade, po nastopu Belcredija je Černe v goriškem deželnem zboru predlagal, naj zbor izglasuje zahvalno adresno cesarju za patent 20. septembra, napadel padlo Schmerlingovo vlado in sistem februarskega patenta.⁷³ Italijan Pajer je v diskusiji o tem predlogu izrazil svoje začudenje, da prihaja tak predlog od ljudi, ki so glasovali za zahvalne adrese ob februarjem patentu in dolgih pet let sedeli in glasovali v državnem zboru.⁷⁴ Černe je odgovarjal, da tu ni nobenega nasprotja: da je v parlamentu vselej pokazal svoje prepričanje, tudi kadar je bilo nasprotno vladi. Dejal je tudi, da je bil v državnem zboru v opoziciji proti vladi.⁷⁵ Zagovarjal pa je potrebo po sprejetju zahvalne adrese še posebej z oportunističnimi razlogi. Ko so prišli zastopniki Transilvanije 1863. leta v dunajski parlament, je dejal, so najprej kot koncesijo zahtevali železnico. Tudi Goriška potrebuje železnico. Če bomo molčali, če ne bomo izgla-

⁶⁶ Prav tam, 2718.

⁶⁷ Prav tam, 2726.

⁶⁸ Prav tam, 2735 (17. 5. 1862).

⁶⁹ Prav tam, 2798 (22. 5. 1862).

⁷⁰ Prav tam, 3180 (23. 6. 1862).

⁷¹ Sten. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, II. Session 1863—1864, 50.

⁷² V op. 63 citirana stran.

⁷³ Pertrattazioni della quarta tornata della dieta provinciale della contea principesca di Gorizia e Gradisca 1865, 59, 60, (15. 12. 1865).

⁷⁴ Prav tam, 75.

⁷⁵ Prav tam, 77.

sovali adrese, »kako bomo mogli še upati, da dobimo železnico in ostanemo na dobrem z vlado, ki je na oblasti.«⁷⁶ Navajam te Černetove besede, ker so morebiti značilne za njegovo lastno stališče v Schmerlingovem času.

Precej drugačen je Gorjup, goriški deželnosodni svetnik. Ta je, kot smo videli, verjetno odklonil podpis prve Tomanove interpelacije, podpisal pa je Černetovo z dne 9. septembra 1861. Njegovi govori v parlamentu se tičejo večinoma gospodarskih problemov Goriške in Istre, kjer se zavzema za izboljšanje težav, niti besede pa ne spregovori v državnem zboru o slovenščini, ne za ne proti. Njegovo mesto je tudi v vrstah vladne stranke, vendar na povsem drugačen način kakor pri Černetu. Gorjup spada s par izjemami (tako na primer glasuje 16. novembra 1864 za odobritev Helceletovega dopusta proti vladi obenem z desnico in ne tako maloštevilnimi nemškimi poslanci⁷⁷) med najbolj tipične vladne poslance, tiste, ki do kraja glasujejo za Schmerlinga in sestavljajo njegovo glavno oporo.

Tako torej vidimo, da slovenski poslanci v Schmerlingovem času v dunajskem parlamentu niso enotno nastopali, niso bili povezani v enem klubu, v eni stranki. Take enotnosti pa tudi nihče ne zahteva. Ob vseh drugih časopisih, ki se pojavljajo in med katerimi gre najodličnejše mesto Levstikovemu Napreju, so Bleiweisove Novice v celem nedvomno še vodilno glasilo slovenskega narodnega gibanja. Novice sicer nikjer ne skrivajo osnovnega nerazpoloženja proti centralizmu in simpatij do politike desnice, vendar pa boj proti Schmerlingovi vladi in februarskemu patentu nikjer ni vodilni motiv njihovega političnega programa in nikjer ne postavljajo očitkov Černetu, da se ni pridružil desnici. Černe in Toman dobivata zaupnice zaradi svojega zavzemanja za pravice slovenskega jezika in slovenskega naroda. Nikogar ne moti, nihče ne omenja, da sedita vsak na svoji strani parlamenta. Opozicija slovenskega tabora, zbranega okrog Novic, proti Schmerlingovi vladi je torej dokaj zmerna. Na proslavi druge obletnice februarske ustave, ki so jo priredili deželni poslanci v Ljubljani, je bil tudi Toman in spregovoril sicer nevtralnno napitnico kranjski deželi in Ljubljani.⁷⁸

Kakšno je v Schmerlingovem obdobju mesto klerikalizma v slovenskem narodnem gibanju? Medtem ko gleda del zlasti višje duhovščine z nezaupanjem na narodno gibanje, ga nedvomno ogromna večina nižje duhovščine podpira in se v njem aktivno udejstvuje. Tak pozitiven odnos do narodnega gibanja ima tudi glavni klerikalni časopis, Luke Jerana *Zgodnja Danica*. Prvaki, ki vodijo narodno gibanje, se v vsem trudijo za slogu in skrbno tlačijo vsa notranja nesoglasja in spore, da ne bi privreli na dan. Vendar pa se sloga tega časa v marsičem razlikuje od slogaštva poznejših desetletij, ko se vse narodno gibanje podreja katoliškemu programu in nastopa v njegovem okviru ter se bori proti liberalni zakonodaji. V navodilih volilcem pred volitvami, v novoletnih voščilih Sloven-

⁷⁶ Prav tam, 81.

⁷⁷ Sten. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, III. Session 1864—1865, 10.

⁷⁸ Laibacher Zeitung 27. in 28. februarja 1863, Novice 4. 3. 1863, 72.

cem, v programskih člankih poudarjajo Novice narodnost in narodni program, ne govorijo pa o veri in o potrebi obrambe katoliške cerkve. Take ideje se pojavljajo le redko in v posameznih dopisih, ne pa s strani uredništva. Isto velja za različne zaupnice in zahvale poslancem, Tomanu in Černetu. Poudarja se narodnost, le sem in tja tudi vera, tako na primer v zaupnici s 677 podpisi, nabranimi v glavnem na Dolenjskem, ki so jo najbrž sestavili duhovniki in ki se zahvaljuje Tomanu in Černetu za njuno *borenje za pravice naroda*, pa pravi, da bo ta hvala dvojna, »ako se bosta enako krepko tudi za njegove verske pravice potegnila«. ⁷⁹ Toda naši poslanci na Dunaju ne nastopajo z govori in korist vere, ne govore v diskusijah o konkordatu ne na tej ne na oni strani. Naši trije poslanci govore o gospodarskih vprašanjih, Toman in Černe veliko o nacionalnih in jezikovnih problemih, Toman tudi nekoliko o mednarodni politiki. Tu nastopa proti Nemčiji in angažiranju Avstrije v Nemčiji, zavzema se za ustavno ureditev v Vojni krajini in govori pri tem o privlačni moči, ki bi jo imela Avstrija »s svobodno in pravično ustavo za vse državljane« na prebivalstvo onstran Save in Donave. ⁸⁰ Navdušuje se za nekatere postavke štajerske skrajne leve in z njo vred zahteva pravo ustavo proti dozdevni ustavnosti. ⁸¹ V celem pa se niti on niti Černe ali Gorjup ne spuščajo v razpravljanja, kjer prihajajo do izraza liberalne ali konservativne tendence in naziranja govornikov. Samo eno previdno Tomanovo formulacijo najdemo v začetni dobi Schmerlingovega parlamenta, ko se oglasi k diskusiji o Mühlfeldovih liberalnih predlogih in pravi k predlogom o položaju in pravicah raznih verskih skupnosti, da mora k njim, neglede na svoje osebno, gotovo svobodno in humano naziranje, ker zastopa deželo, kjer eksistirajo nekateri privilegiji in ne ve, kako se bo deželni zbor odločil, pripomniti, da spadajo določbe deloma pred deželni zbor. ⁸²

Da zaključimo: Slovensko politiko v Schmerlingovem času ločijo nekatere poteze od one v poznejših časih. Vodstvo slovenskega narodnega gibanja se drži načela sloge in složnega nastopanja, poudarja le narodnostne težnje, ne nastopa pa z gesli obrambe katoliške vere in katoliških načel. Poskuša se izogniti vsem problemom, ki bi lahko povzročali liberalno-klerikalna trenja. Nikakor torej nima klerikalnega pečata. Vseskozi je proti centralizmu, s simpatijami spremlja desnico, vendar pa ne postavlja vprašanja načelne opozicije priti februarškemu patentu in Schmerlingovi vladi. Poslanci slovenske narodne zavesti na Dunaju nastopajo tako v taboru opozicijske desnice in sicer njenega zmernejšega dela kot v taboru vladne stranke. Ta razlika pa ne predstavlja zapreke zagovarjanju slovenskih narodnih zahtev, osredotočenih ta čas na dejanskem uveljavljanju enakopravnosti in pravicah slovenščine v uradih, sodiščih in šolah.

⁷⁹ Novice 19. 2. 1862, 59.

⁸⁰ Sten. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, II. Session 1863—1864, 1476 (12. 12. 1863).

⁸¹ Prav tam, III. Session 1864—1865, 1387 (29. 4. 1865).

⁸² Sten. Berichte... Session 1861—1862, 329 (22. 6. 1861).

ON SOME QUESTIONS OF THE SLOVENIAN POLICY IN THE SIXTIETHS
OF THE 19th CENTURY

Summary

During the elections for the land diets in 1861 the Slovenians had no organized electoral contest nor agitation. Before the elections there was hardly anybody who made a public protest against the rights of the Slovenian language; but after having been elected many deputies assumed a hostile attitude towards the claims of Slovenian people. For these and some other reasons the results of elections had a negative effect upon the Slovenians.

The leadership of the Slovenian national movement at Schmerling's time adhered to the principle of concord and acted in unison, stressed national tendencies, used no slogans of the defence of Catholic religion and Catholic principles, tried to avoid all problems which might provoke conflicts between the liberals and clericals and had no clerical characteristic whatsoever. This leadership pronounced against centralism, followed with sympathy the right in the Parliament of Vienna but put no question of an opposition, based on principles, to the February Patent and to Schmerling's government. The deputies of Slovenian national orientation in the Parliament of Vienna belonged to the moderate wing of the oppositional right (Toman) or to the governmental majority (Černe, Gorjup). However, this difference of political attitudes presented no obstacle to laying claims to the use of Slovenian language, on an equal footing, in offices, law courts and schools.

Olga Janša

Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama

1. RAZGLASI, UREDBE IN ZAKONI

Veliko revolucionarno vrenje ob koncu prve svetovne vojne je tudi pri nas prisililo odgovorne ljudi, da so pričeli obljubljeni agrarno reformo. Poleg težkih socialnih razmer so za agrarno reformo govorili še politični in nacionalni razlogi. Na Slovenskem, kjer je bila polovica veleposestev v rokah tujcev, bi agrarna reforma pomenila, da bodo zemljo končno dobili slovenski kmetje.¹

Prvo uradno obvestilo našim narodom bivše Avstro-Ogrske, da bo rešeno agrarno vprašanje, je v poslanici Narodnega veća 14. novembra 1918. Namen poslanice je bil pomiriti kmete z obljubami, toda ker ni bilo zaželenega uspeha, so sledile 26. novembra 1918 na predlog hrvatske socialno-demokratske stranke nove določbe osrednjega odbora Narodnega veća, kjer so zajeta osnovna načela in glavna navodila za izvedbo agrarne reforme, pokrajinske vlade pa poklicane, da sestavijo poverjenišva, ki bodo za svoje področje izdelala Narodnemu veću osnove za agrarno reformo.² Kmetje se samo s temi obljubami niso zadovoljili in so še naprej zahtevali radikalno odpravo starih odnosov v kmetijstvu. Nova oblast je morala dati konkretnije obljube in to je storil regent Aleksander v razglasu 6. jan. 1919, kjer med drugim pravi: »Moja želja je, da se takoj prične pravično rešitvijo agrarnega vprašanja, da se odpravijo robota in zemljiška veleposestva. V obeh primerih bo proti pravični odškodnini dosedanjim lastnikom razdeljena zemlja med siromašne poljedelce. Vsak Srb, Hrvat in Slovenec bodi gospodar na svoji zemlji! V naši svobodni državi morajo biti in bodo samo svobodni lastniki zemlje. Zato sem pozval svojo vlado, da takoj sestavi komisijo, ki bo pripravila rešitev agrarnega vprašanja. Kmete tlačane pozivljam, naj v zaupanju v mojo kraljevsko besedo

¹ Albin Prepeluh: Agrarna reforma naš veliki socialni problem, Ljubljana, 1933, str. 9, je pomotoma povezoval njeno napoved že s Krfsko deklaracijo 1917.

² Dr. Milivoje Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941 god., Sarajevo 1958, str. 149—153, od starejše literature prim. k problemu zlasti M. Ivšić, Les problèmes agraires en Yougoslavie, Paris 1926, str. 371.

mirno pričakujejo, da jim naša vlada zakonitim potem preda zemljo, ki bo za nadalje samo božja in njihova, kakor je to že zdavnaj Srbija!³ Kakor vidimo je regent šel dalje kot Narodno veče in je obljubil zemljo tistemu, ki jo obdeluje, obenem je pa obljubil pravično odškodnino veleposestnikom, da bi zadovoljil tudi te. V vladi je ob vprašanju agrarne reforme prihajalo do številnih nesoglasij, predvsem zaradi odškodnine veleposestnikom in zato je posebna komisija, ki jo omenja regent v razglasu, delala precej časa. Vlada je sprejela šele njen tretji predlog.⁴ To so tako imenovane Predhodne odredbe za pripravo agrarne reforme, datirane s 25. februarjem 1919, ki so postale zelo važen pravni akt. Ukinjeno je bilo »kmetovstvo« v Bosni in Hercegovini, kolonati v Dalmaciji, Istri in Goriški, za Slovenijo pa je najvažnejše poglavje, ki govori o razdelitvi veleposestev. V § 9 je rečeno, da se na teritoriju kraljestva SHS razlašajo vsa veleposestva, kaj se pa šteje za veleposestvo, bo določil poseben zakon. Razlaščeno zemljo bi dobili državljani, ki se bavijo z obdelovanjem zemlje, pa zemlje sploh nimajo ali je nimajo dovolj, in to toliko kolikor je morejo obdelati sami s svojo družino. Prednost pri razdelitvi imajo invalidi, vdove in sirote vojakov, vojaki in prostovoljci, ki so se borili za osvoboditev in zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ne glede na omenjeni § 9 pa se razlašajo za veleposestva: vsa fidejkomisna posestva in posestva s površino vsaj 100—500 oralov (57,5 ha—287,5 ha) obdelovalne zemlje (§ 10). Ta posestva bo država takoj pričela dajati v začasni zakup osebam navedenim v § 9. Brez odškodnine se vzamejo vsa posestva habsburške dinastije, dinastij sovražnih držav, in posestva darovana tujcem za usluge, storjene Habsburžanom; dalje posestva, pridobljena z vojnim dobičkom (§ 12, 13). Kako bo z odškodnino ostalim veleposestvom, naj bi določil poseben zakon (§ 11).

V poglavju o gozdnih posestvih je določeno, da se »vsi večji gozdni kompleksi« poddržavijo, kmetje bodo imeli v njih pravico do paše in drv za gorivo ter do potrebne količine stavbnega lesa (§ 17).

Med važnejšimi določili Predhodnih odredb sta še dve: ustanovi naj se poseben državni urad za agrarno reformo, v njegovo področje bi spadalo tudi vprašanje notranje kolonizacije (§ 20), nihče ne sme prejetega zemljišča zastaviti ali odtujiti ali predati v posest drugemu (§ 22). Izvršitev vseh teh določb je bila poverjena ministrstvu za socialno politiko, veljale so pa od objave v Službenih Novinah t. j. od 27. februarja 1919.⁵ Po objavi Predhodnih odredb so bile še vedno mnoge stvari nejasne in v primeri z razglasom regenta 6. jan. 1919 (»vsak Srb, Hrvat in Slovenec bodi gospodar na svoji zemlji!«) že manj odločne. Prav tako ni bilo jasno, kaj so »večji gozdni kompleksi«, ali se razlaste veleposestva v celoti, ali samo kar je nad 100—500 oralov, odprto je ostalo vprašanje, kdo bo plačeval odškodnino. Ni bilo govora ne o veleposestniškem inventarju ne o poljedelskem orodju in semenih, kajti revni kmetje so bili brez vsega, zemljo pa je bilo treba obdelati in posejati. To so samo nekatere pomanjkljivosti, kljub temu pa je bil ta akt zelo važen, čeprav je nepopoln in

³ Uradni list, 1919, št. 33, str. 77.

⁴ Dr. M. Erić, Agrarna reforma, str. 156.

⁵ Uradni list, 1919, št. 61, str. 183.

kompromisarski, pa prav to kaže na popuščanje buržoazije in na glavni namen Predhodnih odredb, da pomirijo kmete.⁶

Šele uredba o prepovedi odsvojitve in obremenitve 21. julija 1919 je bolj točno določila, kaj je veleposest in da se veleposestvom ne odvzame vsa zemlja, ampak jim ostane določeni maksimum. Pravzaprav sta bila določena dva maksimuma za posamezne pokrajine. Za vso Slovenijo (razen Goriške) je bilo določeno, da smejo veleposestniki obdržati 75 ha obdelovalne zemlje in 200 ha zemlje sploh (člen 2). Vsa veleposestva, ki imajo več zemlje, se štejejo za objekte agrarne reforme. Kar je presegalo maksimum, naj bi se razlastilo, vendar pa agrarni interesenti tega ne dobe v last, ampak v začasni zakup, dokler se agrarna zakonodaja ne uredi. Važen je predpis, da se v maksimum vračuna skupna površina, čeprav ležijo posamezni deli v raznih področjih in so last posameznika, pravne osebe ali istih solastnikov. Če leži veleposestvo na ozemljih, za katere je člen 2 določil različne maksimume, pride v poštev maksimum področja, kjer je bilo vsaj 30 ha zemlje. Pri vseh nepremičninah privatnih veleposestev je bilo treba v zemljiški knjigi zaznamovati prepoved odsvojitve in obremenitve (čl. 3). To ni veljalo za državna, deželna in občinska veleposestva. V posebnih primerih je minister za agrarno reformo mogel dovoliti odsvojitve ali obremenitve, vendar se je tako izločena površina štela lastniku v tisti maksimum, ki mu je po razlastitvi ostal (čl. 6).⁷

Konec julija 1919 je bilo v Ljubljani ustanovljeno Glavno poverjeništvu ministrstva za agrarno reformo, ki je pričelo s potrebnimi pripravami za izvedbo agrarne reforme. Zbralo je o vseh veleposestvih zemljiškoknjizne izvlečke in posestne liste ter predlagalo prepoved odsvojitve pri vseh nepremičninah tistih veleposestev, ki bodo prišla pod agrarno reformo. Vodilo je strogo evidenco vseh stalnih uslužbencev na veleposestvu, posebno upraviteljev, oskrbnikov, knjigovodij, gozdarjev itd.⁸

Potem je naredba ministrstva za agrarno reformo, datirana z 11. februarjem 1920, postavila vsa veleposestva pod državno nadzorstvo in v nekaterih primerih tudi pod državno upravo (sekvester). Ta naredba ni veljala dolgo, je pa 3. sept. 1920 izšla nova, ki je le nekoliko razširila in dopolnila prvo, 1922 pa je postala zakon.⁹ Nadzorstvo je bilo omejeno na to, da so organi ministrstva za agrarno reformo mogli zahtevati od veleposestnika posestne preliminarije, račune inventarja in druge potrebne podatke in da veleposestne površine, ki so jim ostale nad maksimumom, obdelujejo »s posebnim ozirom na potrebe agrarne industrije«, predvsem sladkorne pese, da vzdržujejo in ustanavljajo vzorne ekonomije in gojišča za rastlinstvo in semenje, mlekarstvo in drugo (čl. 4). Za gozdne površine je predpisano racionalno postopanje in upoštevanje vseh zakonov in predpisov o gozdovih. Bolj so bili veleposestniki prizadeti z določili člena 20,

⁶ Dr. M. Erić, Agrarna reforma, str. 170.

⁷ Uradni list, 1919, št. 137, str. 494.

⁸ Dr. Anton Šapla, šef agrar. prav. odseka, referat z dne 22. 1. 1938, DAS.

⁹ Dr. M. Erić, Agrarna reforma, str. 341.

kjer je rečeno, da del inventarja, živega in mrtvega, ki spada k veleposestvu in bo po agrarni reformi odveč, prevzame ministrstvo za agrarno reformo za potrebe agrarne reforme in kolonizacije, dotlej pa ga mora »državni sekvester oziroma veleposestnik sam ohranjati v redu do dejanskega prevzema«. Državno upravo na gozdnih in poljedelskih površinah so uvajali tam, kjer lastniki ne bi hoteli ali mogli intenzivno in racionalno obdelati zemlje, če bi hoteli preprečiti izvedbo agrarne reforme ali če bi bila državna uprava potrebna zaradi državnih interesov (čl. 7). Državni sekvestri so morali skrbeti, da ostane ohranjena imovina in celota veleposestva, za umno gospodarjenje in upravljanje z dohodki.¹⁰ Poleg te sta v letu 1920 važni še dve uredbi, in sicer: 12. 2. 1920 Uredba o delni ekspropriaciji zemljišča veleposestev za javne interese, kolonizacijo in izgradnjo delavskih in uradniških stanovanj in vrtov,¹¹ in 3. 9. 1920 Uredba, kako je zemljišča veleposestev dajati v 4-letni zakup¹² (20. 5. 1922 proglašena za zakon). S tem so končno rešitev agrarne reforme odložili, veleposestniki pa so bili dolžni dati zemljo v štiriletni zakup (od 1. okt. 1920 do 30. sept. 1924) osebam, ki jih našteva § 9 Prehodnih odredb (poljedelcem brez zemlje, tistim, ki je nimajo dovolj, invalidom, vdovam, dobrovoljcem), kmetijskim združnim organizacijam ali skupinam interesentov (§ 1). V agrarni zakup so dajali le zemljišča, vpisana v posestnih listih na ime veleposestnika in ki so bila v naravi njive, travniki in pašniki (§ 3), druga obdelovalna zemlja (vinogradi, sadovnjaki in vrtovi) ni bila objekt agrarnega zakupa. Dejansko je že v tej uredbi določeno, kaj pripada ožjemu maksimumu (njive, travniki, sadovnjaki, vinogradi, vrtovi in tisto za obdelovanje sposobno zemljišče, ki ga je odtujil od 25. 2. 1919 dalje), širšemu maksimumu (dvorišče, cvetlični vrt, manjši kompleksi gozdov potrebni za kurjavo) in supermaksimumu. Zadnji je smel ostati veleposestniku na podlagi izjave strokovnjaka, da je ta površina res potrebna za vzdrževanje agrarne in mlekarke industrije, za gojenje živine, pridobivanje konoplje, sladkorne pese itd. Tudi če veleposestvo ni presegalo maksimuma za 10 %, mu je ta površina lahko ostala. Poleg tega je prvo polovico maksimuma lastnik lahko sam izbral (§ 4). Te določbe kažejo na zaščito velikih kapitalističnih gospodarstev in na vse večje odstopanje od prvotnih načel agrarne reforme. Posebej je bilo poudarjeno, da je pri razdeljevanju agrarne zemlje treba upoštevati,

a) da prvi dobe zemljo v zakup poljedelci najbližjih vasi, šele potem ko je tem zadoščeno, oni, ki niso od veleposestva tako oddaljeni, da bi bilo onemogočeno racionalno obdelovanje.

b) zemljo dobe po vrsti, tako kot v § 9 Prehodnih odredb, najprej poljedelske družine brez zemlje, ali tiste, ki imajo premalo zemlje, manj kot 10 oralov (5,75 ha). Skupna površina lastne in dodeljene zemlje pri posameznih družinah ne sme presegati 10 oralov obdelovalne zemlje, razen če ima družina več kot 10 članov, torej sme priti na člana največ 1 oral.

¹⁰ Uradni list, 1920, št. 128, str. 597.

¹¹ Uradni list, 1920, št. 31, str. 127.

¹² Uradni list, 1920, št. 109, str. 499.

c) če ni mogoče ugoditi vsem interesentom, bodo na vrsti najprej najsiromašnejši. Tudi nacionalni moment je poudarjen, kajti osebe tuje narodnosti niso mogle biti agrarni interesenti.

Važna je še določba, da se pašniki podeljujejo v celoti poljedelcem okoliških vasi (§ 5). Dobrovoljci dobe zemljo po predpisih o dobrovoljcih 18. 12. 1919 (borci 5 ha, neborci 3 ha), potrebnim dobrovoljcem se oddaja živi in mrtvi inventar po določbah naredbe o državnem nadzorstvu in državni upravi veleposestev (§ 6).

V § 7 uredbe o štiriletnem zakupu se omenja tudi nova vrsta agrarnih subjektov, to so vaški obrtniki, ki so se tudi doslej bavili s poljedelstvom, ker od obrti niso mogli živeti, vendar pridejo ti v poštev šele, ko se zadosti potrebam ostalih interesentov in dobe manjše površine (§ 7). Letna zakupnina znaša za njive 8-kratni, za travnike in pašnike pa 10-kratni čisti katastralni dohodek. Tri četrtine od pobrane zakupnine se morajo izplačati veleposestniku kot odškodnina, ena četrtnina pa kot prispevek za kolonizacijo (§ 11). Zakupnik sme izkoriščati zakupljene površine le v poljedelske namene, ne sme odnašati prsti itd., za vsako materialno škodo je odgovoren. Zemljo mora racionalno obdelati in gnojiti, kultur ne sme zamenjavati, travnikov in pašnikov ne sme orati. Zakupnik zemlje ne sme dati v podzakup, prepovedano je sekati drevje. Kdor krši te določbe, izgubi zemljo in posevke in nima pravice do povračila za že izvršeno delo. Če zakupnik umre, preide zakup na naslednike, če so sposobni izpolnjevati obveznosti, drugače se da drugi osebi (§ 14).

Še vedno pa je bilo precej negotovo, kaj bo z veleposestniškimi gozdovi. Res, da so Predhodne odredbe in Vidovdanska ustava proglasile, da pridejo veleposestniški gozdovi v državne roke, vendar je to veljalo le kot začasen ukrep. Ker je pri nas precej veleposestev izrazito gozdnih, je izšel samo za Slovenijo 28. 2. 1922 Zakon o nakazovanju kuriva in stavbenega lesa v veleposestniških gozdnih interesentom agrarne reforme.¹³ Po tem zakonu so nakazovali agrarnim interesentom in sicer dobrovoljcem, revnim poljedelcem in ostalim poljedelcem v okolišu gozdnega veleposestva neizogibno potreben les za kurjavo. Potrebe so krili le iz rednega letnega etata. Na vsako hišno gospodarstvo bi prišlo do 8 m³ lesa za kurjavo (v gorskih krajih, kjer zima dalj časa traja, največ do 16 m³), seveda če tega letni etat ni dopuščal pa manj (§ 2). Posebna določba je veljala za Prekmurje, »kjer se mora v okviru etata upoštevati po zmernih dnevnikih cenah tudi potreba za kurivo in za stavbni les ostalih poljedelcev po njih imovinskem stanju in vsega ostalega prebivalstva« (čl. 13).

Težko pričakovana je izšla 30. 5. 1925 naredba ministrstva za agrarno reformo o določanju objektov in subjektov agrarne reforme. Določeno je bilo, da je objekt agrarne reforme vsako posestvo, ki pride v poštev za agrarno reformo po zakonu 20. 5. 1922 o prepovedi odsvojitve in obremenitve (čl. 1). Okrožni agrarni uradi so morali na vsakem veleposestvu po parcelah s katastralnimi označbami površine in kulture določiti, koliko jim je doslej ostalo maksimuma in supermaksimuma (čl. 2, 3). Poleg tega

¹³ Uradni list, 1922, št. 123, str. 864.

so morali ob sodelovanju tehničnega izvedenca ugotoviti, ali se uporabljata supermaksimum za vzdrževanje agrarne in mleinarske industrije, vzgajališča živine, pridelovanje sladkorne pese in drugih industrijskih rastlin itd. Prav tako so morali ugotoviti, ali je potrebno te supermaksimume še dalje pustiti veleposestnikom za izpolnjevanje omenjenih nalog. V odločbi, ki jo bodo izdali, se mora v vsakem primeru določiti, za kakšne namene se pusti supermaksimum in kakšne dolžnosti prevzema s tem veleposestnik (čl. 3). Prav tako so morali določiti po kulturah in parcelah preostali del veleposestva, ki je bil sposoben za obdelovanje (njive, travniki, pašniki), ki je bil pa že oddeljen za agrarno reformo, enako je bilo potrebno popisati tudi gozdove in druge površine (čl. 4). S tako odločbo sta bila točno določena maksimum in supermaksimum, ki se puščata veleposestniku in tiste površine, ki so namenjene agrarni reformi. Določeni so bili tudi subjekti agrarne reforme, kot so jih postavile že Predhodne odredbe v § 9 in uredba o štiri letnem zakupu. Poleg krajevnih interesentov so bili subjekti še vaški obrtniki, dobrovoljci in kolonisti (čl. 9).¹⁴ Obe zadnji vrsti agrarnih subjektov sta bili na Slovenskem manj zastopani; kolonisti so imeli pravico do 5 ha obdelovalne zemlje. Pozneje so v izpremembah in dopolnitvah naredbe o določanju objektov in subjektov agrarne reforme¹⁵ vključeni kot subjekti tudi siromašnejši optanti in begunci, ki imajo pogoje za samostojno gospodarjenje, pa so po poklicu poljedelci (čl. 5).

Naredba o določanju objektov in subjektov agrarne reforme je predvidevala tudi revizijo dotedanje dodelitve zemlje agrarnim interesentom. Županijski agrarni uradi so morali ugotoviti, ali so tisti, ki so dobili zemljo v zakup, res pravi interesenti in če kot agrarni zakupniki izpolnjujejo vse pogoje, ali se jim pusti agrarna zemlja ali ne. Zlasti je bilo potrebno ugotoviti, če so redno plačevali zakupnino, odškodnino za oranje, ali so njive v zadnjih štirih letih vsaj enkrat pognojili, ali so čistili travnike itd. Posebej važno je bilo ugotoviti, ali zakupniki sami obdelujejo agrarno zemljo; če jo dajejo v zakup, je bilo treba zemljo odvzeti in dati drugim. Pri obrtnikih je bilo potrebno ugotoviti, ali so vaški obrtniki, ki so vasi potrebni, a ne morejo živeti samo od obrti. Tem je pripadalo polovico toliko zemlje, kolikor je smejo dobiti agrarni interesenti. Kot agrarni interesenti pa so bili izključeni državni, občinski in privatni uradniki, duhovniki, trgovci, gostilničarji, stalni tovarniški in obrtni delavci in sploh osebe katerih glavni poklic ni bilo poljedelstvo. Če so morda dobili agrarno zemljišče, se jim je moralo odvzeti (čl. 12). Ista naredba predpisuje še revizijo in definitivno določitev dobrovoljcev in kolonistov.

Po preteku dobe, ko so morali veleposestniki oddati zemljo v štiri letni zakup, je § 38. Zakona o proračunskih dvanajstinah za mesec avgust, september, oktober in november 1925 uvedel fakultativni odkup agrarnih zemljišč od veleposestnikov.¹⁶ S tem je bil minister za agrarno reformo pooblaščen, da sme, dokler še ni zakona o razlastitvi veleposestev in kolo-

¹⁴ Uradni list, 1925, št. 34, str. 198.

¹⁵ Uradni list, 1926, št. 22, str. 131.

¹⁶ Uradni list, 1925, št. 79, str. 535.

nizaciji, dovoljevati prodaje in zemljknjižni prenos nepremičnin, ki so pod agrarno reformo, a presegajo maksimum:

1. agrarnim interesentom vseh vrst toliko obdelovalne zemlje, kolikor jim pripada po predpisih o zakupu,

2. ostale površine (gozdovi, pašniki, nerodovitna zemljišča), ki ostanejo potem, ko so zadostili potrebam agrarnih interesentov, pa posameznikom in pravnim osebam. To je bilo ugodno za bogate kmete, ki so lahko kupovali, veleposestniki pa, ki so potrebovali denar, so hiteli prodajati.

V zvezi s fakultativnim odkupom je izdal minister za agrarno reformo 1. 4. 1925 Pravilnik o pobiranju, vknjiževanju in porabljanju 10 % prispevka od kupnine za veleposestva.¹⁷ Določal je, da se mora za zemljišča, na katerih je minister za agrarno reformo dovolil zemljiško knjižni prenos, pobrati 10 % od prodajne cene kot prispevek za kolonizacijski fond (čl. 1). Ta prispevek pa se ne plačuje, kadar gre npr. za predmet neznatne vrednosti ali za darilne pogodbe za humanitarne, prosvetne in obče koristne namene (čl. 2). Vsote, ki so jih tako pobrali, so tvorile kolonizacijski fond, ki naj bi služil izvedbi kolonizacije in odkupovanju zemljišč, za katere bi morala država plačati odškodnino veleposestnikom (čl. 10).

Končno je bil 19. 6. 1931 izdan Zakon o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih.¹⁸ Nekateri predpisi so preneseni iz prejšnjih uredb, nekaj pa je novih in tudi takih, da pomenijo zmago veleposestnikov kot npr. to, da se gozdovi razen v Sloveniji in treh okrajih Hrvaške ne razlastijo, ter priznanje treh vrst maksimuma in posebne ugodnosti za cerkveno posest.¹⁹ Agrarna reforma se je vedno bolj oddaljevala od svoje prvotne poti in jasno se kaže težnja pospešiti likvidacijo in ohraniti obstoječe veleposestniške odnose. Zakon določa, kaj se šteje kot veleposestvo in navaja za posamezne banovine in kraje različne površine. V Dravski banovini so to tista veleposestva, ki presegajo 130 oralov (75 ha) za obdelovanje sposobnega zemljišča in 347 oralov (200 ha) zemlje sploh. Med zemljišča sposobna za obdelovanje prišteva zakon njive, travnike, vinograde, vrtove, sadovnjake, hmeljnike in one pašnike, ki so sposobni za drugo kmetijsko kulturo (čl. 5).

Za namene agrarne reforme se v Dravski banovini razlaste vsa zemljišča veleposestnikov ne glede na kulturo razen:

1. ožjega in širšega maksimuma;
2. supermaksimuma v določenih pogojih;
3. nekaterih gozdnih enklav, kolikor se doslej niso razdelile;
4. zemljišč, ki rabijo izključno rudniški industriji in zemljišč, na katerih so industrijske naprave;
5. zemljišč stavbnih okolišev;
6. vseh površin cerkvenih veleposestev, kolikor do dne, ko stopi ta zakon v veljavo, niso bile pod agrarno reformo;

¹⁷ Uradni list, 1925, št. 40, str. 255.

¹⁸ Službeni list, 1931, št. 42, str. 890.

¹⁹ Dr. M. Erić, Agrarna reforma, str. 428.

7. večjih površin močvirja in neplodne zemlje, če se lastnik obveže, da jih bo v 15 letih kultiviral (§ 10).

Pri določilih o ožjem maksimumu je važno omeniti, da v drugo polovico maksimuma (prvo polovico lastnik sem izbere) spadajo predvsem vinogradi, viničarski deputati, »ki se smatrajo za gospodarsko celoto skupaj z vinogradom«, dalje deputati industrijskih nameščencev in gozdnega osebja (§ 13). Kolikor bi ti deputati presegali ožji maksimum, pridejo potem v širši maksimum ali supermaksimum. V § 16 so naštetih pogoji, da se lastniku pusti supermaksimum (zemljo mora res racionalno obdelati, obvezati se mora, koliko plemenske živine in semena ter drugih proizvodov bo vsako leto dal na razpolago ministrstvu s pravico predkupa). Državnim, samoupravnim, cerkvenim in drugim javnim veleposestvom se morajo pustiti kot supermaksimum površine potrebne za človekoljubne, verske namene itd. (§ 17). Zakon vnovič našteva vse agrarne subjekte: to so krajevni interesenti, vaški obrtniki, dobrovoljci, optanti in drugi kolonisti, država, samoupravna telesa, skupine kmetovalcev in pravne osebe z obče koristnimi nameni ter absolventi višjih in nižjih gospodarskih šol (§ 18).

Važno je določilo, da pridejo pod agrarno reformo tudi pašniki in gozdovi (§ 24). Agrarni interesenti za pašnike, ki niso sposobni za drugo kulturo, smejo biti občine, zemljiške zajednice, imovinske občine in skupine poljedelcev kot pravne osebe. Posamezniki so bili torej izključeni kot interesenti za pašnike. Samo v Dravski banovini in nekaterih hrvatskih okrajih, kjer ni dovolj poljedelske zemlje in je prebivalstvo navezano na gozdno gospodarstvo, smejo te osebe biti subjekti tudi za gozdove, ki presegajo 1000 ha, treba pa je ohraniti »celino gospodarskih edinic« in upoštevati potrebe gozdne industrije na preostalih površinah veleposestva (§ 24). V tridesetih dneh potem, ko prične veljati ta zakon, so morali agrarni subjekti vložiti pri banski upravi prošnje za dodelitev gozda.

Mnogo je v zakonu govora tudi o odškodnini veleposestnikom. Poleg odškodnine za zemljo, jim je priznana tudi odškodnina za zgradbe (§ 34), za oranje in seme ter za razlaščen inventar. Odškodnino plačujejo agrarni subjekti sami, za dobrovoljce plača država (§ 40).

Veleposestniki dobe odškodnino v obveznicah Privilegirane agrarne banke, ali v gotovini od interesentov. Obveznice bodo amortizirane v 20 letih (pričetek 1. okt. 1933), interesenti jih bodo vrnili Privilegirani agrarni banki v 20 letih s 5 % letnimi obrestmi. Od odškodnine je šlo 10—20 % za kritje upravnih stroškov in kolonizacijo v kolonizacijski sklad ministrstva za poljedelstvo. V ta sklad plačajo tudi interesenti 5 % od odškodnine v 30 dneh po pravomočnosti razlastitvenega odloka, nadaljnjih 5 % pa čez eno leto. Država in cerkev ne plačujeta tega prispevka niti kot veleposestniki, niti kot interesenti (§ 47). Na zemljišču, ki jim ostane, obdrže cerkveni veleposestniki patronatske pravice (§ 67). Ko so bili objekti dokončno ugotovljeni, se izbriše odsvojitna in obremenilna prepoved (§ 65), 30. 9. 1931 preneha tudi plačevanje zakupnine (§ 71) in razveljavljeni so bili zakoni in uredbe, ki niso bili v skladu s tem zakonom (§ 80). Za izvrševanje zakona je smel minister za poljedelstvo sesta-

viti potrebno število ambulantnih komisij (§ 78). Od odločb tega zakona so izvzeta državna zemljišča, ki se obdelujejo v lastni režiji, ali so vzorna posestva, ali imajo poseben kmetijski namen. Samoupravna zemljišča pa, ki se dajejo v zakup, se razlaste ne glede na velikost (§ 4). Omembe vredna je še določba, da se pri fidejkomisih, čeprav ne spadajo pod ta zakon, briše odsvojlina in obremenilna prepoved (§ 9), kar pomeni, da so fidejkomisi odpravljeni.²⁰

Komaj dve leti potem je izšel z datumom 24. 6. 1933 Zakon o izpremembah in dopolnitvah zakona o likvidaciji agrarne reforme. Za agrarne interese staja tu važni določbi, da je rok odplačevanja odškodnine podaljšan na 30 let in da v Dravski banovini pridejo pod agrarno reformo tudi cerkveni gozdovi, če presegajo 1000 ha, razlastiti se morajo v šestih mesecih po uveljavitvi tega zakona. Za supermaksimum so strožje določbe, veleposestnik obdrži le vzorno organizirana vzgajališča živine, semenske postaje, kobilarne itd. Odkupnina je bila znižana in obveznice naj bi se amortizirale v 30 letih, v fond za kolonizacijo plačajo interesenti 4 % od odkupnine, in sicer 2 % v 30 dneh, ko so prejeli razlastitveni odlok, 2 % pa v 2 letih.²¹

Ta zakon predstavlja konec zakonodajne aktivnosti o agrarni reformi na veleposestvih, če izvzamemo nekaj kasnejših manjših sprememb in dopolnitev, ki pa niso bistveno vplivale na končne rezultate.

2. IZVAJANJE IN REZULTATI AGRARNE REFORME

Nekdanji fevdalci na Slovenskem so po zemljiški odvezi ostali lastniki ogromnih zemljiških kompleksov, katerih vrednost je zaradi povečane izrabe gozdov celo narasla. Pojem zemljiških gospostev je zamenjal pojem veleposesti v kapitalističnem smislu.²² Ob koncu prejšnjega stoletja je za naše dežele značilno na eni strani kopičenje zemlje v rokah velikih kmetov in veleposesti, medtem ko se je posest zadolženih srednjih in malih kmetov še naprej drobila. Po uradni statistiki je bilo leta 1902 okrog 30 % kmečkih posesti manjših od 2 ha.²³ Istočasno je bila tretjina posestev brez gozda, dve tretjini pa sta imeli manj kot 5 ha gozda. Visok procent gozdnih površin je bil v rokah tujcev, grofov, knezov, verskih ustanov in meščanov, ki so obogateli. Največje gozdne površine so imeli knez Karl Auersperg 22 551 ha, Verski zaklad 18 208 ha, ljubljanska škofija 7421 ha, grof Vincenc Thurn 4837 ha, grof Zabeo 4221 ha.²⁴ Za naše razmere so gozdovi zelo važni, saj je na gozd odpadlo 42,65 % celotne površine, če pa pogledamo strukturo ostale zemlje, ugotovimo, da od te več kot polovico tvorijo travniki in pašniki, kar pomeni, da je poleg

²⁰ Albin Prepeluh, *Agrarna reforma*, str. 57.

²¹ Službeni list, 1933, št. 56, str. 733.

²² Sergej Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana, 1961, str. 489.

²³ Ferdo Gestrin-Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina 1813 do 1914*, Ljubljana, 1950, str. 129.

²⁴ Dr. M. Erić, *Agrarna reforma*, str. 24—25.

gozdov za Slovence tudi živinoreja bila zelo važna.²⁵ Najboljša obdelovalna zemlja je bila v rokah veleposestnikov, veliko kmetov jo je jemalo v zakup ali pa so se preživljali z obdelovanjem veleposestniške zemlje. Najslabše je bilo v Prekmurju, kjer si šel lahko iz enega konca Prekmurja do drugega (90 km) samo po veleposestniški zemlji.²⁶ V Sloveniji je pred prvo svetovno vojno 65—67 % prebivalcev živelo od kmetijstva, pri tem je število poljedelskih delavcev naraščalo, izseljevanje pa je doseglo tako stopnjo, da je 1918. v inozemstvu živela petina Slovencev.²⁷

Ob takih razmerah in pod vplivom velikega revolucionarnega vrenja v Evropi je zahteva ljudi po agrarni reformi tudi pri nas postajala vedno glasnejša. V Proglasu regenta Aleksandra in v Predhodnih odredbah so obljubljali dokaj radikalno agrarno reformo, vendar je pa ta radikalnost z leti vedno bolj popuščala. Dokončno izvedbo agrarne reforme so neverjetno zavlačevali in marsikdo se ji je nazadnje izognil.

Ko je bil z uredbo o prepovedi odtujitve in obremenitev 21. 7. 1919 določen za Slovenijo maksimum 75 ha obdelovalne zemlje in 200 ha zemlje sploh, je prišlo pod agrarno reformo 208 veleposestev²⁸ s skupno površino nekaj nad 200 000 ha. Površina obdelovalne zemlje, ki jo je zadelo agrarna reforma, je bila 30 142 ha, razlaščenih pa je bilo kasneje le 16 162 ha.²⁹

Zanimiv je narodnostni sestav lastnikov veleposestev. Po popisu iz leta 1922, ki je verjetno precej točen, je bilo največ nemške narodnosti (91), šele nato sledi slovenska (80), ostalo pa odpade na madžarsko (9), italijansko (7) in nekatere druge narodnosti.³⁰

Posle agrarne reforme je vodil sprva Deželni agrarni odbor za Slovenijo, od julija 1919 dalje pa Glavno poverjeništvu ministrstva za agrarno reformo. Potem je bila z uredbo ministrstva za agrarno reformo 16. 7. 1920 ustanovljena Agrarna direkcija v Ljubljani, njeni izvršni organi pa so postali okrožni agrarni uradi. Končno je bila 1933 ustanovljena Komisija za likvidacijo agrarne reforme, do leta 1936 sta delovali dve taki komisiji, in sicer v Ljubljani in Mariboru, nato sta bili združeni v eno in 1934. leta ukinjeni.³¹

Veleposestniške uprave so morale najprej na podlagi odredbe glavnega poverjenika ministrstva za agrarno reformo v Sloveniji z dne 13. 9. 1919 skleniti z agrarnimi interesenti za eno leto zakupne pogodbe; kar je presegalo maksimum, so dobili agrarni interesenti, vendar ne v last, ampak v zakup. Od 1. 10. 1920 dalje pa so veleposestniki zemljo, namenjeno agrarni reformi, oddajali v štiriletni zakup. Zakup je predpisovala Agrarna direkcija v Ljubljani kot izvršilni organ ministrstva za agrarno reformo za področje Slovenije s Prekmurjem.³² Poleg tega je agrarna

²⁵ Fran Erjavec, Kmetiško vprašanje v Sloveniji, Ljubljana, 1928, str. 13, 15.

²⁶ Dr. Anton Šapla, referat Agrarna reforma, str. 5, 6, DAS.

²⁷ Dr. M. Erić, Agrarna reforma, str. 22, 27.

²⁸ Dr. Anton Šapla, referat Agrarna reforma, str. 2, DAS.

²⁹ Albin Prepeluh, Agrarna reforma, str. 14.

³⁰ DAS, Pokrajinska uprava za Slovenijo (odd. za notranje zadeve), fasc. 8—1, leto 1922, akt 21623.

³¹ DAS, Spisi agrarna direkcija, Splošno 1922—29, 1931, 1932, 1935.

³² Uradni list, 1920, str. 403, št. 90.

direkcija nadzirala delo državne uprave in državnega nadzora veleposestev (čl. 2). Njeni izvrševalni organi — okrožni agrarni odbori so bili v Ljubljani, Mariboru in Murski Soboti (čl. 5; v Borovljah predvideni odbor zaradi rezultata plebiscita ni stopil v življenje). Ti so bili prva stopnja za pismeno izdajanje odločb, določali so kolik del veleposestva naj se pusti veleposestnikom kot maksimum, koliko se jim pusti za vzdrževanje agrarne industrije (čl. 6). Nižji so bili občinski agrarni odbori, ki so bili voljeni sprva za eno leto, kasneje pa jim je bil mandat podaljšan do 1924. leta. V njih so bili zastopani razni sloji poljedelcev. Svoje zastopnike so volili ljudje brez zemlje, z manj zemlje kakor bi jo lahko s svojo rodbino obdelali, ljudje s toliko zemlje, kolikor je lahko ena rodbina obdelala, kmetje, ki morajo najemati delavce ali pa sploh obdelujejo zemljo s tujo delovno silo.³³ Bili so posvetovalni organi, predlagali so, kaj se razlasti in kdo dobi razlaščeno zemljo. Njihovo delo pa ni bilo povsod najboljše, zemljo so dobivali ljudje, ki je ne bi smeli dobiti, »tudi politično strankarstvo je igralo pri delitvi zemlje veliko vlogo«.³⁴ Šef agrarno pravnega odseka v Ljubljani, dr. Šapla, se je tudi pritoževal, da so agrarni odbori največkrat kar sami med seboj delili, če je kaj ostalo, so pa prišli na vrsto sorodniki in botri.³⁵ Pri pregledovanju arhivskega gradiva najdemo veliko pritožb prav o nepravilnostih, ki so se dogajale v zvezi z oddajanjem zemlje v zakup, ker so dobili zemljo ljudje, ki zato niso bili upravičeni, potem pa so jo dajali drugim v najem. To so bili npr. gostilničarji, trgovci, stalni delavci v tovarnah ali na železnici itd. Nasprotno pa so bile številne prošnje za zakup odbite, ker v posameznih občinah ni bilo dovolj agrarne zemlje ali pa je bila že razdeljena. Mnogo je bilo tudi pritožb zoper Nemce, uslužbence ali lastnike veleposestev; v eni izmed teh je rečeno, da bodo Nemci posekali vse gozdove, naj se vendar že spravijo pod državno upravo. Verjetno so veleposestniki tudi na razne načine pridobivali zakupnike na zemlji, namenjeni agrarni reformi, saj se pojavljajo z njihove strani, čeprav redko, predlogi, naj se zemlja ne razlasti. Že pred letom 1925 opazimo številne poskuse veleposestnikov, da bi dele svoje zemlje prodali in da bi se prodaja ne vračunala v maksimum.³⁶

Uredba o fakultativnem odkupu je koristila le bogatim kmetom; bolj prebrisani veleposestniki so hiteli odprodajati od svojih zemljišč, kar se je dalo. Banke so uvidele, da se da tu zaslužiti lepe denarce, zato so prevzele parcelacijo in razprodajo raznih večjih veleposestev.³⁷

V obdobju provizorija, torej pred izidom definitivnega zakona, je bilo v zakupu 16 294 ha, agrarnih interesentov je bilo preko 20 000, trije dobrovoljci so dobili po 5 ha zemlje, za kolonizacijo pa so razdelili 760 ha, na družino 5 ha (tabela 1).

³³ Uradni list, 1920, št. 26, str. 107.

³⁴ Albin Prepeluh, Agrarna reforma, str. 14.

³⁵ Dr. Anton Šapla, referat Agrarna reforma, str. 4, DAS.

³⁶ Vsi našteti primeri so iz fasc. Radovljica, Ravne, Prevalje, Thurn, Douglas Valsassina Vincenc, Spisi agrarne direkcije in banske uprave, Nadzorstvo 1.

³⁷ Dr. Anton Šapla, referat Agrarna reforma, str. 11, DAS.

TABELA 1

Agrarni urad urad	Skupna površina velep. z.	Obdelov. zemlja	Gozd	Razde
				obdel. z.
Ljubljana	130.712 ha	10.397 ha	103.740 ha	2.745 ha
Maribor	72.635 ha	20.274 ha	43.275 ha	10.201 ha
	203.347 ha	30.671 ha	147.015 ha	12.946 ha

Podatke je objavilo ministrstvo za poljedelstvo v začetku leta 1929 in so tu preračunani v ha (pri Erić: Agrarna reforma, so v oralih). Albin Prepeluh navaja za skupno razdeljeno zemljo nekoliko drugačne podatke, ki jih omenjam v tekstu.

Konec leta 1928 in v začetku 1929. so se agrarni interesenti organizirali v »Zvezo slovenskih agrarnih interesentov«. Na ustanovnem občnem zboru 24. 3. 1929 je njen kasnejši podpredsednik Albin Prepeluh poudaril, da bi se moralo razlastiti vsaj 25 866 ha veleposestniške obdelovalne zemlje, dobili pa so jo v začasni zakup le 16 650 ha. Razlika okrog 9000 ha je v raznih supermaksimumih, deputatih in nepravilnem ocenjevanju kultur posameznih zemljišč. Zveza je v resoluciji, ki so jo poslali vladi, zahtevala znižanje maksimuma na 48 ha in izvedbo reforme na gozdnih veleposestvih, od katerih bi vse, kar je preko 200 ha, prešlo v kolektivno last. Pod agrarno reformo naj bi prišli v Sloveniji tudi planinski pašniki, ki bi jih upravljali po načelih umnega planšarstva.³⁸ Na številnih zborovanjih so obravnavali podobna vprašanja, tako je npr. 1. junija 1930 podpredsednik Zveze Albin Prepeluh vnovič zahteval ukinitvev supermaksimumov, razširitev agrarne reforme tudi na pašnike in gozdove, ki bi jih dobile posebne zadruge, odpravo deputatov in izvedbo agrarne reforme na cerkveni zemlji.³⁹

Ko je bil v juniju 1931 načrt zakona o likvidaciji agrarne reforme že znan, je Zveza o njem veliko razpravljala; zadovoljni so bili, ker so končno pašniki in gozdovi tudi postali objekt agrarne reforme, zelo pa so bili razočarani, ker se maksimum ni znižal, ker so supermaksimumi in deputati ostali in zaradi izjemnih odredb za cerkveno veleposest.⁴⁰

Potem, ko je izšel Zakon o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih (19. 6. 1931), je imela Zveza nove skrbi: kdo bo nastopal kot agrarni subjekt za razlaščen gozdove in pašnike, ki morajo ostati celota. V zelo kratkem času 25 dni je Zveza organizirala 176 pašniških in gozdnih zadrug, ki so vložile na bansko upravo prijave za podelitev oziroma izkoriščanje razlaščenih gozdov. Nastal je še nov spor, ker sta se v nekaterih krajih pojavila dva prosilca, zadruga in politična občina. O zadnjih pravi Albin Prepeluh, da so pripravljene na kompromis in da bodo dohodke

³⁸ Albin Prepeluh, Agrarna reforma str. 22—24.

³⁹ Ibid. str. 26—28.

⁴⁰ Ibid. str. 32, 33.

ljeno	Ostalo velep.	Skupno razdeljeno	Število krajevnih interesentov	Dobrovoljci	Kolonisti optanti
neobdel.					
2990 ha	124.977 ha	5.735 ha	5.611	—	—
358 ha	62.076 ha	10.559 ha	14.757	3	152
3348 ha	187.053 ha	16.294 ha	20.368	3	152

izkoristile v druge namene in ne v dobro pravim interesentom.⁴¹ Potem so bili pašniki in planine izročeni raznim pašniškim zadrugam, medtem ko je razlaščene gozdove namesto okoliških občin, kot je predpisoval zakon, začasno prevzela v upravo država (Začasna uprava razlaščenih veleposestniških gozdov).

Po zakonu o likvidaciji agrarne reforme je prišlo pod agrarno reformo 77 veleposestev, le tista, ki so imela 75 ha obdelovalne zemlje in 1000 ha gozda. Vsa ta veleposestva so merila 143 447 ha, od tega je bilo 105 955 ha gozdov.

TABELA 2

Število veleposestev	Skupna površina	Njive, trav. vrt., sadov.	Vinogradi	Gozdovi	Pašniki planine	Neplod. zemlja
77	143.447 ha	23.238 ha	584 ha	105.955 ha	6559 ha	7111 ha
od tega določeno za agrarno reformo		15.060 ha	—	31.922 ha	3689 ha	576 ha

Zanimivo je, da je od 15 060 ha obdelovalne zemlje, kolikor naj bi se je razlastilo, bilo 9905 ha na desetih veleposestvih v Prekmurju, preostalih 5155 ha pa je odpadlo na ostalo Slovenijo. Obdelovalno zemljo so razdelili med približno 22 000 kmečkih družin, na družino je prišlo malo, komaj 0,66 ha.

Za razlastitev gozdov je bilo prvotno določeno 13 gozdnih veleposestev, predvsem tuje narodnosti. 1933 je z zakonom o spremembah in dopolnitvah zakona o likvidaciji agrarne reforme k tem trinajstim pripadlo še posestvo ljubljanske škofije (tabela 3), vendar pa so interesenti od razlaščenih površin tega veleposestva dobili le planine, drugo pa je ostalo tako kot prej.⁴² Dejansko je bilo razlaščeno le 11 gozdnih veleposesti, ker se je veleposestnik Perger obvezal dajati letno določeno količino lesa zastonj in po polovični ceni občini Mislinje, gozd pa mu je ostal (glej tabelo 3). Poleg tega je ministrstvo za poljedelstvo preklicalo razlastitev gozdov pri KID z opravičilom, da je bila v katastru kot gozd vpisana neplodna površina.⁴³

⁴¹ Ibid. str. 118.

⁴² Dr. Anton Šapla, referat Agrarna reforma, str. 23, DAS.

⁴³ Ibid. str. 19.

TABELA 3

PREGLED GOZDNIH VELE

Tek. št.	Veleposestnik	Skupna površina v ha	Agrarna zemlja v ha	Izročeno občinam-pridobiteljicam v ha
1.	Auersperg Karl, Kočevje, Soteska	18.756.6702	230.5151	—
2.	Thurn Valsassina, Vincenca, nasl. Črna pri Prevaljah	6.668.6447	136.7248	—
3.	Thurn Valsassina Douglas in sopoestniki v Ravnah	4.849.6377	87.2067	40.2136
4.	Dr. Zabeo Alfonz, Ruše	4.416.4800	13.4333	—
5.	Windischgrätz Hugo, nasl.	9.450.8220	295.9903	251.8608
6.	Windischgrätz Alfred, Rogatec	3.716.7738	71.0102	—
7.	Auersperg Herwarda, nasl. Turjak	2.851.2126	144.8405	—
8.	Dr. Hoschek Rudolf, Planina	1.745.4781	71.0867	67.8801
9.	Herberstein Josip, Ptuj	1.977.7043	608.8716	109.0859
10.	Dr. Attems Ferdinand, Slov. Bistrica, Podčetrtek, Brežice	5.819.3784	616.5830	765.5787
11.	Dr. Born Karl, Sv. Katarina	4.491.3817	—	440.7785
12.	Dr. Perger Artur, Mislinja	2.947.9445	—	—
13.	Kranj. industrijska družba, Jesenice	1.487.8103	—	—
14.	Ljubljanska škofija, Gornji grad	11.917.7114	1.712.9262	—
	Skupaj:	81.097.6497	3.989.1884	1.675.3976

Po razlastitvi so stopile uprave veleposestev v stik z občinami pridobiteljicami, oziroma z Začasno upravo razlaščenih veleposestniških gozdov in sklenile z njimi na temelju pooblastila ministrstva za poljedelstvo z dne 21. 12. 1933 posebne sporazume o odstopu gozdov brezplačno in brez bremen, pod pogojem da ostala gozdna površina ostane veleposestniku. Ponekod so ponudili veleposestniki občinam manjše gozdne površine zastonj, samo da jim ostane že razlaščena površina, drugod so dali brezplačno kurjavo in gozdne produkte, če se občina odreče razlaščenim gozdovom. S sporazumi je bilo rešeno gozdno vprašanje na 9 veleposestvih, na treh pa je bila izvedena razlastitev proti plačilu odškodnine

POSESTEV V DRAVSKI BANOVINI⁴⁴

Izročeno začasni drž. upravi v ha	Določeno za odkup patronatov v ha	Oddvojeno skupaj v ha	Ostane lastniku od celega posestva v ha
15.261.0848	96.4532	15.588.0531	3.168.6171 (16,9 %))
1.375.2681	—	1.511.9929	5.156.6518 (77,3 %))
1.043.3812	—	1.170.8015	3.678.8362 (75,9 %))
1.000.9391	—	1.014.3724	3.402.1076 (77,0 %))
1.040.8509	—	1.588.7020	7.862.1200 (83,2 %))
1.279.1727	—	1.350.1829	2.366.5909 (63,7 %))
1.063.7839	—	1.208.6244	1.642.5882 (57,6 %))
—	—	138.9668	1.606.5113 (92,0 %))
—	—	717.9575	1.259.7468 (60,4 %))
—	—	1.382.1617	4.437.2167 (76,2 %))
—	—	440.7785	4.050.6032 (90,2 %))
—	—	—	2.947.9445 (100 %))
—	—	—	1.487.8103 (100 %))
—	—	1.712.9262	10.204.7852 (85,6 %))
22.064.4807	96.4532	27.825.5199	53.272.1298 (65,7 %))

in to pri Karlu Auerspergu (15 261 ha), Herwardu Auerspergu (982 ha) in Josipu Herbersteinu (111 ha). Tako je merila končno razlaščena površina gozdov 16 354 ha, brezplačno odstopljena gozdna površina pa 7339 ha, skupaj torej 23 693 ha. Občine pridobiteljice so imele pravico vsako leto dobiti 677 m³ drv in 25 m² lesa brezplačno, 40 m³ drv po polovični ceni, 30 m² okroglega lesa ali 15 m² rezanega lesa proti plačilu režijskih stroš-

⁴⁴ DAS, fasc. Agrarna direkcija, gozdovi, pašniki in razne planine. Poleg teh je bilo še 14 veleposestev, ki so imela od 1000—2000 ali več ha gozda, a niso prišla pod agrarno reformo, kljub določbi zakona o likvidaciji agrarne reforme z dne 19. junija 1931, da se v Dravski banovini razlastijo tista veleposestva, katerih gozdovi presegajo 1000 ha (§ 24).

kov in še druge ugodnosti. Celotno je bilo pod Začasno državno upravo 22 170 ha gozdov (poleg omenjenih 16 354 ha še 5816 ha), ki je te delno izročila v upravljanje trem gozdnim upravam v Kočevju, v Straži pri Novem mestu in v Črni pri Prevaljah, medtem ko je razlaščene gozdove veleposestev Josipa Herbersteina v Ptuju, Alfreda Windischgrätza v Šmarju pri Jelšah in Herwarda Auersperga na Turjaku upravljala neposredno. Stavbni les, kurivo in drugo je uprava razlaščenih gozdov dajala vsako leto okoliškim kmetom na podlagi »Glavnih popisov kmetijskih gospodarstev koristnikov razlaščenih gozdov«, sestavljenih za vse občine- pridobiteljce in na podlagi vsakoletnih predlogov občin. Ostalo površino 1523 ha so dobile občine brezplačno in brez bremen.⁴⁵ Gozdovi so ostali pod Začasno državno upravo vse do vojne in še potem, dokler ni bila Z. D. U. 1945 ukinjena.

Vsi navedeni podatki so iz leta 1938, vendar se je tudi kasneje še marsikaj spremenilo, žal pa nisem našla nobene zanesljive statistike. Ob ugotovitvi, da je v Sloveniji prišla pod agrarno reformo le osmina veleposestniških gozdov in 38 % poljedelske zemlje, nam postane jasno, da agrarna reforma svojega namena ni dosegla, da ni zavrla propadanja malega kmeta. Tisti, ki so zemljo dobili, so je dobili premalo, poleg tega so morali plačevati odškodnino. Agrarna reforma tako na veleposestvih kot na veleposestniških gozdovih ni bila dosledno izvedena; veleposestnikom se je posrečilo, čim se je nekoliko polegel socialni val, ki je izbruhnil po prvi svetovni vojni, obdržati večino zemlje.⁴⁶

Tudi kolonizacija je bila v Sloveniji razmeroma majhna. Skupaj je dobilo zemljo 141 dobrovoljcev (615 ha) in 248 kolonistov (1087 ha).⁴⁷ Večinoma so se naselili v Prekmurju, le delno tudi na drugih veleposestvih. Po namenu je bila naša kolonizacija izrazito nacionalnega značaja, kolonije so nastale na ozemlju madžarskih veleposestnikov. Sprva so kolonisti prihajali iz Bosne, vendar so jih kasneje zamenjali Slovenci iz okolice Gorice in nekaterih pasivnih krajev. Živel so v težkih razmerah, plačevali so odškodnino, davek, obresti, bili so skoraj brez živine, brez gospodarskih poslopij in so prebivali v barakah. Javna pomoč je bila minimalna, preskrbeli so jim brezplačen prevoz družine in inventarja. Boljši je bil položaj dobrovoljcev, ki so dobili zemljo zastonj, ker so bili zaposleni v raznih svobodnih poklicih, pa so jo dajali v najem ali prodali.⁴⁸

Malega slovenskega človeka torej agrarna reforma ni zadovoljila. Tik pred pričetkom druge svetovne vojne je še vedno zahteval znižanje maksimuma na 50 ha obdelovalne zemlje in 500 ha gozda. Pomirila ga je agrarna reforma delno morda le v nacionalnem pogledu, ker je zmanjšala ekonomsko premoč veleposestnikov tujih narodnosti.

⁴⁵ Ibid. str. 23.

⁴⁶ Vodopivec Vlado, Pravni in socialno politični problemi poljedelskega delavca, Sodobnost 1940, str. 229.

⁴⁷ Dr. Anton Šapla, referat Agrarna reforma, str. 13, DAS.

⁴⁸ Ivan Bratko, Naša kolonizacija, Sodobnost 1940, str. 70.

LITERATURA:

Največ podatkov najdemo v naslednjih delih:

- Dr. Milivoje Erić: Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941 god. Sarajevo 1958.
Albin Prepeluh: Agrarna reforma naš veliki socialni problem, Ljubljana 1933.
Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 365.
Dr. Anton Šapla, Agrarna reforma, za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva. Poročilo o kmetijski anketi I, 1938, 147—164 (skrajšana redakcija referata, ki se navaja v opombah k razpravi).

Kratko o najvažnejših uredbah in zakonih:

- Enciklopedija Jugoslavije, 4, Zagreb 1960, str. 644, 645.
Sergej Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije, Ljubljana 1961, str. 489.

Nekaj podatkov je mogoče najti tudi v:

- D. Gustinčič: Meščanska reforma u Jugoslaviji, »Zapiski Delavsko-kmet-ske matice«, 4, str. 177, Ljubljana 1925.
I. Bratko: Naša kolonizacija, Sodobnost 1940, str. 70.
Fr. Erjavec: Kmetiško vprašanje v Sloveniji, Ljubljana 1928.
Dr. Rado Kušej: Ustavne meje agrarne reforme, Ljubljana 1928.
I. Lenarčič: Misli o agrarni reformi u Sloveniji, Ljubljana 1921.
Dr. Lavrič Jože: Naše kmetijstvo in svetovno gospodarstvo, Ljubljana 1938.
Mijo Mirković: Agrarna politika, Beograd 1940.
Mijo Mirković: Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941, Zagreb 1950.
Filip Uratnik: Prebivalstvo in gospodarstvo Slovenije, Ljubljana 1930.
Vlado Vodopivec: Pravni in socialno politični problemi poljedelskega delavca, Sodobnost 1940, str. 229.

Bogo Grafenauer

Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov¹

Naslednjemu referatu so postavljene za časovne meje z ene strani naselitev Južnih Slovanov v novi domovini, z druge strani pa razširjanje turške oblasti v 15. stoletju; turško obdobje je bilo predmet posebnega predavanja (I. Vojeta). V približno desetih letih, odkar je bil leta 1952 pripravljen prvi zvezek Zgodovine narodov Jugoslavije, seveda bistvene novosti niso enakomerno razprostrte preko vse naše zgodovine. Zato tudi ta pregled ne more biti enakomeren, obseg obravnavanja tega ali onega vprašanja mu določa pač neposredno potek raziskovanja. Že ob uvodu naj pripomnim, da mu je prav spričo tega položaja nujno središče — poleg nekaterih vprašanj v zvezi z naseljevanjem — zgodovina Hrvatov, kjer so danes ob kritičnih razpravah zagrebške vseučil. prof. dr. Nade Klaić rušijo nekatere bistvene poteze zgodovinske stavbe nekdanje šole, kakor jih je kot njen zadnji veliki predstavnik postavljjal v svojih delih vseučil. prof. dr. Ferdo Šišić.²

¹ Referat na izpopolnitvenem tečaju za srednješolske profesorje, prirejenem po Zgodovinskem društvu za Slovenijo in republiškem Zavodu za proučevanje šolstva decembra 1962. Referat je nameraval pokazati tiste novejšje ugotovitve, ki so v tolikšni meri spremenile prejšnje znanje, da bi morale nujno odmevati tudi v pouku zgodovine v srednjih šolah (in nekatere tudi pri pouku v osemletki), če naj bi ta ustrezal sodobnemu stanju znanosti. Referat pri tem izboru izhaja iz stališča zadnjih sintez — torej predpostavlja kot znano podlago Zgodovino narodov Jugoslavije I, 1953, posebej za slovensko zgodovino pa Milka Kosa Zgodovino Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, 1955, in prva dva zvezka moje Zgodovine slovenskega naroda, 1954—1955. Stvari, ki so nove v teh delih, praviloma ne zajema več. V glavnem gre torej za prikaz poglobitnih dognanj v novejših razpravah (objavljenih v obliki samostojnih del ali v znanstvenih časopisih) in analizah (zlasti v Enciklopediji Jugoslavije) od navedenih del naprej. Tako naj bi pokazal referat v praktični obliki tudi to, kako nujno je treba tudi za srednješolski pouk spremljati tekoče zgodovinske publikacije, če nočemo, da ta pouk bistveno zaostane za resničnim znanjem. To velja toliko bolj, ker tudi šolske knjige mnogokrat ne gredo v korak s tem napredkom, poleg tega pa seveda v vsakem primeru ne morejo upoštevati tega, kar je novo po letu njihovega izida ali nastanka (pri ponatisih). Pri svojem prikazu sem se seveda nujno omejil le na najpotrebnejša vprašanja, pa tudi tu sem se zadovoljil ponekod le s skopimi opozorili, ki naj bi jih bralci razširili z lastnim zanimanjem v popolnejšo podobo.

² V času, odkar sem govoril ta referat, so seveda izšle še nove razprave, ki bi bilo treba njihove rezultate upoštevati pri takšnem pregledu. Vendar sem upošteval mlajšo literaturo le v toliko, kolikor gre za probleme, ki so bili v referatu že prej načeti.

A. Vprašanja in nove teorije ob naseljevanju

Na podlagi proučevanja pisanih virov si je ustvarilo zgodovinpisje o naseljevanju Južnih Slovanov nekako naslednjo podobo: Poglavitno in skupno izhodišče naj bi imelo v ravninah med spodnjo Donavo, Karpati in Črnim morjem; v bistvu gre za enotno etnično maso, ki se je že nekoliko razlikovala od ostalih Slovanov po začetkih posebnih jezikovnih inovacij; čeprav so se različna plemena v več valovih mešala med seboj, to ni imelo posebnega pomena v poznejšem jezikovnem razhajanju posameznih narodov, ki naj bi bilo le rezultat poznejšega zgodovinskega razvoja. Delna izjema v tem pogledu je bila le naselitev alpskih Slovanov (s severa in od vzhoda) ter posebno vprašanje »dvojne« naselitve Hrvatov. To podobo je v celoti podpiralo tudi slovansko jezikoslovje na stopnji, ki jo je predstavljal Vatroslav Jagić s svojo šolo.³

Filološke študije tega vprašanja iz zadnjega časa, ki se opirajo delno na dialektologijo (Pavle Ivić, Milivoj Pavlović in Ivan Popović), delno pa na študij mikrotoponimov (France Bezljaj), pa predstavljajo v nekaterih bistvenih potezah nove koncepcije, ki se bodo morale — po vsem videzu — izraziti tudi v zgodovinskem raziskovanju. Brez dvoma pa postavljajo pred zgodovinpisje glede tega razvoja nekaj zanimivih in resnih vprašanj.⁴

Skupno izhodišče nove filološke koncepcije je teorija, da Južni Slovani že pred dobo preseljevanja niso bili po jeziku povsem enotni, marveč da predpostavljajo razlike, ki jih je sicer mogoče ugotoviti šele v poznejših srednjeveških južnoslovanskih jezikih, »neenakosti iz obdobja pred nase-

³ To je bila še podoba, ki jo je po tedanjem stanju preiskovanja opravičeno v tem smislu povzemala Zgodovina narodov Jugoslavije, prav tako kakor sloni na njej tudi prikaz v G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 1959; med podrobnejšimi obravnavami, ki so v zadnji dobi izhajale iz tega stališča, lahko opozorim na vrsto svojih razprav (Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ IV, 1950, 23—126; Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvatov, HZb V, 1952, 1—56; Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa *Miraculā s. Demetrii*, Zbornik Filozofske fakultete II, Ljubljana 1955, 23—54; Hrvatit u Karantantiji, HZb XI—XII, 1958—1959, 207—231), na izdajo bizantinskih virov Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. I—II, 1955—1959, v komentarjih različnih sodelavcev; na temeljito analizo Paul Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, *Revue historique* t. CCX, 1954, 267—308, ter na obsežno delo Henryk Lowmiański, *Początki Polski* II, 1963, 114—200, 228—268 in 340—419, prav tako pa prevladuje to stališče tudi v sintetičnih delih iz tega razdobja.

⁴ P. Ivić, Značaj lingvističke geografije za uporedno i istorisko proučavanje južnoslovenskih jezika i njihovih odnosa prema ostalim slovenskim jezicima, in M. Pavlović, *Perspektive i zone balkanističkih jezičkih procesa, oboje v Južnoslovenski filolog* XXII, 1957—1958, 179—206 in 207—239; I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, *Bibliotheca slavica*, Wiesbaden 1960, 104—195, 231—346, 351—400, in *Quel était le peuple pannonien qui parlait ΜΕΛΟΣ et STRAVA?*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7, Beograd 1961, 197—226; F. Bezljaj, *Stratigrafija Slovanov v luči onomastike*, *Južnoslovenski filolog* XXIII, 1958, 83—95 (o metodi gl. tudi O. N. Trubachev, *Etimologijskij slovar' slavjanskih jazykov*, poskusni zvezek, Moskva 1963).

litvijo Južnih Slovanov« (Ivić, 188). Pri tem gre seveda predvsem za razlikovanje med »zahodnim« (prednikom slovenskega, hrvatskega in srbskega jezika) ter »vzhodnim« južnoslovanskim govorom (prednikom bolgarskega, po Popoviću tudi makedonskega in grško-slovanskega govora). Bezljaj pa ne izhaja iz dialektoloških študij, marveč neposredno iz študija besedišča, zlasti ob mikrotopinih (ledinskih ali poljskih imen in sl.). Že njegovi prvi poskusi so pokazali, »da je bil besedni fond Slovanov ob razselitvi vendarle bolj diferenciran, kakor so mislili doslej« (94) in spričo tega bi mogel pokazati takšen primerjalni pretres predele, v katerih je prišlo ob preseljevanju do močnejšega mešanja različnih skupin slovanskega prebivavstva, način tega mešanja, izvor skupin, ki so se mešale med seboj in podobne stvari.

Dialektologi⁵ se sklicujejo pri svoji koncepciji slovanske naselitve na naslednjo podobo jezikovnih procesov: Najpomembnejši jezikovni procesi potekajo pri južnoslovanskih jezikih tako, da se le izjemno ujemajo njihove izoglose z današnjimi mejami narodov oz. jezikovnih enot; najpomembnejše izoglose delijo področje svojega jezika v smeri od severa proti jugu na takšen način, da so hkrati meje istega jezikovnega pojava ne le pri enem južnoslovanskem jeziku, marveč tudi v njihovi celoti (npr. vprašalnica »kaj« je v veljavi pri Slovencih in delu Hrvatov, pri ostalih južnoslovanskih narodih je ni, torej razmerje $1\frac{1}{2} : 3\frac{1}{2}$ in podobno). Na ta način se vrste izoglose za posamezne jezikovne procese na vsem prostoru od zahodne slovenske do vzhodne bolgarske meje druga za drugo, ne da bi se zgostile v izrazitejšo mejo, razen v enem samem primeru. Le ob črti, ki vodi nekako od ustja Timoka mimo krajev Kula, Belogradčik, Berkovica, Breznik in Radomir do Osogovskega masiva ob tromeji Srbije, Bolgarije in Makedonije, se družijo cel snop izoglos jezikovnih razlik, ki so »zelo starega postanka« in se združujejo poleg tega z »velikim številom drugih starih razlik, predvsem leksikalnega značaja« (Ivić, 188 sl.). Južno od Osogovskega masiva pa se te izoglose na področju makedonskega jezika vnovič razširijo v obliki pahljače, torej v sicer običajno podobo, le da jih je vendarle sorazmerno več kakor na podobno velikem ozemlju sicer.

Iz teh dejstev povzemajo filologi več sklepov tudi glede dobe naseljevanja:

a) Ostra meja snopa izoglos med ustjem Timoka in Osogovskimi planinami je že izraz razlik med zahodnim in vzhodnim delom Južnih Slovanov v dobi pred naseljevanjem. Torej sta bili obe skupini vsaj nekaj časa pred naselitvijo ločeni, prejkone po Karpatih, tako da bi bila zahodna skupina naseljena v vzhodnem ali severovzhodnem delu Karpatske kotline. Izoglose kažejo glavno smer selitev, tako da bi naselili potemtakem centralni in zahodni del Balkanskega polotoka v prvi vrsti »Avaroslovani«, vzhodni in južni del pa nad spodnjo Donavo naseljeni Slovani. Oboji so bili tudi v novi domovini ob tej črti še nekaj časa ločeni (z otokom Vlahov na severu in s predniki Albancev v južnejših predelih). Ta koncepcija torej mnogo močneje poudarja dve izhodišči selitve. Razbijanje naseljevanja v dva izrazito samostojna procesa (glede na izhodišče in

⁵ Prim. tudi geslo Jezik v EJ 4, 1960, 492–528, ter Fr. Slawski, Zarys dialektologii poludniowoslowiańskiej, Warszawa 1962.

prostor naselitve!) pa gre vsekakor predaleč, kajti sporočila bizantinskih piscev nedvomno dokazujejo, da so segli tako napadi Slovanov izza spodnje Donave v zahodna balkanska področja, kakor tudi, da so se »Avaroslovani« iz srednjega Podonavja pri svojih napadih hkrati z Obri usmerjali tudi proti vzhodu in prav do srednje in južne Grčije. V tem pogledu segajo torej filološki zaključki predaleč, na področje, kjer neposredna sporočila stoje pač trdneje kakor posredno sklepanje.

b) Na prostoru južno od Osogovskih planin je nastal sedanji položaj po Ivičevem mnenju zaradi treh posebnosti: že od vsega začetka je zelo lahko mogoče, da so se tu mešala plemena vzhodnega in zahodnega južnoslovanskega toka. Tako bi bila, po tem mnenju, od vsega začetka ustvarjena podlaga za poseben makedonski jezikovni razvoj. Takšen razvoj sta še posebej podpirali dejstva, da tu tudi ni bilo dolgotrajne prekinitve stika med vzhodnim in zahodnim tokom, kakor tudi da se je prebivalstvo z obeh strani močno mešalo tudi še v poznejših časih. Vendar moram pripomniti, da razlagajo nekateri jezikoslovci (I. Popović, Fr. Slawski) ta proces nekoliko drugače: spočetka naj bi bil makedonski jezik izrazit vzhodni južnoslovanski govor, kakor je tudi danes še zelo soroden z bolgarskim jezikom. Današnji izrazito prehodni značaj je šele rezultat poznejšega zgodovinskega razvoja, zlasti od XI. do XII. stoletja naprej.

c) Bezlajeva raziskovanja vsekakor opozarjajo, da je treba biti pri posploševanju zaključkov iz dialektičnih pojavov vendarle previdnejši, kakor je bil Ivič, vsaj v tem smislu, da je treba dopuščati mnogotero mešanje obeh procesov med seboj. Med mikrotoponimi je odkril v Sloveniji npr. sloj, ki ga ni niti v Istri, niti vzhodno od Kolpe do Podrinja, tu pa se vnovič pojavlja in prav tako pri Vzhodnih Slovanih; druga taka skupina se pojavlja le na Štajerskem, v Srbiji in Makedoniji, tretja le na Koroškem, Dolenjskem ter pri Zahodnih Slovanih, nekatere vrste pa so zopet omejene le na različna južnoslovanska področja. Podobno podobo daje tudi poskusni zvezek Slovanskega etimološkega slovarja, ki ga je opremil Trubačev za nekaj besed z zemljevidi o razširjenosti različnih oblik. Vse to opozarja na združevanje zelo različnih tokov na vsem južnoslovanskem področju (tako npr. »da se je nek vzhodnoslovanski migracijski val udeležil slovanske kolonizacije v Alpah«, val z istimi značilnostmi pa je »koloniziral tudi dele Podrinja, verjetno tudi Bolgarske«, Bezlaj 89), kar seveda bistveno omejuje preveliko poenostavljenost Ivičevih splošnih sklepov. Ker nisem filolog, se morem pri vsem tem kompleksu omejiti le na poročilo o argumentaciji obeh strani, ne da bi posegal v njeno težo. Vsekakor pa je očitno, da gre za probleme, ki imajo zelo velik pomen tudi za bodoče delo zgodovinarjev tega obdobja.

Pomen analiz te vrste pokaže vsekakor dejstvo, da se je prejšnja preprosta podoba o enotnem naseljevanju alpskih Slovanov razdelila na podlagi Hauptmannove analize razporeditve slovenskih krajevnih imen ob Donavi, Ramovševih ugotovitev o razvoju slovenskega jezika ter moje združitve obojega z novim pretresom vseh virov v precej konkretnjšo podobo mešanja dveh različnih tokov, razporejenih v tri različna obdobja (slika je že sprejeta v navedena sintetična dela). Razporeditev sledov

imena Hrvatov v krajevnih imenih, ki je pokazala povsem jasno razporeditev od severovzhoda v notranjost Vzhodnih Alp (ob Murici, zgornji Muri, nato v dveh smereh — ob srednji Muri proti jugu do Konjic ter preko sedla pri Neumarktu do severne okolice Krnskega gradu), danes še oprijemljivejše kaže smeri in obseg naselitvenega vala od severovzhoda, s katerim so ti sledovi združeni.⁶ E. Kranzmayer je sicer dokazoval v zadnjem času,⁷ da so segli alpski Slovani proti severu do Donave šele v drugi polovici VIII. stoletja, medtem ko naj bi prav do Dunaja segal ob Donavi ozek bavarski pas, ki da je delil Slovane na jugu od onih na severu. Z zgodovinskimi podatki (npr. o Samu in Valuku) seveda to ne gre kaj prida skupaj in prav tako ne s sporočilom frankovskih analov o meji Obrov ob Aniži še l. 791. Zoper dvomljivo časovno razporeditev postanka raznih rečnih in krajevnih imen na podlagi gotovo preozko časovno določenih glasovnih sprememb v nemščini in brez upoštevanja slovenskih glasovnih sprememb,⁸ ki je nikakor ni mogoče spraviti v sklad z zgodovinskimi podatki po ostalih virih, pa je prav za prostor ob Donavi podal nehoti sam povsem nedvoumen in trden dokaz po rečnih imenih. Povsem drugače kakor je pri rečnih imenih ob Donavi običajno, segajo namreč med Melkom na zahodu in Mödlingom pri Dunaju vse do Donave reke z imeni slovanskega izvora; zahodno od tod nosijo reke, ki se izlivajo v Donavo, iz antike nemška prevzeta imena, in šele njihovi pritoki so imenovani slovansko, medtem ko nosijo še više v hribih potoki prava nemška imena. Pač pa se vzhodno od Dunaja zvrste tri reke s starovisokonemškimi imeni, ki zopet segajo prav do izvira. Pri tem potrjuje tudi arheologija, da je stik z romanskim starim življenjem omejen od konca VI. stol. na prostor zahodno od spodnje Aniže, medtem ko kažejo vse najdbe vzhodno od tod na prelom brez opaznih kontinuitetnih elementov. Tega položaja pač ni mogoče razložiti drugače, kot z ugotovitvijo, da je bil po propadu antike ta prostor med Melkom in Mödlingom naseljen neposredno po Slovanih, brez kakšne predhodne germanske naselitve, posebej ker najbrže pomenita tako Melk kakor Mödling prvotno — po Kranzmayerjevi razlagi — »meja« (medilicha). Starovisokonemška imena Fischacha, Schwechanta in Litacha pa so se uveljavila pač šele v 9. stoletju, ko je nemška kolonizacija zajela dotlej obrsko ozemlje med Savario in nekdanjim Karnuntom. Dejstvo, da se izraža zahodno od Aniže v zaporedju rečnih imen od Donave navzgor prav zaporedje kolonizacijske aktivnosti (Bavarci, Slovani, srednjeveška frankovska oz. nemška

⁶ B. Grafenauer, *Hrvati u Karantaniji*, HZb XI—XII, 1958—1959, 207—231, z zemljevidom, str. 213 in 214.

⁷ V predavanju na sestanku avstrijskih in nemških zgodovinarjev, ki je l. 1958 razpravljal (v Linzu) o »kontinuitetnem problemu« v obeh Avstrijah (gl. moje poročilo v ZČ XVI, 1962, 176), v bistvu ista stališča pa gl. tudi v *Ortsnamenbuch von Kärnten*, I. T., *Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen*, 1956, 71.

⁸ Gl. F. Bezlaj, *Slavistična revija* 12. 1959/60, 287—293, in 13, 1961/62, 303—311, ter *Kritische Bemerkungen zu einer österreichischen Arbeit über die Kärntner Ortsnamen*, *Razprave in gradivo* (Inštituta za narodnostna vprašanja), Ljubljana 1963, 3, 67—94.

kolonizacija), kaže, da tudi pri položaju v vzhodnem prostoru, kjer sta ohranjeni le druga in tretja plast imen, ni mogoče sklepati na karkoli drugega.

Tako je torej vnovič potrjena prav ona podoba slovanske kolonizacije v Vzhodnih Alpah, ki je povzeta v na začetku navedenih sintetičnih delih o naši zgodovini v zgodnjem srednjem veku. Prav tako naj tu le opozorim, da je podobno potrdilo s strani novih analiz arheološkega gradiva dobil tudi prikaz razmerja med Slovani in Obri v zgodnjem srednjem veku.⁹

Medtem ko Zgodovina narodov Jugoslavije I (96, 107—109) sicer dopušča »možnost, da so se Hrvati v resnici naselili med dalmatinske Slovane iz Zakarpatja kakih deset let po padcu Salone in da so se ti Slovani pod vodstvom prav tako brez dvoma slovanskih Hrvatov vzdignili v upor proti Obrom« (kar pa je bil le izraz prepričanja avtorja, ki ga večina širše redakcije ni delila), vendar je do nje po ostalem izvajanju še zelo zadržana, se je v zadnjem času močneje uveljavilo tudi v našem zgodovinopisju prav prepričanje, da je ta »možnost« po podatkih virov bolj verjetna kakor njeno odklanjanje po naših starejših najvidnejših jezikoslovcih in zgodovinarjih (V. Jagić; Fr. Rački, F. Šišić, St. Stanovjević). Najprej sem v razpravi o Konstantinu Porfirogenetu (op. 2) v kateri sem se v večini vprašanj o naselitvi Hrvatov priključil Hauptmannovemu mnenju, sklenil svoja izvajanja s povzetkom, da moremo spričo »splošne zanesljivosti hrvatskega ljudskega izročila, ohranjenega v 30. poglavju Konstantinovega dela *De administrando imperio*« sprejeti kot verjetno teorijo, da je sledil »naselitvi Slovanov na zahodni del Balkanskega polotoka še majhen končni naselitveni val Hrvatov izza Karpatov, ki je neposredno sprožil širšo vstajo dalmatinskih Slovanov zoper Obre, posredno pa je vplival tudi na vstajo Slovanov na Moravskem, Češkem in v Karantaniji pod Samovim vodstvom; vendar so delovali Hrvati v tej vstaji tudi v Dalmaciji samo kot začetniki, boj za svobodo pa so bojevali vsi Slovani skupaj« (53). Še v večji meri je sprejel podatke Konstantina Porfirogeneta Georgije Ostrogorski, ki se pri domnevanju dvojne naselitve ne omejuje le na Hrvate, marveč jo sprejema tudi za Srbe, verjetno pa se mu zdi zelo, da naj bi oboji prišli v novo domovino s pristankom cesarja Herakleja. Prav tako sodijo o tem tudi njegovi učenci,¹⁰ medtem ko sam ne morem podatkom o Srbih priznati iste dokazne moči, o podatkih glede Herakleja pa sem prepričan, da so primešani ljudskemu izročilu le kot izraz bizantinskega tendenčnega poskusa, pokazati Hrvate in Srbe kot ljudstva, ki so od svoje naselitve priznavala bizantinsko nadoblast.¹¹ K temu pripominja tudi Ostrogorski, da »formalno priznanje suverenosti ni pomenilo tudi resnične vzpostavitev bizantinske oblasti«.

⁹ Gl. B. Grafenauer, Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, v tem zvezku Zgodovinskega časopisa, str. 221.

¹⁰ G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, 1959, 119 sl. (prevedeno tudi v slovenščino); Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. II, 1959, obradbo B. Ferjančič, *passim*.

¹¹ B. Grafenauer, ocena Ferjančičevega dela, Jugoslovenski istorijski časopis II/3, 1963, 110 sl.

Henryk Lowmianski, ki je zadnji pisal o teh vprašanjih,¹² pa sicer omejuje sporazum s Heraklejem le na Hrvate, vendar pa pritrjuje mnenju, da so se priselili v posebnem naselitvenem valu poleg njih iz Zakarpatja tudi Srbi in »Vzhodni Abodriti«, ki jih nek vir omenja enkrat v IX. stoletju ob Donavi v področju današnje Srbije. O poznejši naselitvi Hrvatov torej danes vlada skoraj popolno soglasje med mnenjem bizantinologov ter jugoslovanske historiografije, čeprav se staro mnenje še vedno vzdržuje v sintetičnih delih in učbenikih; glede naselitve Srbov in posebej »Vzhodnih Abodritov« — pri teh je sporna tudi lokalizacija oz. njihov obstoj ob spodnji Donavi, kar je spričo skopih virov več kakor razumljivo — ter glede vloge Herakleja pa spori še daleč niso razrešeni v vsaj približno enaki meri.

Glede naseljevanja Slovanov na Balkanskem polotoku je Franjo Barišić vsaj delno opravičeno omejil pomen vlade cesarja Foke¹³ in s tem prestavil težišče slovenskega preplavljenja teh pokrajin v začetek cesarja Herakleja. Hkrati je predložil novo kronologijo napadov slovanskih makedonskih plemen na Solun. To vprašanje je doživelo v zadnjem desetletju tudi sicer precej razpravljanja.¹⁴ Razlike v datiranju prikazuje naslednja preglednica:

	Burmov	Lemerle	Barišić	Grafenauer
Obrsko-slovanski napad v nedeljo 22. sept. za vlade Mavrikija	597	597	586	586
Napad 5000 izbranih Slovanov	609	o. 609	o. 584	po 603
Osvojitve Grčije in napadi na morju			614/616	609/615
Tretji napad (Haconov)	620	pred 620/30	o. 616	o. 615
Četrti napad (z Obri)	622	pred 620/30	o. 618	o. 617
Peti napad (Kuverov)	660/70	o. 635	680/85	med 668—674
Šesti napad (zaradi Prvuda)	645—58	674—79	674—79	674—79

¹² H. Lowmianski, *Počatki Polski*, II, 1963, 53—78, 114—200, 408 do 418. Posebej naj opomnim, da je pred svojo smrtjo sprejel teorijo o poznejši naselitvi Hrvatov med dalmatinske Slovane tudi F. Šišić, gl. njegov *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, v priredbi J. Šidaka, Zagreb 1962, 76 sl.

¹³ Fr. Barišić, *Car Foka i podunavski Avaro-Sloveni*, Zbornik radova Vizant. instit. 4, 1956, 73—88.

¹⁴ A. Burmov, *Slavjanskite napadenija srešču Solun v Čudesata na Sv. Dimitrij i tjahnata hronologija*, Godišnik na filos.-istor. fakultet na Sofijsk. Univer. 47/II, 1952, 167—215; njegova kronologija je uporabljena tudi v delu *Grčkite izvori za B'lgarskata istorija III*, Sofija 1960, 87—188, kjer je vir sedaj (hkrati z bolgarskim prevodom) najlažje pristopen, pos. 109, 113, 128, 134, 144, 158 (večinoma so navedena tudi druga mnenja, vendar ne vsa); P. Lemerle, *La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula s. Demetrii*, *Byzantinische Zeitschrift* 46, 1953, 349—361, in razprava v op. 3, 293—302; Fr. Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori*, SAN, Pos. izd. 219, 1953, 157 str.; ta stališča so sprejeta v celoti (brez navedenih drugačnih mnenj) tudi v delu *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*, 1955, 173—216, ter pri O. Ivanoski, *Makedonskite Sloveni od VI do IX vek*, Skopje 1962, ter *Borbite na makedonskite Sloveni za zavladovanje na gradot Solun v VI—VII vek*, *Glasnik INIM III/1*, 1959, 237—267); B. Grafenauer, gl. op. 3.

Sodim, da je moja kronologija, ki je nastala ob kritičnem pretresu vseh prejšnjih, že blizu gotovosti.¹⁵

Pomembnejše od nove kronologije pa je dejstvo, da kaže položaj ob drugem napadu, da so bili že tedaj (po Barišičevem mnenju že od okrog 580 naprej) Slovani trajno naseljeni v zaledju Soluna (po okoliščinah napada l. 586 se zdi, da gre šele za položaj, ki je nastal okrog l. 590). Vsekakor je prav z velikim napadom na Solun l. 586 zvezan močan naseljevalni val, ki je segel prav do južne Grčije.¹⁶ Vendar pa je ob prikazovanju ureditve makedonskih Sklavinij, pri katerih gre vsekakor za posamezna plemena, ki so se le začasno povezovala v medsebojno zvezo zoper Solun, izhajati še vedno od Hauptmannove analize,¹⁷ ne pa od neutemeljene teorije o nastanku močne in stalne plemenske zveze, ki je bila v zadnjem času večkrat predstavljena v različnih delih.¹⁸

II. Važnejša dognanja in vprašanja o razvoju posameznih držav južnih Slovanov

A. *Karantanija*. — Pri Slovencih naj opozorim glede vprašanj ustoličevanja in Karantanije le na oba svoja kritična referata v zadnjih dveh letnikih Zgodovinskega časopisa,¹⁹ glede županov na knjigo Lj. Hauptmanna in svoje poročilo o njej,²⁰ glede z notranjo ureditvijo Karantanije zvezanih vprašanj pa na svojo kratko analizo, ki seže do začetka IX. sto-

¹⁵ Razlike od Barišiča so sorazmerno majhne: Barišičevo datiranje manjšega napada 5000 Slovanov v l. 584 ni sprejemljivo, ker je večji napad v nedeljo 22. septembra v viru izrecno omenjen kot prvi, pri katerem so prišli Slovani tako blizu obzidja, medtem ko ob manjšem Solunčani Slovane očitno že dobro poznajo; pri tretjem in četrtem napadu ni mogoče mimo dejstva, da so Obri sklenili l. 617 z Bizancem mir in da potem do l. 626 do prave vojne ni več prišlo; ker deli tretji in četrty napad razdobje dveh let, je komaj mogoče datirati drugače kakor 615—617, seveda, če oba napada ne spadata že v kaj bolj zgodnja leta; Kuverov napad spada gotovo — po Barišičevem dokazu — v vladu Konstantina IV. (668—685), in sicer v čas, ko je Bizanc vsaj delno uveljavljal svojo oblast nad zaledjem Soluna; to pa od začetka napada zaradi Prvuda ni več veljalo, kajti Bizanc je obnovil svoj vpliv v tem prostoru šele z novim vojnim pohodom l. 688. To so glavni vzroki za razlike, ki pa — kot rečeno — niso pomembne.

¹⁶ A. B o n , *Le Péloponnèse Byzantin jusqu'en 1204*, 1951, 24—74; Vizantiški izvori... I, 283—291 (tudi s podatki o krajevnih imenih).

¹⁷ Lj. H a u p t m a n n , *Velikomoravska država u slavensko-njemačkoj borbi za Podunavlje*, Rad JAZU 243, 1932, 201—205.

¹⁸ O. Ivanoski, n. d., 29—31, mnogo bolj pretirano pa v povsem nekritičnih konstrukcijah pri D. T a š k o v s k i , *Samuilovoto carstvo*, Skopje 1961, 20—42.

¹⁹ B. G r a f e n a u e r , *Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev*, ZČ XVI, 1962, 176—209; Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige, ZČ XVII, 1963, 171—195.

²⁰ Lj. H a u p t m a n n , *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu*, SAZU, 1954, 7—74; B. G r a f e n a u e r , *Naša sodobnost III*, 1955, 1125 do 1136.

letja.²¹ Na teh mestih je podan tako pregled vse najnovejše literature, kot tudi pomembnejših vprašanj, ki so bila v njej zajeta.²²

Posebej je treba opozoriti le na pomen Vilfanovega pretresa »župe«²³ pri uveljavljanju podložnosti in zemljiškega gospodstva v slovenskih pokrajinah. Čeprav samega pojma »župa« ni mogoče enotno in povsem jasno opredeliti (obsega lahko le eno sosesko ali pa večje področje z več vasmimi), vendar pa je v vsakem primeru pred hubno ureditvijo vasi sestavljalo vsakokratno obdelano zemljišče širšo enoto z neobdelanim: vsaka predstavitev obdelovanja iz izčrpanega zemljišča na novo področje je namreč zajela del neobdelane zemlje, dotlej obdelano pa za daljši čas združila z neobdelano (ne glede na dejstvo, da je bilo poljedelstvo mogoče le ob uporabi neobdelane zemlje za pašo ter ob razpolaganju z lesom iz gozda). Ker je bilo neobdelano zemljišče kraljeva last in v prvem obdobju značilen predmet darovnic, ki so delile ozemlje kar po prirodnih mejah v zemljišču, so vaščani že ob prvi predavitvi obdelovanja na novo zemljišče nujno prešli na področje zemljiškega gospodstva in s tem v odvisnost od njega, kakor kaže že prvi takšen primer ob darovnici samostanu v Kremsmünstru l. 777. S tem je torej Vilfan opozoril na enega izmed poglavitnih mehanizmov pri širjenju podložništva, ki je teklo vzporedno s hubnim preurejanjem vasi.

B. *Hrvatska*. — Od izida Zgodovine narodov Jugoslavije I naprej so se najbolj na široko in najbolj presenetljivo odprla različna vprašanja v hrvatski zgodovini, kjer so močno načela tisto konstrukcijo hrvatske zgodovine, ki jo je Zgodovina v mnogočem vendarle sprejela še po usta-

²¹ B. Grafenauer, *Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII. do IX. stoletja*, JIC II/3, 1963, 19—30; pod istim naslovom, a le v obliki strnjene povzetka poglavitnih tez, zato pa s popolno dokumentacijo glede virov in literature, bo izšel tekst referata na mednar. slavist. kongresu v Histo-rijskem zborniku XVI, 1964. Problematiko zajema seveda v celoti tudi nova izdaja 1. zv. *moje Zgodovine slovenskega naroda*, 1964, str. 298—387 (v tekstu, ki je v primerjavi s 1. izdajo povsem predelan in bistveno razširjen).

²² Prav v zadnjem času sta izšli o teh vprašanjih še dve razpravi. G. Moro, *Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich*, *Südostforschungen* XXII, 1963, 78—96, se je omejil v glavnem na kritičen referat o današnjem stanju problematike; vendar pa dokazuje dve novi stališči: 1. Karantanija se je po njegovem mnenju spremenila iz slovanske vazalne kneževine v mejno grofijo v letih 817—819, v zvezi z ureditvijo Bavarske kot »delnega kraljestva« frankovske države, tako da spada novi položaj že med vzroke pridružitve Karantancev k uporabi Ljudevita Posavskega in ne med posledice tega upora; ohranitev koseških pravic in ustoličevanja namreč ne kaže na uporabo nasilja ob uvedbi nove ureditve (84—88); ob tem opozarja tudi, da je prišel Beljak nazaj h Koroški že vsaj do 979 in ne šele l. 1077, kolikor je teorija o njegovi pridružitvi Furlaniji sploh utemeljena. 2. Regnum Carantanum naj bi bilo kot ime Karantanije le drugo ime mejne grofije in naj ne bi izražalo preraščanja Karantanije v novo, večjo enoto. Medtem ko je prva domneva gotovo mogoča (čeprav bi bilo treba pretehtati, ali potreba po varnosti nove oblasti ni bila dovolj tehtna, da so se ohranile omenjene posebne pravice), pa za drugo to ne velja — ime regnum Carantanum namreč pokriva brez dvoma bistveno obsežnejše ozemlje kakor je stara mejna grofija. — J. Mal pa je dodal svoji razpravi o Karantaciji (o njej gl. ZC XVI, 1962, 187) še novo o kosezih, Ist das Edlinger-problem wirklich unlösbar, *Südostforschungen* XXII, 1963, 140—178. Žal tudi za to velja, da ne prinaša v bistvu nič novega. Vsi podatki, da je bil ustoličevavec kmet, so bili seveda dobro

ljenih koncepcijah hrvatske historiografije, čeprav je politično zgodovino povezovala z gospodarskim in družbenim razvojem. Družbeni razvoj je namreč v tej konstrukciji v mnogočem pogojen s sprejemanjem vloge predstavnikov »12 plemen Hrvatov« ob priznanju ogrske nadoblasti, tako v prejšnjem razdobju kakor tudi v XII. stoletju.²⁴ Na to vprašanje je treba opozoriti še posebej, ker je danes Šišićev Pregled (op. 12) edino delo o vsej hrvatski zgodovini do l. 1918 na knjižnem trgu, toda pripombe o novi literaturi opozarjajo vendarle ponekod premalo jasno na široke razpoke, ki so nastale z novim raziskovanjem v njegovih koncepcijah. Žal dokazuje z nebroj stvarnimi napakami prepleteno delo Zv. Črnje (Kulturna historija Hrvatske, 1964, srednji vek 63—248), kakor trdoživa je v *publicističnem* pojmovanju hrvatske zgodovine mešanica fevdalno-državnopravnih in meščansko-liberalnih koncepcij, ki je zrasla v stari Avstro-Ogrski in med obema vojnama, čeprav ima še tako malo skupnega z zgodovinsko resničnostjo! »Noli tangere«, to je edino pametno opozorilo ob tem delu.

Spričo težkih vprašanj, ki se postavljajo pred zgodovinarja ob pozni in sumljivi tradiciji mnogih vladarskih listin iz dobe samostojne hrvatske države (niti ena ni ohranjena v originalu, 9 od 30 pa je gotovo potvorjenih), pomenijo seveda pomembno pridobitev nove izdaje virov, ki s fotografskimi kopijami skoraj zamenjujejo original,²⁵ medtem ko so druge objave virov sorazmerno malo pomembne.²⁶

Za celotno zgradbo hrvatske zgodovine v dobi samostojnosti neprimerno pomembnejši pa so rezultati kritike virov, ki vse ostreje opo-

znani že poprej, a zoper koseza kot ustoličevavca to ni noben dokaz, kajti tudi kosez je bil kmet; za način »dokazovanja« pa je dovolj značilno, da je (poleg napačne razlage vrinka v Švabskem zrcalu) med 13 uporabljenimi viri celih 10 (!) mlajših od l. 1414, ko imamo nesporen listinski dokaz, da je pripadala dedna pravica do ustoličevanja prav koseški kmečki družini; drugi trije so iz XIV. stoletja, a vsi omenjajo to dedno pravico, ki jih spet spaja z listino iz l. 1414. Prav tako med podatki o kosezih in njihovih dolžnostih ni nič bistveno novega (157—172); spet pa je značilno, da so uporabljeni viri v predvidnem izboru — le od XIV. stoletja naprej, torej za obdobje razkroja koseških pravic, ki je bil v vseh svojih potezah že dobro znan. Kolikor se v par primerih omenjajo tudi starejši podatki, jih avtor ne analizira — prav tako pa tudi pri poznejših ne tistih značilnosti, ki kažejo povsem jasno osebni značaj koseških pravic in osebno svobodo kosezov (to prav do 16. stoletja!). Spričo tako enostranskega in na vnaprej zavzete teze odmerjenega izbora se seveda ni čuditi, da se Malov rezultat razlikuje od rezultatov vseh, ki smo poleg njega v zadnjih desetletjih obračali iste vire. Seveda pa ga prav zaradi tega ni mogoče upoštevati. Dovolj je pregledati, kaj vse tu manjka tako glede podatkov kot glede analize, kar je dosedanje preiskovanje že zajelo (Hauptmann, Klebel, Grafenauer, Ebner, Fresacher), da pomirjen odložiš ta »zaključni kamen« reševanja koseškega vprašanja (171).

²³ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, 97—100.

²⁴ Prim. B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek, ZČ XIV, 1960, 40—48, 63—67, kjer so te zveze podane nekoliko širše.

²⁵ V. Novak, Supetarski kartular, JAZU 1952, in Zadarski kartular samostana svete Marije, JAZU 1959.

²⁶ V. Foretić, Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba narodne dinastije u njemu, Starine 46, 1956, 23—44; H. Morović, Anonimna splitska kronika, Izd. Muzeja grada Splita 10, 1962, 20 str.

zarjajo na potrebo, da bo treba pristopiti vnovič k sistematičnemu pretresu listinskega gradiva, ki ga je zadnjič opravil Rački že pred devetimi desetletji (Rad JAZU 35, 36, 45, 48, 1876—1879; Documenta, MSHSM VII, 1877), F, Šišić pa dopolnil le glede enega dela teh virov (Priručnik izvora hrvatske historije I/1, 1914) tudi že pred pol stoletja. Kolikšni problemi vstajajo na tem področju za hrvatsko zgodovino, pokaže že par najpomembnejših primerov. Podoba, ki jo nosimo s seboj o hrvatskem družbenem razvoju v IX. stoletju, sloni v veliki meri na dveh listinah (852, 892), ki ju je Držislav Švob že l. 1940 imel za falzifikat; res je sicer pri tem ostal »osamljen«, toda tudi brez odgovora. Zato pa je tudi nova, komaj začeta analiza celotnega kompleksa listin splitske Mensae episcopalis popolnoma potrdila utemeljenost suma v ohranjeno obliko obeh listin; šele podroben pretres pa bo seveda pokazal, v kakšnem pogledu moreta obe listini kljub temu, da sta »prefalzificirani« glede svoje vsebine, ohraniti svoj pomen za analizo družbenega razvoja.²⁷ Glede razvoja stanovsko (t. j. formalno pravno) dozorelega plemstva pri Hrvatih sta imeli dolgo posebno vlogo omemba »nobiles« ob pravnem aktu v Naklicah v kartularju samostana sv. Petra ter priča Dumus »Ualastelin« v listini Kesenske komune iz l. 1071. Za prvo je pokazala Novakova objava kartularja, da gre za palimpsest iz konca XII. ali začetka XIII. stoletja, interpoliran v originalni rokopis; prav tako pa je falzifikat iz XIII. stoletja tudi Kesenska listina.²⁸ Kot temelj za razpravo o položaju Hrvatske pod ogrskimi vladarji so služili poleg »Qualiterja« (Splitski kroniki Tomaža arhid. v XIV. stoletju pripisanega sporočila o »pogodbi« med dvanajst plemeni Hrvatov ter kraljem Kolomanom) še mestni privilegiji tkim. »trogirskega tipa«.²⁹ Toda kritični pretres je pokazal, da gre ne le pri Omišu, marveč tudi pri Šibeniku in Splitu pri prevzemanju trogirskega privilegija za falzifikate, medtem ko pri trogirskem privilegiju tradirana oblika ni brez problematičnih strani, kar bi bilo treba seveda še podrobneje pretresti.³⁰ Šele potem bomo mogli presoditi, v katerem času se je tip trogirskih privilegijev v resnici razširil na večino dalmatinskih mest. Ali je spričo vsega tega čudno, da spada kritični diplomatični pretres vsega listinskega gradiva za dobo narodnih vladarjev med najnujnejše zahteve sedanjega stanja hrvatske historiografije?!

Sicer se pa vrsta za hrvatsko zgodovino dvomljivih ključnih listin v tem razdobju nadaljuje z najpomembnejšim, »Qualiterjem«. Hauptmann je že l. 1950 dokazal, da gre pri tem zapisu, ki sta ga Franjo Rački in Iso Kršnjavi točno datirala v l. 1387/88, za zapis na podlagi falzifikata v obliki listine, katere postanek je postavil med l. 1222 (nastanek Zlate

²⁷ N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske kneževine, ZČ XIV, 1960, 113—115.

²⁸ V. Novak, Supetarski kartular, fotokopija fol. 3 v pril., komentar 128—129, tekst 214; N. Klaić, Rapski falzifikati, Zbornik Instituta za histor. nauke u Zadru I, 1955, 46—51.

²⁹ N. Tomašić, Temelji državnog prava kraljevstva hrvatskoga, 1915²; M. Kostrenčić, Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad JAZU 239, 1930, 56—150.

³⁰ N. Klaić, O avtentičnosti privilegija trogirskoga tipa, Zbornik Instituta za histor. nauke u Zadru II, 1957/58, 77—88.

bule) in 1235 (zadnji primer, da se v listini kakega Arpadoviča navaja njegov oče), čeprav kaže stvarni položaj Hrvatske s svojimi razlikami od položaja Slavonije, da je »moral vezati vladarja nek sporazum« (po Hauptmannovem mnenju vsekakor s predstavniki plemen hrvatskega »praplemstva«).³¹ Že s tem je bilo seveda odprto vprašanje, v kolikšni meri se je še mogoče opirati pri določanju načina priznanja ogrskega kralja in obsega posebnih pravic Hrvatske še na vsebino tega falzifikata. Nada Klaić pa je sodila, da spričo dejstva, da je pri srednjeveških potvorbah oblika listine najbolj običajna, ni treba iskati predloge Qualiterja v prvi polovici XIII. stoletja, zlasti ker ni mogoče ugotoviti, da bi se prav tedaj uveljavljale v razvoju Hrvatske takšne vladarske težnje, da bi si moralo zavarovati hrvatsko plemstvo na takšen način svoje pravice. Pri določanju časa postanka falzifikata se je zato oprla le na njegovo vsebino: šele sredi XIV. stoletja omenjajo nesporne listine formacijo »plemičev dvanajst plemen kraljevine Hrvatske«, in sicer kot organizacijo nižjega plemstva v Lučki županiji. Prav v tem času se začena uveljavljati močnejša oblast ogrskega kralja po zlomu magnatov tudi na Hrvatskem in zato si je moralo nižje plemstvo — s tem da se je povežalo z vladarjem — zagotoviti prostost od plačevanja davkov (vprašanja omejitve vojaške dolžnosti ni bilo mogoče razjasniti na tako konkreten način). Pravice, ki si jih je pridobila ta plemiška formacija kot prva skupina nižjega plemstva na Hrvatskem, so se širile od srede XIV. stoletja naprej postopno tudi na podobne plemiške organizacije, ki so nastajale v drugih župnijah, zaradi česar je omenjanje te posebne plemiške organizacije (12 plemen) omejeno le na krajše razdobje. Prav v to razdobje — t. j. v sredo ali drugo polovico XIV. stoletja — je povsem opravičeno postavila postanek predloge Qualiterja. Seveda je s takšnim raziskovanjem, ki se je osvobodilo vseh vnaprejšnjih predpostavk ali predsodkov pred pomenom rezultatov, izginila tudi vsakršna možnost povezovanja formacije dvanajstih plemen z letom 1102 in enako daljnosežnih posledic tega povezovanja za koncepcijo hrvatske zgodovine pred in po tem letu.³²

³¹ Lj. Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Razprave (SAZU, razr. za zgodov. in društ. vede) I, 1950, 96—108.

³² N. Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, Historijski zbornik IX, 1956, 83—100; Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, HZb XI—XII, 1958—1959, 121—163; Tzv. »Pacta conventa« ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102 godine, Istoriski pregled VI, 1960, 107—120; poleg tega še polemično vračanje na to vprašanje v HZb XIII, 1960, 303—318, in XIV, 1961, 259—267. Hauptmannovemu dokazovanju, da gre pri Qualiterju za falzifikat, doslej še nihče ni stopil nasproti; res je sicer M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskoga prava I, 1956, 152, apodiktično (t. j. brez razpravljanja o konkretnih dokazih nasprotnega mnenja) trdil, da je »pogodba« v tem tekstu »popolnoma verodostojna«, toda v tem delu je odsotna skoraj vsa literatura po okr. 1930 (! — 59, 96, 148), razen nekaj izjem, ki pač bolje pristajajo v stare okvire (143, 193). Odkar pa se je dognanje o potvorbi in datiranje njenega postanka po N. Klaić razširilo tudi v dela, uporabljena v šoli (N. Klaić, Izvori za hrvatsku povijest I, 1955, 69 sl., II, 1958, 38 sl.; I. Božić, v delu Pregled istorije jugoslovenskih naroda, I, 1960, 33 sl., 58; gl. tudi Istorija Jugoslavii I, 1963, 61, v tekstu Ju. Bromleja), je začelo vznemirjati vernike v fevdalno državno-pravno teorijo, ki se je začela oblikovati na

Pri vprašanju Qualiterja smo se morali zadržati dlje, ker je v resnici vogelni kamen starih državno-pravnih koncepcij hrvatske zgodovine, ki pa (le navidez preoblečene v izražanje našega časa) še niso izgubile svojih pristašev. Prav to vprašanje pa je brez dvoma takšno, da mora zrušitev Qualiterja močno spremeniti podajanje hrvatske zgodovine vse od osemletké naprej. Sicer pa se bom omejil v naslednjem zopet le na opozorila na glavna vprašanja in na sredstva, ki so na razpolago za njihovo obravnavanje.

Glede sistematičnega orisa pglavitnih potez hrvatskega družbenega razvoja (osvobojenega teh konstrukcij) bi — dokler ne bo opravljen prepotrebni kritični pretres vsega listinskega gradiva — pač ne mogel povedati nič več ali trdneje, kot sem že v dveh analizah teh vprašanj.³³ Podčrtam naj le pglavitne razlike od tradicionalne sheme. V XI. stoletju na Hrvatskem (za Slavonijo sploh ni virov!) kmečkega gospodarstva ni več označevala »zadruga«, marveč samostojno gospodarstvo male družine; viri, ki bi jih bilo mogoče povezovati z obstojem zadruge, so skrajno redki. Pojem »plemena« (izraz »bratstvo«, uporabljen v Zgodovini narodov Jugoslavije I po Mandičevem vzgledu, je bil po pravici kritiziran, ker ga v virih na Hrvatskem v srednjem veku ni, vnaša pa v razumevanje neutemeljene asociacijske predstave iz strukture rodovno-plemenske družbe ali črnogorske ureditve od XVII. stoletja naprej) je mogoče

meji med XVII. in XVIII. st. in prvič prestopila prag političnega življenja leta 1830 (J. Kušević, De municipalibus juribus, gl. F. Fancev, Gradja za povijest književn. hrvatske, XII, 1933, 237). O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZb XI—XII, 1958—1959, 165—206, priznava sicer potvorbo (v mejah Hauptmannovega dokazovanja), a brani vsebino falzifikata prav v smislu Tomašičevih pojmovanj v razpravi, ki je glede na nezgodovinski način dokazovanja res ni treba podrobneje pretresati. Kolikor ne obravnava nespornih vprašanj (posebnega položaja Hrvatske; žal tudi to pomešano z mnogimi čistimi domislicami, kot o vojaških kurirjih in »glavnem štabu« l. 1102, o marturini na Hrvatskem in p., ter parkrat v napačnim umevanjem latinsko pisanih virov). e opira na sporni Qualiter kot na čisto zlato ter tako dokazuje njegovo verodostojnost v sklepanju, ki je klasičen circulus vitiosus. Temu dodaja v svojstvu »dokazov« le še zelo neurejene teoretične sklepe (korporacije plemstva celo izenačuje s plemensko zvezo »rodovno-plemenske organizacije«!; prav tako se tehnični izraz za podložnike homines eorum dviga v naslov plemičev itd.), ki pa jim pač ni mogoče priznati vrednosti vira. Ker je zgodovinska resničnost mnogo bolj pisana kakor shema, je tudi poseben položaj Hrvatske lahko rezultat zelo različnih poti in ne le domislice pisca predloge Qualiterja v XIV. stoletju, ki je prenašal glede dvanajstih plemen očitno v preteklost razmere svojega časa. Tu greši tudi J. Lučić, HZb XVI, 1963, 315—319, ko trdi, da bi zahtevala doslednost, da zavržemo Qualiter — če zavračamo njegovo poročilo o pogodbi s Kolomanom — tudi kot vir za korporacijo dvanajstih plemen: Tudi če zavračamo sporočilo teksta iz druge polovice XIV. stoletja o četrtrisočletja starejših dogodkih, moremo sprejeti njegove podatke, ki se nanašajo na sodobne razmere, še zlasti ker gradivo Stj. Antoljaka, Izumiranje i nestanak hrvatskoga plemstva u okolici Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru IX, 1962, 55—115, z edino morebitno izjemo Snačićev potrjuje za sporno razdobje obstoj vseh v Qualiterju imenovanih plemen v zaledju Zadra. Sicer pa potrjuje datiranje N. Klaić še en moment: Ne more biti slučajno, da se prav konec XIV. in v začetku XV. stoletja pojavljata poleg Qualiterja še dve povezovanji formacije dvanajstih plemen z dobo domačih vladarjev in prehoda

povezovati z etnološkimi predstavami iz rodovno-plemenske družbe prav toliko, kolikor pomen podobnih sorodstvenih vezi v zahodnem tipu fevdalne družbe (*lignage, les lien du sang* poudarja zelo močno tudi M. Bloch za evropsko fevdalno družbo; francoski izraz *lignage* celo terminološko izhaja od *linea*, torej od »vrvi« kot naša »vrвна braća«). »Pleme« je ime stanovske organizacije, ki naj bi varovala družbene pravice in zemljiško posest večje ali manjše skupine družin, ki so povezane s pravico do prednakupa zemljišča (in včasih z dednimi pravicami po »dolžini vrvi«) na podlagi resničnega ali fiktivnega sorodstva (»vrвна braća«). Ta povezanost posesti v širšo enoto združuje takšno skupino v teritorialno skupnost, včasih pa je združena celo v eni vasi, kar prihaja do izraza tudi v krajevnih imenih. V XI. in XII. stoletju je ta organizacija značilna za vse osebno svobodno vaško prebivalstvo, po njegovi razslojitvi pa postane po zaključenem izoblikovanju nižjega plemstva značilna posebej zanj.³⁴ Priznanje oblasti ogrskega kralja leta 1102 na saboru (vsa legenda o poslanstvu do Kolomana, ko se je z vojsko približeval, vsebovana v *Qualiter*ju, že zaradi značaja vira ne more biti resno upoštevana) je bila pač stvar onih velikašev, ki jih od srede 12. stoletja naprej postopno srečujemo kot gospodarje posameznih hrvatskih županij in o katerih je po izročilu, ohranjenem pri Tomažu arhidiakonu, mogoče domnevati, da so vzpostavljali stik z ogrskim vladarjem že od smrti kralja Zvonimira na-

---

pod ogrsko oblast (V. Novak, *Supetarski kartular*, 230 sl., 136; H. Morović, n. d. — op. 26 — 8—10), medtem ko niti poprej niti pozneje ne srečamo podobnih podatkov v virih; ta značaj izročila je povsem nemogoč, če bi šlo v resnici za avtentičen privilegij plemstvu v celoti — in ne bi bilo treba odkrivati njegovega obstoja šele Luciusu sredi XVII. stoletja! Kljub temu pa postanek predloge *Qualiter*ja v razvoju druge polovice XIV. stoletja ni še povsem jase: vse tri povezave formacije dvanajstih plemen z davnino so namreč zapisane v okolici Splita in ne Zadra; odprto je še vprašanje, ali niso zvezane prav s poskusi, razširiti pravice tedaj že obstoječe plemiške formacije v zaledju Zadra tudi na drugo nižje plemstvo na Hrvatskem in ali niso prav spričo uspeha, ki ga je prineslo uveljavljanje nižjega plemstva samo, postali ti falzifikati sploh nepotrebni. — J. Šidak v. opombi v *Šišićevem »Pregledu«* (op. 12) str. 146, sprejema za *Qualiter* domnevo, da gre za falzifikat »najverjetneje iz XIV. st.« in ugotovitev, da z »vsebino teksta« ni v skladu čas pojavljanja formacije plemstva »dvanajst plemen« v virih (sreda XIV. st.); sicer pa o tej dolgotrajni diskusiji ne zavzema konkretnih stališč, tudi ne o širših posledicah, ki jih imata tezi, za kateri se je odločil.

³³ B. Grafenauer, *Feudalizam kod jugoslavenskih naroda*, 2. Hrvatska i Slavonija, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, 1958, 304—306, in *ZČ* XIV, 1960, 74 sl., 80 sl., 83, 85, 87. Tu na oba prikaza le opozarjam, da ju ni treba ponavljati. — Sedaj lahko opozorim še na dve, pravkar izišli deli: Ju. V. Bromlej, *Stanovljenje feudalizma v Horvati*, Moskva 1964, 408 str., ter N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1965, 45 str. (ciklostil).

³⁴ I. Božić, »Vrv« u Poljičkom statutu, *Zbornik Filozofskog fakulteta IV/1*, Beograd 1957, 89—112; N. Klaić, *HZb* XI—XII, 139—148, in *Istorijski pregled VI*, 1960, 115 sl.; iz drugačnih, premalo zgodovinski razvoj upoštevajočih stališč izhajajo O. Mandić, *Bratstvo u ranosrednjovekovnoj Hrvatskoj*, *HZb* V, 1952, 225—298 (zaradi povsem nejasnega razlikovanja različnih enot — zadruga, rod, bratstvo — skrajno težko uporabno), M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, 1957 (z nejasno koncepcijo, a delno z dobrimi posameznimi analizami) in M. M. Freidenberg, »Verv« v srednjevekovoj Horvatii, *Učene zapiski, Velikie Luki*, 15, 1961, 27—47.

prej. Očitno je fevdalizacija županskih pravic v zadnjih letih hrvatske samostojnosti (v katerih je skupna državna oblast tako rekoč izginila in jih označuje predvsem silovita notranja zmeda in poskusi sosedov s treh strani, da se okoristijo s to neurejenostjo — Benetke in Bizanc v Primorju, Ogrska iz Podonavja) tako hitro napredovala, da se spričo skromnega obsega poljedelskih površin v primorju in njegovem neposrednem hrvatskem zaledju novi vladar ni imel več česa polastiti kot zemljiški gospod. Ta bistvena razlika Hrvatske od Slavonije je tudi pglavitni temelj posebnega položaja Hrvatske pod novimi vladarji, ki pač nikjer niso sistematično »reorganizirali« zatečenih družbenih razmer, marveč so uporabljali kraljevske pravice povsod, kjer je bilo to mogoče, in tako, kakor so razmere dopuščale.³⁵

Poleg teh pglavitnih in zelo daljnosežnih novih pogledov naj opozorim le na kratko na nekatera bolj omejena, ki pa so tudi zbudila dovolj (in včasih celo preveč) razpravljanja. Jadran Ferluga je v svoji monografiji o bizantinski upravi v Dalmaciji³⁶ zatrdno ugotovil, da spada ustanovitev teme Dalmacije šele med leti 867 in 878 (ne pa »kmalu po 842«, kot je v Zgodovini narodov Jugoslavije I, 177). Ugotovitev, da izraz »consulatu peragente« v zvezi s Tomislavom ne dokazuje podelitve prokonzulske časti s strani Bizanca temu hrvatskemu vladarju, je vsaj bistveno omajala mnenje, da bi gospodoval Tomislav nad vso bizantinsko Dalmacijo.³⁷ Bizantinska Dalmacija je očitno predstavljala posebno enoto ob Hrvatski vse do l. 1069, ko je bila po Ferlugovem mnenju prvič neposredno od Bizanca samega izročena v upravo hrvatskemu kralju; vendar se tudi poslej še do začetka XII. stoletja smatra v »bizantinskih« mestih, da je vrhovni suveren nad njimi bizantinski cesar.³⁸

Ljubo Karaman je vnovič sprožil razpravljanje o Slavcu kot o hrvatskem kralju med Petrom Krešimirom in Zvonimirom, medtem ko je

³⁵ Ob tem raziskovanju, ki se je usmerilo predvsem na XIV. stoletje in ob njem zaradi ugotovitev o formaciji »12 plemen« nujno zajelo tudi problem prehoda Hrvatske pod ogrsko nadoblast, pa je gotovo ostalo odprto še vprašanje, kako so se postopno razslojevala svobodna »plemena« v XII. in XIII. stoletju; izoblikovanje nižjega plemstva v XIV. stoletju namreč gotovo predpostavlja takšne družbene težnje v krogu dela teh »plemen«, ki pa doslej še niso bile nikjer analizirane, razen v nekaj primerih, ko so velikaši potiskali posamezna plemena v odvisnost.

³⁶ J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, SAN, Pos. izd., 291, 1957, gl. poleg tega tudi Vreme postanka Teme Dalmacije, Zbornik Filozof. fakulteta (Beograd) III, 1955, 53—67, in L'Archontat de Dalmatie, Actes du X Congress d'Etudes Byzantines, Istanbul 1957, 307—315; k monografiji gl. oceni N. Klaić, HZb XIII, 1960, 246—255, in Lj. Karaman, HZb XV, 1962, 258—261 (zadnje: N. Klaić, HZb XVII, 1964, 413—422).

³⁷ Lj. Karaman sicer temu ugovarja, češ da v aktih ni omenjen noben predstavnik bizantinske posvetne oblasti (HZb XV, 1962, 182); ugovor pa izgubi vso vrednost ob dejstvu, da so v aktih omenjena tudi nedvomno Bizancu podrejena področja (npr. Dubrovnik), nad katerimi niti Mihael, niti Tomislav gotovo nista imela oblasti.

³⁸ To je dokazoval posebej V. Novak, Neiskoriščavana kategorija dalmatinskih istorijskih izvora od VIII do XII stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru III, 1957, 39—74, ob omembah bizantinskega cesarja v molitvenih obrazcih, uporabljanih v dalmatinskih mestih, zlasti v Zadru.

veljal od Baradove razprave o »dinastičnem vprašanju v Hrvatski XI. stoletja« naprej le za neretljanskega kneza okrog l. 1090, čemur se je pridružil pred smrtjo celo Ferdo Šišić.³⁹ V diskusiji, ki se je tako na novo razmahnila, so se končno po razpravi Nade Klaić in zadnjem odgovoru Lj. Karamana izkristalizirala tri osrednja vprašanja, med katerima pa dve bistveno presegata ožje vprašanje Slavca kot hrvatskega kralja: Nesporo se je pokazalo, da meja med Hrvatsko in Neretljansko kneževino v primorju ni tekla po Cetini, marveč da je segala Neretljanska kneževina proti zahodu do Žrnovnice; s tem je odpadla sodna pravica Slavca na ozemlju vzhodno od Žrnovnice kot »dokaz« za njegovo uvrščanje med hrvatske kralje. Neretljanski knezi so do XIII. stoletja *dejansko* vladali v tolikšni meri samostojno, da je mogoče njihovo deželo »imenovati samostojno kneževino v okviru dežel, ki so jih uspeli združiti Arpadovići pod svojo oblastjo« (N. Klaić); seveda tu ne gre za »suverenost« v modernem smislu, ki je po vsem videzu zmotila Lj. Karamana, ki sicer priznava takšen *stvarni* način vladanja neretljanskih knezov, navaja pa vrsto dokazov o nadoblasti ogrskih kraljev nad njihovo kneževino, kajti z navedeno formulacijo ti dokazi niso v nobenem nasprotju; bistvo je le v tem, da je bila v tem času Neretljanska kneževina očitno na isti ravnini s Hrvatsko, kjer so gospodovali pod vrhovno nadoblastjo ogrskih kraljev v resnici domači velikaši, ne pa njen sestavni del; dokazovanje podrejenosti Neretljanske kneževine Hrvatski s pomočjo nastopanja bana Petra ob Slavcu (po Karamanovem mnenju kot hrvatskem kralju) še v dobi hrvatske samostojnosti pa ustvarja resnično še bolj nenavadno situacijo, po kateri naj ima ban pravico razsoditi spor med velikašem Ljubomirom in svojim *vladarjem*. Končno se mi zdi, kljub ponavljanju drugačnega mnenja, da je mogoče besedilo kartularja samostana sv. Petra o ustanovitvi samostana *neprisiljeno* razložiti *le tako*, da loči posvetitev cerkve od gradnje samostana »mного let« (curricula multorum annorum). Vsaka druga razlaga resnično dela tekstu nasilje.⁴⁰ Zato glede Slavca z dosedajno diskusijo Baradovo mnenje iz l. 1932 glede kronologije in vse njegove posledice niso prav nič omajani, marveč samo potrjeni in dopolnjeni.

Podobno je začel Stipe Gunjača — ob še nekaterih drugih pomočnikih in potem ko je brez dvoma nápak »razrešil« vprašanje razmerja med Historio Salonitano Tomaža arhidiakona ter Historio Salonitano

³⁹ M. Barada, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća, Vjesnik AHD L, 1932, 157—199, Prilozi kronologiji hrvatske povijesti, Rad JAZU 311, 1957, 202—217; V. Novak, Supetarski kartular, 1952, 33—51; N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske kneževine, ZČ XIV, 1960, 96—136; pristanek F. Šišića, Pregled (gl. op. 12), 1962, 138 sl.; Lj. Karaman, Još o kralju Slavcu, HZb VI—VII, 1952—1953, 259—269, Još jedan prilog diskusiji o kralju Slavcu, HZb XI—XII, 1958—1959, 311—313, O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII st., HZb XV, 1962, 262—269; isto stališće sta zavzela L. Katić, Iura s. Petri de Gomai — Supetarski kartular, Starohrvatska prosvjeta, III. ser. 4, 1955, 184—186; I. Ostojić, Kad je osnovan samostan sv. Petra u Selu, Starohrv. prosvjeta III. ser., 7, 1960, 143—157.

⁴⁰ K. Ostojiću gl. v tem pogledu še oc. N. Klaić, HZb XVI, 1963, 373 do 375, Ostojićev odgovor HZb XVII, 1964, 431—436.

maior neznanega avtorja⁴¹ — tako glasno dokazovati zgodovinsko verodostojnost *legende* o nasilni smrti kralja Zvonimira,⁴² da se je legenda začela obujati od mrtvih celo že v šolskih knjigah. Toda pri kritičnem bravcu, ki je poznal vire in Radojčičevo razpravo, Gunjačeva polemika niti malo ni mogla omajati dokazov za legendarni značaj poznih poročil o nasilni smrti kralja Zvonimira. Radojčičevo argumentacijo je bilo treba dopolniti v bistvu le z analizo razmerja *Historiae Salonitanae* in *Historiae Salonitanae majoris*, sicer pa v bistvu samo povzeti z nekaterimi manjšimi dodatki, da so bila zgodovinska dejstva vnovič postavljena na svoje mesto, nasilna Zvonimirova smrt pa v legendarno razlago propada samostojnosti hrvatske države.⁴³

Kritično razpravljanje o podeželskih »općinah« — kot *teritorialnih enotah* z »općinskim gradom« (po Žontarjevih besedah »mestecem podobnih naseljih«) kot središčem ter kot *realnih organizacijskih skupnosti* vseh na »općinskih« tleh naseljenih »ludi općinskih« ali »pučanov« ali »kmetov«, ki so stale med »pukom« ali člani »općine« ter teritorialnim zemljiškim gospodom (z le pravno omejenimi vrhnjimi posestnimi in oblastnimi pravicami) — ter o njihovem postanku je pokazalo, da gre na področju severnega Kvarnerja (vključno Vinodol in njegov znameniti »Zakon«) za razvoj, ki je na hrvatskih tleh specifičen. Ni ga mogoče uporabljati kar kot primer za nastajanje »zavisnog, kmetovskega odnosa« na hrvatskih tleh nasploh (tako se uporablja v Zgodovini narodov Jugoslavije I; še celo pa ne kar kot primer za uvajanje »donacionalno-feudalnog uredjenja«, torej tipa zemljiškega gospostva na Ogrskem, kot pojmuje ta razvoj M. Kostrenčić, HZb II, 1949, 131—142, pos. 134 in 139). »Kmet« je polnopraven član »puka« ali »općine« (in hkrati njej podrejen), pri čemer celo teritorialni gospod in knez more uveljavljati svoje pravice vsaj delno gotovo le po posredovanju općinskih funkcionarjev (Vinod. zak. čl. 5), delno pa običajnih pravic sploh nima (Vinod. zak. čl. 31, zna-

⁴¹ St. Gunjača, *Historia Salonitana maior*, Rad JAZU 283, 1951, 175 do 243; kritična primerjava tez razprave s tekstom primerjanih virov, zlasti 198—211, kaže popolnoma jasno, da je razmerje med obema tekstoma prav obratno, kakor dokazuje avtor.

⁴² Temeljna razprava, ki je razrešila to vprašanje, ostaja še vedno N. Radojčić, *Legenda o smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira*, Glas S (k) AN 171, 1936, 1—85, gl. tudi za koncepcijo N. Radojčić, *Jezgra najstarije hrvatske istorije*, Misel in delo V, 1939, 83—92, pos. 89—91; zoper legendarnost St. Gunjača, *Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir* s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitolu kod Knina, Rad JAZU 288, 1952, 205—324; V. Novak, v nekrologu F. Šišiću, *Ljetopis JAZU* 54, 1949, 404, *Supetarski kartular*, 1952, 196—197 (op. 23), in *Zadarski kartular* 1959, 49—51, vselej z napovedovanjem nove razprave »Dviije zagonetne smrti — dva hrvatska kralja«, na podlagi neke doslej neznanne kronike o teh dogodkih; prav ta kronika ali vsaj nek njej zelo soroden tekst pa je bila med tem že objavljena po H. Moroviću, gl. zg. op. 26, pa ne vsebuje nič takšnega, kar bi moglo spremeniti naše dosedanje mnenje.

⁴³ L. Katić, *O kralju Zvonimiru*, Službeni vjesnik biskupije splitske i makarske VIII, 1961, 28—31; N. Klaić, *Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi*, HZb XV, 1962, 271—288, in *O legendarnoj smrti kralja Zvonimira*, *Istorijski zapisi* god. XVI, knj. XX/2, 1963, 229—270; gl. tudi mnenje J. Šidaka, HZb XV, 1962, 345.

čilna je razlika od čl. 29; očitno se po čl. 33 tudi dedovanje opravlja delno mimo njegovih predstavnikov, po čl. 34 pa ima pravico do dohodkov le od nekaterih zemljišč, od drugih pa ne itd.). Te vrste »kmet« se gotovo bistveno razlikuje od običajne vsebine izraza »kmet« = »podložnik« — in bo v takšnih primerih pač bolje uporabljati bolj nevtralne izraze »fevdalno odvisno kmečko prebivavstvo« ali »kmečko prebivavstvo z omejeno prostostjo«, kakor izraze, ki nujno nosijo s seboj napačne predstave. Ni slučajno, da v najstarejšem delu Kastavskega statuta (v prvih 25 členih) iz l. 1400 izraza »kmet« sploh ni, marveč se uporablja celo ob določitvi glavne obveznosti le izražanje »ti od Kastva«, in pozneje »ki bi«; prevod Kastavskega statuta iz l. 1569 kaže to pojmovno razliko tudi neposredno, kajti v 3. čl. se prevaja »kmesko« kot »von der Burgerschafft«, v čl. 43. pa »od svakoga domačega« kot »von ainem jeglichem haimischen Burgersman«, dvakrat se uporablja le nedoločeni izraz »ainer« (38. čl. za pulčanin, v 45. čl. za kmet), trikrat pa se »kmet« prevaja kot »Unterthane« (čl. 42, 44, 62), kar pa je tedaj zelo mnogoznačen pojem, ki se uporablja za različne oblike fevdalne odvisnosti in celo za razmerje med fevdalci.⁴⁴

Poskus Nade Klaić, da bi spričo nespornega dejstva, da »kmet« v Vinodolskem zakonu ne pomeni pravega podložnika, marveč le preko

⁴⁴ Za razdelitev Kastavskega statuta v različna obdobja nastajanja gl. M. Jasinski, Kada i na koji način je bio sastavljen kastavski statut, Zbornik znanstv. razprav jurid. fakult. v Ljubljani III, 1923/24, 119—137, in M. Kos, Jedan urbar iz vremena oko 1400. o imanjima Devinskih i Walseevaca na Kvarneru, Vjesnik Drž. arh. u Rijeci III, 1955/56, 7; za nemški prevod J. Žontar, Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja, ZZR XXI, 1946, 153 do 219; prav ta prevod dokazuje tudi, da je napačno dopolnjevanje »ti« v prvem čl. Kastavskega statuta v »(kme)ti« — prevod je »die von Kesstaw« (201). Po Kosovem razpravljanju je očitno, da sta sestavljala l. 1400 statut in urbar širšo celoto; seveda pa to kaže, da je bila razdelitev dajatev po posameznih gospodarjih oz. ognjiščih v urbarju že tedaj le formalna, kajti statutarne določbe kažejo, da so jih že tedaj v Kastavu (in nimamo vzroka misliti, da bi bilo drugod na devinskem gospostvu drugače) pobirali od »općine« kot celote; exactor collectae je torej višji upravni predstavnik zemljiškega gospoda, ki je na določene dneve to dajatev prevzemal — saj tudi ni mogoče misliti, da bi mogel sam izterjati na isti dan po vseh v urbarju navedenih občinah dolžne vsote neposredno od »kmetov«. Posebej velja opozoriti še na veljavo Kastavske in Veprinske »općine« l. 1351, ko sta jamčili z listinami, pečatenimi ne le s pečatom Devinskega marveč tudi Kastavske občine (comawn cze Chestaw) in izdane v imenu župana, plovana »vnd alles comawn der gemain cze Kestaw«, za zvestobo Devinskega Goriškim grofom; ista formulacija se ponavlja pri Veprinski občini, le da ni imela svojega pečata in je uporabila kastavskega (gl. Kos, n. n. m., 14—15). O hubah izven tega področja odloča Devinski (Kos, n. n. m. 13) brez njihovega lastnega pristanka. Tudi to je že položaj, ki ga z navadnim pojmovanjem »kmetstva« seveda nikakor ni mogoče spraviti v sklad. Ker O. Mandić v svoji analizi urbarja in poznejšega razvoja, Devinski urbar i zakoni Kastavske gospoštije, Jadranski zbornik III, 1958, 245 do 257, tega ni upošteval, je že začel svojo analizo z bistveno napačnimi izhodišči. Kritičen pregled literature prim. (hkrati z navedbo del iz zadnjega časa) pri N. Klaić, Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi, ZČ XII—XIII, 1958—1959, in Noviji radovi na društvenoj problematici srednjovjekovne Hrvatske, Godišnjak ID BiH X, 1959, 333—354, ter J. Žontar, Der Stand der Forschung über die südslawische ländliche Ordnung, Vorträge und Forschungen, Frühe Formen der Landgemeinde im östlichen Europa, 1962 (predavanje iz l. 1960), 430—434.

»općine« od kneza fevdalno odvisnega prebivavca, razložila izraz »kmet« v tem zakonu kot naziv občinskega funkcionarja,⁴⁵ kaže sicer v sklepanju bistveno razpoko: tega ni mogoče dokazati iz tega zakonskega besedila samega zase, marveč le s pomočjo Vrbanskega statuta; takšno sklepanje bi bilo pa mogoče le, če bi našli tak položaj vsaj v pretežni večini statutih tega pravno dokaj enotnega ozemlja. Vsekakor pa je res, da so bili »kmetje« na tem pravnem področju posebna kategorija fevdalno odvisnega kmečkega prebivalstva, ki je ni mogoče izenačevati s pojmom »kmetov-podložnikov« drugod na hrvatskih tleh v tem razdobju. Prav to pa je bistveno. Zato tako Klaićeva kakor Žontar pravilno ugotavljata, da ni več mogoče sprejemati Kostrenčičevega zatrjevanja, da Vinodolske občine »predstavljajo tip slovanske občine na sploh« in da njihovo oblikovanje ni v nikakršni zvezi z romanskimi pravnimi vplivi. Po pravici se ob tej tezi postavlja vprašanje — kako pa da ni potemtakem ta tip organizacije zastopan nikjer drugje v notranjosti Hrvatske ali Slavonije, pač pa se kažejo podobne poteze tudi ponekod drugod na stikih slovanskega in romanskega pravnega prostora (Istra, ponekod v primorju v Dalmaciji). Žontar je že l. 1945 vprašanje teh posebnosti opravičeno povezal tudi s posebnostmi gospodarstva, ki so krepile »občino« bolj kakor običajno poljedelstvo (gozd, paša).⁴⁶

C. *Druge jugoslovanske države.* — Starejša zgodovina nobenega drugega jugoslovanskega naroda ni doživela v zadnjem desetletju niti približno tako globokega pretresa kakor hrvatska. Seveda se bom omejil na bistvene premike, ki si jih bomo mogli ogledati kar v skupnem poglavju. Dvema skupinama vprašanj se bom pri tem izognil: o novejšem delu na zgodovini Makedonije v srednjem veku pripravljam sam podrob-

⁴⁵ N. Klaić, Što su kmetovi Vinodolskog zakona, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 4, 1962, 25—50.

⁴⁶ Gotovo pa ne gre za vplive, ki bi jih vnašalo v ta razvoj zemljiško go-spodstvo od zgoraj: devinski urbar, ki ga je objavil prof. Kos, kaže pri kvarnerskih občinah bistveno drugačno strukturo kakor se kaže pri hubah na Krasu (n. n. m., 18); prav tako pa kažejo tudi urbarji za vinodolska posestva v XVII. stoletju bistveno drugačno ureditev kakor bodisi urbar za frankopansko posest v Modruši, bodisi urbarji za druga posestva Zrinskih, prim. E. L a s z o w s k i, Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih, Vjesnik ZA XVII, 1915, 71—108, in R. L o p a š i ć, Hrvatski urbari, MSHSM V, 1894. — Prav ko sem pisal čistopis svojega predavanja, je bil objavljen poskus, da bi se spravlil v vsem tem kompleksu bistveni problem stopnje in načina odvisnosti kmečkega prebivalstva v tem pravnem prostoru na sploh in v Vinodolu posebej na stranski tir zgolj formalno terminološke diskusije, ki je prišel na svetlo sicer v »akademski« publikaciji, pa je kljub temu spremljan s povsem neakademsko obliko polemike: O. M a n d i ć, Kmetovi u općinama oko Kvarnera od XIII do kraja XVII stoljeća (tu predvsem formalno terminološka analiza) in M. K o s t r e n č i ć, oc. N. Klaić, Što su kmetovi Vinodolskog zakona (tu skoraj izključno vse v znanstvenem življenju običajne oblike diskusije prehajajoča polemika, ki pa z nenavadno ostrino brez vsebine ne dokaže ničesar), oboje v Zborniku Historijskog instituta JAZU 5, 1963 (izšlo 1964), 153—205 in 449—454. Za dokazovanje vrzeli v sklepanju N. Klaić o pomenu izraza »kmet« v Vinodolskem zakonu res ne bi bilo treba niti toliko prostora, niti toliko strasti. Temeljni problem, da v občini včlenjeni »kmet« ni navaden podložnik in da zato enostavno

nejši referat za Jugoslovanski istor. časopis, pri čemer gre pa v večji meri za dela bolgarskih in ruskih kakor jugoslovanskih zgodovinarjev, tako da le kratko opozorilo pri tem ne bi kaj posebnega pomagalo; o bosenskih bogomilih (oz. o bosenski cerkvi) je bila diskusija tudi v zadnjih letih zelo živa, toda o tem ima ZČ že dalj časa objavljenoro poročilo prof. J. Šidaka, ki bo tako nadaljeval poročilo od leta 1955 (gl. ZČ IX, 1955, 154—162).

Glede *srbske* politične zgodovine je treba opozoriti predvsem na dve pomembnejši novosti. Mihajlo Dinić je v podrobnem razpravljanju o razmerju med Dragutinom in Milutinom ugotovil, da je izhodišče njunega poznejšega spora — potem ko se je Dragutin moral umakniti ne le zaradi bolezni, marveč tudi zaradi neredov, ki jih je povzročila med plemstvom — v vprašanju nasledstva: Milutin je dobil kraljevsko oblast le doživljenjsko, po njegovi smrti pa bi mu moral slediti eden izmed Dragutinovih sinov. Uspešno Milutinovo napredovanje proti Bizancu je namreč zbudilo pri Dragutinu sum, ali se bo brat držal sporazuma v Deževu. Ker je Dragutin užival podporo Arpadovičev, se je Milutin moral opreti na Bizanc in prav to je bilo v ozadju sklenitve miru. Povezava z Bizancem je sprožila Dragutinov napad na Milutina, ki se ni začel šele l. 1312, kakor so menili poprej, marveč že l. 1301. Vojna med bratoma je trajala do okrog l. 1312 in je potekala sprva v Dragutinovo korist, a končno ga je Milutin obvladal; vprašanje naslednika pa je ostalo odprto še vnaprej, zlasti odkar je Uroš spričo svojega upora (1314) postal kot naslednik nemogoč. V zadnjih letih svojega življenja je Milutin mislil kot na naslednika celo na katerega izmed bratov svoje zadnje žene Simonide, med-

izenačevanje terminologije in vključevanje Vinodola ter Kvarnerskih občin v nastajanje gospostev ter podložništva v Slavoniji in na Hrvatskem kaže nerazumevanje za bistvo razvoja, pa je ostal ob vsej tej dolgi polemiki nedotaknjen pri življenju. V Mandičevem razpravljanju je ostalo bistvo problema skrito za množico besed o njegovi obleki. Pri tem pa kaže npr. njegovo datiranje Kastavskega statuta v l. 1490, da ne pozna v resnici razprav M. Jasinskega o tem statutu, in uporaba izraza »kmeti« v l. členu tega statuta, da je le površno uporabljal Žontarjevo razpravo o njem, pa vendarle ostro očita neupoštevanje obojega svoji nasprotnici. Ta v resnici v svojih delih ni upoštevala med 14 avtorji, ki so pisali posebej o Vinodolu in Kvarnerskih občinah, le treh izpred prve svetovne vojne in Jasinskega, čeprav je res razpravljanje razdeljeno na dve mesti (tudi ZČ XII—XIII, 1958—1959 — kar pa Mandiču gotovo ni neznano), a v očitku smo izvedeli veliko novico, da je 4 »velika večina« od 14! To so vzorci nepreciznosti, ki se ponavlja tudi marsikje v podrobni terminološki analizi. Vendar niti pri presoji analize, niti polemike podrobnosti niso pomembne. Pomembno je le temeljno dejstvo: oba avtorja bodisi nista hotela videti, bodisi nista sposobna, da bi videla bistvo problema, misleč, da je z ugotovitvijo, da je »kmet« res odvisni poljedelec, rešena Kostrenčičeva teorija. Tako pa se hkrati z nerazrešenim vprašanjem razlik med položajem pravega »kmeta« in preko občine odvisnega poljedelca vračajo vse na nasprotno stran naslovljene ostre besede še v povečani obliki nazaj, kajti tam je bil postavljen vsaj problem; čeprav je bila njegova obleka napačno razrešena, pa je bilo dovolj pravilno opredeljeno njegovo jedro.

tem ko je nečaka Vladislava po Dragutinovi smrti zaprl.⁴⁷ Dinićeva podoba dobe kralja Milutina v Zgodovini narodov Jugoslavije I (333—338) je s tem dobila novo osvetlitev (tako glede notranjega razvoja kakor tudi glede razmerja do sosedov (razmerje do Dragotina ni vplivalo le na sklenitev miru z Bizancem, marveč tudi na Milutinove zveze z Anžuvinci ob njihovi borbi za ogrski prestol). Neposredno popravil pa je Dinić tamkajšnjo (342 sl.) kronologijo Dušanovih osvajanj bizantinskih mest v Albaniji z ugotovitvijo, da so prišli Berat, Kanina, Valona in Kostur pod srbsko oblast že l. 6851 po bizant. eri (med septembrom 1342 in avgustom 1343) in ne šele jeseni 1345. Prav od teh osvojitvev naprej je vključil Dušan v svoj naslov poleg »srbskih in primorskih« tudi »grške dežele«.⁴⁸

Pomembnejše pa so novosti glede notranje ureditve. Ivan Božić je lepo razjasnil v Zgodovini (372) le mimogrede omenjeno pomembno dajatev »soće«. To je bil državni davek (sprva imenovan »carski dukat«), ki je bil uveden po Dušanovem dvigu v carja kot dolžnost vsega kmečkega prebivavstva, prejkone po vzgledu bizantinskega davčnega sistema (po davku »sitarkía«); posebnost soća pa je, da ga plačujejo kmetje od ognjišča, ne pa od zemljišča. Vladar se torej ni odrekel vsem pravicam nad posvetnimi zemljiškimi gospostvi, tudi če so imela značaj »baštine« — poleg dolžnosti vojaške službe plemstva so bili njihovi podložniki dolžni plačevati »soće« (osvobodjena so ga bila velika samostanska posestva, ki so imela podeljeno imuniteto). Ta davek torej »priča, da (v srednjeveški Srbiji) fevdalni sistem ni nikdar povsem zamenjal kraljevske, oz. pozneje carske uprave«. V dobi despotovine se je ta davek celo

⁴⁷ M. Dinić, Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina, Zbornik radova Vizantološkog instituta 3, 1955, 49—82, k temu o odmevih teh sporov v razmerju s Šubići tudi Comes Constantinus, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7, 1961, 1—11. Vprav navedene Dinićeve ugotovitve so dale pobudo za novo preiskavo ureditve nasledstva v Srbiji z ustanovo »mladega kralja« (rex junior) v razpravi M. Ivković, Ustanova »mladog kralja« u srednjovekovnoj Srbiji, Istoriski glasnik NRS 1957, št. 3—4, 59—80: medtem ko se opirajo domneve o določanju naslednika še za vladarjevega življenja pri Štefanu Nemanji in Štefanu Prvovenčanem na podatke, ki so premalo jasni, da bi dopuščali trdno sklepanje, se je za vlade Uroša I. to spremenilo z jasno težnjo, zagotoviti prestol najstarejšemu sinu in s tem pač omejiti vpliv plemstva pri določanju vladarja; Dragutin je bil 1271 prvič omenjen kot junior rex Servie. Milutin prav zaradi zgoraj opisanih vprašanj tega vprašanja ni mogel rešiti na isti način, pač pa je Štefan Dečanski že ob kronanju imenoval Dušana za mladega kralja ter ga s tem imenoval za naslednika; podobno je povzdignil Dušan Uroša, ko mu je bilo šele osem let, ko pa se je dal kronati za carja, je bil Uroš že tudi kronan za kralja; v okviru teh institucij (pod vplivom bizantinskega načina sovladarstva) spada pač tudi dvig Vukašina za kralja, »morda tudi pod pritiskom velikih fevdalcev iz svoje okolice«, ker Uroš ni imel otrok (s tem se tudi vsaj nekoliko spreminja ocena Vukašinovega delovanja v Zgodovini I, 393 sl., še bolj pa v Istorija Jugoslavii I, 1963, 123). Institucija »mladega kralja« je sicer nastala pod vplivom Ogrske in Bizanca, vendar pa po svojem konkretnem nastanku ter obsegu oblasti (v Srbiji le kovanje denarja, poseben dvor ter z dvorom zvezani upravni organi) nosi posebne srbske, domače značilnosti.

⁴⁸ M. Dinić, Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova, Zbornik radova Vizantološkog instituta 4, 1956, 1—11; podrobneje o razvoju in pomenu Dušanovega naslova gl. M. Dinić, Srpska titula za vreme carstva, prav tam 5, 1958, 9—19.

razširil (spričo večjih državnih potreb, zvezanih s plačevanjem tributa Turkom) in se pojavljajo »turska plata«, »zimsko unča«, »vojštatik« ali »poletna unča« (ta davek se imenuje tudi »carski harač«).⁴⁹

Mihajlo Dinić je po dolgoletnem študiju v dubrovniškem arhivu začel izdajati obsežno delo o srednjeveškem rudarstvu v Srbiji in Bosni, ki bo zamenjalo mnogo krajši stari pregled Konstantina Jirečeka, ki je že dvakrat izšel v srbskem prevodu.⁵⁰ V prvem delu obravnava Dinić predvsem rudnike v srednjem Podrinju, s središčem v Srebrnici, v drugem pa razvoj Rudnika in Novega Brda. Tu se seveda ne moremo ustavljati ob podrobnih ugotovitvah o novi podobi razvoja vseh treh rudnikov (zlasti za Novo Brdo je ta podoba bistveno nova, izkopana iz drobnih arhivskih podatkov, gl. II, 27—102), marveč le ob dveh zelo pomembnih širših vprašanjih. Dinić je uvedel delo o rudnikih z razpravo o Sasih (I, 1—27). Ob pregledu vseh virov o Sasih je ugotovil, da je bil najstarejši sloj Sasov, ki se pojavijo v Srbiji in Bosni sredi XIII. stoletja, »etnično popolnoma čist« sloj nemških rudarjev; toda od srede XIV. stoletja se javljajo med »sasi« vse pogostejše ljudje z domačimi priimki (na -ić), že v osemdesetih letih tega stoletja pa je izraz »sas« izgubil »narodnostni« pomen; podobno kakor izraz »vlah« za pastirja pomeni ime »sas« že okrog l. 1380 le še »pravni položaj osebe«, ki ji to ime gre. Med novobrdskimi rudarji, ki jih poznamo v tridesetih letih XV. stoletja, pa ni niti enega, pri katerem bi lahko vsaj po njegovem imenu sklepali na »pravi« saški izvor (11—13). Rudarji pa so prinesli iz Nemčije tudi posebno samoupravo v rudarskih naseljih, ki ji je stalo na čelu 12 »purgarjev« ali sodnikov (imenovani tudi borghesani, citadini, oficiali, maiores civitatis, domini anciani ali »vlastela«); v Srebrnici, kjer se l. 1423 omenja tudi mestni pečat (bola del luogo), »purgari« niso imeli le sodnih funkcij, marveč so »stvarno sestavljali mestni svet, ki je s knezom in vojvodo upravljal vse mestne zadeve« (16). Podoben položaj je bil tudi v Novem Brdu (13—19, gl. tudi II, 72—75). Prav ti dve mesti se imenujeta »civitates, zita« in se za njihove prebivavce uporablja tudi izraz »meščan«

⁴⁹ I. Božić, Dohodak carski, SAN pos. izd. 254, 1956, 84 str., ter Le revenu impérial, Bulletin de l'Académie des sciences XXIV, 1959, No 7, 23—25; o razmerju vladarja do plemstva prim. tudi I. Božić, Konj dobri i oružje, uz čl. 48 Dušanovog zakonika, Zbornik Matice Srpske 13—14, 1955, 85—92, ter Proniar et capita, Zbornik radova Vizantološkog instituta VIII/1, 1963, 61—70; posebej naj opozorim na novo izdajo Dušanovega zakonika, ki jo je oskrbel N. Radojčić, Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354, SAN, 1960, ki ga je opremil z uvodom o rokopisih, dosedanjih izdajah in prevodih, ob prevodu pa je navedel vso literaturo ob posameznih vprašanjih razlage tega pomembnega zakonskega spomenika. Posebej za šolske potrebe pa je podal v prevodu lepo izbrane in sistematično urejene odlomke virov S. Ćirković, Srednjevekovna srpska država, Izabrani izvori, zbirka Na izvorima historije 9, Zagreb 1959, 125 str.

⁵⁰ M. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni, SAN, Pos. izd. 240, I, 1955, Pos. izd. 355, II, 1962, 109 in 102 str.; zadnji prevod dela K. Jirečeka, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, je izšel v Zborniku Konstantina Jirečeka I, SAN, Pos. izd. 326, 564 str., v red M. Dinića; v zborniku, ki zajema doslej že dva zvezka (II, SAN, Pos. izd. 356, 1962, 366 str.), izdaja M. Dinić izbrana Jirečekova dela, zlasti ona, ki so sicer danes teže pristopna.

(civis Srebernize, civis Nouimontis), medtem ko se za druge rudarske kraje uporabljala ime »trg« (mercatum). Sprva so bili (npr. 1280 v Brskovem) celo Sasi kot »knezi« načelniki te samouprave, vendar od srede XIV. stoletja naprej takšnih primerov ni več. Tako se je le v teh raziskovanih podrobneje pokazalo postopno oblikovanje mestne samouprave, ki so ga zgodovinarji doslej bolj slutili, kakor poznali (Zgodovina narodov Jugoslavije I, 407—411). Nepričakovana, izredno pomembna najdba pa je razkrila tudi, kaj se skriva pod omembami »zakona« za Srebrnico in Novo Brdo.⁵¹ Z njim se ureja tako samo rudarsko delo, kakor tudi položaj rudarjev ter njihova samouprava pod purgarji.

Končno še pomembnejše novosti iz zgodovine srednjeveške Bosne. Poskus Ante Babića, da bi vnesel v začetke bosenske zgodovine do srede XII. stoletja več svetlobe, v svojih širših zaključkih ni mogel spričo krhkih in maloštevilnih ter nedoločenih podatkov v virih seči preko tega, kar je kot trdno postavil Mihajlo Dinić že v Zgodovini narodov Jugoslavije (487 sl.).⁵² Pač pa je postalo v marsičem jasnejše obdobje propadanja Bosne, ki mu je posvetil več kratkih, toda pomembnih študij Sima Ćirković, vsekakor najvidnejši med našimi mladimi medievisti, čigar dela pričajo povsod o precizni, na arhivske podatke oprti Jirečekovi in Dinićeви šoli. V prvi izmed teh razprav je vnovič pretresel okoliščine in pomen poraza, ki ga je doživela leta 1415 v Bosni Sigismundova vojska od Turkov (običajno lokaliziranega k Doboju, kjer je taborila Sigismundova vojska junija; ker pa ni verjetno, da se od tod ne bi premaknila v notranjost Bosne, bitke v resnici ni mogoče podrobneje lokalizirati kakor »v Bosni«). Kakor je dognal, se je bitka vršila v prvi polovici julija (vsekakor pa pred 1. avgustom), tako da spada združitev »Bosne« na turški strani že med njene posledice in ne med vzroke ogrskega poraza, kakor so včasih mislili. Toda ta združitev vendarle ni bila tako popolna, da bi odstranila vse oblike borbe med dvema pretendentoma na bosenski prestol, Ostojo in Tvrtkom II. Uboj Pavla Radenovića v Sutjeski je le obračun Ostojevih pristašev s tem podpornikom Tvrtka II. in ne samo izraz navadnega spora med velikaši. Vsekakor pa je s to bitko izginil ogrski vpliv v Bosni, kjer so tedaj prvič priznali vsaj dejansko turško nadoblast (to je zvezano tudi s prvimi turškimi vpadi v slovenske dežele!), hkrati pa je prejkone propadla tudi banovina Usora, ki jo je ustanovil Sigismund.⁵³ Gregor Čremošnik je ugotovil z najdbo skupine bosanskih listin v ljubljanskem frančiškanskem samostanu ter ob analizi njihovih

⁵¹ Žena dr. Fr. Hočevarja ga je kupila na neki licitaciji umetnostnih predmetov in starin na Dunaju takoj po drugi svetovni vojni, ne da bi bilo mogoče ugotoviti pot in način, po kateri je ta stari rokopis prišel iz biblioteke srbskega patriarha Arsenija IV. Šakabente v preteklih dobrih 200 letih na Dunaj; sedaj gl. izdajo N. Radojčić, Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića, SAN, 1962, 100 + XXVI str. faksimilnega posnetka zakona.

⁵² A. Babić, O pitanju formiranja srednjevekovne bosanske države, Radovi ND BiH III, 1955, 57—79; bolj konkretne so analize R. Novakovića, O nekim pitanjima granica Srbije, Hrvatske i Bosne u X. v., Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, VII/1, 1963, 154—183, ki pa kažejo predvsem veliko neustaljenost meje med srbskim in hrvatskim prostorom v tem času.

⁵³ S. Ćirković, Dve godine bosanske istorije, Istoriski glasnik 1953, 3—4, 29—42.

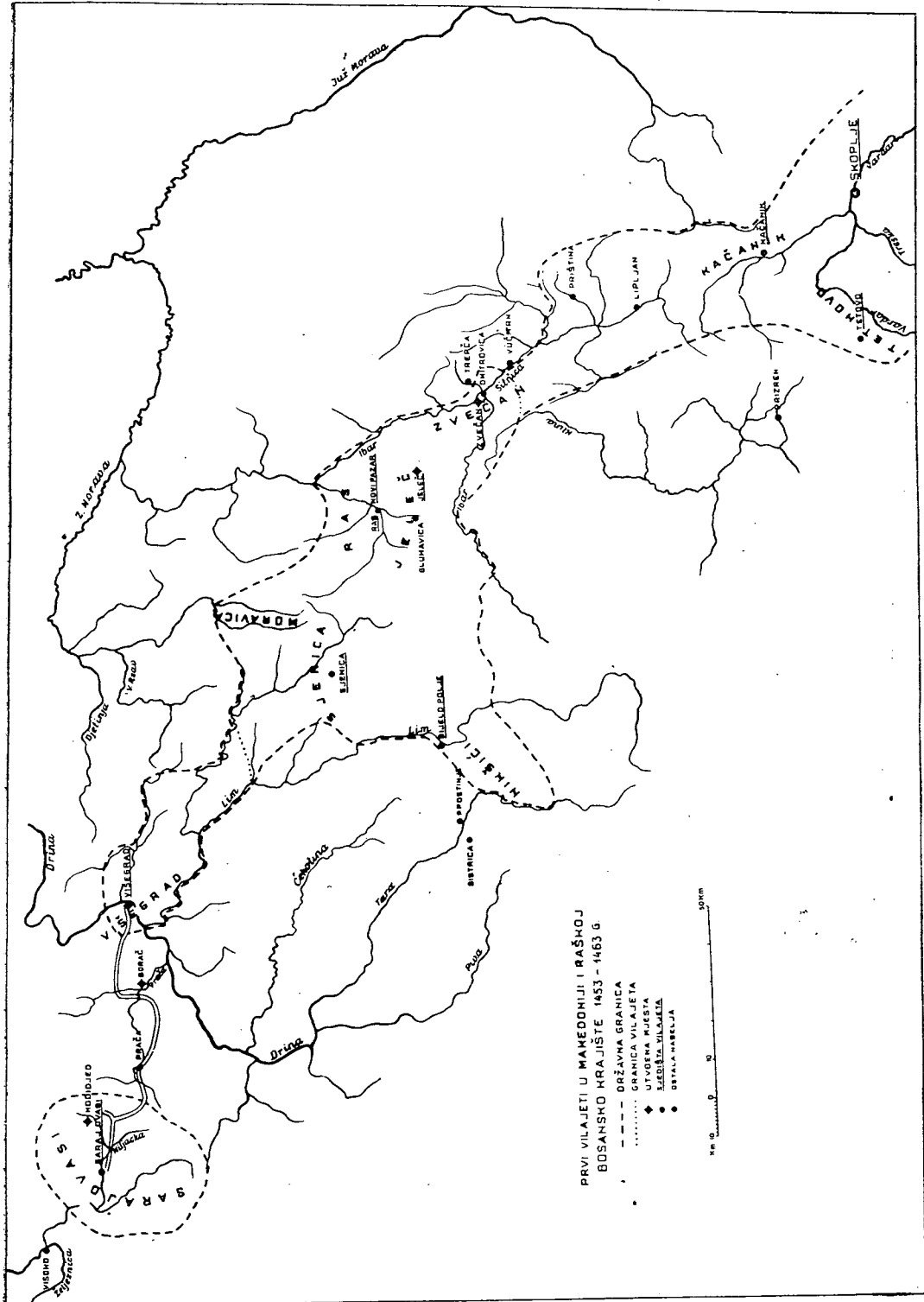
pečatov za dobo kralja Štefana Tomaža (1443—1461) naravnost osupljivo težak gospodarski položaj tega vladarja: »Pod kraljem Tomom so vladale tako obupne gospodarske razmere, da si za svojo kraljevsko pisarno ni mogel oskrbeti celo niti malega, a kako šele veliki pečatnik, marveč je uporabljal pečatnike svojih prednikov, za svečane listine pečatnik Tvrтка I., za navadne akte... pa pečatnik Tvrтка II.«⁵⁴ Prav za to dobo pa je poskrbel Hazim Šabanović za novo presenečenje.⁵⁵ Od leta 1448 naprej so imeli Turki v svojih rokah kot esklavu — kot osamljeno nadaljevanje ozkega raztegnjenega pasu od Skopja skozi Kačanik, mimo Zvečana, Rasa in Sjenice do Višegrada ob Drini (podoba je tako značilna za turško napredovanje v XV. stoletju na Balkanskem polotoku proti zahodu, da jo podajam tudi v Šabanovičevi kartografski ponazoritvi) — nekdanjo župo Vrhbosno, imenovano sprva vilajet Hodidjed, od l. 1455 pa vilajet Saray-ovasi (po novem trgu ob »saraju«-dvoru, ki je šele tedaj nastal), z domačim imenom pa »Bosansko krajište«. To ozemlje, ki ga je mogoče s pomočjo turškega popisnega defterja iz l. 1455 podrobno določiti, je bilo torej v turških rokah že poldrugo desetletje pred padcem Bosne. Prav ta podrobni popis, ki ga Šabanović vsega podaja v prevodu, omogoča dokaz, da ta turška posest ni še starejša (od 1435), kakor so nekateri mislili. V Zgodovini narodov Jugoslavije I (530) je kratko omenjen bosanski kralj Matija, sin Radivoja Kotromanića, ki so ga postavili leta 1465 Turki, da bi zavarovali svojo oblast v Bosni zoper OGRE. Sima Ćirković pa je razprostrl tudi o tem obdobju bosenske zgodovine precej bolj pisano podobo, kakor nam je bila znana pred njegovo razpravo.⁵⁶ Ta podoba pa se tudi zelo lepo sklada z novimi dejstvi, ki so jih o prvih desetletjih turške oblasti nad Bosno odkrili turkologi v zadnjem času.⁵⁷ Turki niso postavili le enega bosenskega kralja, marveč dva: prvi je bil že omenjeni Matija, Radivojev sin, l. 1465, drugi pa Matija »Voissalich«, postavljen marca 1476; prav zaradi istega osebnega imena ju je historiografija doslej izenačevala. Pomembneje pa je, da izražata oba dve različni zgodovinski situaciji po padcu Bosne. Očitno se kaže, da je ostala po padcu Bosne pod Turke v Bosni kot pomemben domači faktor le mala vlastela, ki je bila izrazito protiogrška, tako da je skupina tega plemstva v Benetkah izrecno izjavila, da se bodo raje pokorili Turkom kakor ogrskemu kralju. V teh razmerah so se Turki mogli zadovoljiti s tem, da so zava-

⁵⁴ G. Čremošnik, Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije, Radovi ND BiH III, 1955, 5—56, pos. 36 sl.

⁵⁵ H. Šabanović, Početak turske vladavine u Bosni, Godišnjak ID BiH VII, 1955, 37—51; Bosansko krajište 1448—1463, prav tam IX, 1958, 177—220; Bosanski pašaluk, Djela ND BiH 14, 1959, 35—37 (in zemljevid, ki ga po njem priobčujem).

⁵⁶ S. Ćirković, Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463 godine, Istoriski glasnik 1954, 3, 123—131.

⁵⁷ B. Hrabak, Herak Vraneš, Godišnjak ID BiH VII, 1956, 53—66; N. Filipović, Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959 106—125; gl. tudi Br. Djurdjev, Encyclopaedia of Islam I, 1960, s. v. Bosna, 1263—1265; naj opozorim, da je Sima Ćirković v času, ko je bil ta pregled že v tisku, objavil deli Istorija srednjevekovne bosanske države, 1964, 416 str., ter monografijo Stefan Vukčić Kosača. Pos. izd SAN 376, 1964, 309 str., iz zadnjega obdobja srednjeveške Bosne.

PRVI VILAJETI U MAKEDONIJI I RAŠKOJ
 BOSANSKO HRVAŠTE 1953 - 1963 G.

- - - - - DRŽAVNA GRANICA
- - - - - GRANICA VILAJETA
- ..... UTVODNA MJESTA
- ◆ MEĐUNA VILAJETA
- DETALA NABELJA

rovali s posadkami le glavne ceste in kraje ter rudnike, sicer pa »z modrim kompromisom z domačim plemstvom«; na čelo so lahko postavili svojega človeka, člana stare dinastije, ki pa je veljal za renegata in je imel ženo v Carigradu; pri tem so imeli seveda tudi svoje račune, ker so sodili, da se bo takšnemu navideznemu bosanskemu kralju posrečilo pridobiti na svojo stran tudi ozemlje okrog Jajca, ki so ga ohranili po propadu Bosne pod svojo oblastjo Ogrri. Toda deset let pozneje se je položaj spremenil. Podobna politika z ogrske strani (imenovanje Nikole Iločkega za bosanskega kralja po Matiji Korvinu) je v ozadju imenovanja »novega kralja« Matije, ki pa ni bil zadovoljen le s priznanjem po Turkih; imenuje se »Christianissimo« in zahteva, naj ga prizna tudi Matija Korvin. Sicer ne poznamo vzrokov, zaradi katerih se je razpoloženje plemstva v Bosni spremenilo, a vsekakor ga pri tem poskusu osamosvojitve podpira tudi plemstvo. Turki so se dvignili zoper novega kralja; julija 1476 ga je sicer ogrska vojska rešila turškega obleganja, seveda pa je to spremenjeno razpoloženje bosanskega plemstva povzročilo ostrejše in trdnejše neposredno turško upravo pokrajine, tako da poslej sporočila o bosenskih kraljih izginejo.

Tudi za bosansko zgodovino je izšlo v zadnjem času več in pomembnejših del o njenem notranjem kakor o njenem zunanjem razvoju. Vsekakor najdragocenejša izmed teh del je knjiga Mihajla Dinića o bosenskem srednjeveškem saboru.⁵⁸ Dinićeve koncepcije v tej knjigi se naravno ne razlikujejo od njegovega teksta v Zgodovini; toda knjiga, ki s perspektive državnega sabora in institucij, ki so urejale razmerje med vladarjem in fevdalci (sem spada tudi bosenska cerkev, katere predstavniki se samega sabora niso udeleževali), spremlja ves bosanski srednjeveški razvoj, vsebuje premnogo ponazoril, ki jih je mogoče uporabiti za poživitev podobe fevdalne družbe med XII. in XV. stoletjem v naših deželah ter za plastičen prikaz razlik med njimi v tem pogledu. Jokanovića in Babićev poskus analize oblik bosanskega srednjeveškega fevdalizma je povzet v Enciklopediji Jugoslavije in ga ni treba podrobneje prikazovati.⁵⁹ Tako naj za zaključek opozorim le še na dve razpravi Sime Ćirkovića, v katerih načenja vprašnji strukture plemiškega sloja v Bosni in razmerje vazala do seniorja v Bosni — kar pomeni seveda v prvi vrsti razmerje plemstva do vladarja.⁶⁰ V prvi razpravi ugotavlja s skrbno analizo virov, da so krvne vezi pri bosanskem plemstvu ostale vse do konca izredno močne. Od tod izvira dejstvo, da je edina plemiška oblika posesti »plemenština« (vanjo se vtopi tudi posest, ki jo pokloni vladar, tako da pravega fevda v Bosni ni bilo), dalje krvna osveta, ki naj bi je pri plemstvu do XV. sto-

⁵⁸ M. Dinić, Državni sabor srednjevekovne Bosne, SAN, Pos. izd. 321, 1955, 86 str.

⁵⁹ A. Babić, O odnosima vazaliteta o srednjevekovnoj Bosni, Godišnjak ID BiH VI, 1954, 29—44; V. Jokanović, Prilog izučavanju bosanskog feudalizma, Radovi ND BiH II, 1954, 221—267; A. Babić, Feudalizam kod jugoslavenskih naroda, Bosna i Hercegovina, Enciklopedija Jugoslavije 3, 1958, 306—308.

⁶⁰ S. Ćirković, Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu, Istoriski glasnik 1958, 3—4, 155—164, in »Verna služba« in »vjera gospodska«, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, VI/2, 1962, 95—112.

letja v Bosni ne bi bilo mogoče spremeniti v plačilo krvi (seveda ta pravna teorija, ki jo sporoča sodobno dubrovniško sporočilo, v življenju vendarle ni mogla obveljati), pomen sorodniških skupin (imenovanih »pleme«, včasih »bratstvo«, in »bratija« — pri vseh skupinah gre za ožje sorodstvo — ali za resnične brate ali vsaj za bližnje krvne sorodnike po očetovi strani) pri posestnih pravicah in priseganju (zdi se, da je realna skupna posestna pravica omejena na resnične brate, pri drugih sorodnikih pa se izraža le v pravicah do ev. dedovanja). Vse to je očitno vsako darovano posest praktično za vselej odvzelo iz vladarjevih rok, kar pojasnjuje izredni pomen plemstva v bosenski zgodovini. Toliko bolj, ker je moglo plemstvo izkoriščati tudi dejstvo, da je bilo isto pravno naziranje uveljavljeno tudi o razmerju vladarja do države: tudi vladarska oblast pripada vladarskemu rodu in ne le posameznemu vladarju — to pa olajšuje spore za oblast, ki so se nekajkrat v Bosni zelo pogubno uveljavljali (marsikaj tega obravnava tudi Dinić!). Dvomljivo pa je seveda, ali je mogoče te poteze — tudi če so starega izvora — imeti za »ostanke stare družbene strukture«, odkar so značilni posebej za plemiško organizacijo. V drugi razpravi s prav tako precizno analizo opredeljuje obseg dolžnosti plemiča do seniorja (verna služba) ter gospoda do vazala (vjera gospodska), hkrati pa tudi jamstvo za izpolnjevanje obveznosti z obeh strani (sodišče ob sodelovanju predstavnikov cerkve, pa tudi pravica do upora, če vladar krši svoje dolžnosti).

DIE ÄLTERE GESCHICHTE DER SÜDSLAVISCHEN VÖLKER BETREFFENDE NEUE ERGEBNISSE VON GRÖßERER BEDEUTUNG

Seitdem die neue Geschichte der Völker Jugoslaviens I, 1953, erschienen ist, wurde das Wissen über ihre Geschichte bis ins 15. Jhd. durch mehrere bedeutendere Forschungsergebnisse verändert und vertieft, deren Bedeutung im diesen Sammelreferat gewürdigt wird.

Das Bild der slawischen Ausbreitung über die Balkanhalbinsel, wie es durch das Studium der traditionellen Quellengattungen erreicht werden konnte (Anm. 3), wurde in letzter Zeit durch die Sprachforschung (Anm. 4 u. 5) teilweise verändert: Der Verlauf der dialektischen Isoglossen scheint auf eine grössere Bedeutung der Avaro-Slaven bei der Neubesiedlung des westlichen und mittleren Teiles der Balkanhalbinsel hinzuweisen, als das früher zugelassen wurde; ebenso scheint die Annahme berechtigt zu sein, dass die Vorfahren der westlichen südlichen Slaven im Norden der Donau eine längere Zeit durch die Karpaten getrennt von den Vorfahren der östlichen südlichen Slaven lebten (die bekannte Angabe bei Jordanes, Getica über die Begrenzung der Slaven um d. J. 500 an das Gebiet ausserhalb des Karpatengebirgskranzes könnte demnach nicht ganz wortgetreu angenommen werden). Die Untersuchung der Toponyma und Mikrotoponyma zeigt ausserdem die Vermischung von verschiedenen slavischen Siedlungsschichten, welche vielleicht durch die Verschiedenartigkeit der toponymischen Basen greifbar werden. Die Annahmen E. Kranzmayers über einen bayrischen Siedlungstreifen an der Donau, durch den die Süd und Westslaven zwischen Enns und Wienerbecken seit dem 6. Jhd. getrennt sein sollten, scheint die kritische Prüfung seiner Beweisführung nicht bestehen zu können (Anm. 8). Die Theorie über die gesonderte Ansiedlung der

Kroaten im Dalmatien hat neue Befürwörter gefunden (Anm. 9—11), in der Chronologie der slavischen Siedlungswellen muss aber an die Annahme Fr. Barišićs (Anm. 13), dass die Zeit des Kaisers Foka verhältnismässig ruhig wäre, und an neue Ergebnisse der kritischen Überprüfung der Datierung der Angriffe gegen die Stadt Thessalonike (Anm. 14) hingewiesen werden.

Die neuen Arbeiten über die ältere Geschichte der Karantanerslaven wurden in zwei gesonderten Sammelreferaten gesichtet (Anm. 19). Am meisten veränderte sich in letzter Zeit das Bild der mittelalterlichen Geschichte der Kroaten. In der Quellenforschung sind einerseits die neuen Quellenausgaben von V. Novak (Anm. 25, 39), andererseits aber insbesondere die ausdauernde diplomatische Quellenkritik von N. Klaić von Bedeutung. Eine grössere Zahl jener Urkunden, welche für die bisherigen Geschichtstheorien über die kroatische Entwicklung bis ins 12. Jhd. von grundlegender Bedeutung waren, sind teilweise in einer verdächtigen Form tradiert (Anm. 27), teilweise als verfälscht, teilweise sogar als Fälschungen erwiesen (Anm. 28, 30); in die Reihe der Fälschungen gehört auch »Qualiter«, die Grundlage der sagenhaften »Pacta conventa«, was durch das Verrücken des »Adels der XII Stämme Kroatiens« ins 14. Jhd. das ganze Bild der kroatischen Gesellschaftsentwicklung wesentlich verändert (Anm. 31, 32, 33). Das wichtigste Postulat der frühmittelalterlichen Geschichte der Kroaten besteht deshalb in der Veröffentlichung der kritischen Überprüfung des gesammten Urkundenmaterials bis zum Ende d. 11. Jhdts., die von N. Klaić schon ausgearbeitet ist. J. Ferluga hat die Entstehung des Themas Dalmatien in die Jahre 867/878 verrückt und ein wesentlich neues Bild der Verwaltung des byzantinischen Dalmatiens gegeben (Anm. 36, 37). Die Versuche der Rehabilitierung der alten Ansichten über den »König« Slavac (Anm. 39, 40) und über den legendären gewaltsamen Tod des Königs Zvonimir (Anm. 41, 42, 43) sind bisher erfolglos geblieben. Die neuen Arbeiten über die »Gemeinden« im Kvarnergebiet (einschliesslich Vinodol) zeigten, dass ihre Struktur von der gesellschaftlichen Struktur der Grundherrschaften Slavoniens wesentlich abweicht, was auch für den Inhalt des — in beiden Gebieten verschiedentlich gebrauchten — Terminus »kmet« feststeht, obzwar noch nicht alle mit dieser Feststellung zusammenhängenden Fragen gelöst sind (Anm. 44, 45, 46).

In der übrigen mittelalterlichen Geschichte soll auf verschiedene weniger weitreichende Neuerungen hingewiesen werden: Das Bild des Verhältnisses der serbischen Könige Dragutin und Milutin zeigt in mancher Hinsicht neue Züge (Anm. 47); ebenso ist die Chronologie der Eroberungen der byzantinischen Städte z. Z. Dušans berichtigt worden (Anm. 48). I. Božić erklärte die Steuer »soće« (Anm. 49), M. Dinić aber gab in seinen Arbeiten über die Bergwerke Serbiens und Bosniens im Mittelalter eine Geschichte der »Sassen« (zuerst eine rein deutsche Schicht, seit der Mitte d. 14. Jhdts. gibt es in ihr immer mehr der einheimischen Bergknappen, die im Anfang d. 15. Jhdts. schon ganz überhand nehmen) und ihrer Selbstverwaltung (Anm. 50), welche auch durch den glücklichen Fund des Gesetzes über die Bergwerke erklärt wurde (Anm. 51). In der politischen Geschichte Bosniens ergab die Untersuchung von S. Čirković ein klareres Bild des Zusammenbruches der ungarischen Obermacht über das Land i. J. 1415 (Anm. 53) und der Lage nach der Unterwerfung Bosniens durch die Türken (Anm. 56, 57). G. Čremošnik zeigte auf der Grundlage des neuen archivalischen Materials den tiefen Stand des Landes unter dem König Stefan Thomas (1443—1461, Anm. 54), H. Šabanović aber konnte nach den Angaben des Defters a. d. J. 1455 sogar ganz genau den Umfang der türkischen Infiltrierung zu dieser Zeit darstellen. Für die innere Geschichte Bosniens ist die bedeutendste Arbeit das Buch vom M. Dinić, wo der mittelalterliche bosnische Reichstag in seiner ganzen Entwicklung genau erforscht wurde (Anm. 58). Die Lage des Adels untersuchte eingehend zweimal auch S. Čirković (Anm. 60).

ZAPISKI

SLOVANSKI NASELITVENI VALOVI NA BALKANSKI POLOTOK¹

Prof. Dimitrij Obolenski je podal v svojem referatu o »načelih in metodah bizantinske diplomacije«² tudi kratek oris bizantinske politike ob Donavi — gledan z bizantinske strani — do konca VII. stoletja. Označil ga je z naslednjimi glavnimi etapami:

a) Justinijanova — le delno uspešna — defenzivna obramba meje ob Donavi;

b) »politika moči«, ki jo vodita zoper pritisk Obrov zlasti Justin II. in Mavrikij;

c) Heraklejeva zveza s Srbi in Hrvati zoper Obre in njegova velika zmaga nad severnimi barbari l. 626, katere kompenzacija pa je predstavljala nepretrgano in neustavljivo razširjanje Slovanov po balkanskih provincah cesarstva;

č) zlom bizantinske severne meje ob Donavi med leti 679 in 681 zaradi vdora Bolgarov in nastanka prve bolgarske države.

Ob tem bi bilo vsekakor zanimivo pogledati tudi drugo, slovansko stran te podobe. Pri tem se seveda ne bom spuščal v podrobnosti,³ marveč se bom omejil le na kratko označbo različnih razvojnih etap in ob tem posebej podčrtal le nekaj vprašanj širšega pomena.

I. V prvem obdobju slovanskih napadov — približno do srede VI. stoletja — v katerem so nastopala slovanska plemena delno sama, delno pa v zvezi s Kutriguri, je zelo lahko razumeti poskus Justinijanove obrambne politike, oprte na kastele vzdolž Donave in v notranjosti Balkanskega polotoka:^{3a} Vse, kar nam je znanega o teh vpadih, ki so dosegli svoj vrhunec v štiridesetih in petdesetih letih VI. stoletja, še ne kaže nobene značilnosti naselitvenega vala, marveč plenilnih pohodov, sprva še brez namere plenivcev, da bi se ustalili na bizantinskih tleh. Enkratno prezimovanje napadavcev na tleh bizantinske države (550—551) je šele prva, slabotna napoved poznejšega zgodovinskega razvoja.⁴ Toda težavna naloga zavarovanja meje proti vdorom in notranjosti državnega ozemlja proti napadavcem, ki bi mejo vendar predrli, je bil vendarle samo en del — in to manj uspešni — Justinijanove »politike ravnotežja« (po izrazu Obolenskega) ob Donavi. Sama zase tudi ne bi mogla obraniti donavske meje pred slovanskimi in kutrigurskimi napadi. Mnogo učinkovitejše so bile

¹ Referat na XII. mednarodnem kongresu za bizantinološke vede v Ohridu, 10.—16. IX. 1961 (11. IX. v sekciji za zgodovino). Referatu so tu dodane le opombe, sicer pa je njegovo besedilo nespremenjeno.

² Dimitri Obolenski (Oxford), *The Principles and Methods of byzantine Diplomacy*, XIIe Congrès international des études byzantines, Ochride 1961, *Rapports II*, Belgrade-Ochride 1961, 45—61, pos. 51 sl.

³ Za to gl. podatke virov v Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (poslej VIJ) I, 1955 in II, 1959 (do vključno Konstantina Porfirogeneta; z obema zvezkoma gl. oc. B. Grafenauer, *JiČ II*, 1963, št. 3, 105—113, in I, Dujčev, *Byzant. Zeitschr.* 52, 1959, 88—93, in 55, 1962, 366—368), najbolj priročno izdajo teksta velike večine prizadetih virov pa v *Izvori za b'lgarskata istorija* (poslej IBI) II, 1958 (latinski viri do VIII. st.), III, 1958 (grški viri do Prokopija do Teofilakta Simokate) in VI, 1960 (grški viri do Nikeforja patriarha); v srbski izdaji je popolnejši komentar, v bolgarski pa originalno besedilo, poleg tega v mnogo bogatejšem izboru kakor v naši izdaji. Glede literature opozarjam na svoj pregled v tem zvezku ZČ, Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, pos. str. 000—000 ter na op. 3, 4 in 14.

^{3a} VIJ I, 33 sl.; IBI III, 154—178; B. Grafenauer, *ZČ IV*, 1950, 33 sl.

⁴ VIJ I, 44—48; IBI III, 134—137.

zveze Bizanca z barbarskimi plemeni ob Črnem morju, za hrbtom napadajočih plemen, ki so sprva začasno zmanjšale moč sovražnih vpadov z razdvojitvijo Slovenov in Antov v tridesetih letih,⁵ nato pa s sprožitvijo medsebojnih naspotij med bolgarskimi plemeni okrog l. 550;⁶ dvajsetletna zveza z Obri (558 do 578), pretrgana le enkrat zaradi obsrke zahteve po Sirmiu, pa je te vpade za daljšo dobo celo povsem ustavila.⁷

Zdi pa se, da je pomagala ta politika vsaj delno Obrom pri tem, da so se polastili najugodnejšega napadalnega prostora zoper Bizanc v Srednjem Podonavju; po podatkih virov je vendar precej zagotovljeno, da so prešli v napad zoper Gepide v soglasju z Bizancem in celo z uporabo bizantinskega ozemlja južno od Donave.⁸ Prav spričo te politike Justina II., ki ga torej nikakor ni mogoče prištevati velikim ali vsaj ne najuspešnejšim branivcem severne meje (kljub ostrejšim odgovorom na obsrke zahteve), pa Obri tudi niso mogli več izvrševati svoje prejšnje naloge v bizantinsko korist — namreč krotiti Slovane in preprečiti napade preko Donave. Slovani ob spodnji Donavi so bili — po Karpatih ločeni od Obrov — zopet osvobojeni njihovega zavirajočega nadzora in so vnovič pristopili k samostojnim napadom zoper Bizanc.⁹ Obri so poskusili — z bizantinsko pomočjo — leta 578 z napadom preko bizantinskega ozemlja južno od Donave vnovič ustaviti slovanske napade in si Slovane ob spodnji Donavi vnovič podrediti, toda brez uspeha.¹⁰ Celo Obri sami so začeli v naslednjem letu (579) z napadom na Sirmium z vojno zoper Bizanc.¹¹ Prav v tem času, okrog leta 580, pa se je po vsem videzu začel spreminjati značaj slovanskih napadov na bizantinsko ozemlje.

II. Znano poročilo Ivana iz Efeza o nepretrganih slovanskih napadih, ki so trajali skozi več let okrog l. 580 in med katerimi so napadavci »šli hitro skozi vso Helado, pokrajine Soluna in vse Tracije in zavzeli mnoga mesta in utrdbe«, ne samo »ropali in gospodovali«, marveč tudi »prebivali v pokrajini svobodno in brez strahu, kakor bi bila njihova«, jo »preplavili, prebivali v njej in se v njej hitro razširili«,¹² priča vsekakor že o (prvem?) trajnem slovanskem naseljevalnem valu na področje Balkanskega polotoka.¹³ Vse, kar vemo o njegovih oblikah, je seveda močno nasprotno domnevam, da bi ob tem sodeloval tudi upor najnižjih slojev balkanskega prebivavstva, ki da bi se povežali s slovanskimi napadavci.¹⁴ Vendar ob teh napadih ne gre niti vselej, pa

⁵ VIJ I, 24, 30; IBI III, 124, 127; o datiranju B. Grafenauer, ZČ, IV, 1950, 35.

⁶ VIJ I, 77—80, 219; IBI III, 142—148, 185—204, 216, in VI, 239—240; gl. tudi B. Grafenauer, ZČ IV, 1950, 37, 38 sl.

⁷ B. Grafenauer, ZČ IV, 1950, 43—57.

⁸ To Hauptmannovo ugotovitev (Byzantion IV, 1928, 152) sprejema danes večina avtorjev (gl. navedbe pri Lowmianski H., Początki Polski, II, 1963, 350—351; k temu še ZČ IV, 1950, 47 sl., in JIČ 1963, št. 3, 109); VIJ I, 87 sl.; IBI III, 243—248, 267—268.

⁹ VIJ I, 90 sl., 96; IBI III, 230—232, 250; ZČ IV, 1950; JIČ 1963, št. 3, 109.

¹⁰ VIJ I, 91—92; IBI III, 230—232.

¹¹ VIJ I, 92—96; IBI III, 250—256; ZČ IV, 1950, 51—53.

¹² ZČ IV, 1950, 51—52; še ruski prevod N. V. Pigulevskae v Sbornik dokumentov po social'no-ekonomičeskoj istorii Vizantii, AN SSSR, 1951, 82.

¹³ P. Lemerle, RH CCXI, 1954, 290; Fr. Barišič, Čuda Dimitrija Solunskog. kao istoriski izvori, 1953, 50—64 (in tu navedena podrobnejša literatura).

¹⁴ To prepričanje, ustvarjeno ob pregledu in analizi vseh virov o tem vprašanju (ZČ IV, 1950, pos. 89 sl.), je povsem potrdila V. Tápkova-Zaimova, Sur les rapports entre la population indigène des régions balkaniques et les »barbares« au VIe et VIIe siècle, Byzantinobulgarica I, 1962, 68—78, ki je po pravici zavrnila drugačne trditve, postavljene brez podlage v virih zgolj po teorističnih psevdomarksističnih shemah.

tudi ne predvsem le za navale takoimenovanih »Avaroslovanov« (t. j. Slovanov pod obrsko nadoblastjo).

Padec Sirmia v obrske roke (582) pa je pomenil za razvoj severno od bizantinske meje ob Donavi in za njeno zavarovanost vendarle mnogo bolj pomemben mejnik, kakor je to običajno ob zavzetju enega samega mesta.¹⁵ Veliki slovanski napadi v pokrajine južno od Donave do tega časa niso izhajali od Slovanov, ki so bili pod obrsko vrhovno oblastjo. Šele v prvih letih po padcu Sirmia je uspelo Obrom, da so podredili svojemu vodstvu slovanska plemena od Vzhodnih Alp do Črnega morja.¹⁶ Proti koncu VI. stoletja se kaže ta strnitev obrsko-slovanskega pritiska v eno samo celoto, v kateri so sodelovali Obri kot glavni udeleženci pri razdelitvi vojnega plena, Slovani pa z naseljevanjem osvojenih pokrajin, zelo jasno v časovnem izmenjavanju obrsko-slovanskih napadov na zahodu in vzhodu — proti Italiji in Bizancu.¹⁷ O značaju te obrsko-slovanske plemenske zveze in njenih gospodarsko-družbenih podlagah sem govoril že na mednarodnem kongresu zgodovinarjev v Rimu in svojih tedanjih izvajanj tu ne bom ponavljal.¹⁸ Podčrtal bi pa vendar rad samo eno dejstvo: novi pogledi obrskih arheoloških najdb so odtlej potrdili mojo domnevo (ki sem jo izvajal iz poznejšega zgodovinskega dogajanja), da je bilo obrsko naselitveno ozemlje omejeno na ravninsko ozemlje ob srednji Donavi in da se je širilo okrog tega obrskega jedra obrsko-slovanske plemenske zveze področje slovanskih plemen (in ne kako področje obrsko-slovanske mešane naselitve). Mitscha-Märheim je pokazal v dveh pregledih obrskih najdb v dan. Avstriji — oprtih na novo tipološko in časovno analizo razvoja obrske kestejske kulture — da izvirajo te najdbe izključno iz VIII. stoletja — delno kot ostanki obrskih napadov, delno pa kot del plena karantanskih in frankovskih udeležencev v vojnah zoper Obre.¹⁹ Prav to je pokazal tudi pregled obrskih arheoloških najdb na ozemlju današnje Jugoslavije: najbolj goste so severno od črte Drava-Donava, nekaj jih je bilo odkritih poleg tega še v Slavoniji med Dravo in Savo, južno od Save pa so izredno redke.²⁰ Podobno se širijo te najdbe tudi na severu na ozemlje moravskih slovanskih plemen pod Karpati šele v VIII. stoletju.²¹

¹⁵ ZČ IV, 1950, 39—62; B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, 1952, 428 sl.

¹⁶ ZČ IV, 53—57.

¹⁷ O značilni »časovni harmoniji« obrskih napadov na vzhodu in zahodu, ki jo je prvi opazil Lj. Hauptmann, prim. sedaj ZČ IV, 1950, 86 (ter podrobnejše dokazovanje letnic 59—62, 67—68, 71).

¹⁸ B. Grafenauer, Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage, ZČ IX, 1955, 145—153; prim. tudi B. Zástěrová, Avari a Slované, Vznik a počátky Slovanů II, 1958, 19—54, in H. Lowmianski, n. d. II, 340—419.

¹⁹ H. Mitscha-Märheim, referat v Linzu 1958 o Obrih in Bemerkungen zum frühmittelalterlichen Fundmaterial aus Kärnten, Carinthia I, 150, 1960, 750—753 (prim. B. Grafenauer, Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev, ZČ XVI, 1962, 206 sl.).

²⁰ Z. Vinski, O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, Opuscula archaeologica III (Sveučilište u Zagrebu, Radovi arheološkog instituta), 1958 (izšlo 1961), 3—57.

²¹ J. Eisner, Devínska Nová Ves, SAVU 1952, 205—225, 307—348; H. Lowmianski, n. d., II, 382—387.

V sodelovanju Obrov in Slovanov je v osemdesetih in devetdesetih letih VI. stoletja dozorela slovanska osvojitve Karantanije (zgornjega Podravja) in porečja zgornje Save do meja bizantinske Istre in preko njih,²² na vzhodu pa je pripeljalo to sodelovanje do velikega slovanskega napada na Solun (l. 586)²³ in do hudega bizantinskega vojaškega neuspeha leta 593.²⁴ Poveljniku bizantinske vojske Prisku pa je vendar uspelo prevariti Obre s sklenitvijo nejasne mirovne pogodbe, ki so jo očitno mogli razlagati Obri kot prepustitev vsaj enega dela južno od Donave osvojenega ozemlja, čeprav gotovo ni izrecno vključevala Obrom podrejenih slovanskih plemen ob spodnji Donavi.²⁵

Ta novi položaj — da namreč obrsko-slovansko sodelovanje ni samo potiskalo naprej močnih tokov slovanskih naseljencev, marveč da je postalo dvomljivo (ali vsaj sporno) celo pripadanje podrobneje neznanega ozemeljskega pasu med Donavo in gorovjem Balkan k bizantinski državi²⁶ — je torej obrsko-slovansko ozadje povsem spremenjenega bizantinskega nastopanja ob spodnji Donavi v zadnjem desetletju VI. in v prvih letih VII. stoletja. V tej zadnji zgrnitvi svoje moči, ki je privedla bizantinsko vojsko v dobi slovanskega naseljevanja zadnjič tudi v prostor severno od spodnje Donave, je Bizanc dosegel vrsto uspehov²⁷ (o katerih bo takoj za menoj govoril v posebnem referatu Goubert) — najpomembnejši med njimi je bil vsekakor obrski vojaški zlom leta 600 ob neuspelem vdoru na Balkanski polotok, zaradi katerega so se v novi mirovni pogodbi morali Obri odreči zvezi s Slovani med Karpati, spodnjo Donavo in Črnim morjem (kar seveda samo po sebi predpostavlja tudi konec obrskih teženj do gospodovanja nad Slovani, ki so bili že naseljeni na ozemlju južno od spodnje Donave, čeprav vir tega posebej sploh ne omenja).²⁸ Vsekakor pa moremo trditi, da drugačno stališče bizantinske države do slovanskih napadov na eni strani v Justinijanovi, na drugi strani v Mavrikijevi dobi ni bilo pogojeno samo po spremembah bizantinske cesarske politike, marveč prav tako in še močneje po razlikah v značaju in ciljnih slovanskega na-

²² M. Kos, K postanku slovenske zahodne meje, Razprave ZDHV V—VI, 1930, 336—375, K poročilom Pavla Diakona o Slovencih, ČZN 26, 1931, 202—216, Slovenska naselitev na Koroškem, GV VIII, 1932, 101—142, ter Koroški zbornik 1946 43—75, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, Razprave SAZU (razr. za zgodov. in družb. vede) I, 1950, 53—82; B. Grafenauer, ZČ IV, 1950, 57—62, in Ustoličevanje, 425—436; Stj. Antoljak, Problematika najranjega doseljenja i nastanjenja Slavena — Hrvata u Istri, Starine JAZU 48, 1958, 47—83 (samo z referati o različni literaturi in brez kakih utemeljenih novih rezultatov).

²³ IBI VI, 113—118; o datiranju (poleg op.3) Fr. Barišič, Čuda Dimitrija Solunskog, 56—64, in VIJ I, 176—184; B. Grafenauer, Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii, Zbornik Filoz. fakult. II, 1955, 26—28, 31—33.

²⁴ IBI III, 317—325; ZČ IV, 1950, 66—67.

²⁵ IBI III, 328—330, 337, 341—342, 348 (tu pritrjuje mnenju Obrov o kršitvi pogodbe s strani Bizantincev celo bizantinski pisec, Teofilakt Simokata, sam); ZČ IV, 1950, 67, 69—70.

²⁶ Prim. srečanje Petra z obrskimi Bolgari južno od Donave, IBI III, 334—335 (ZČ IV, 1950, 70).

²⁷ VIJ I, 113—126; IBI III, 321—356; ZČ IV, 1950, 62—74; R. Gouber je imel takoj za menoj referat Les guerres sur le Danube à la fin du VIe siècle d'après Menander le Protecteur et Théophylacte Simocatta, ki ga je moral — glede na razpoložljivi omejeni čas — pretrgati v sredi izvajanj.

²⁸ VIJ I, 12; IBI III, 348; o tej razlagi, ki jo je utemeljil Lj. Hauptmann, gl. ZČ IV, 1950, 72—73.

predovanja. Medtem ko so vpadi v prvi dobi pripomogli predvsem k vedno večji opustelosti Balkanskega polotoka,²⁹ ga je naselitveni val v zadnjih dveh desetletjih VI. stoletja začel vnovič polniti z novim prebivavstvom, spričo česar je dal zato najpomembnejši trajni in pozitivni rezultat v tem razvoju.

III. Tretji in brez dvoma najpomembnejši slovanski naselitveni val na Balkanski polotok spada v obe prvi desetletji VII. stoletja. Navadno smo povezovali njegov začetek s padcem cesarja Mavrikija in dvigom Foke na cesarski prestol v zvezi z notranjimi nasprotji v Bizancu.³⁰ V zadnjem času pa se je prof. Fr. Barišić uprl veljavi te ustaljene podobe, ki je gledala prvo obdobje vélikega slovanskega preplavljenja njihovih novih pokrajin v vsem obdobju Fokove vlade (ali pa vsaj odkar je bilo treba leta 604 uporabiti čete, ki so dotlej branile mejo ob spodnji Donavi, na vzhodu v vojni zoper Perzije).³¹ Zdi se mi, da je njegovo nasprotno stališče v marsičem upravičeno, vendar pa verjetno ne v vseh potezah: čeprav so bila prva leta Heraklejeve vlade za perzijsko in slovansko napredovanje brez dvoma mnogo pomembnejša, kakor smo mislili doslej (v tem je treba Barišiću povsem pritegniti), pa vendar spadata k dobi tega močnega napredovanja tudi že leti 608/609. Sporočila Teofana, Ivana iz Nikia in anonimne sirske kronike, ki jo je predstavila prof. Pigulevska, namreč postavljajo soglasno zlom severne in vzhodne bizantinske meje vsaj že v zadnje leto, preden se je Heraklej polastil cesarske oblasti.³² Tega dejstva vsekakor ni mogoče odpraviti samo z dvomom in z domnevo soglasnega tendenčnega poročanja. Utemeljitev drugačnega mnenja bi morala biti pač močnejša. Razprava prof. Barišića pa je utrdila vsekakor eno izmed bistvenih novih potez v poznanju bizantinskega razvoja, ki jo je v zvezi s tem obdobjem dokazovala že I. V. Pigulevska ob obravnavanju bizantinsko-iranskega razmerja, vsebovana pa je tudi v Zgodovini Bizanca prof. G. Ostrogorskega.³³ Slovanskega napredovanja do obal Egejskega in Jadranskega morja ni omogočila v prvi vrsti zunanja politika cesarja Foke, marveč dozorevanje notranje krize cesarstva, ki je dosegla svoj vrhunec v zadnjih letih Fokove in prvih letih Heraklejeve vlade. Od tega časa naprej pa je le zelo težko govoriti o bizantinski meji ob Donavi in postavljati njen zlom šele v dobo naselitve Bolgarov na Balkanskem polotoku — razen če spreminjamo čisto teorijo bizantinskih politikov v temelj za določanje državnih meja. Saj kažejo v II. knjigi *Miracula* s. Demetrii opisani dogodki nadvse živo popolno bizantinsko hemoč celo v neposredni okolici Soluna, ki so jo naselili Slovani.³⁴ Tudi zloma

²⁹ Viri o vdorih »barbarov« na Balkanski polotok od gotskih pohodov v III. st. naprej; zadnja pregleda prim. V. Iv. Velkov, *Grad't v Trakija i Dakija* prez k'snata antičnost (IV—VI v.), BAN 1959, zlasti 323—252; V. T'pkova-Zaimova, Po njakoj v'prosi za etničeskite promeni na Balkanite prez VI—VII v., *Izvestija na Instituta za istorija* BAN XII, 1963, 75—99.

³⁰ Prim. ZČ IV, 1950, 74—76; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 1959, 110; D. Angelov, *Istorija na Vizantija I* (395—867), 1959, 150—153.

³¹ Fr. Barišić, *Vizantiski Singidunum*, Zbornik radova Vizantol. instituta, SAN, 3, 1955, 1—13 (poseb. 12), in *Car Foka* (602—610) i podunavski Avaro-Sloveni, prav tam 4, 1956, 73—88; K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, Zbornik Konstantina Jirečeka II, 1962, 30—32 (o pomenu prevoda Ivana iz Nikia).

³² Teofanes IBI VI, 257—258; Ivan iz Nikija K. Jireček, n. d., 31; anonimna sirska kronika I. V. Pigulevska, *Vizantija i Iran na rubeže VI i VII vv.*, 1946, 261—263 (o kronologiji 192—205).

³³ I. V. Pigulevska, n. d., 176—205; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 96—125.

³⁴ IBI VI, 109—113, 127—168; VIJ I, 175—176, 185—216.

obrsko-slovanskega napada na Carigrad leta 626 ni mogoče sprejeti kot temelj za povsem spremenjeni položaj na Balkanskem polotoku.³⁵ Tudi ta veliki bizantinski uspeh ima namreč svoje slovansko ozadje: upor slovanskih plemen zoper obrsko ravnanje z njimi in razpad obrsko-slovanske plemenske zveze.³⁶ Ta bistvena sprememba je imela seveda mnogo globlje vzroke in se je dejansko začela tudi že pred obrsko-slovanskim napadom na Carigrad z uporom čeških in moravskih Slovanov pod Samovim vodstvom.³⁷ Bizantinska obrambna moč v obleganem mestu je samo pospešila ta proces — toda samo bizantinski vojni pohodi v notranjost Balkanskega polotoka (in ne zgolj obramba prestolnice!) bi mogli obnoviti stari obseg cesarstva; čeprav je bilo seveda v novih okoliščinah laže vzdrževati teorijo o bizantinski nadoblasti nad obrske oblasti osvobojenimi slovanskimi plemeni, ki so bila razdrobljena v vrsto manjših plemenskih skupin, vendar bizantinska oblast v resnici ni segala nič dalj proti severu kakor pred letom 626.

IV. Končno se postavlja le še vprašanje, ali je potekalo naseljevanje Slovanov v osrednjem in zahodnem delu Balkanskega polotoka res bistveno drugače kakor v njegovem vzhodnem in južnem delu, oz. ali je (kakor izvaja Obolenski) domnevna obnovitev bizantinske nadoblasti nad Balkanskim polotokom zvezana s posebnim, četrtem slovanskim naselitvenim valom, t. j. z naselitvijo Hrvatov in Srbov iz zahodnoslovanskega prostora. O tem traja že stoletni spor med — ne povsem soglasnim — mnenjem jugoslovanskega in pretežno sodbo ostalega zgodovinarstva o zgodovini Bizanca v prvi polovici VII. stoletja.³⁸ V referatu prof. Obolenskega je podano običajno stališče bizantologije, ki ga delita z njim npr. tudi Fr. Dvornik in P. Lemerle.³⁹ Označuje ga trdna vera v vse podatke ene redakcije tozadevnih sporočil v delu *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta, kakor jo je branil v zadnjem času tudi G. Labuda v posebni komunikaciji na mednarodnem zborovanju za zgodovinske vede v Stockholmu.⁴⁰ Še vedno močna šola med obema svetovnjima vojnima najvidnejših jugoslovanskih zgodovinarjev (F. Šišića, St. Stanojevića in Vl. Čorovića)⁴¹ — ki so pri tem svojem stališču sledili glede historične argumentacije Fr. Račkemu in K. Jirečku in glede jezikoslovne V.

³⁵ Fr. Barišić, *Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves au 626*, Byzantion 24, 1954, 371—395; viri IBI VI, 41—84, 171—174, 259 sl., 295 sl.

³⁶ Chron. pasch. k l. 626: IBI VI, 83.

³⁷ B. Grafenauer, *Ustoličevanje*, 471—475; ZČ IV, 111—123 in 151—169 (Novejša literatura o Samu in njeni problemi), ZČ IX, 153.

³⁸ Gl. najnovjša pregleda literature pri B. Ferjančič, VIJ II, 1959, passim v opombah ter pos. 3—7, ter H. Lowmianski, n. d. II, 114—127; krajše Ju. V. Bromlej, *Stanovljenje feodalizma v Horvatii*, AN SSSR, 1964, 8—12.

³⁹ D. Obolenski n. n. m., 51; P. Lemerle, n. n. m., 298 sl.; Fr. Dvornik, *The Slavs. Their Early History and Civilization*, 1956, 60—67.

⁴⁰ G. Labuda, *Die Einwanderungen der Slawen auf den Balkan im 6.—7. Jahrhundert*, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 21.—28. VIII. 1960, *Resumes des Communications*, Göteborg — Stockholm — Uppsala 1960, 80—82; odgovora B. Grafenauerja in M. Kosa, *Actes du Congrès*, Uppsala 1962, 100—102 (tu je objavljen le izvleček; celoten tekst mojega odgovora gl. v ZČ XIV, 1960, 94—95).

⁴¹ F. Šišić, *Ime Hrvat i Srbin, i teorije o doseljenju Hrvata i Srba*, *Godišnjica Nikole Čupića*, XXXV, 1923, 1—49; *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 1925, 236—265; St. Stanojević, *Vizantija i Srbi II*, 1906; *Istorija srpskog naroda*, 1926³, 23—44; JIČ I, 1935, 534 sl., 547—550; Vl. Čorović, *Istorija Jugoslavije*, 1933, 13—17; *Historija Bosne I*, 1940, 99—101.

Jagiću⁴² — pa zavrača te podatke v celoti. Prof. Lj. Hauptmann in jaz sva skušala dokazati s kritično analizo poročil v delu Konstantina Porfirogeneta, da je resnično prinesel hrvatsko ime med Slovane, naseljene ob dalmatinski obali, nek poznejši naselitveni val.⁴³ Toda ta kritični pretres je zavrzel sporočilo o vplivu cesarja Herakleja na doselitev Hrvatov v ta prostor kot tendenčen izraz bizantinske politične teorije X. stoletja. Resnično ne more biti slučajno, da je neznan predelovavec sporočila Konstantina Porfirogeneta o priselitvi in pokristjanjenju Hrvatov povsem izpustil Herakleja kot tistega, ki naj bi Hrvatove poklical in nato poslal mednje misijonarje, ki so jih krstili, ter opisal naselitev Hrvatov kot njihovo samostojno preselitev, poročilo o pokristjanjenju Hrvatov pa prestavil (zgodovinsko brez dvoma pravilno) v začetek IX. stoletja.⁴⁴

Sporočila o priselitvi Srbov ni mogoče — po moji sodbi — upoštevati niti v tolikšni meri kakor Konstantinovo prvotno varianto poročila o prihodu Hrvatov. V tem se moje stališče razlikuje od mnenja prof. G. Ostrogorskega in njegove bizantinološke šole.⁴⁵ Spor bi želel točneje opredeliti: Obstoj etničnega (plemenskega) imena Srbi v Polabju in na Balkanskem polotoku vsekakor dopušča domnevo o razširjenju imena Srbi na Balkanskem polotoku na podoben način, kakor sprejemamo takšno teorijo glede Hrvatov.⁴⁶ Toda sporočila v De administrando imperio ne moremo uporabiti kot dokaz za resničnost takšne teorije: vpletanja cesarja Herakleja v te dogodke namreč ni mogoče ločiti od stopnje zanesljivosti tozadevnih podatkov v sporočilu o Hrvatih (tem manj, ker se podatki v veliki meri dobesedno ponavljajo!); sporočilo o strategu v Singidunumu, na katerega naj bi se ob svojih potovanjih po Balkanskem polotoku obrnili Srbi, prav tako ne more izvirati iz kateregakoli zanesljivega bizantinskega vira,⁴⁷ kajti sicer se to mesto ne bi pri Konstantinu Porfirogenetu imenovalo »Belegrádon«; oba voditelja Srbov — eden kot njihov na-

⁴² Fr. Rački, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srpsku poviest srednjega veka, Književnik, časop. za jezik i poviest hrvatsku i srpsku I, 1864, 60, 70—71; Biela Hrvatska i biela Srbija, Rad JAZU 52, 1880, 179—189; K. Jireček, Geschichte der Serben I, 1911, 107—109; Romani..., Zbornik K. Jirečka II, 31—37 (pos. 37); V. Jagić, Ein Kapitel aus der Geschichte der süd-slavischen Sprachen, Archiv f. slav. Philol. 17, 1895, 47—87 (prevod v V. Jagić, Izabrani kraći spisi, 1948, 286—317).

⁴³ Lj. Hauptmann, Prihod Hrvatov, Buličev zbornik, 1924, 515—545 (in Zbornik kralja Tomislava, 1925, 86—127); Kroaten, Goten und Sarmaten, Germanoslavica III, 1935, 95—127, 315—353; Seoba Hrvata i Srba, JIČ III, 1937, 30—61 (za druga dela, kjer se bolj mimogrede dotika tudi tega vprašanja, gl. bibliografijo Hauptmannovih del, v Hauptmannovem zborniku, v tisku pri SAZU); B. Grafenauer, Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, HZb V, 1952, 1—56; Sklabárhontes, »gospodarji Slovanov« ali »slovanski knezi«?, ZČ IX, 1955, 202—219; Hrvati u Karantaniji, HZb XI—XII, 1958—1959, 207—231; prim. G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, 1959, 119 sl., in B. Zástěrová, Hlavní problémy z počátku dějin slovanských národů, Vznik a počátky Slovanů I, 1956, 34—47.

⁴⁴ Prim. oba teksta v HZb V, 1952, 4—14.

⁴⁵ G. Ostrogorski, n. d., 120 sl.; B. Ferjančić, VIJ II, 46—49, op. 144, 146, 148 in 151.

⁴⁶ Na tak način poskuša dokazati selitev tudi za Srbe H. Lowmianski, n. d. II, 1963, 50—87, 408—418, čeprav se strinja z ugotovitvijo, da se v tem pogledu ni mogoče opirati na Konstantinovo sporočilo.

⁴⁷ Drugače sodita Fr. Barišić, Vizantijski Singidunum, Zbornik radova Vizant. instituta 3, 1955, 12—13, ter B. Ferjančić, VIJ II, 49, op. 151, enakega mnenja z menoj pa je H. Lowmianski, n. d. II, 407, op. 1226.

čelnik v stari, drugi pa v novi domovini — sta izrazit element pripovedke (ali tudi racionalne konstrukcije!), prav tako pa tudi sporočilo, da naj bi se prav o enem samem rodu, prednikih zahumskega kneza Mihajla Viševiča, prav posebej ohranila vest, kako so prišli iz porečja Visle.⁴⁸ Tako preostaneta le dva elementa: povezovanje imena Serblia s preseljevanjem Srbov zaradi posebne Konstantinove ljubezni do takšnih besednih razlag nima pač nikake samostojne vrednosti,⁴⁹ omemba Visle s starim imenom Litcike pa uporablja ime, ki je bilo znano tudi pri Hrvatih.⁵⁰ Priznana možnost je torej treba dokazati kot verjetnost na drugačen način. Morda nam bodo pomagala do zanesljivejšega spoznanja filološka proučevanja, ki so šele v teku (I. Popović, M. Pavlović, P. Ivić, Fr. Bezljaj).⁵¹

Že doslej se postavila ta filološka raziskovanja nekaj novih vprašanj, ki znatno spreminjajo dosedanjo podobo, ustvarjeno le po pisanih virih o naseljevanju Slovanov na Balkanskem polotoku: po njih se zdi, da so imeli »Avaroslovani« (dosedljeni iz srednjega Podonavja) mnogo močnejši delež pri naseljevanju srednjega in zahodnega dela Balkanskega polotoka, kakor se je zdelo včasih⁵²; postavlja se vprašanje o obsegu romanskih in albanskih preostankov južno od Donave med ustjem Timoka in Vranjem, ki naj bi dalj časa delili med seboj področje naseljeno po »Avaroslovanih« na zahodu ter področje, na-

⁴⁸ Ako vir ne bi predpostavljaj, da gre pri tem za rod, ki je imel pri Zahumljanih vodilno vlogo vse do naselitve, bi se pač tradicija povezovala z vsem plemenom; k drugačnemu mnenju B. Ferjančiča, VIJ II, 48, prim. mojo oc. JIČ II, 1963, št. 3, 110 sl. Domneva, ki se postavlja v zadnjem času večkrat v poljskem (A. Gieysztor, v kolektivnem delu *Historia Polski I/1*, 1958, v red. H. Lowmianskega, 156; H. Lowmianski, n. d. II, 159) in češkem zgodovinopisju (npr. L. Havlík, *Tři kapitoly z nejstarších česko-polských vztahů*, *Slovenské historické studie IV*, 1961, 42—44), naj bi bila ob Mihajlu Viševiču mišljena migracija iz območja Visla v Zahumlje šele v drugi polovici IX. stoletja (v zvezi z vislanskim vojvodom, ki se omenja v Metodijevem žitju), pač nima v tekstu *De administrando imperio* nikake opore: razlika treh stoletij pri naselitvi Zahumljanov in rodu, ki jim je stal na čelu, bi v tem primeru v tekstu vsekakor prišla do izraza.

⁴⁹ P. Skok, *Kako bizantiski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, *Starohrvatska prosvjeta*, N. S. I, 1927, 60—76, 161—196, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos*, *Zeitschrift für Ortsnamenstudien* 4, 1928, 213—244; v razpravi *Konstantinova Srbica na Bistrici u Grčkoj*, *Glas SkAN* 176, 1938, 243—284, je sicer Skok ugotovil, da je bilo etimologiziranje v tem primeru pravilno, seveda pa to prav nič ne potrjuje pravilnosti Konstantinove pravljicne razlage postanka tega krajevnega imena (drugače sodi B. Ferjančič, VIJ II, 48), marveč le dejstvo, da so bili »Srbi« že v enem izmed zgodnjih slovanskih valov na Balkanski polotok in da je ta element segel vsaj z enim drobcem tudi na področje Egejske Makedonije, torej nič več kot dokazuje že krajevno ime Gordoserbon v VII. st. v Mali Aziji, prim. VIJ I, 227, op. 25; *IBI VIII*, 150, 154, 157, 163.

⁵⁰ Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Fr. Rački, *MSHSM XXVI*, 1894, 25; qui *Lingones apellantur*.

⁵¹ P. Ivić, *Značaj lingvističke geografije za uporedno i istorisko proučavanje južnoslovenskih jezika i njihovih odnosa prema ostalim slovenskim jezicima*, in M. Pavlović, *Perspektive i zone balkanističkih jezičkih procesa*, *Južnoslovenski filolog XXII*, 1957—1958, 179—206 in 207—239; I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, 1960, 104—195, 231—346, 351—400; Fr. Bezljaj, *Stratigrafija Slovanov v luči onomastike*, *Južnoslovenski filolog XXIII*, 1958, 83—95.

⁵² O tem prim. B. Grafenauer, *Pomembnejši rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov*, A) *Vprašanja in nove teorije o naseljevanju*, v tem zvezku *ZC*, str. 192—198.

seljeno po Slovanih izza spodnje Donave na vzhodu,⁵³ makedonski Slovani naj bi bili po teh preiskavah mešanica obeh teh dveh tokov, s čimer bi torej imeli vendarle že od naselitve neko svojsko izhodišče, čeprav le v nekoliko niansiranem jezikovnem razvoju.⁵⁴ O vsem tem ne morem izreči nobenega svojega mnenja, marveč samo poročati o teh rezultatih in opozoriti s tem na novo problematiko, ki nastaja z njimi tudi za zgodovinsko obravnavo tega razdobja.

Vsekakor pa se zdi, da te študije potrjujejo odklonilno stališče proti domnevi, da je treba sprejemati Konstantinovo poročilo v celoti. Ta domneva ni opravičena niti s stališča kritike virov, niti glede na naše poznanje o zgodovinskem razvoju. Z vsem tem je seveda nezdružljiva tudi teza, da bi z naselitvijo Srbov in Hrvatov bizantinska država obnovila svojo mejo na črti Sava-Donava. Takšna trditev nasprotuje seveda tudi Teofanovemu sporočilu, da so šele v drugi polovici VII. stoletja bizantinski vladarji podgradili svojo politično teorijo o obsegu bizantinske države na zahodnem Balkanskem polotoku, ko so priznali »zahodni knezi« (pač na tem ozemlju) vnovič njihovo vrhovno oblast.⁵⁵

⁵³ P. Ivić, n. n. m., 188 sl.; I. Popović, n. d., 237—240.

⁵⁴ P. Ivić, n. n. m., 188 sl.; I. Popović, n. d., 262—271; Fr. Slawski, *Zarys dialektologii poludniowoslowianskiej*, 1962, 31—34, 116—129.

⁵⁵ Teofanes: Fr. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, MSHSM VII, 1877, 284—285.

Bogo Grafenauer

ZADNJA RAZISKOVANJA O BOSANSKIH BOGOMILIH (1952)¹

Najbolj zamotano in nejasno vprašanje naše zgodovine je vsekakor vprašanje bogomilov v srednjeveški Bosni in Hercegovini. Koliko se o tem vprašanju razpravlja in polemizira, bo objasnilo samo dejstvo, da je od osvoboditve do danes, torej v roku 6 let, izšlo 18 večjih in manjših razprav, od tega 12 pri nas, dve v Bolgariji, dve v Angliji in po ena v Franciji in Belgiji.

Je pa to tudi razumljivo. Kdorkoli potuje po bosenskem podeželju, bo dobil globok vtis od množine srednjeveških nagrobnih spomenikov, ki so včasih velikanskih dimenzij. Prave hišice iz enega samega kamna, po 1,5 do 2 metra dolge in skoraj ravno tako visoke, niso redkost. Blizu 30 000 takih nagrobnih blokov je do sedaj naštetih, žal pa niti eden od tisoč nima napisa, morda komaj eden od sto ima kak simboličen znak na sebi. Nagrobni kamni so v ogromni večini mutasti, če pa že kateri od njih spregovori, je tudi to navadno samo par brezpomembnih besed, da leži »na svoji zemlji plemenitoj«, ali pa včasih dostavi kako filozofsko-pobožno drobtinico. Komaj kakih 20 napisov vsebuje tudi kaj konkretno zgodovinskega, a o njihovem verstvu niti eden ničesar.

Ne mnogo manj molčeči so domači zgodovinski viri. Tujih, iz sovražnih vrst potekajočih virov imamo precej, domačih pa prav malo in še to so samo slučajno ohranjeni pravni ali obredni ostanki.

Zato ni čudno, da je ostalo verstvo in cerkev srednjeveške Bosne vsakemu laiku nekaj skrivnostnega, vsakemu strokovnjaku pa nekaj negotovega, nekaj nerešljivega. In zato tudi ni čudno stanje tega vprašanja — z njim so se bavili i resni znanstveniki, ki so se trudili, da bi ga rešili v prid spoznanju našega zgodovinskega razvoja, toda razen njih tudi verski in še bolj nacionalni šoviniisti, ki so ga skušali uporabiti v svoje, nečiste svrhe.

Da bi pa razlaganje o bistvu spornih vprašanj bolje razumeli, si bomo predočili najprej, kaj pravzaprav razumemo pod bogumilstvom. L. 1461 je kardinal Torquemada v Rimu spreobračal tri bosenske krivoverce, predstavnike bosenske cerkve, in pri tej priložnosti razlaga njihovo krivoverstvo v točno 50 točkah. To je najobširnejši seznam bosenskih »verskih zmot«, krajših seznamov obstoji več. Najbistvenejše točke krivoverstva so:

1. Ni en bog, temveč dva, eden bog dobrega, drugi bog zla — satan.

2. Bog dobrega je ustvaril samo duše, bog zla pa je ustvaril vse materialno, t. j. zemljo, človeško telo, živo in mrtvo naravo.

Po teh osnovnih točkah je vera torej dualistična, kakor je bilo manihejstvo na podlagi vere Zaratustre, zato viri označujejo bogomile preprosto kot manihejce.

3. Nadaljnje posledice tega so jasne. Vse materialno je ustvarjeno od zla in zato zlo, ter se mora odvreči. Telo je torej delo satana, vir vsega je seveda ženska. Križ je znak vruga, cerkve so shajališča malikovalcev, bolje je moliti v naravi ali privatni hiši, čaščenje relikvij svetnikov in slik je samo idolatrija.

Zato zametujejo vse zakramente, krščenje z vodo sploh ni krst, marveč je edini pravi krst duhovni krst, t. j. molitev in polaganje svete knjige na

¹ Predavanje na članskem sestanku Zgodovinskega društva 3. III. 1952; prof. dr. Gregor Čremošnik je torej v njem zajel približno isto stanje problematike, kakor prof. dr. Jaroslav Šidak v prispevku »Problem bogumilstva v Bosni«, ZČ IX, 1955, 154—162; vsekakor pa je Čremošnikovo predavanje pomembno tudi zato, ker kaže, kako so doživljali razvoj raziskovanja naši starejši historiki, ne glede na dejstvo, da je podan njegov pregled problematike iz nekoliko drugačnega zornega kota kakor Šidakov.

prsa, obhajilo je bogoskrunstvo, maševanje malikovalstvo, cerkveni zakon je prav tako prešuštvovanje kakor skupno življenje brez zakona.

Seveda zanikajo tudi telesnost Marije, ona je bila angel in ni rodila Jezusa, ampak je ta izšel iz nje kot duh, ter sploh ni telesno trpel in tudi ne telesno vstal od mrtvih, temveč samo simbolično.

Zato se mora iz bogoslužja odpraviti vse materialno, edino pravo bogoslužje je čitanje molitev, posebno očenaša in čitanje evangelijev (starega testamenta ne priznavajo). Vsak greh je smrten in se lahko popravi edino z vnovičnim krstom, zato mora vernik vsaj na smrtni postelji dobiti zadnji duhovni krst. Po smrti živi samo duh, vnovičnega telesnega vstajenja, kakor ga obe-tajo druge cerkve po sodnem dnevu, sploh ni, zato so telesni ostanki, kakor vse drugo materialno, nekaj zaničevanja vrednega. Zato razumemo, zakaj bosenski kralji nimajo ne grobov, ne zadužbin in se za nobenega ne ve, kje počivajo njegove kosti.

Kakor se njihovo verstvo giblje v samih ekstremih, tako tudi njihova cerkvena organizacija. Navadni verniki, t. j. ogromna večina prebivalstva, imajo lahko. Cerkev se zadovoljuje s tem, da je vernik prepričan v resničnost svoje, t. j. njihove vere, drugače pa mu vera ne dela težkega življenja. Ona predpostavlja, da bo vsak itak že zato, ker živi v materialnem življenju, moral grešiti — menda si je vsaka brihtna butica iz tega izvajala edino pravilni sklep, da tudi sme grešiti —, greh se bo s ponovnim duhovnim krstom že izbrisal.

Čisto kaj drugega pa je pri pravih, popolnih vernikih. Taki popolniki morajo vse predpise vere izpolnjevati do pičice. Zaničevanje in izbegavanje materialnosti mora iti do popolnosti, kar vsebuje absolutno siromaštvo, za hrano je dovoljena samo rastlinska hrana in olje, vsaka živalska je prepovedana, pa tudi njeni produkti (mleko, jajca). Ako se popolnik samo dotakne ženske, je to tak greh, da se mora pokoriti tri dni — ne ob kruhu in vodi, marveč brez kruha in vode; seveda jim je prepovedano tudi vsako drugo zani-manje za materialni del življenja. Razume se, da takih asketičnih popolnikov ni bilo mnogo; za ves Balkan so jih cenili l. 1230 na 500, v Franciji na 500, v Lombardiji pa že na 1500.

Zato pa so pri vernikih uživali tem večje spoštovanje, saj so oni bili posredniki za večno življenje onkraj groba. Svojega poglavarja, djeda ali gosta bosenske cerkve, so smatrali za edino pravega naslednika in zastopnika sv. Petra, vsi papeži od Silvestra naprej so odpadniki od prave vere, ravno tako patriarh (zanimivo je, da po zapadnih virih smatrajo zapadni razkolniki v Lombardiji — patareni — in Franciji — katari — tega bosenskega »papeža« — če smem rabiti ta izraz — za svojega papeža in smo torej bili v XIII. stoletju vodilna duhovna oblast celo za zapad). Pred tem cerkvenim poglavarjem mora vsak vernik, celo sam kralj, izkazati »adoracijo« — čaščenje, in l. 1445 se kralj Štefan Tomaž rimskemu papežu opravičuje, da to dela samo zaradi politične oportunisti in da je to zgolj zunanja formalnost, ne pa neko versko prepričanje. Kakšne vrste je bila ta adoracija, ali je bila slična vzhodni »proskynesis«, pri kateri mora vernik poklekniti in se še pripogniti ter se s čelom dotakniti zemlje (zato rusko »čelobytiye«), ali pa slična počastitvi rimskega papeža, pred katerim mora vernik poklekniti, se pripogniti in poljubiti vrh njegovega čevlja, žal ne vemo, verjetno pa ni bila nič manj poniževalna kakor vzhodna ali zahodna.

Tako torej izgleda bogomilstvo v glavnih črtah. Moram poudariti, da ta slika odgovarja rezultatom, do katerih je prišel že Rački v svoji klasični razpravi »Dogomili i patareni« v Radu JAZU 1869—1870.

Račkega obširna in temeljita, vse do tedaj znane vire (mnogo jih je šele on sam odkril) upoštevajoča razprava je ostala čez 50 let brez resnih nasprotij in se je učila iz vseh šolskih učbenikov, kajti par feljtonističnih nasprotnih člankov je bilo brez znanstvene dokumentacije. Leta 1924 pa se je pojavil resen nasprotnik razlage Račkega, srednješolski profesor v Tuzli Vaso Glušac, ki je z veliko marljivostjo in vnemo zbral vse, kar se da Račkemu očitati. Rezultate je objavil v razpravi »Srednjevekovna ‚bosanska crkva‘ bila je pravoslavna« v Prilozi za knj., jez., istor. i folklor IV. Razprava je bila tako znanstveno utemeljena, da jo je Srbska akademija nagradila s 5000 dinarji. Tik po osvoboditvi l. 1945 je izšla Gluščeva že prej izdelana knjiga »Istina o bogomilima«, v kateri obravnava glavne postavke svoje razprave še bolj obširno.

Glušac kaže in opozarja na nasprotja med viri. Katoliški inkvizitorski viri pravijo, da bogomili zametujejo križ, a križ nahajamo v resnici na precejšnjem številu bosenskih nagrobnih spomenikov in na mnogih listinah; dalje, da nimajo cerkva, a bogomil herceg Stjepan je sezidal do danes ohranjeno cerkev v Goraždu, da ne govorimo o drugih cerkvah, ki se omenjajo v virih. Pri bosenskih cerkvenih obrednih knjigah je ugotovil, da se strinjajo z isto vrstnimi pravoslavni knjigami i po pisavi (cirilica) i po vsebini, in bosenske listine imajo v posameznih formulah popolnoma pravoverno pravoslavno frazeologijo. Najtehtneje pa je držala njegova neizpodbitna konstatacija, da danes nahajamo strnjena pravoslavna naselja prav v onih krajih in predelih, ki so bili v srednjem veku znani kot centri bosenske cerkve. V teh krajih so ostala vse do danes nespremenjena srednjeveška krajevna imena, da, celo srednjeveških rodbinskih imen se najde. Vsi domači viri torej dokazujejo pravoslavnost bosenske cerkve, ergo so latinski viri, ki govore o manihejcih in krivovercih, enostavno podtikanja, enostavne laži agresivnih krogov rimske kurije, ki je na ta način hotela imeti pretvezo, da po politični in vojaški moči Ogrske spravi Bosno pod svojo cerkveno in madžarsko politično oblast.

Vsaka Gluščeva trditev je bila podkrepljena z viri. Sicer se je skozi gosti pajčolan znanstvenih dokazov precej jasno naziral v ozadju napis z velikimi črkami — Bosna je pravoslavna in srbska —, toda njegovim znanstvenim konstatacijam ni mogel oporekati niti strokovnjak, ako se ne bi sam poglobil posebej v vsako točko, ki jo obravnava Glušac, za kaj takega pa se v prvem hipu ni našel nihče. Zato je bilo med leti 1925 in 1947 prav težko zavzeti pravišno stališče v vprašanju bosenske cerkve. Na eni strani so Gluščeve konstatacije čvrsto držale, na drugi strani pa se je zdelo absurdno, da bi bili viri iz katoliških krogov lagali od 1200 do 1463 in trdili fantasmagorije, ki v resnici ne bi obstajale. Zato niti eden od vidnejših tedanjih zgodovinarjev ni zavzel kako popolna pritrjevalno ali popolnoma odbijajoče stališče; reči pa se mora, da je celo pri srbskih zgodovinarjih (Radonić, Stanojević, Corović, Dinić) ostala nasproti Glušcu precejšnja skepsa in da so vsi ostajali več ali manj na tleh Račkega.

Kar se pa tiče napisa v ozadju — »Bosna je srbska« — je ta dobil kmalu odgovor. Že l. 1927 je izšla od jurista in sociologa Ive Pilarja mala knjižica z velikim naslovom »Bogomilstvo kao religiozno-povjesni te kao socijalni i politički problem«. V njej Ivo Pilar zastopa mnenje, da so bosenski bogomili potomci hrvatskih glagoljašev, ki so po propadu hrvatske samostojne države morali emigrirati v Bosno — torej je Bosna hrvatska. Do še večjih fantasterij se je pozneje povzpел v tej šovinistični maniri frater Leo Petrović, toda o takih produktih fantazije se ne splača govoriti, saj niti ena njihova trditev nima

niti ene najmanjše opore v virih, vse je samo plod pregretega nacionalnega šovinizma.

Čisto druge vrste, namreč zrelo in trezno presojeno pa je bilo z iste hrvatske strani delo Jaroslava Šidaka »Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni«, ki je izšlo 1940 v Zagrebu, za katero je avtor že 1937 in 1938 izdal nekaki uvodni študiji z razpravama »Problem bosanske crkve u našoj historiografiji« in »Pravoslavni istok i crkva bosanska«.

Šidak sprejema Gluščevo trditev, da so latinski viri, potekajoč iz borbenih katoliških vrst, nezanesljivi, da se na njihovi podlagi ne sme dajati slika bosenskih verskih razmer. Tudi Šidak, kakor Glušac, trdi, da ni govora o kakem dualizmu v veri Bosne, da torej bosenski kristjani niso krivoverci, kakor so to bili patareni, katari in albigenzi na zapadu. Ravno tako nima nobene zveze z manihejskimi bogomili v Bolgariji in v bizantinskem cesarstvu. Končno se Šidak strinja z Glušcem tudi v tem, da je bosenska cerkev pravoslavna, toda tu nastopa razlika. Glušac seveda misli pod nazivom »pravoslavna« toliko kot »srbsko-pravoslavna«, Šidak pa ne. Šidak misli, da je ta cerkev bila bosensko pravoslavna, to se pravi sicer pravoslavnega tipa, toda avtonomna neodvisna bosenska organizacija. In ne samo to, ampak ta cerkev pravoslavnega tipa ni bila pod jurisdikcijo pravoslavnega patriarha v Carigradu, ker si Carigrad v poznem srednjem veku ni lastil te jurisdikcije, kakor tudi ne nad dalmatinskimi škofijami, temveč je bila avtonomna bosenska cerkev pod jurisdikcijo Rima. Od tod pa da izvirajo vsi poznejši konflikti med Rimom in Bosno. Rim da je postavljaj bosenskega škofa — poglavarja cerkve, toda ta se v Bosni sredi tujega slovanskega duhovništva in tujega prebivalstva ni mogel obdržati in je moral že v drugi polovici XIII. stoletja zapustiti Bosno in se je, kakor je znano, preselil v Djakovo v Slavoniji, od tedaj naprej pa so bosenski krstjani sami sebi izbirali svoje verske poglavarje in živeli neodvisno i od Rima i od Carigrada. Kakor rečeno, pa oni niso bili krivoverci, ampak pravoverni, kar je dokazano s tem, da so njihove obredne knjige v skladu s pravoslavnimi, kakor je dokazal Glušac.

Tako smo torej za časa osvoboditve imeli izbiro med tremi možnimi vrstami bosenskega kristjanstva in vsaka od teh treh vrst je imela po nekaj za sebe. Mogli so po Račkem biti dualisti-krivoverci, po Glušcu Srbi-pravoslavni, a po Šidaku avtonomni bosenski pravoverni kristjani vzhodnega obreda. Izbira pa, kakor sem že rekel pri Glušcu, ni bila lahka, vsaka je puščala za seboj neprijeten občutek negotovosti, češ, saj ima nasprotno mnenje tudi svoji konkretni temelj.

Ko je 1945 izšla debela knjiga Vase Glušca »Istina o bogomilima« in ko je kmalu nato prešel beograjski univ. profesor Al. Solovjev na pravno fakulteto v Sarajevu, se je v novi sredini posvetil nalogi, da vsestransko razišče in cvetli to najtemnejše vprašanje bosenske zgodovine. In to mu je uspelo, vsaj kolikor morem jaz presoditi, v polni meri.

Solovjev je vzel točko za točko Gluščeve in Šidakove očitke in jih raziskal v podrobnosti. Rezultate raziskavanj je podal v petih, večinoma kratkih jedrnatih razpravah, namreč »Postanak i propast bosanske crkve«, Prosvjetni radnik 1947, — »Gost Radin i njegov testamenat«, Pregled 1947, — »Jesu li bogomili poštovali krst«, GZM III, 1948, — »Vjersko učenje bosanske crkve«, Rad JAZU 270, 1948, in — Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne«, Godišnjak istor. društva BiH I, 1949.

Ključ za razumevanje protislovij v vprašanju bosenske cerkve je dal Solovjevu testament gosta Radina, zadnjega poglavarja bosenske cerkve, napisan 5. jan. 1466 v Dubrovniku. Solovjev kaže, kako gost Radin v svojem

testamentu dela jasno in točno razliko med navadnimi verniki = »mrsnimi ljudmi« svoje cerkve, t. j. verniki, ki ne drže posta, in pa med popolnimi verniki — »pravimi kristjani«, kakor jih on imenuje. Ta delitev pa po Solovjevu natančno ustreza isti delitvi na credentes in perfecti v krivoverskih sektah katarov-albigenzov v Franciji in patarenov v Italiji (vsa tri imena, katari, albigenzi in patareni označujejo v bistvu eno in isto). Sklep iz tega je jasen: Bosenska cerkev je zares heretična, zares ista dualistična, kakor v Lombardiji in Franciji, kar so trdili že rimsko-katoliški viri skozi ves srednji vek.

Kar se tiče uporabe križa — eden od adutov V. Glušca — prav ta uporaba najbolj jasno dokazuje točnost trditve, da je bosenska cerkev bogomilska. Solovjev ugotavlja, da niti ena v bosenski državni pisarni pisana listina nima križa, ki je drugače obligaten kot takozv. simbolična invocacija na začetku vsake krščanske listine, toda — ugotavlja Solovjev dalje — to velja samo v tem primeru, da pisarna izdaja listino domačim, t. j. istoverskim ljudem. Nasproti inozemstvu pa je pisarna odstopala od tega in je na take, tujcem namenjene listine postavljala križ kot koncesijo tujcem, kot greh, ki se ga je pač moralo pozneje oprati s ponovnim krstom. Tu lahko Solovjeva dopolnimo: Tudi na tujcem izdanih listinah vse do časov kronanja Tvrčka I. za kralja l. 1377 državna pisarna niti v eni listini ne uporablja križa, vse do kronanja za kralja so bosenske državne listine brez izjeme brez križa, od tedaj naprej pa za tujce s križem, za domače pa redno brez križa. Toda — ugotavlja Solovjev dalje — ta križ ni kakor so drugi križi, namreč z ravnimi gredami oz. kraki, temveč je to stilizirana podoba Krista, kako razširja roke in blagoslavlja. Na nekaterih nagrobnih spomenikih — Solovjev daje njihove slike — se podoba Krista lahko v glavnih konturah jasno razloči, pa tudi v listinah je simbolika jasna. Zares lahko rečem, da pri vseh tolikih desetinah listin nisem našel niti enega jasnega križa, ampak brez izjeme samo z zavitimi potezami, kar vsekakor ni samo nameravana slučajnost.

Dalje Solovjev raziskuje, ali so obredne knjige, ki nedvomno potekajo iz srednjeveške Bosne, zares popolnoma v skladu s pravoslavljem, kakor to trdi Glušac. Rezultat teh podrobnih raziskavanj pa je presenetljiv, knjige so daleč od tega, da bi bile ortodoksne. Že samo dejstvo, da iz Bosne ni ohranjeno sploh nič drugega kakor evangeliji, apokalipsa (ki je ena od najbolj priljubljenih knjig vseh dualističnih sekt) in samo čisto gotovi oz. izbrani deli iz starega testamenta, govori za to, da so te knjige iz vrst heretikov, tem bolj, ker po svojem gradivu oz. sestavi včasih točko za točko odgovarjajo gradivu latinskih katarskih oz. patarenskih obrednih knjig. V posameznostih Solovjev navaja, da nobena od bosenskih knjig nima figurálnih ilustracij — odbijanje slik! — ampak samo geometrijsko-rastlinske, dalje nikjer Marija ne rodi sina Jezusa, ampak povsod »izide iz nje«, dalje se v očenašu ne moli »daj nam danes naš vsakdanji kruh«, ampak »daj nam danes naš nadnaravni (inosušni) kruh«, kakor na latinskem heretiki niso molili za »panem nostrum quotidianum«, ampak »panem nostrum supersubstancialem« (sopra tucte le supstancie ital.). Solovjev navaja še druge glose in znake ki govorijo za dualistično heretičnost bosenskih liturgičnih knjig, toda mislim, da je že naštetto dovolj, saj je še preveč jasno in prepričljivo.

In končno: Ohranjena sta dva sinodika (proslavljanje pravoverstva in anatemiziranje heretikov) srbske pravoslavne cerkve iz okoli l. 1235, in v obeh sinodikih se svečano preklinja in anatemizira »Rastudije bosanski i Radomir i Dražilo i Tolko i Tvrčko i Tvrdoš i svi koji se nazivaju krstjani i krstjanice, a ne klanjaju se svetim ikonama i časnom krstu, da budu prokleti«. V drugi recenziji sinodika iz časa okoli 1290 se preklinja razen Rastudija, ki je še

vedno pri vrhu seznama, že dolga vrsta njihovih poglavarjev, a obenem tudi ban Štefan. Ako uradna cerkev v svojih obredih uradno preklinja bosenske heretike in med njimi celo bana, pač ni mogoče, da bi bila ta bosenska cerkev pravoslavna, kakor trdi Glušac. Torej bo držalo staro mnenje Račkega o bogomilstvu v Bosni. Res se tu vera ne imenuje bogomilstvo, kakor v Bolgariji in Grčiji, po popu Bogomilu, ampak se verniki zovejo samo »krstjani«, ker se Rastudijevci po Rastudiju-poglavarju ni moglo udomačiti, toda v svojem bistvu je bosenska vera istega značaja, kakor bolgarsko-grški bogomili in istega, kakor patareni v Lombardiji in katari-albigenzi v Franciji.

Kaj pa je bilo od bosenskih bogomilov po propadu Bosne? Cerkev na organizacija je propadla obenem z državo, bosenske cerkve ni imel več kdo držati. Verniki pa so se razdelili v tri skupine: En del jih je po prizadevanju frančiškanov prešel na katolicizem, toda to so bili skrajno redki slučajji in sami frančiškani tožijo, da jih pri njihovem delu največ ovira pravoslavna cerkev, raški mitropolit. Da bogomili niso radi prehajali na katolicizem, je psihološko razumljivo, kajti skozi 250 let je katoliška cerkev nastopala proti njim agresivno, vodila prave križarske vojne proti njim, jim je prav v zadnjih letih samostojnosti pod Tomažem in Stjepanom Tomaševićem največji sovražnik. Nasilno so jih hoteli spraviti v okrilje prav te cerkve, kdor pa pozna bosensko psiho, bosenski »inad« — prkos — Trotz (za nobeno ceno se ne bi poturčil, toda iz inada bi se), ta ve, da je prav ta cerkev imela najmanj izgleda za pridobivanje teh heretikov.

Čisto drugače pa je stalo s pravoslavno cerkvijo in tu je treba Solovjeva popravljati in dopolnjevati, ker ni upošteval dovolj jasno položaja na Balkanskem polotoku okoli l. 1463, ko je propadla Bosna. Turkom, ki so zavzeli Bosno, je bil vsak inovernik enostavno »gjaur«, t. j. nečistnik, nevernik. Tu ni bilo nobene razlike med katolikom in pravoslavnim, vsi so bili zaničevani gjauri, toda proti nobenemu Turki niso nastopali sovražno, temveč skrajno tolerantno. Oni bi bili enako tolerirali i katolika i pravoslavnega, samo — ena občutna razlika pa je obstajala: Katoliki so imeli svojega poglavarja izven meja turške države in tega ni rada videla niti ena srednjeveška država. Vsi vemo, kaj je pomenila cerkev v državi, vemo, kako je vsaka država gledala, da si priveže in vdinja cerkev. Katoliške cerkve Turki niso mogli dobiti pod svojo neposredno oblast, ker ji je bilo središče izven države. Čisto drugačen je bil položaj s pravoslavno cerkvijo. I pravoslavni patriarhat v Carigradu je neposredno pod političnim vplivom Turčije, i srbski patriarhat v Peći je v turških rokah. Povrh vsega imajo še en faktor, preko katerega lahko vplivajo na pravoslavno cerkev, namreč sultanijo, vdovo Maro — hčerko despota Djurdja Brankovića. Dejansko nam je znano, da vodi usodo pravoslavne, posebno srbske cerkve sultanija Mara in srbski arhiereji se postavljajo na njen predlog. Zato je razumljivo, da so Turki v takem položaju sicer tolerirali tudi katolike, toda so favorizirali pravoslavje. Zato potem razumemo, zakaj so tolike prej bogomilske vasi postale pravoslavne in ostale pravoslavne do danes, kar je točno opazil Glušac. Prejšnji bogomili so raje prehajali na pravoslavje iz navedenih političnih vzrokov, a ne smemo pozabiti tudi to, da jih s pravoslavjem veže isti cerkveni jezik in pisava — cirilica, medtem ko jim je latinski katolicizem tuj.

Verjetno pa je bila najbolj številna tretja grupa med bogomili, ona, ki je prešla na islam, kamor so jih mamile predvsem materialne prednosti (izenachenje s turškim vladajočim razredom, ki je bil vsaj tedaj še prost vseh omejitev). Masovno prehajanje na islam je ugotovljeno po številnih turških virih (janičarski zakon, izdan kmalu po padcu Bosne, najstarejši sidžili = sod-

nijsko katastrske knjige itd.). Toda to prehajanje na islam je bilo skrajno površno in Solovjev daje v tem pogledu zelo dragocene nove podatke. Še dolga stoletja se nahajajo sledovi bogomilstva pri teh novoturkih. Že l. 1585 jih neki turški vir označuje kot »Poturi« in razlaga, da to na neverniškem jeziku (t. j. našem) pomenja »pol-turčin« (!Pótur — Pôtur). Oni da pod eno pazduho še vedno nosijo na skrivaj križ in se bunijo proti zametavanju križa. Še bolj važno je pričevanje angleškega diplomata Rikota iz l. 1670 (znan je turško in poznal Turčijo zelo dobro). Še za te pozne čase, 200 let po propadu bogomilstva, Rikot pripoveduje, da se na mejah Turčije proti Ogrski (a tu so bili Bosanci krajišniki) nahajajo turški vojaki, ki čitajo Novi testament na slovanskem jeziku, toda tudi Koran na arabskem. Dalje pripoveduje, da so bosanski Poturi vsi takšni in oni ne spoštujejo slik in križa. Takih ostankov Poturov, ki niso ne pravi kristjani, ne pravi muslimani, je ostalo v Bosni vse do 19. stoletja.

Na podlagi vsega tega daje Solovjev sliko bosenske cerkve kot bogomilske sekte:

Bogomilstvo je bilo v začetku, t. j. v Bolgariji, brezdvomno revolucionaren pokret. Ono je konsekventno negiralo vse materialno: samostane s posestvi, cerkve s pozlačenimi slikami in kipi, razdelitev na razrede, pokoritev potlačenih plemstvu in plemstva vladarju. Bilo je revolucionarno gibanje izkoriščenih razredov proti izkoriščevalcem, gibanje potlačenih in zasuznjenih proti zasuznjevalcem. Tako je brezdvomno tudi bogomilsko gibanje tudi v Bosni. Moje osebno mnenje je, da igra tu ban Kulina velikansko vlogo, da je on temu gibanju pripomogel do zmage in da je zaradi tega postal narodni heroj za dolga stoletja.

V teku razvoja pa se je značaj te sekte v bistvu spremenil. Fevdalni razred je spoznal koristnost te sekte. Ona negira posvetno, zametuje materialno korist, vse kar fevdalstvo samo visoko ceni. Zato se je fevdalni razred čvrsto oprijel nove vere, vere »poceni« — à bon marché, kakor jo imenuje Engels — in jo je začel izkoriščati v svoje namene. Bogomilska hierarhija se je dala ujeti in je postala orodje fevdalne plasti i navzdol v razmerju do ljudstva, i navzgor v razmerju do vladarja. S tem se je ona sčasoma, do začetka XV. stoletja, povzdignila na stopnjo rabsodnika med fevdalci in krono. Fevdalec je imel v cerkvi najmočnejšo oporo in zaščito. S tem pa začenja tudi njena pot strmo navzdol. Ako je prej dovoljevala dvojno moralo navadnim vernikom, se je te dvojne morale začela posluževati tudi sama. Postala je korumpirana do skrajnosti. Najbolj drastični primer je njen zadnji poglavar gost Radin. Njegovo apostolsko siromaštvo je znašalo ob njegovi smrti samo v denarju vrednost od okrog 10 000 000 din (računana vrednost 1952!), razen tega množico zlatovezenih oblek, luksuznih konj itd. Vse to je »zaslužil« s tem, da je izdajal svoje fevdalne gospodarje, vojvodo Radosava Pavlovića, kateremu se je izneveril, in pozneje hercega Stjepana, čigar interese je izdajal Dubrovčanom. Enakega kova so bili gotovo tudi drugi nižji funkcionarji cerkve, enake narave gospodarji, ki so jim služili, t. j. fevdalci. Zato je čisto naravno, da je ta sekta, ki je v teku razvoja postala notranje skoz in skoz gnila, morala propasti in je propadla.

Kdor je dobro sledil vsebini, je mogel opaziti, da se Solovjev, ki ga bomo morali pa še v več točkah izpopolniti, enega Gluščevega očitka sploh ni dotaknil, namreč očitka, da latinski viri iz krogov katoliške cerkve ne zaslužijo nobene verjetnosti, češ da bosenskim kristjanom podtikajo stvari, ki jih ni bilo.

Tega očitka se je lotil Drag. Kniewald, prof. teol. fak. v Zagrebu, v delu »Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim Krstjanima«, Rad JAZU 270, 1949. Lotil se je dela pravilno in ga izvedel zelo sistematično. Vzel je zapadne latinske vire in primerjal, ali se ti zapadni viri strinjajo z onimi redkimi viri na latinskem in srbohrvatskem jeziku, ki so nam ohranjeni iz Bosne same. To so v glavnem ohranjena listina iz l. 1203, ko se bosenski kristjani podvržejo Rimu in Ogrski, potem redke bosenske obredne knjige v cirilici in končno spreobračanje bosenskih predstavnikov pred Torquemado v Rimu l. 1461. Primerjanje od točke do točke dokazuje verodostojnost latinskih zahodnih virov. Če Bosanci l. 1203 obljublajo, da se bodo dali krščeovati z vodo, je to dokaz, da so se prej krščeovali drugače, ko obljublajo, da se bodo vnaprej dali poročiti v cerkvi, je jasno, da se dotlej niso dali poročiti, t. j. da so negirali zakon. In tako gre dokazovanje skozi vso veroizpoved bosenske cerkve. Končen rezultat Kniewaldovega raziskovanja je ta, da smo sicer v redkih posameznostih (npr. rodoskrustvo, negiranje milošćine) res lahko skeptični, toda v glavnih črtah dajejo domači viri isto sliko, kakor jo dajejo zahodni viri i o Bosancih i o patarenih i o katáro-albigenzih.

Na ta način torej danes precej čvrsto stojimo na istem temelju, kakor pred 80 leti, ko je izšla študija Račkega. Resna kolebanja in očitki so imeli za posledico samo to, da se je solidnost starega temelja samo še povečala. Seveda pa z navedenimi raziskavami predmet še davno ni izčrpan. Dana je samo analiza posameznosti, sedaj pa snov čaka še na sintezo vseh teh tako komplikiranih, medsebojno se križajočih pojavov.²

Gregor Čremošnik

² Pripomba k objavi: Predavanje pok. prof. dr. Gregorja Čremošnika ustreza stanju problematike v času, ko je bil redigiran prvi zvezek Zgodovine narodov Jugoslavije (tam prim. str. 489—93 tudi Dinićev prikaz patarenstva v Bosni, str. 534—536 mnenje S. Radojčića o njihovem vplivu na umetnost, str. 538 sl. ter 540—42 pa Šidakov pregled virov in literature; Čremošnikove bibliografske podatke je treba dopolniti le v toliko, da je razprava A. Solovjeva »Vjersko učenje bosanske crkve« sicer res izšla 1948 pri JAZU z označbo, da je »poseban otisak iz 270. knjige Rada«, toda iz vzrokov, ki jih založnica ni sporočila javnosti, v tem zvezku Rada, ki je izšel 1949, te razprave vendarle ni); približno istemu času (in s tem istemu stanju problematike) ustrezata tudi dva prikaza problematike v obliki ocene novejših del — J. Šidak, Oko pitanja »Crkve bosanske« i bogumilstva, Histor. zbor. III, 1950, 316—348, ter A. Schmaus, Der Neumanichäismus auf dem Balkan, Saeculum II, 1951, 271—299. Vprašanja, kakšno vlogo ima bogumilstvo v islamizaciji Bosne, se je vsaj mimogrede dotaknil v drugem zvezku Zgodovine narodov Jugoslavije, 1959, tudi N. Filipović (str. 112 in 142) ter pri tem zavzel do starejših mnenj zelo kritično stališče, ki ga pa žal še ni podrobno utemeljil. Čeprav imamo za naš časopis obljubljen za dobo od l. 1955 naprej kritičen pregled raziskovanja »bosenske crkve« s strani prof. dr. J. Šidaka, vendar naj mi bo dovoljeno že tu pripomniti, da je bila Čremošnikova sodba, da je položaj že zrel za novo sintezo, le delno utemeljena. Res je Čremošnik dobro čutil, da je raziskovanje že prešlo kritično točko, v kateri so veljali sami temelji teorije Račkega za omajane; prav to se je pokazalo v dejstvu, da je J. Šidak l. 1954 na I. kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev v Beogradu — potem ko se je odrekel svoji prejšnji koncepciji — sprejel »tezo Račkoga« kot »okvir, unutar kojega će se, kako se po svemu čini, morati ubuduće da kreće daljnji rad na proučavanju crkve bosanske«. Pa vendar so tudi v tem okviru ostala mnoga vprašanja še odprta, vsekakor številnejša, kakor se je zdelo prof. Čremošniku. To pokaže že primerjava dveh kratkih sintez, ki sta pisani obe z osnovnega stališča koncepcije Račkega v Enciklopediji Jugoslavije: A. Solovjev, Bogumili, EJ I, 1955, 640—645, in J. Šidak, Crkva bosanska, EJ 2, 1956, 393—396. Obsto

številnih odprtih vprašanj dokazuje najbolj jasno dejstvo, da tudi poslej v nezmanjšanem tempu izhajajo razprave o bogomilstvu — po pomladi 1952 je izšlo o tem vprašanju že pet posebnih knjig (po času izida L. Petrović, »Kršćani bosanske crkve«, Sarajevo 1953, 200 str., M. Miletić, I »Krstjani« di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra, *Orientalia Christiana Analecta* 149, 1957, 125 str. — obe zoper koncepcijo Račkega; D. Angelov, *Bogomilstvoto v B'lgarija*, 2. izd. — v resnici povsem nova knjiga! — Sofija 1961, 318 str.; D. Mandić, *Bogomilška crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 508 str.; A. Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963, 177 str.); obsežno in z novimi pogledi obravnava to vprašanje tudi S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, zlasti 44—69, 74 sl., 101—112, 231—235, 282—288, 319—324, ter *Die bosnische Kirche, Atti del Convegno internazionale »L'oriente christiano nella storia della civiltà«*, Roma — Firenze 31. III.—4. IV. 1963, Roma 1964, 547—575.

Ne glede na dejstvo, da le dve od teh del izhajata iz drugačne koncepcije kakor Rački, se tudi med ostalimi kažejo v podrobnostih marsikatera različna stališča. Še očitnejše pa se kažejo te razlike med zelo številnimi manjšimi prispevki (od l. 1952 je 19 avtorjev prispevalo poleg navedenih knjig še blizu 50 razprav, ki se pečajo tudi ali pa predvsem z vprašanjem bogomilstva in crkve bosanske!), ki naj jih tu v informacijo le naštejemo, razporejene po avtorjih (v abecednem redu): D. Angelov, *Bogomilstvoto v istorijata na slavjanskite narodi i vlijanijeto mu v zapadna Evropa*, *Slavjanska filologija V*, BAN, 1963, 167—178; M. Brandt, *Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV. st.*, Zagreb 1955, 223—228; *Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu*, *Starohrvatska prosvjeta*, N. V. 5, 1956, 33—64; M. Budimir, *Trikleti babuni i babice patarenske*, *Godišnjak ID BiH X*, 1959, 73—86; S. Ćirković, »Verna služba« i »vjera gospodska«, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd, VI/2, 1962, 101—107; M. Dinić, *Državni sabori srednjevekovne Bosne*, SAN, Pos. izd. 231, 1955, 10—13; V. Djurić, *Miniature Hvalovog rukopisa*, *Istoriski glasnik* 1957, 1—2, 39—51 + XI; V. Glušac, *Problem bogomilstva i pravoslavlje »crkve bosanske«*, *Godišnjak ID BiH V*, 1953, 105—138; *Zapis od 1329 godine nema istorijske vrednosti*, *GZM n. s. VII*, 1952, 161—165; J. Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, *Slovo* 9—10, 1960, 43—104; G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI—XII vv.*, Moskva 1960, pos. 395, 396, 415—417, 423—426; J. Lučić, *Prilog pitanja nēstanka bosanskih bogumila (patarena)*, *Historijski zbornik XIV*, 1961, 239—242; J. Maksimović, *Ilustracije Mletačkog zbornika i problemi minijatura u srednjovjekovnoj Bosni*, *Istoriski glasnik* 1958, 1—2, 117—130 + XII; Vl. Mošin, *Rukopis pljevaljskog Sinodika pravoslavlja*, *Slovo* 6—8, 1957, 154—176; *Serbskaja redakcija Sinodika v nedelju pravoslavlja*, *Vizantinski Vremennik n. s. XVI*, 1959, 317—394, in XVII, 1960, 278—353; Täyyib Okic, *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents tures inédits*, *Südostforschungen XIX*, 1960, 108—133; B. Primov, *K'm v'prosa za obščestveno političeskite v'zgleđi na bogomilite*, *Istor. pregl. XI/1*, 1955, 32—48; *Otnošenieto na bogomilite i tehnite zapadni nasledovatelii k'm truda, častnata sobstvenost i državata*, isto XII/1, 1956, 36—58; *B'lgarskoto narodnostno ime v Zapadna Evropa v v' vr'zka s bogomilite*, *Izvestija na Institut za b'lgarska istorija*, BAN, VI, 1956, 359—403; *B'lgarija kao cent'r na antic'rkovna i eretičeska deinost v srednjovekovna Evropa*, *Istor. pregl. XV/2*, 1959, 36—73; *Rainer Sakoni kao izvor za v'rkite među katari, pavlikijani i bogomili*, *Izsledvanija v čest na Marin Drinov*, Sofija 1960, 535—568; *Bogomilskijat dualiz'm, Proizhod, s'ščnost i obščestveno-političesko značenie*, *Izvest. na Inst. za istorija*, BAN 8, 1960, 73—151; *Medieval Bulgaria and the Dualistic Heresies in Western Europe*, *Receuil des études historiques à l'occasion du XI Congrès International des Sciences historiques à Stockholm*, 1960, Sofija 1960, 89—103; I. Snegarov, *Obščestvenata mis'l v p'rvata b'lgarska država (680—1018)*, *Slavjan. filol. V*, BAN, 1963, 137—166, pos. 162—166; A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, *Godišnjak ID BiH V*, 1953, 1—103; *Fundajagiti, Patarini i Kudugeri u viznatiskim izvorima*, *Zbornik radova Vizant. instituta SAN 1*, 1952, 121—145;

Autour des Bogomiles, *Byzantion* 22, 1952, 81—104; Engleski izveštaj o bosanskim Poturima, *GZM* n. v. VII, 1952, 101—109; La témoinage de Paul Ricaut sur les restes du bogomilisme en Bosnie, *Byzantion* 23, 1953, 73—86; Simbolika srednjevekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak ID BiH* VIII, 1956, 5—66; Bogomilientum und Bogomilengräber in den südslavischen Ländern, v *Völker und Kulturen Südosteuropas*, München 1959, 173—198; G. Stanojević, Jedan pomen o krstjanima u Dalmaciji iz 1692 godine, *Godišnjak DI BiH* XI, 1961, 273—274; J. Šidak, Pitanje »Crkve bosanske« u novijoj literaturi, *Godišnjak ID BiH* V, 1953, 139—160; Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovici XIII. stoljeća, *ZČ VI/VII*, 1952—1953 (Kosov zbornik), 285—300; O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću, *Zbornik radova Filozof. fakult.*, Zagreb, II, 1954, 37—48; Današnje stanje pitanja »Crkve bosanske« u historijskoj nauci, *Historijski zbornik* VII, 1954, 129—142; Dodatak prilogu: Današnje stanje..., *Histor. zborn.* VIII, 1955, 219 sl.; »Ecclesia Sclavoniae« i misija dominikanaca u Bosni, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, Zagreb, III, 1955, 11—40, 245; Kopitarovo bosansko Evandjelje u sklopu pitanja »Crkve bosanske«, *Slovo* 4—5, 1955, 47—63; Franjevačka »Dubia« iz g. 1372/3 kao izvor za povijest Bosne, *Istoriski časopis SAN V*, 1954/55, 207—231; Problem bogumilstva u Bosni, *ZČ IX*, 1955 (1957) 154—162; Marginalia uz jedan rukopis »Crkve bosanske« u mletačkoj Marciani, *Slovo* 6—8, 1957, 134—153 + XII; Bogumilstvo i heretička »Crkva bosanska«, *Histor. pregled* IV, 1958, 101—114; »Crkva bosanska«, v N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest* II, Zagreb 1958, 58—70; Problem popa Bogumila u suvremenoj nauci, *Slovo* 9—10, 1960, 193—197; Dva priloga o minijaturama u rukopisima »Crkve bosanske«, prav tam 201 do 206; ocena del Primova v *Historijskem zborniku* XIV, 1961, 311—317; Heretički pokret i odjek husitizma na slovenskem jugu, *Zbornik Mat. Srp. za društv. nauke* 31, 1962, 5—24; D. Taškovski, Samuilovoto carstvo, *Skopje* 1961, zlasti 64—71, a tudi sicer; V. Velčev, Bogumilstvo, v *Istorija na b'lgarskata literatura*, 1. Starob'lgarskata literatura, Sofija 1962, 193—241; E. Werner, Neue Lösungsversuche des Bogomilenproblems, *Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft* III, 1955, 773—802.

Očitno je le redkokatero vprašanje v naši starejši zgodovini doživelo v desetih letih toliko obravnavanja. Komaj bi bilo to mogoče in potrebno, če se ne bi tudi strokovnjaki, katerih delo ima težišče prav v tej problematiki (zlasti Solovjev in Šidak med našimi zgodovinarji ter Angelov in Primov med bolgarskimi), v različnih stvareh pri svojih mnenjih razhajali. V teh diskusijah se je vsekakor že doslej pokazalo, da kljub trdnosti »okvira« koncepcije Račkega v podrobnostih slika vendarle v marsičem ni tako jasna in preprosta, kakor se je zdelo po prvih razpravah A. Solovjeva l. 1952; v marsičem namreč podajajo zahodni viri vendarle shematično sliko, ki v podrobnostih življenju ni ustrezala. Tako rezultatov A. Solovjeva danes vendarle ne sprejemamo več s tako malimi rezervami, kakor se je zdelo prof. Čremošniku l. 1952, da jih bo mogoče sprejeti. Seveda pa razpravljanje o tem ne spada več v okvir tega bibliografskega dopolnila njegovega predavanja. Morda naj poudarim le še to, da je podobno vprašanje — koliko gre pri virih o srednjeveških herezijah tega tipa za shematične podobe in v kolikšni meri te podobe v podrobnostih ustrezajo resničnemu življenju in naukom posameznih gibanj — tudi precej v sredini proučevanja srednjeveških herezij med XI. in XIII. stoletjem na sploh, tako da to ni le posebnost »Crkve bosanske« (prim. obsežni referat *Movimenti religiosi popolari ed eresie nel Medioevo* na X. mednarodnem kongresu za zgodovinske vede v Rimu 1955, v *Relazioni*, vol. III, 1955, 305—541, ter razpravo o njem na kongresu v Atti del X Congresso internazionale, Roma 4—11 Settembre 1955, Roma [1957], 344—371).

Bogo Grafenauer

PRISPEVEK K POZNAVANJU GRADIVA ZA SLOVENSKO ZGODOVINO V TUJINI

Arhivi v Markah

V tem kratkem zapisu nimam namena dati — to tudi ne bi bilo mogoče brez podrobnejšega študija — slike o arhivskih ustanovah v Markah v Italiji in o izredno bogatem arhivskem gradivu, ki ga hranijo. Želel bi predvsem opozoriti le na to, da je v njih tudi del gradiva, ki je povezan in se nanaša na zgodovino jugoslovanskih pokrajin, tudi slovenskega ozemlja, in ki ga — mislim, da trditev ni pretirana — nihče v našem zgodovinospisju niti na splošno ne pozna. Hkrati pa bi hotel poudariti, da je ob celotnem razvoju jugoslovanskega in slovenskega zgodovinospisja posebej vsekakor že dozorel čas, ko naj bi se v širše koncipirano zgodovinsko znanstveno delo pritegnilo v večjem obsegu tudi gradivo tuje provenience; med drugim tudi tisto iz italijanskih arhivov. Pri tem ne mislim le virov v arhivih v Benetkah ali v Čedadu in Vidmu (Udine) in drugih, ki so jih posamezni zgodovinarji predvsem v slovenski historiografiji že črpali pri svojem delu, marveč tudi na gradivo iz arhivov v mestih vzdolž zahodne jadranske obale. To se mi zdi še toliko bolj važno, a tudi nujno, ker se je v njih zaradi dolgotrajnih gospodarskih in kulturnih stikov med deželami na obeh straneh Jadranskega morja ohranilo veliko podatkov, važnih za zgodovino jugoslovanskih narodov, ki zajemajo čas zlasti od 14. do začetka 19. stoletja.

Arhivsko gradivo, ki je po svojem nastanku vezano na mesta v Markah, se hrani ali v državnih ali v mestnih arhivih in knjižnicah, ki so mnogokje tesno povezane z njimi. V prvih (Archivi di Stato), to je v Anconi, Ascoli Picenu z ločeno sekcijo v Fermu, dalje v Pesaru in s podsekcijami tega državnega arhiv v Fanu, Urbinu, Urbaniji in Cagliju,¹ so ena najpomembnejših zvrsti virov za zgoraj označeno obdobje zelo bogate serije notarskih knjig, a v njih hranijo tudi mnogo arhivskega gradiva svojih mestnih občin, raznih cerkvenih institucij, državnih organov in uprave ter raznih korporacij in drugo. V drugih (Archivi storici comunali), med katerimi je poleg mestnih arhivov v že naštetih mestih omeniti še zlasti mestna arhiva v Senigalliji in Recanatu, pa se hranijo po večini zelo bogate serije privilegijev, razni statuti (mestni, sejemski, pomorski² itd.), serije knjig mestnih svetov³ in mestne administracije, katastrske in mitninske knjige, knjige mestnih skladišč, računske knjige in arhivi posameznih patricijskih rodbin, razni rokopisi, tudi historiografskih del, ki se deloma hranijo tudi v mestnih knjižnicah⁴, listine, akti in drugo. Državne arhivske ustanove imajo pravico nadzorstva nad mestnimi arhivi; pojavljajo pa se tudi tendence, da se slednji priključijo prvim.

¹ Več o državnih arhivih glej v člankih: L'organizzazione degli Archivi di Stato al 1° gennaio 1962, v Rassegna degli Archivi di Stato 22/1, (1962), str. 104 do 113; in L'attività degli Archivi di Stato nel 1960, prav tam 22/3 (1962), str. 249—280.

² Prim. C. Ciaverini, Statuti anconitani del Mare, del Terzenale e della Dogana e patti con diverse nazioni, v Fonti per la storia marchigiana I, Ancona 1896.

³ Na pr. v Fanu od leta 1398, v Pesaru od leta 1463, v Urbinu od leta 1506 dalje itd.

⁴ Prim za Fano: A. Mabellini, Inventario dei manoscritti della Biblioteca comunale Federiciana di Fano I—II. Firenze 1928, 1932.

Bogastvo arhivskih fondov v teh arhivih je tako po obsegu kakor tudi po vsebini naravnost izredno. Tako na primer hranijo državni arhivi v Anconi, Fermu in Pesaru številne serije notarskih knjig; v Pesaru jih je za čas od leta 1444 do okoli srede 19. stoletja 5559, v Fermu nad 7000, a v Anconi je njihovo število še znatno večje. Povsem razumljivo je da so bili ti arhivi, zlasti pa fondi mestnih arhivov v italijanski historiografiji že precej uporabljani⁵; privabljali pa so tudi tuje raziskovalce. O dosedanji izrabi arhivov na tem območju pa tudi o vsebini arhivov in o objavah inventarjev dobimo splošno podobo iz članka W. Hagemanna⁶. Medtem ko je najstarejši specialni opis arhivov v omenjenih mestih dal že G. Mazzatinti v svojem splošnem pregledu arhivov v Italiji, pa je v zadnjem času posebej popisal fonde mestnih arhivov v Markah E. Lodolini⁷. Za posamezne mestne arhive, ki nas tu zanimajo, pa so izšli tudi zelo podrobni inventarji in vodiči: tako za mestni arhiv v Anconi⁸, Fanu⁹, Senigalliji¹⁰, Recanatu¹¹, Fermu¹² in posebej za arhive

⁵ Naj tu opozorim le na nekatere revije tega področja, ki so ali še izhajajo: *La Rivista Misena* 1—4, Sinigaglia 1878—1882; *Archivio storico marchigiano* I/1—3 — 4, Sinigaglia 1879—1881; *Archivio storico per le Marche e per l'Umbria* 1—4, Foligno 1884—1889; *Nuova Rivista Misena* 1—11, Arcevia 1888—1897; *Le Marche illustrate nella storia, nelle lettere, nelle arti*. *Rivista mensile* 1—5, Fano 1901—1905; *Le Marche, Rivista storica bimestrale* N. S. 1 (6) — Fano 1906 —, III. S. 1 (11) — Fano 1911 —; *Atti e Memorie della Deputazione di Storia Patria per le Marche* 1—5, Ancona 1895—1901, N. S. 1 (1904) —, izhajala je med vojnama in izhaja v več serijah še sedaj; *Studia Picena* 1 —, Fano 1925 —; in *Studia Oliveriana* 1 —, Pesaro 1953 —. V Recanatu že dolgo izdajajo revijo s splošnim kulturnim značajem (v 97 letih je izšlo 81 številka), ki ima v novi seriji naslov *Il nuovo Casanostra* (prej *Casanostra*) in prinaša tudi članke zgodovinske vsebine. V Fanu pa so začele kulturne institucije pod redakcijo direktorja arhiva prof. dr. A. Servolinija letos izdajati revijo z naslovom »Fani civitas«. *Bollettino degli istituti culturali e artistici del comune di Fano*. Izšla je še prva številka.

⁶ W. Hagemann, *Fondi documentari sconosciuti nelle Marche*, v *Studia Picena* 29 (1961), str. 106 sl.

⁷ E. Lodolini, *Gli Archivi storici dei Comuni delle Marche*, Roma 1960, str. 129.

⁸ E. Spadolini, *Indice dell'Archivio comunale di Ancona*, v *Archivi della Storia d'Italia*, vol. 6, 1910; P. Giangiacomi, *La biblioteca comunale e l'archivio storico di Ancona*, Ancona 1932; prim. tudi isti, *Guida spirituale di Ancona*, Ancona 1932; a zlasti A. G. Rota, *L'Archivio storico comunale di Ancona*, Ancona 1957.

⁹ A. Zonghi, *Repertorio dell'antico Archivio comunale di Fano*, Fano 1886. Prim tudi očeno v *Archivio storico per le Marche e per l'Umbria* 3 (1887), str. 757 do 758.

¹⁰ R. Marcucci, *L'antico Archivio comunale di Senigallia*, Senigallia 1902. Opozoril bi tudi na sorazmerno številne razprave iz gospodarske zgodovine, zlasti o sejmih v Senigalliji, npr. avtorjev: R. Marcucci, M. Mariani, G. Pagani. Znova se je vrnil na to temo R. Paci v *Nuova Rivista Storica* 47 (1963). Nov inventar je izdal A. Gabbianelli, *Inventario fondo antico archivio, Senigallia* 1963.

¹¹ L. Zdekauer, *L'Archivio del comune di Recanati ed il recente suo riordinamento*, v *Le Marche illustrate* ... 5 (1905), str. 1—33; P. Floriano da Morrovalle, *Gli archivi storici del comune di Recanati*, v *Studia Picena* 29 (1961), str. 146 sl.

¹² F. Filippini — G. Luzzatto, *Archivi marchigiani (Circondario di Fermo)*, v *Atti e Memorie della Deputazione di Storia Patria per le Marche*, N. S. 7 (1912), str. 371—467.

v provinci Pesaro-Urbino¹³. Žal pa niso arhivi še nikjer toliko urejeni za znanstveno uporabo, da bi imeli že izdelana arhivska pomagala, kakor so sezname oseb, krajev, glavno stvarno kazalo in drugo.

Izredno živahnim trgovskim in gospodarskim vezem sploh, ki so se ustvarjale zlasti od 13. stoletja dalje med jugoslovanskimi in seveda tudi slovenskimi deželami na eni in italijanskimi mesti onstran Jadranskega morja na drugi strani, se imamo zahvaliti, da se je v zgoraj navedenih arhivih ohranilo mnogo podatkov za zgodovino naših narodov, predvsem pa seveda za razvoj trgovine in pomorstva, a tudi za kulturne stike med obema področjema. O tem smo sicer na splošno že precej poučeni iz naših arhivskih podatkov, vendar sem prepričan, da upravičeno trdim: brez pritegnitve virov iz omenjenih in drugih italijanskih arhivov (zlasti tudi tistih v mestih Romagne, Abruzzov in Apulije, predvsem pa v Ravenni, Riminiju, Pescari, Bariju, Brindisiju in drugih) ne bo mogoče dobiti podrobne konkretne podobe o gospodarskem razvoju, a zlasti o trgovini in pomorstvu slovenskih in jugoslovanskih dežel ob Jadranu v zgoraj omenjenem obdobju.

Potrdilo za to trditev bi seveda vsaj deloma dobili tudi v zgodovinski literaturi, čeprav italijanska historiografija temu vprašanju, namreč zvezam med deželami na obeh straneh Jadranskega morja, doslej ni posvečala posebne pozornosti. Vendar naj s posameznimi podatki za čas 16. in 17. stoletja, ki sem jih zbral pri prvem stiku z gradivom v nekaterih tamkajšnjih arhivih in le pri poskusnih pregledih posameznih vrst virov, nekoliko podprem gornjo trditev. Tako se mi sedaj vse bolj krepi domneva, da so bile med Pesarom in Ljubljano v prvi polovici 16. stoletja zelo živahne trgovske vezi. Poleg ljubljanskega meščana Petra Reicherja, ki je trgoval, kakor je znano tudi z Ancono¹⁴, so v njegovem času, kolikor sem mogel ugotoviti, imeli neposredne trgovske zveze s Pesarom še trije drugi ljubljanski meščani. Med njimi naj tu omenim Francesca Cathanija,¹⁵ ki je bil solastnik steklarne v Ljubljani in ki sta jo nato z družabnikom Dolenikom prodala Vidu Khislu in Janezu Weilharmerju. Vsekakor moremo med drugim tudi s temi živahnimi trgovskimi vezmi s Pesarom (in Ancono) povezati prizadevanja deželnega kneza, Ferdinanda I., da bi trgovino Italijanov z Nizozemsko prenesel na pot čez Trst ali Reko na Ljubljano, Beljak in dalje proti Antwerpnu. Zato je leta 1527 tudi obljubil ugodnejše trgovsko-pometne pristojbine (štiridesetnino, mitnine in carine) vsem italijanskim trgovcem, ki bi iz Ancone in Pesara šli po tej poti.¹⁶

V tridesetih letih tega stoletja se v Pesaru omenjata tudi Flerius (?) de Martino de Ysola in Franciscus Pomo di Trieste.¹⁷ V Fanu pa se približno ob istem času in tudi pozneje ukvarjajo s trgovino z žitom ali pomorstvom še drugi trgovci oziroma pomorci iz Kopra, Pirana in Trsta (Piero di Cauodistria in Nicolo Beccaro da Cauodistria; Domenico Freya (?) da Piramo in Francesco

¹³ E. Liburdi, *Archivi pubblici e privati della Provincia di Pesaro*. — Urbino, S. Benedetto del Tronto 1935.

¹⁴ V. Fabjančič, *Zgodovina mestnih sodnikov in županov v Ljubljani*, I, tipkopis v Mestnem arhivu ljubljanskem str. 151. Leta 1510 je namreč Reicher izvozil v Ancono in Pesaro 150 tovorov kož in 50 tovorov železnih izdelkov.

¹⁵ Archivio di Stato — Pesaro (poslej ASP): notarska knjiga Milija Milioni iz leta 1527 (*Repertorium instrumentorum et contractum de prestiti* — Anno 1527), f 387—7' in f 411—11'.

¹⁶ J. Zontar, *Villach — Nürnberg und der Südosten. Zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Villachs im 15. und 16. Jahrhundert*. V *Jahrbuch des Museums der Stadt Villach*, 1. Jahrgang — Neues aus Alt-Villach, str. 100.

¹⁷ ASP — notarska knjiga Silvestra Peponi, n° 22/2 (za l. 1514—1538), f 167 (za prvega) in v opombi 15 citirana knjiga f 294 (za drugega).

da Piramo; Giusto Conturbino da Trieste in Piero di Giuliano da Trieste).¹⁸ Reški pomorci, kot na primer Matija Toporosinić (Matthia Toporosinich da Fiume),¹⁹ Jurij Stanihnja, imenovan Schiavone (Giorgio Stannichia da Fiume, Giorgio Schiavone da Fiume, Giorgio da Fiume),²⁰ in Štefan iz Reke (Stiefano da Fiume),²¹ pa so opravljali v tem času poklicno kabotažno plobo za razne trgovce iz Pesara (prvi za Vincenza Buratellija, drugi za rodbini Heroda Buratellija in Sabbatini) in drugih mest. Poleg teh pa se javljajo, v meni znanih virih, v Pesaru in Fanu v tem in naslednjem stoletju mnogi trgovci in pomorci tudi iz Dalmacije in otokov, kot na primer iz Zadra in Dubrovnika, ki je imel v Pesaru celo svojega konzula, ter iz Cresa, Brača, Raba in Visa.²² V trgovski knjigi ankonske trgovske rodbine Freducci iz leta 1527 pa se med drugim omenjajo trgovci iz Istre in Trsta, a tudi iz Senja, Dubrovnika, Cresa, Brača, iz Modruške župe (Piero da Modrussia) in celo iz Bosne (Marco da Bossina).²³

Mogel pa bi trditi še eno. S črpanjem in uporabo tega gradiva ne bi mogli močno izpopolniti samo naše nacionalne zgodovine na sploh, marveč bi se ob njem v bolj jasni luči pokazala tudi vloga našega etničnega ozemlja v zgodovini celotnega jadranskega prostora, zlasti seveda za posamezna obdobja.

Prav zaradi vsega tega bi bilo treba pristopiti k sistematičnemu zbiranju gradiva iz teh arhivov v jugoslovanskem merilu in ob koordinaciji vseh zainteresiranih ustanov. Se pa v zvezi s tem znova odpirá problem ustanovitve znanstvenih središč oziroma postojank za družbene (in druge) vede v tujini, ki postajajo vedno večja nujnost za pospešeni razvoj naše znanosti. Eden teh centrov bo nedvomno moral biti tudi v Italiji in zakaj ne bi prav z njim tudi začeli.

Ferdo Gestrin

¹⁸ Za Koper: ASF — AAC III, 29 f 55' — 10. maja 1553 in *ibid.* III, 31 f 142' — 15. april 1568; za Piran: *ibid.* III, 29 f 13' — 9. april 1546 in f 52' — 26. junij 1553; za Trst: *ibid.* III, 29 f 14' — 14. in 15. dec. 1545 in III, 31 f 13 — 17. in 19. nov. 1545.

¹⁹ ASF — AAC III, 29 f 18', 14', 17'.

²⁰ ASF — AAC III, 29 f 13', 25' in III, 31 f 143.

²¹ ASF — AAC III, 31 f 142.

²² Prim. ASF — notarska knjiga 151/6 f 88; notarska knjiga 86/34 f 52' sl., 53' sl., 55, 184'; notarska knjiga 22/2 f 167; notarska knjiga Silvestra Pepony (1514—1529), f 107'—8, ASF — AAC III, 29 f 6', 11, 14', 18', 19', 20', 21', 23', 24', 36', 52', 64'; AAC III, 30 — 17. sept. 1554; AAC III, 31 f 13.

²³ Archivio storico comunale — Ancona: 46-cart 121 Depositaria... Freducci — 1527 f 28, 31, 32, 32', 56', 79, 83.

PROBLEMI ZA DISKUSIJO

V ODGOVOR POLEMIČNEMU IZKRIVLJANJU

Zgodovinski časopis je v letniku XVI za leto 1962 objavil razpravo dr. D. Kermavnerja »Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870« (str. 81—144). Uredništvo in tudi jaz osebno smo bili mnenja, da je treba to razpravo objaviti, da je pa treba objaviti tudi odgovor na nekatere trditve dr. D. Kermavnerja, in tako je izšla v istem letniku tudi moja razprava »Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870« (prav tam, str. 145—170). Dr. D. Kermavner je nato izročil uredništvu polemiko proti mojemu članku in izrazil željo, da naj bi moj odgovor izšel ne v istem, ampak šele v prihodnjem letniku; uredništvo je tej želji ustreglo in tako je izšla v letniku XVII za 1963 polemika D. Kermavnerja »O nekaterih krivih prijemih v političnem zgodovinopisju« z uredniško opombo, da bo izšel moj odgovor v prihodnjem letniku (str. 225—254). Tu objavljam napovedani odgovor.

Moj odgovor velja vsebini dr. Kermavnerjeve polemike in ne njenemu tonu. Za oznako tega tona naj se omejim na nekaj citatov: moj način »ne spada v nobeno polemiko, ki naj bi se odvijala v okviru »fair-play-a«, obveznega na znanstveni ravni« (str. 226); mene je zavedel »samo hujši notranji kompleks, ki izvira iz nekaterih nezadovoljenih pretenzij...« (str. 228); moja konstrukcija »se je pokazala v svoji sofistični izkonstruiranosti vsa nebogljena, kjer koli sem se je samo dotaknil; zato jo lahko označim kot docela negoden poskus okrnitve mojega znanstvenega in moralnega slovesa in pa kot zgled nedopustnega psevdopolemičnega izmikanja zastavljenim vprašanjem in njihovem pretresanju na znanstveni ravni« (str. 232). To cvetje samo navajam, sodbo o njem pa prepuščam bralcem. A tudi glede vsebine se moram omejiti na glavna vprašanja; dobesedno navajanje vseh njegovih trditev in razpravljajne o vseh njegovih podrobnostih, oklepajih, narekovajih, klicajih in vprašajih bi zahtevalo preveč prostora v Zgodovinskem časopisu in bi ne bilo toliko važno, da bi ga bilo mogoče zagovarjati.

Na začetku svoje razprave sem povedal, da razprava dr. Kermavnerja opozarja na nekatera doslej neznana dejstva in doslej neupoštevane momente ter korigira nekatera mnenja v dosedanji literaturi, da pa vzbuja na drugi strani toliko pomislekov, da moram zavzeti stališče do njih; v vseh sledečih izvajanjih razpravljajm o teh pomislekih, pri tem razpravljajnu pa seveda mimogrede tudi povem, kje se s trditvami dr. Kermavnerja strinjajm. Dr. Kermavnerju to ni prav in on mi hoče predpisovati, o čem naj bi pisal. Mislim, da ima vsak kritik in polemik pravico izbrati si temo svojega razpravljanja in govoriti predvsem o tistem, s čemer se ne strinja, in da mora avtor to upoštevati.

V svoji razpravi šem v prvem delu (ZČ XVI, 1962, str. 145—149) govoril o tem, kako je vogelni kamen dr. Kermavnerjeve polemike njegovo mnenje

o stališču Svetozarja Miletića v tedanji dobi: videl je prusko nevarnost za habsburško monarhijo, bil je pa proti temu, da bi Srbi in Hrvatje v tem primeru podpirali Avstro-Ogrsko, ampak je mislil, da bi oni morali izrabiti njeno razsulo kot posledico pruske zmage za to, da se odcepijo od Ogrske in si pribore neodvisnost; pri tem bi pa oni ne mogli pritegniti tudi Slovencev, ker bi Velika Nemčija v primeru razpada Avstro-Ogrske posegla tudi po slovenskem ozemlju s Trstom vred in bi pritegnitev Slovencev nakopala Srbom in Hrvatom na glavo še konflikt z Veliko Nemčijo; morali bi Slovence in Čehe začasno prepustiti njihovi usodi, rešiti jih ne morejo sami, ampak šele bodoči konflikt med vsem slovanstvom, tj. predvsem Rusijo, in med Veliko Nemčijo. Nato sem opozarjal, da dr. Kermavner ne navaja nikjer literature za to mnenje o stališču Svetozarja Miletića, da tega mnenja ni najti v nobeni od treh razprav, ki dr. Kermavner proti njim polemizira, tj. v dveh razpravah dr. N. Radojčića in v razpravi dr. I. Prijatelja, da pa to tudi ni dr. Kermavnerjeva originalna koncepcija o tem stališču. Nato sem navedel, kako sem sam izrazil to mnenje najprej v svojih predavanjih, nato l. 1941 v pasusu svoje ocene Prijateljeve Zgodovine, ki ga je italijanska okupatorska cenzura črtala, a hranim njegovo lomljeno korekturo in sem zdaj v tej razpravi ta pasus ponatisnil, in končno v nekoliko drugačni obliki v razpravi »Narodnost in politika pri Slovencih«, ki sem jo napisal l. 1944 in je bila nekaj let pozneje tudi zares objavljena. Končno sem ugotovil, da sem dr. Kermavnerju nekoč posodil oni konfiscirani tekst, da pa on zdaj, ko je prvič nastopil z ono oznako Miletićevega stališča, ni z nobeno besedo omenil, da bi imel jaz pri tem kak delež, in da me je v svoji polemiki suvereno tretiral le kot Prijateljevo »šolo«, ki je samo povečevala njegove zmete.

Dr. Kermavner citira v svoji polemiki moj pasus iz konfisciranega teksta iz l. 1941 in se strinja s tem, da je bilo tedanje stališče Svetozarja Miletića res tako (ZČ XVII, 1963, str. 229—230). Zato mislim, da gre le na račun nepremišljenosti njegova trditev štiri strani prej, »da se dr. Zwitter strinja z mojim prikazovanjem Miletićevega stališča« (prav tam, str. 226); vsakemu bralcu je jasno, da je dr. Kermavner formuliral svoje stališče v tem vprašanju leta 1962, jaz pa isto stališče prvič leta 1941 in drugič leta 1944 (objavljeno v ZČ I, 1947), in si more sam odgovoriti na vprašanje, kdo se s kom strinja. Dr. Kermavner piše, da bi se mogel name opreti, če bi jaz svojo interpretacijo »le majčkeno zaostрил« (prav tam, str. 231); jaz sem svoje mnenje v resnici formuliral zelo kratko in ne v polemični obliki, vendar pa tako, da bi zgodovinar moral spoznati, da poskušam s tem na nov način osvetliti probleme, ki sta o njih pisala dr. Radojčić in dr. Prijatelj. Historiat svoje razprave v ZČ 1962 opisuje dr. Kermavner tako, da je najprej v opombah k III. knjigi Prijateljevega dela opozoril na nekaj najbolj oprijemljivih prvin Radojčićeve prekonstrukcije, nato pa čakal, da bo v smislu napovedi iz uredništva Zgodovinskega časopisa pojasnjena problematika ljubljanskega kongresa in jugoslovanske politike v tistem času; ta napovedana pojasnitev je pa izšla v članku dr. K. Milutinovića, ki obnavlja Radojčićevo prekonstrukcijo kot nesporno (prav tam, str. 227—228). Pri napovedi iz uredništva Zgodovinskega časopisa more dr. Kermavner misliti le na opombo pri objavi polemike dr. Kermavnerja »Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu« v ZČ XIV, 1960, str. 203, kjer uredništvo sporoča, da je obljubil dr. Kermavner za prihodnji letnik razpravo, ki naj vsebuje njegove osnovne teze glede problematike ljubljanskega programa, da je pa uredništvo pripravljeno objaviti tudi vsak drug prispevek, ki bi pripomogel k pojasnitvi te problematike; članka dr. K. Milutinovića, ki pri njem kakor pri drugih prispevkih seveda niti uredništvo niti jaz osebno nismo mogli prevzemati odgovornosti za

vsako trditev niti je sami spreminjati, ampak smo mogli samo presoditi, ali ga je treba kot celoto objaviti, pa seveda ne gre spravljati v zvezo s to opombo, ker je izšla že prej, v ZČ X/XI za 1956—1957. Dr. Kermavner se brani, da je imel v svoji polemiki namen razložiti samo hegemonistično prekonstrukcijo problematike ljubljanskega kongresa, medtem ko je stališče Svetozarja Miletića pojasnil le v začetku, pozneje se pa nanj vračal le v zvezi z namenom njegove razprave (prav tam, str. 226); to je res, toda tako iz vsebine njegove polemike kakor tudi iz številnosti mest, kjer o tem stališču govori (prim. v ZČ XVI, 1962, str. 84—85, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 104, 105, 110, 114, 118, 121—122, 123, 126, 128—129, 133, 137), je razvidno, da je to stališče za njegovo polemiko zelo bistveno in v resnici eden od njenih vogelnih kamnov. Proti moji trditvi, da dr. Kermavner te oznake Miletićevega stališča ni mogel najti pri dr. Radojčiču niti pri dr. Prijatelju, pripominja on samo, da pri Prijatelju nismo navezani samo na njegovo podajanje in da on navaja tudi citate iz virov, ki nas navajajo na sklepanje o tem stališču (ZČ XVII, 1963, str. 227); to je res, vendar pa Prijatelj sam teh sklepov ni jasno izvedel.

Prehajam na glavni dr. Kermavnerjev ugovor na moj očitek: moja interpretacija Miletićevega stališča sploh ni originalna, ker jo je mogoče najti že pri Miletiću, Jurčiču in Mrazoviću, v njihovih člankih in korespondenci. Za razumevanje ozadja tega ugovora je potrebno navesti tudi dr. Kermavnerjeve očitke meni, da sem omejil vire za spoznavanje Miletićevega stališča na profesorske »vire«, da sem prikril Miletića, Jurčiča in Mrazovića kot vire in da sem »monopoliziral« svoj tekst v edini dostopni vir za spoznavanje tega stališča, pa tudi dejstvo, da se zdi dr. Kermavnerju izraz »literatura«, ki ga uporabljam jaz, tako čuden, da ga enkrat opremi s klicajem, drugič pa postavi v narekovaj (vse prav tam, str. 226—227). To si je mogoče pojasniti samo s tem, da dr. Kermavnerju ni znano, kakšen je smisel in pomen izrazov »viri« in »literatura« v historični terminologiji. Kak študent, ki je končal historični proseminar, bi mu mogel pojasniti, da so za historična vprašanja, ki tu o njih razpravljamo, Miletićevi, Mrazovićevi in Jurčičevi članki in korespondenca viri, da pa publikacije dr. Radojčiča, dr. Prijatelja, dr. Kermavnerja, mene in drugih niso nikakršni niti profesorski niti drugačni viri, ker mi vsi o tem nismo mogli ničesar neposredno pričevati, ampak je to historična literatura za ta vprašanja. Historična literatura ne more ničesar brez historičnih virov; zato je nesmiseln očitek meni, da bi hotel jaz prikriti svoje vire, celo Miletića samega, in monopolizirati svoj tekst v edini dostopni vir, ker ni jasno, na kaj bi mogel jaz v tem primeru sploh opreti svoje trditve. Na drugi strani je pa res, da je merilo za naše znanje o preteklosti stanje in vsebina historične literature, ne pa vse latentne možnosti za tako znanje, ki tiče v virih. Ker so taki viri principialno dostopni vsem, je seveda mogoče, da pride več zgodovinarjev na njihovi podlagi do istega rezultata; v tem primeru nastane vprašanje časovne prioritete, vprašanje, koliko so prišli do rezultata neodvisno drug od drugega, mogoča je pa tudi izkušnja, da kdo v težnji za originalnostjo prikrije ne vire, pač pa literaturo. Za svojo tezo o stališču Svetozarja Miletića sem si lastil prioriteto seveda samo glede na literaturo; pri tem sem se opiral na majhno število virov, ki si jih pa pač nisem mogel razlagati drugače; ne čutim se prizadetega, če so prišli pozneje v evidenco drugi viri, ki to tezo potrjujejo, in če dr. Kermavner navaja v svoji polemiki doslej ne evidentiran članek Mrazovića ali Miškatovića iz leta 1870 kot dokaz proti originalnosti moje razlage (prav tam, str. 230—231, 252—254), bi kdo drugi to formuliral tako, da je dr. Kermavner odkril nov vir, ki potrjuje mojo trditev. Pri vsem tem je seveda res, da moreta biti delež zgodovinarja in delež njegovih virov različna, kar je pač odvisno na eni strani od značaja virov, na drugi strani pa tudi od zgo-

dovinarja. Včasih najde zgodovinar v arhivu npr. dotlej neznano spomenico pomembnega državnika ali ekonomista velikega formata, ki že sama toliko pove, da se more zgodovinar omejiti na njeno objavo brez večjega komentarja, vendar je pa tudi to pomembno delo. Na drugi strani pa npr. medievist, ki študira srednjeveško kolonizacijo in dela na podlagi podatkov iz urbarjev in listin s pritegnitvijo krajevnih imen, dialektov, arheoloških najdb, podatkov naravoslovcev o sliki pokrajine pred oblikovanjem po človeku itd., tudi dela vseskozi na podlagi virov, vendar je pa vsa izbira kamenčkov za njegovo zgradbo in vsa konstrukcija te zgradbe v glavnem njegovo delo in ne more biti govora o tem, da bi obstajal vir, ki bi vsaj približno »pripovedoval« njegove rezultate. Na drugi strani so pa tudi zgodovinarji, ki jim viri služijo kot podlaga za reševanje problemov, ki si jih zastavljajo, in drugi zgodovinarji, ki v glavnem samo odkrivajo važne vire in navajajo njihovo vsebino. Vendar pa mislim, da npr. za zgodovino XIX. stoletja, kjer je v arhivih in v listih nakopičenega še toliko važnega gradiva, ki ga nima še nihče v evidenci, ni podcenjevati niti dela takih zgodovinarjev in jim ne gre očitati, da niso »originalni« oni, ampak pisci onih aktov in časopisnih člankov. Kar se tiče našega primera, velja, da so Miletič, Jurčič in Mrazović politiki in novinarji precejšnjega formata in da so že sami marsikaj povedali. Vendar pa ni res, da so povedali vse tako, da bi moral zgodovinar to samo prepisati, kakor misli dr. Kermavner (prav tam, str. 232). Ta jasnost virov se zdi sumljiva tudi tistemu, ki jih ne študira podrobno, če pomisli, da sta o teh problemih pisala dva univerzitetna profesorja, dr. Radojčić in dr. Prijatelj, kjer pa to jasnost zamažemo, in da je to Miletićevo stališče do danes neznano srbski historiografiji, čeprav se je o Miletiću pisalo in so bili njegovi glavni članki o tem ponatisnjeni. Kljub določeni svobodi tiska v Avstriji in (za ta vprašanja) še bolj na Ogrskem tudi ti pisci niso mogli ali pa niso hoteli povedati vsega. Oni ne govore v tej zvezi o načrtih Franca Jožefa, Beusta in avstrijskih vojaških krogov o revanžni vojni proti Prusiji po letu 1866 in tega ne povezujejo z domnevo, da se bo Prusija, potem ko so ti načrti zaradi pruskih zmag leta 1870 padli v vodo, poskušala maščevati; podatke o teh načrtih je seveda mogoče najti v raznih zgodovinskih delih, kakor trdi dr. Kermavner (prav tam, str. 230), ki jih je pa treba pritegniti. Tudi misel, da bi si morali Srbi in Hrvati v primeru zloma Avstro-Ogrske v boju z Madžari priboriti neodvisnost, seveda v sodelovanju in združitvi s Srbijo, izražajo ti viri zelo nedoločno; iz Miletićevih člankov vidimo, da on ne verjame več v možnost sodelovanja z Madžari, bolj jasno pa ta misel, kjer so pač igrale vloge kombinacije z vojsko Srbije in s tedaj še obstoječo Vojno krajino, ki z njo računajo druge podobne kombinacije iz te dobe, ni nikjer izvedena.

Kdor bere Miletićeve članke ob ljubljanskem kongresu in razmišlja o njegovem stališču, dobi vtis, da mu je dal ljubljanski kongres le povod za izražanje stališč, do katerih ni prišel šele takrat, ampak v bistvu že prej. Zato sem posegel v svoji razpravi nazaj in navedel po literaturi in v njej citiranih virih nekaj podatkov o teh vprašanih v srbski politiki šestdesetih let preteklega stoletja (ZČ XVI, 1962, str. 149—152). Ta slika seveda ni izčrpna, vendar pa upam, da se mi je posrečilo dokazati, da gre tu za važna vprašanja ne samo za srbsko, ampak tudi za hrvaško in slovensko zgodovino, in da postane s tem vse razpravljanje okrog ljubljanskega kongresa le etapa v razvoju jugoslovanskih problemov v vsem tem kritičnem razdobju. Dr. Kermavner ve k temu »ekskurz v srbsko politiko«, kakor on to imenuje (ZČ XVII, 1963, str. 233—236), le malo konkretnega pripomniti. Ob njegovih trditvah, da je šlo 1866 in 1867 v vsej srbski politiki »na prvem mestu«, ali celo »samo« za protiturske in ne tudi protiavstrijske cilje (prav tam, str. 234—235), naj ga

opozorim na podatke v literaturi, ki jo citiram. Kar se tiče njegove kritike moje opombe, da niso ogrski Srbi »pospravili« zahtevo po obnovi Vojvodine, ker je bila Beogradu potrebna dobra volja Madžarov (prav tam, str. 235), naj odgovorim, da sem govoril o koncu šestdesetih let, ko so Miletić, srbska liberalna stranka v Vojvodini in Ujedinjena omladina srbska v najhujšem sporu z režimom v Beogradu in ni mogoče govoriti o tem, da bi bila njihova politika dirigirana od tega režima. Zato pa dr. Kermavner tem bolj goreče generalno trdi, da gre pri tem samo za misli, čeprav so to misli vodilnih političnih osebnosti, da te misli niso razgibavale političnih sil in niso vtisnile pečata svoji dobi, in da vse to spada le v idejno zgodovino, nikakor pa ne v politično zgodovino (prav tam, str. 234). Že prej pa nastopa proti mojemu navajanju dejstev, ki ga more bralec prebrati v moji razpravi in ga tu ne bom ponavljal, z zanj tipičnim argumentom, da je vse to navajanje le moj »poskus posrednega podpiranja hegemonistične prekonstrukcije« (prav tam, str. 233). S takimi metodami in s tako argumentacijo se nikakor ne morem strinjati. Jugoslovanski problemi v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja so kompleksna problematika, ki nam je deloma že znana, pripravljajo se pa še nova dela, npr. izdaja virov s strani Srbske akademije znanosti. Pri problematiki te vrste se je dogajalo in se dogaja, da se podatki napačno interpretirajo v smislu, ki ga dr. Kermavner označuje kot hegemonistično prekonstrukcijo; mogoče je tudi, da se posameznim dejstvom pripisuje večji vpliv, kakor ga pa zaslužijo z oziranjem na svoj učinek ali časovno omejeno razdobje svoje aktualnosti; vse to je pa treba ugotoviti s pomočjo kritičnega konkretnega raziskovanja. Tako raziskovanje more tudi šele odgovoriti na vprašanje, kaj je razgibavalo politične sile in vtisnilo pečat dotični dobi, kateri so vtisnile pečat tudi mnoge tendence, ki se tedaj niso uresničile. Ne morem se strinjati z metodo, po kateri se na podlagi vnaprej postavljenega koncepta politična aktivnost ljudi, ki niso bili osamljeni ideologi kakor kak Campanella, ampak so stali sredi političnega življenja, razdeli v dva dela in tisto, kar se strinja s konceptom, proglasi za del politične zgodovine, vse ostalo pa enostavno proglasi za idejno zgodovino, še manj pa seveda s tem, da se razpravljanje o teh vprašanih odklanja kot »hegemonistična prekonstrukcija«.

Kar se tiče dr. Kermavnerjevega pisanja o »beljenju« (prav tam, str. 236 do 239), je dovolj, da se omejim samo na pricipialne ugotovitve. Ta od njega skovani izraz more imeti zelo različen pomen. Na eni strani more pomeniti zmote in opuščanja, ki jih zagreše zgodovinarji iz kakršnihkoli vzrokov, »ne da bi se bili tega zavedali«; to se dogaja in to je treba kritizirati, vendar pa v tem primeru ni mogoče očitati, da bi izjave zgodovinarja ne bile v soglasju z njegovim prepričanjem, in zato ni primerno, da se tu govori o »beljenju«. Mogoče je pa tudi, da postavlja zgodovinar zavestno neresnične trditve ali pa zavestno zamlčuje važna dejstva, ki govore proti njegovim trditvam; v tem primeru naj se zaradi mene govori o »beljenju«, mislim pa, da je bolj jasno govoriti o zavestnem potvarjanju ali zavestni laži. Tak je pač smisel njegovega očitka »glorifikacije«, ki jo očita meni glede na začetke slovenskega liberalizma. Ko sem ga vprašal, koga naj bi v onem 1944 v partizanih napisanem članku hotel »glorificirati«, ali tedanje »Jutro« ali »Slovenski Narod«, dr. Kermavner ironije ni razumel in me po nepotrebnem poučuje, da je »Jutro« izhajalo šele med dvema vojnama, pri »Slovenskem Narodu« bi bilo pa treba upoštevati le prve letnike. Na vprašanje, kakšni motivi naj bi me vodili pri tistem članku, da bi zavestno potvarjal resnico, pa tudi zdaj ni odgovoril.

Na svojih izvajanjih o antiavstrijstvu pri narodih habsburške monarhije (ZČ XVI, 1962, str. 153—156, in bolj izčrpno v knjigi Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Lj. 1962) nimam po vsej kritiki dr. D. Kermavnerja

(ZČ XVII, 1963, str. 239—242) ničesar spremeniti. Njegova čudna oznaka nemških nacionalcev in kossuthovcev, njegovo bagateliziranje pomena velikonemške republikanske tradicije iz leta 1848, njegova trditev, da »odmetavam« strah pri nekaterih narodih pred možnostjo, da bi propad monarhije mogel pomeniti spremembo na slabše, njegovo spreminjanje akcij poljske emigracije v »misli«, njegovo očitjanje, da vidim pri politiki »novega kurza« pri Hrvatih le eno smer njenega kasnejšega razvoja, pa tudi njegovi očitki o napihovanju in izkrivljanju itd. ne zaslužijo, da bi o njih podrobneje pisal.

Tudi pri izvajanjih o srbskih in hrvatskih stališčih v politiki tiste dobe (ZČ XVI, str. 156—158) nimam po pisanju dr. Kermavnerja (ZČ XVII, str. 242 do 244) ničesar spremeniti. Tu ne bom govoril o problemu, da so stališča glede Bosne v tem in poznejšem času povezana s stališči do Avstrije. Kar se tiče dr. Kermavnerjeve teze, da je Strossmayer-Mrazovićevo vodstvo hrvaške narodne stranke stalo vedno na avstroslovenskih pozicijah, samo opozarjam na podatke, ki sem jih navedel (po literaturi) v ZČ XVI, str. 150 in 152, in tu ne bom dalje razpravljajal o tem. Kar se pa tiče protiavstrijskih stališč pri Miletiću in delu Srbov, je seveda jasno, da oni tedaj — kakor tudi nihče pred in med prvo svetovno vojno — niso mislili, da bodo Avstrijo uničili sami. Kar se pa tiče dr. Kermavnerjevega mnenja, da gre tu samo za pasivno pričakovanje, da bo Prusija sama uničila Avstrijo, naj samo opozorim na poročila pruskih agentov o iniciativah v tej smeri, ki jih tudi navajam po literaturi (ZČ XVI, 1962, str. 150—151). Če dr. Kermavner pri Svetozarju Miletiću razlikuje med aktualno politiko, ki upošteva dani državni okvir, in med politiko bodočnosti, ko bo prišlo do katastrofe Avstrije, kot stvarima, ki sta ne samo različni, ampak med seboj ne povezani, naj ga opozorim na svoja izvajanja o tem v prejšnji razpravi (ZČ XVI, str. 156) in pa na to, da ta izvajanja o medsebojni povezanosti obeh politik potrjuje članek M.-a (Mrazovića ali Miškatovića), ki ga je odkril dr. Kermavner in govori o njem v dodatku svoje polemike (ZČ XVII, 1963, str. 252—254). V tem članku je dovolj jasno povedano, da so nekateri — pač Miletić sam — dokazovali v letih 1861 do 1865, da je treba hrvatsko politiko usmeriti v duhu, kakor da Avstrije ni več, da se bo Ogrska odtrgala itd., kar se pa ni zgodilo. Ali to ne podpira mnenja, da je Miletić v istem času in iz istih razlogov tako usmerjal politiko svoje srbske liberalne stranke, v času, ko je odklanjal vsako sodelovanje s Schmerlingovim režimom, in da so tako »želje« vendar vplivale na »realno politiko sedanjosti«? Če dr. Kermavner trdi, da se protiavstrijski načrti tedaj niso uresničili, ni s tem povedal nikomur nič novega; ne verjamem pa, da se zaradi tega zgodovinarji zanje ne bodo zanimali.

V naslednjem poglavju svoje polemike pod neustreznim naslovom »Avstroslovanstvo ali legitimizem« preide dr. Kermavner na vprašanja slovenske politike te dobe in tu postane očitek »beljenja« slovenskih liberalcev sredstvo za odklanjanje vsega, kar mu ne konvenira, torej tisto, kar je bila prej pri srbski in hrvatski politiki »hegemonistična prekonstrukcija«. Proti dr. Kermavnerjevi tendenci, da negira razliko med narodnostno politiko staroslovencev in mladoslovencev, sem navedel sumaren pregled dejstev iz dobe 25 let, ki dokazujejo, da sta se ti dve politiki vendarle razlikovali in da so mladoslovenci vplivali na slovensko nacionalno gibanje v smeri večje radikalnosti. Dr. Kermavner zdaj interpretira svoje izjave v tem smislu, da je mislil samo, da niti ena niti druga struja ni negirala Avstrije kot državnega okvira. Ta formulacija je seveda zelo široka in obsega npr. tako pristaše Avstrije kot absolutne monarhije kakor tudi pristaše Avstrije kot federacije narodov; saj so npr. tudi trdili, da niti nemški nacionalci niti Kramarjevi mladočehi niso negirali principialno-avstrijskega državnega okvira, in v tem smislu je bila celo njihova politika.

»ista«; vprašanje je le, kaj pri politični zgodovini s takimi širokimi formulami pridobimo. Konkretno pa dr. Kermavner osporava le mojo trditev, da so staroslovenci leta 1872 pristali na program avstrijske pravne stranke o avtonomijah historičnih dežel in določenih pravicah jezikov v njih, medtem ko so jih mladoslovenci kritizirali in še nekaj časa vztrajali na programu Zedinjene Slovenije, in mi očita, da bi si moral ogledati tudi staroslovenske liste, ki se še dalje zavzemajo za Zedinjeno Slovenijo, in se ne opirati samo na Prijateljovo zgodovino, kakor dela vsa njegova »šola«. Tu bi jaz najprej svetoval dr. Kermavnerju, da si naj ogleda program avstrijske pravne stranke, ki je bil objavljen v nemščini npr. v Laibacher Zeitung 31. X. 1872, v slovenščini pa v Novicah 6. XI. 1872; videl bo, da je v njem govora le o avtonomiji historičnih dežel, ne pa o kakih etničnih enotah ali Zedinjeni Sloveniji. Nadalje mu svetujem, da si naj bolj izčrpno ogleda staroslovensko publicistiko o tem vprašanju; našel bo poleg treh tekstov, ki se nanje sklicuje in ki pač zaradi mladoslovenskih očitkov vzdržujejo zahtevo po Zedinjeni Sloveniji in trdijo, da je združljiva s programom avstrijske pravne stranke, tudi druge tekste, kjer take zahteve ni, našel bo tudi že od dr. Prijatelja omenjeni tekst iz Slovenskega Gospodarja, kjer se narodni princip obsoja kot poguben za Avstrijo in Evropo.¹ Končno naj omenim, da članek A. D. Pivčanina v Novicah 8. X. 1873, ki ga dr. Kermavner navaja kot primer staroslovenskega zavračanja očitkov, da njihov kandidat Hohenwart ni za Zedinjeno Slovenijo, sicer res goreče zatrjuje, da se Hohenwart s to zahtevo strinja, navaja pa kot »dokaz« tri odstavke iz Hohenwartovega nemškega pisma, v katerih pa ni sledu o takem strinjanju, ker seveda poznavalca Hohenwartove politike ne more presenetiti.

Drugačno vprašanje je seveda odnos prvih generacij slovenskih liberalcev do Avstrije, kjer tu tudi nimam ničesar spremeniti na svojih izvajanjih v zadnji razpravi. Dr. Kermavner ne verjame moji domnevi, da bi v dobi Bachovega absolutizma tudi pri njih kakor pri podobnih strujah pri drugih avstrijskih Slovanih sovraštvo do Avstrije stopilo na mesto prejšnjega avstroslavizma, in trdi, da je bila pri njih še dalje vnema za Avstrijo, čeprav drugačna, vendar pa dodaja »razen pri nekaj izjemah« — eden od redkih novih momentov v njegovi polemiki. Potem pa ponavlja svojo tezo o domeni čustvovanja, ki jo dopolnjuje popolnoma drugačna dejanska politika. Za mene niti eno niti drugo vprašanje ni rešeno, o tem bi bila potrebna še nova raziskovanja, česar se pa na tem mestu ne morem lotiti.

Kar se tiče izraza »legitimizem«, mi dr. Kermavner očita »krivdo«, da sem ta izraz uvedel, nato pa priznava, da ima ta izraz v smislu, kakor sem ga omejil jaz, vendar domovinsko pravico v politični zgodovini. Moja »krivda« naj bi očitvidno obstajala v tem, da naj bi jaz hotel prej s tem izrazom nadomestiti izraz »avstroslavizem«, česar pa dr. Kermavner ne more dokazati. Pojma avstroslavizem ne odklanjam in ga sam uporabljam, vendar pa mislim, da se ta izraz uporablja v zelo različnih pomenih, ki bi jih bilo potrebno precizirati. Dilema, ki jo dr. Kermavner izraža v naslovu »Avstroslovanstvo ali legitimizem«, je pa po vsem tem vsekakor neumestna.

Kar se tiče rusofilstva, označuje dr. Kermavnerjev citat iz Ivana Hribarja (prav tam, str. 248) neoslavizem iz začetka XX. stoletja, nikakor pa ne rusofilstva ali panslavizma sploh. Glede slovenskih liberalcev je pa dr. Kermavner zelo odločno trdil, da je pri njih v sedemdesetih in nadaljnjih letih XIX. stoletja prevladoval panslavizem slavjanofilskega tipa in da so mnenja (Prijatelja, Radojčiča in mene), da so pri njih obstajale liberalne rezerve do ruskega

¹ I. Prijatelj, Janko Kersnik, njega delo in doba (Janka Kersnika Zbrani spisi, zvezek VI), sešitek 1, Lj. 1910, str. 206.

carizma, neutemeljena, ker je edini dokaz za to, Celestinova knjiga, osamljen pojav. Jaz sem v svoji lanski razpravi najprej ugotovil, da je neka vrsta slovenskega čustvovanja in s tem tudi rusofilstva značilna ne samo za večino slovenskih liberalcev, ampak tudi za Celestinovo knjigo in celo za vse slovensko nacionalno gibanje v XIX. stoletju sploh; ne vem, zakaj bi se s tem približal dr. Kermavnerjevemu stališču, kakor se zdi njemu. Nato sem pa dr. Kermavnerja opozoril, da njegova teza o absolutnem prevladovanju panslavizma slavjanofilskega tipa pri tedanjih slovenskih liberalcih razen pri Celestinu ni v soglasju s podatki, ki jih on sam navaja na drugih mestih, in izrazil mnenje, da bi bilo potrebno to vprašanje še raziskovati. Dr. Kermavner zdaj sam priznava, da je prišel na podlagi študija slovenske liberalne publicistike in korespondence do prepričanja, da se je pojavljal med slovenskimi liberalci tudi kritičen odnos do carske Rusije.

Kar se pa tiče razpravljanja ob ljubljanskem kongresu pri Slovencih, se ne bom ustavljal pri dr. Kermavnerjevem ponovnem mnenju, da je vsako razlikovanje med narodnostno politiko mladoslovencev in staroslovencev — ne vem, če samo leta 1870 ali za vso dobo od 1848 — dlakocepsko, priznam njegovo ugotovitev v tem poglavju, da je »Slovenski Narod« označil Srbijo kot jugoslovanski Piemont že teden dni pred »Sočo«, posebej se pa hočem ustaviti le ob njegovi trditvi, da ob stališču do ljubljanskega programa in Miletića tedaj pri Slovencih ni bilo nobenih razlik. O tem sem sicer pisal že v prejšnji razpravi, morda pa za dr. Kermavnerja ne dovolj jasno. Dr. Costa je govoril na občnem zboru političnega društva »Slovenija« v Ljubljani 6. I. 1871, da je Miletić za Veliko Srbijo, ljubljanski program pa za habsburško monarhijo; v istem smislu je o uresničenju ljubljanskega programa govoril tedaj tudi liberalec dr. Razlag (prim. Novice 11., 18. in 25. I. 1871, Slovenski Narod 12. I. 1871). Tudi dr. Lavrič si je v poročilu »Jugoslovanska zveza« na občnem zboru »Soče« v Gorici 23. II. 1871 zamišljal uresničenje jugoslovanske enote v okviru federalistične monarhije (Soča, 31. III. 1871). Slovenski Narod objavlja še več prispevkov v tem smislu. To so torej interpretacije uresničenja ljubljanskega programa v okviru federalistične Avstrije, pri dr. Costi v zavestnem nasprotju z Miletićevim stališčem. Na drugi strani je Josip Jurčič s svojima že v prejšnji razpravi citiranima člankoma in dopisoma. Jurčič razlaga omenjanje habsburške monarhije v ljubljanskem programu le v tem smislu, da v njej faktično živimo, ne pa v smislu opredelitve zanjo, ne verjame, da bo ona hitro propadla, pove pa med vrstami dovolj jasno, da ne verjame v uresničenje narodnih zahtev in tega programa v Avstriji; seveda se tudi Jurčič ne strinja z Miletićem, toda ne zaradi Avstrije, ampak zaradi Miletićevega žrtvovanja Slovencev in zaradi prepričanja, da Slovenci za jugoslovanstvo niso breme, ker se nemška ekspanzija ne bo ustavila na slovensko-hrvatski meji; on dovolj jasno pove, da mu je ljubljanski program v bistvu odgovor na vprašanje, kam naj se Slovenci orientirajo, ako bo prišlo do katastrofe Avstrije. To stališče je pa pač za vsakogar razen za dr. Kermavnerja drugačno kakor zgoraj omenjena stališča dr. Coste in drugih.

Fran Zwitter

IN MEMORIAM

ANTON SOVRÈ

(1885—1963)

Ob izvolitvi Antona Sovreta za rednega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti je Letopis Akademije (*Letopis SAZU V*, 1952—1953, Ljubljana 1954, 86—88) zapisal: »Sovrè si je nadel za življensko nalogo, da bo oskrbel Slovincem prvovrstne prevode najvažnejših klasičnih del, zlasti iz grške literature«. Res je to bila naloga, ki jo je Sovrè vztrajno in dostikrat blesteče izpolnjeval kot osrednjo nalogo svojega življenja in čeprav je bilo njegovo študijsko zanimanje mnogovrstno, se je vedno predvsem vračal k mizi prevajalca in v ponašitvi klasičnega teksta videl resnični cilj svojih naporov.

Popolna bibliografija in presoja Sovretovega dela je stvar drugih raziskovalcev in drugih revij. Zeleti bi bilo, da bi zelo nepopolni in deloma netočni, samo skicirani bibliografiji v Letopisu Akademije (glej še *J. Kastelic*, *Argo* 2, 1963, 69—71) kmalu sledila boljša in točnejša.

»Zgodovinski časopis« pa se mora spomniti Antona Sovreta predvsem kot *zgodovinarja*. Že razmeroma zgodaj (1928) je izšla drobna knjižica »Gospodarske razmere pri starih narodih«. V kratkem pregledu se avtor pomudi najprej pri starih državah Prednjega Vzhoda (str. 3—18), obširno obdela Grčijo (18—64) in končno Rim (65—97). Knjižici se vidi, da so viri črpani iz druge roke in da so ekonomski procesi bolj opisani kot pa razloženi. Fundamentalna dela kot Rostovcev za helenizem (*The social and economic history of the Hellenistic World*, I—III, 1941) in Heichelheim za celoto (*Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I—II, 1938, angl. predelana izdaja I—II, 1957—1964) še niso bila napisana. Pri pregledu ekonomskega razvoja rimskih provinc je Ilirik izpuščen; vrzel — ki je v vseh modernih pregledih rimske ekonomike občutna in ki bi jo resnejše Sovretovo prizadevanje v tej smeri kasneje gotovo skušalo vsaj deloma zapolniti. Zanimiv in vzpodbuden pa je bil že sam pojav te drobne knjižice, ki jo je izdala Kmetijska Matica, spričo »klasičnih« zgodovin, kjer ekonomika tako rekoč ne obstaja ne kot proces in ne kot pojav.

Toda pravo zgodovinsko dejanje predstavlja eno od Sovretovih glavnih del — »Stari Grki«, ki so izšli v Celju leta 1939 kot drugi (in edini) zvezek novo zasnovane monumentalne Mohorjeve Občne zgodovine. To je bila sinteza v pravem pomenu besede, plod obsežnega študiranja modernega zgodovinopisja o klasični dobi Grkov, rezultat intimnega poznavanja grških avtorjev, torej avtentičnih virov, in končno sad potovanja po Grčiji, kjer je dežela s svojim prirodnim in kulturnim profilom dala pisatelju atmosfero, v kateri naj se razpleta drama grške zgodovine. Od modernih avtorjev je Sovreta vodil predvsem *J. Beloch* (*Griechische Geschichte*, 1912—1927²). Zgodovina Grkov se odvíja

izolirano od kretske-mikenske dobe do Aleksandra in diadohov in kar je grških kontaktov z državami Vzhoda, pa z barbari severnega Balkana in skitske južne Rusije ter z italjskimi plemeni in feničarsko Kartagino, jih avtor pritegne z vidika grškega razvoja ali pa jih celo kot nepomembne pusti ob strani. Sinhronistični prikaz *E. Meyerja* (*Geschichte des Altertums*, končna izdaja, 1925—1937) bi bolj ustrežal objektivni sliki, a je bil nasproten, kolikor je videti, tudi že samemu konceptu Mohorjeve Občne zgodovine. Seveda ostane odprto vprašanje, koliko bi se ta zgodovina mogla v kasnejših, nenapisanih zvezkih še odtegovati sinhronistični metodi. Odmaknitev od sinhronističnega podajanja zgodovinskega procesa pa je bila Sovretu za njegovo sintezo dobrodošla.

Sovrè Belochu ni sledil v vseh podrobnostih. Tako se na primer pri selitvi dorskih plemen izogiblje njegovega skrajnega skepticizma. Svoj zgodovinski opis začenja z mikensko dobo, končuje pa ga z vdorom Keltov 277 pr. n. š. oziroma z letom 280, ko se po bitki pri Kuropediju 281 konča doba diadohov in nastopi čas ločenih helenističnih monarhij in njihovega medsebojnega političnega ravnotežja. Ta Sovretov zaključek je opravičljiv iz morebitnega celotnega koncepta Mohorjeve Občne zgodovine, ki se ni nadaljevala in ki bi v tretjem zvezku verjetno podala zgodovino helenizma v zvezi z rimsko zgodovino. Če ga motrimo izolirano, pa ni logičen. Velika cezura v grški zgodovini se ne izvrši v tretjem, ampak v četrtem stoletju. Če se pridružimo *Bengtsonovi* tezi (*Griechische Geschichte*, 1960²), bi morali v Filipu Makedonskem videti dejanskega začetnika nove dobe; tu izgine klasična pólis in nastopi monarhična teritorialna država, razred lastnikov sužnjev v demokratični medsebojni pariteti se umakne vojaški kasti, ki bazira na veliki zemljiški lastnini, družbena nadstavba se od individualistične »kalokagathie« premika k teokratičnim in hierarhičnim oblikam, filozofija pa se v zaostrenih protislovjih družbenega položaja z višine ontoloških vprašanj spušča v prakticistične »življenjske« filozofije skepticizma, stoicizma, epikureizma. — Cezuro lahko postavimo tudi s pojavom Aleksandra in to morda še bolj upravičeno kot to zagovarja Bengtson za dobo Filipa. Predor grške politike, ekonomike in kulture v področja starih monarhij Vzhoda in medsebojni dialog obeh velikih partnerjev pomeni začetek novega časa. Grška kultura postane svetovna, grška ekonomska teorija in praksa zaobjame neizčrpna bogastva Ponta, Prednje Azije in Severne Afrike in poseže na zahodni Mediteran, grški, to je makedonsko-grški sistem absolutistične »prosvetljene« monarhije pa zamenja stari teokratični sistem vzhodnih despotij. V enem ali drugem primeru, s Filipom ali z Aleksandrom, je meja logična in historično upravičena, konec diadohov okoli 280 pa pomeni samo zaključek prve faze helenizma (z dvema pododdelkoma — od Aleksandrove smrti 323 do bitke pri Ipsu 301 in od Ipsa do Kuropediona in Lizimahove ter Seleukove smrti 281 oziroma 280). Sedaj ne sledi nekaj novega, marveč le druga helenistična faza, to je doba ravnotežja sil od 280 do 201, do posega Rimljanov. Doba do Akcija 31 predstavlja nato tretjo in končno fazo helenizma pod prevlado Rima. — Če bi gledali na Sovretovo knjigo izolirano, brez vidika serije, za katero je bila namenjena, bi seveda bilo nujno, da bi avtor grško zgodovino nadaljeval še skozi vso helenistično dobo s posegom Rima v porušeno ravnovesje helenističnih monarhij in bi opisal njih politični zlom v zadnjih dveh stoletjih vse do bitke pri Akciju in do zasedbe Egipta po Oktavijanu.

Pri zaključni periodizaciji Sovretove zgodovine smo se namenoma pomudili nekoliko obširneje, ker nam ta primer zelo dobro pokaže težave, s katerimi se je pisatelj moral spoprijeti. Sedaj ni več treba, da bi se spuščali v podrobnosti in ugotavljali npr. Sovretov pretirano negativen oris Demostena

itd. (glej ocene ob izidu knjige: *F. Trdan*, Čas 34, 1939/1940, 295—302; *B. Saria*, GMDS 22, 1941, 83—85; *J. Kastelic*, Dom in Svet, 1941, 95—100, 142—144, 221—225). Značaj knjige Sovretu ni dovoljeval opomb z analizo virov in bibliografijo in je torej ostajal na liniji »čiste« sinteze. Knjiga je bila namenjena širokim krogom slovenskega beročega občinstva. Odveč bi bilo tudi gledati nanjo z vidika materialistične koncepcije zgodovine. Ugotoviti pa moramo vendarle posebej še vnemo, s katero Sovrè podčrtava svetle in temne strani malega grškega narodiča in mu kljub vsem njegovim blodnjam in tegobam poje slavospev duhovne velesile: to bi mogla biti za naprednejše katoliške kroge okoli Finžgarjeve Mohorjeve družbe prozorna analogija na zaprte razmere slovenskega naroda v času po šestem januarju 1929 — podobno kot je Josip Vidmar v »Kulturnih problemih slovenstva« postavil drzno in z vidika slovenske liberalne veleburžoazije heretično paralelo Grki — Slovenci, mali narod — kulturna velesila. Protislovja razmer, v katerih je Sovretova knjiga nastala, so se torej nujno in logično »objektivizirala« v njeni historični vsebini. »Stari Grki« pa so ostali doslej naš največji in najpomembnejši tekst o antiki.

Zgodovinskim študijam se je Sovrè kasneje najbolj približal v uvodih k izboru prevodov iz Plutarha (*Življenje velikih Rimljanov*, 1950; *Življenje velikih Grkov*, 1959.) V grških življenjepisih je za nekatere, od Solona do Fokiona, deloma uporabil svoj stari tekst iz zgodovine Grkov, dasi je podatke vedno strnil okoli konkretnega biosa in dodal marsikaj novega, posebno v obširnejšem uvodu k Periklovem življenjepisu. Teksti Pirov, Agis in Kleomenes pa nadaljujejo Stare Grke tudi v dobo helenizma po letu 280. Značilen za Sovreta pa je tudi izbor — kljub temu, da je Plutarhov življenjepis Aleksandra izvrstno napisan, in kljub velikemu historičnemu pomenu osebe ga Sovrè ni uvrstil med prevode.

Kako bi se nadaljevali »Stari Grki« v rimskem zvezku, če bi bil napisan, pa je Sovrè deloma nakazal v krajšem in mestoma naglo skiciranem uvodu k Plutarhovim Rimljanom. Tudi tu ni šel mimo problemov, kot se vidi npr. pri opisu Sullovega delovanja in značaja ali pa pri Cezarju. Vendar dogodke po Sullovi zmagi preko potrebe dramatizira, Cezarjevi osebnosti pa odmeri dosti preveliko vlogo in presojo resničnega prehoda od republike v monarhijo zamenja retorično pretiravanje. Knjiga o rimski zgodovini bi verjetno imela podobne svetle in senčne strani kot knjiga o Grkih. Seveda pa bi historično zahtevnejša in obširnejša snov na avtorja s svoje strani nedvomno pozitivno vplivala.

Z izrazito zgodovinsko problematiko se je srečal Sovrè še pri svojem mojstrskem prevodu Herodota (I 1953; II 1955). V uvodu, ki dobro opiše Herodotovo življenje, delo in pomen, se Sovrè loteva tudi širšega problema grškega zgodovinopisja in se ogreva za Spenglerjevo definicijo grškega duha, ki da je ahistoričen. Zaradi tega — meni — se je grško zgodovinopisje tudi tako pozno in razmeroma šibko razvilo. Spenglerjeva duhovita oznaka spada v svet idealistične aprioristike (glej *J. Kastelic*, Naši Razgledi 1954 št. 8, 22—23). Posebni pogoji grške pólis niso vzbujali potrebe po obširnih zgodovinah izven kronik lastnega mestnega življenja. Stiki z Orientom in poseg Aten v Malo Azijo in na Sicilijo pa so takoj prinesli spremembo, takoj sta se pojavila Herodot in Tukidid. Razvoj filozofskih disciplin na prelomu 5. in 4. stoletja pa je tudi povzročil prehod od Herodotovega deskriptivnega in »logografskega« načina do Tukididove kavzalne povezane analize historičnih pojavov v njihovem razvojnem procesu.

Končno moramo omeniti še obširne opombe, ki jih Sovrè dodaja k prevodom in ki so ponekod pravi historični leksikoni imen, krajev in dogodkov —

npr. pri Herodotu (I str. 377—477; II str. 321—376) ali pri Plutarhových Grkih (str. 429—526). Veliko zgodovinskega in kulturnozgodovinskega gradiva pa je tudi v Sovretovih uvodih in komentarjih k čisto literarnim ali filozofskim tekstom — Homer: Iliada, 1950, Odiseja, 1951; Starogrška lirika, 1964, postumno izdal K. Gantar; Predsokratiki, 1946; Aishilos: Oresteia, 1963; Sofokles: Kralj Oidipus, Oidipus v Kolonu, Antigona, Filoktetes, 1962; Euripides: Bahke, Alkestis, Feničanke, 1960; Platon: Poslednji dnevi Sokrata, 1955; Platon: Simposion in Gorgias, 1960; Lukian: Satire, 1946; Mark Aurelij: Dnevnik, 1934; Horac: O pesništvu, 1963³; Lukrec: O naravi sveta, 1959). Zlasti komentar k Lukrecu je izredno obširen (str. 181—498), bogat filozofske analize, a gre mimo dveh bistvenih stvari — poezije Lukrecovega dela na eni strani in dialektične materialistične misli na drugi strani (za Herodota primeri še: J. Kastelic, Herodot in njegove zgodbe, uvod k skrajšani izdaji Sovretovega prevoda Herodota, Kondor 44, Ljubljana 1961; za Aishila: J. Kastelic, Argo 2, 1963, 69—71, za Lukreca: I. Pirkovič, Naša Sodobnost 7, 1959, 1057—1068). Ne smemo tudi prezreti Sovretovih zaslug pri terminologiji in drugih jezikovnih vprašanih zgodovinske stroke (npr. za arheologijo predelani prevod nemškega Abramičevega vodiča »Poetovio«, Ptuj 1925, ki mu je dodal poseben terminološki slovensko-nemški »Slovarček«, str. 201—206).

Pokojni Anton Sovrè ni bil poklicni zgodovinar in tudi ni imel take ambicije. Njegov svet je bila klasična literatura Grkov in Rimljanov, pri tem pa so bili Grki njegova ljubezen, grški jezik in njegove umetniške ter kulturne stvaritve pa velika in meritorna zakladnica omike, humanizma in življenjske modrosti. Kot vsak pravi humanist je bil Sovrè tudi navdušen pedagog in pouk v šolah na gimnaziji in kasneje na univerzi mu ni pomenil navadne zaposlitve ali posredovanja nekih vednosti, ampak mu je bil delo na vzgoji mladega človeka v antičnem, sokratičnem smislu — napeljevanje k ljubezni do znanja, ki odrešuje. V tem smislu je značilen njegov govor maturantom klasične gimnazije v Ljubljani ob koncu šolskega leta 1930/1931 (*Izvestja klasične gimnazije v Ljubljani za šolsko leto 1930/1931*, str. 6—13). Od tod izvirajo njegovi naporji za moderne učbenike latinščine (*Lanx satura — Latinska čitanka*. Za gimnazije, prva stopnja, 1928) in slovenščine (*Slovenska čitanka in slovnica, s soavtorji, I—IV, 1931—1935; 1939²*). Dasi sam ni našel časa in dovolj interesa za tekste, ki gredo izven kroga starogrške literature, pa je vendar z izrednim posluhom prevedel Avguštinove Izpovedi (1932), prvi tekst osebnosti, formiranè na tradiciji antike, a že stoječe v drugih historičnih koneksih in usmerjene v druge miselne tokove. Humanistično zanimanje ga je privedlo še do prevajanja Erazma (*Hvalnica norosti*, 1952) in do »Pisem mračnjakov« (1952). Sovretovi direktni ali indirektni učenci so se lotili, poleg nadaljevanja prevodov iz grščine (*Gantar*: Aishilos; *Fašalek*: Tukidid, Ksenofon, Polibij), tudi bizantinskih (*Gantar*: Prokopij) in latinskih tekstov (*Šmid*: Katul, Suetonij). Ni dvoma, da je visoki nivo Sovretovega prevajanja indirektno vplival na skrbnost pri novem prevodu Novega testamenta (*Jerè, Pečjak, Snoj* 1925, 1929) in pri oblikovanju prevajalskega programa cerkvenih očetov F. Ks. Lukmana.

Ne pretiravamo, če trdimo, da je pokojni humanist izvršil veliko delo — približal je helenskega, antičnega duha v sfero slovenske narodne kulture. S tem pa je obogatil naš čas in pokazal nalogo bodočemu rodu.

Jože Kastelic

MIRKO RUPEL

Sredi dela in povsem nepričakovano je junija 1963 umrl literarni zgodovinar in lingvist Mirko Rupel. Z njim je slovenska kultura izgubila človeka, ki je posegal na mnoga kulturna področja in ki se je z vso vnemo posvečal svoji znanstveni disciplini.

Rodil se je 28. avgusta 1901 v Trstu, kjer je dokončal osnovno šolo in gimnazijo, a maturiral je v Ljubljani, kamor se je s starši preselil po zlomu habsburške monarhije. Slavistiko in romanistiko je študiral na ljubljanski univerzi, kjer je leta 1923 tudi doktoriral. Daljši čas se je izpopolnjeval na Sorbonni. Kot suplent in profesor je služboval v Ljubljani, večinoma na klasični gimnaziji. Leta 1946 je postal upravnik Narodne in univerzitetne knjižnice in je izredno uspešno vodil to najvišjo tovrstno republiško ustanovo do prerane smrti. Hkrati pa je prav v tem obdobju, na višku umstvenih sil, na široko razprostrl svojo dejavnost. Poleg znanstvene dejavnosti in službenih dolžnosti je dolga leta z vso prizadevnostjo opravljal pedagoško delo in sodeloval pri strokovnem in organizacijskem delu na področju slavistike in bibliotekarstva. Bil je honorarni predavatelj za odrski jezik na Akademiji za igralsko umetnost in je po 1949 dolga leta predaval na filozofski fakulteti starejše slovensko slovstvo. Več kakor deset let je vodil jezikovne pogovore pri Radio-Ljubljana in marljivo delal v Slavističnem društvu, Društvu bibliotekarjev Slovenije in v Zvezi bibliotekarskih društev Jugoslavije. Bil je sodelavec Slovenske akademije znanosti in umetnosti in se je udeležil, tudi kot predavatelj, vrste slavističnih kongresov ter mednarodnih kongresov in konferenc bibliotekarske stroke.

Trdna predizobrazba in široka razgledanost, izredna delavnost in vitalnost so pokojniku omogočili, da je svoje delo zastavil zelo na široko. Zajelo je namreč vse od priprav šolskih učbenikov, izdaj domačih in tujih pesnikov ter pisateljev, uredniške dejavnosti in drugega do znanstvene dejavnosti. Največ svojih sil pa je posvetil predvsem trem področjem. Na eni strani se je oprijel izdajateljske in prevodno prirediteljske dejavnosti; izdajal je dela naših pesnikov in pisateljev (Prešeren, Gregorčič, Jurčič; Šenoa) in epske narodne pesmi, prevajal je skupaj z A. Gspanom Prešernova pisma in sam Nušičevo Oblast in Nazorjeve Istranke, a prevajal in prirejal je Držiča (Dundo Maroje — Boter Andraž) in Goldonija (Primorske zdrahe, Lažnik). Drugo važno področje njegove dejavnosti je bilo področje slovenske opisne slovnice in jezika. Tu je treba omeniti zlasti njegovo sodelovanje pri obeh izdajah Slovenskega pravopisa (1950 in 1962) in knjigi Slovensko pravorečje (1946) ter Slovenski jezik. Pregled slovenske slovnice (1957). Najobsežnejše in tudi najpomembnejše pa je njegovo literarno zgodovinsko delo, kjer je proučeval prvenstveno obdobje reformacije in protireformacije ter baročno dobo, čeprav so važni tudi njegovi prispevki s področja prešernoslovja in novejšega slovenskega slovstva. Prav tako pa moremo reči, da je Ruplovo delo ne le najobsežnejše in najpomembnejše marveč tudi najbolj samo njegovo prav na področju proučevanja reformacije in protireformacije, ki sta ga znanstveno pritegovali že od disertacije dalje. Tu je opravil mnogo dela, ki ni važno samo za literarno zgodovino, temveč tudi za zgodovino. Objavljal je gradivo, zlasti tekste reformacijskih piscev, a tudi tistih iz baročne dobe.¹ Sistematično je iskal dela slovenskih reformatorjev po evropskih bibliotekah in arhivih in njegova zasluga je, da imamo danes v ori-

¹ Slovenski protestantski pisci, Ljubljana 1934; za šolsko rabo prirejena in skrajšana izdaja Protestantski pisci, Ljubljana 1934; Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1926, 1951²; Sacrum promptuarium Janeza Svetokriškega, Ljubljana 1937.

ginalu ali v fotokopijah v Narodni in univerzitetni knjižnici zbrano skoraj vse, kar so napisali slovenski protestanti.² V svojem znanstvenem delu je na osnovi mnogih novih virov napisal številne tehtne razprave, v katerih je osvetlil vrsto problemov iz reformacijske in protireformacijske dobe.³ Višek njegovega znanstvenega dela pa so razprava o Primožu Trubarju⁴ in poglavji Reformacija ter Protireformacija in barok v Zgodovini slovenskega slovstva,⁵ v katerih je dal literarno zgodovinsko sintezo in oceno tega obdobja. Za svoje znanstveno delo je dobil visoka družbena priznanja: Prešernovo nagrado za sodelovanje pri prvi izdaji Slovenskega pravopisa in nagrado Sklada Borisa Kidriča za knjigo o Primožu Trubarju.

Ob vsem tem raznovrstnem in obsežnem delu je Rupel našel še vedno dovolj časa za uredniško udejstvovanje — bil je urednik Znanstvenega vestnika Akademске založbe, sourednik revije Slovenski jezik 1—4 (1938—1941); uredil je, a dal tudi pobudo za Drugi Trubarjev zbornik in urejal za Enciklopedijo Jugoslavije prispevke iz slovenskega slovstva — dalje za to, da je napisal vrsto ocen in informativnih ter priložnostnih člankov, tudi člankov o metodičnih in pedagoških vprašanjih pouka materinščine ter o problemih bibliografije.

S pokojnikovo smrtjo ni nastala samo občutna vrzel povsod tam, kjer je zastavljal svoje delo, marveč je ostalo za njim nedokončanih tudi več del, med njimi nekatera v zaključni fazi, zamrla pa je z njim tudi prenekatera zamisel, ki jo je hotel še uresničiti.

² Prim. Nov izvod Bohoričeve slovnice, Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952; Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja. SAZU, razred za filološke in literarne vede, Dela 7, Ljubljana 1954; Wichtige Funde alter jugoslawischer Drucke in den schweizerischen Bibliotheken, Nachrichten schweizerischer Bibliothekare, 1954; Der grosse und der kleine glagolitische Probezettel von 1560, Welt der Slawen, 1957.

³ Prim. Trubarjevi Artikuli, ČJKZ 6 (1927); Glagolski in cirilski Artikuli in njih razmerje do Trubarjevih, Slavia 8 (1929); H korespondenci Trubar-Bullinger, SR 3 (1950); Primož Trubar in Formula concordiae, Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952; Namestitev Felicijana Trubarja v Ljubljani, ZČ 6—7 (1952—1953); Povabilo in odpoved Gasperju Melissandru — značilna v razvoju slovenskega protestantizma, SR 8 (1955); Prva prekmurska knjiga, Temlinov Mali katekizem, SAZU, Razprave 2, Ljubljana 1956; Truberiana, SAZU, Razprave 3 (1958); Prispevki k protireformacijski dobi 1—18, SR 4, 7, 9, 11 (1951, 1954, 1956, 1958) in vrsta manjših razprav ter člankov v SR in drugod.

⁴ Prvotno besedilo je bilo že leta 1960 objavljeno v zbirki Portreti beograjske založbe Nolit pod naslovom Primož Trubar. Dopolnjeno besedilo pa je dve leti pozneje izšlo v založbi Mladinske knjige pod naslovom Primož Trubar, Življenje in delo, Ljubljana 1962.

⁵ Zgodovina slovenskega slovstva 1, Ljubljana 1956, str. 185—260 in 261 do 325.

Ferdo Gestrin

ZBOROVANJA IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Mednarodna historična konferenca o problemih Avstro-Ogrske 1900 do 1918 v Budimpešti 4.—9. maja 1964.

Že nekaj let se poudarja, da mnogih problemov iz razdobja obstoja nekdanje habsburške monarhije ni mogoče uspešno reševati samo v okviru zgodovine posameznih narodov ali držav, ki so nastale na njenem ozemlju, in da jih tudi ne more reševati samo historiografija posameznih narodov in novih držav, ampak je pri tem potrebno mednarodno sodelovanje historikov. Za blokovsko atmosfero, ki je ostala značilna tudi za dobo po skupnem X. mednarodnem historičnem kongresu v Rimu leta 1955 zlasti za tako občutljiva področja, je pa karakteristično, da so se tudi težnje po mednarodnem sodelovanju pri študiju zgodovine habsburške monarhije uveljavljale le v okviru posameznih blokov. V okviru vzhodnih držav so dali prvo iniciativo za skupen študij problemov habsburške monarhije češkoslovaški historiki že leta 1955, leta 1958 se je pa vršila v Budimpešti prva konferenca historikov vzhodnih držav o tej tematiki, ki so bili pozneje njeni rezultati tudi objavljeni (*Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Budapest 1961). Na seji iniciativnega odbora v Pragi leta 1962 je bilo sklenjeno, da bo prihodnja konferenca zopet v Budimpešti leta 1964 in sicer s programom »Historični problemi avstro-ogrske monarhije 1900—1918«. Že na to sejo je bil vabljen osebno en jugoslovanski historik, ki se pa seje ni udeležil; v letu 1963 so sledila nato oficialna vabila za udeležbo jugoslovanskih historikov in Zveza zgodovinskih društev Jugoslavije ter Nacionalni komite za zgodovinske vede sta sklenila, da se konference udeležimo; razen tega so bili preko dotedanjega okvira sodelovanja vabljeni še nekateri historiki iz zahodnih držav. Tako je prišlo do konference v Budimpešti v dneh od 4. do 9. maja 1964.

Konference se je udeležilo nad 23 madžarskih historikov in 46 inozemskih historikov, od teh štirje iz Sovjetske zveze, 11 iz Romunije, trije iz Bolgarije, 11 iz Češkoslovaške, pet iz Nemške demokratične republike, trije iz Jugoslavije, štirje iz Avstrije, dva iz Italije in po eden iz Zvezne republike Nemčije (H. Mommsen), iz Francije (J. Droz) in iz ZDA (Ch. Jelavich). Konference se niso udeležili poljski historiki; to se je motiviralo s tem, da je bila v istih dneh proslava šeststoletnice krakovske univerze; vendar pa poljski historiki tudi že prej niso poslali nikakih referatov ali koreferatov. Iz Jugoslavije smo se konference udeležili docentka zagrebške univerze dr. Mirjana Grossova, znanstveni sodelavec Jadranskega instituta JAZU dr. Bogdan Krizman in avtor tega poročila. Na programu konference so bili 4. maja poročila in diskusija o zunanji politiki, 5. maja o problemih agrarne zgodovine in finančnega kapitala, 6. maj je bil prost (določen za ogledovanje mesta ali ekskurzijo), zadnje dni (7. in 8. maja ter 9. maja dopoldne) so bili pa na programu nacionalni

problemi in problemi socialne demokracije. Referati in koreferati na konferenci so bili deloma že pred konferenco razmnoženi na ciklostilu in poslani udeležencem, deloma so pa bili razdeljeni šele na konferenci sami, dan ali več dni predno so prišli na dnevni red. Določeno je bilo, da naj bodo vsi teksti napisani v nemščini in da naj bo nemščina razpravni jezik konference; tako se je za konferenco pisalo in na konferenci govorilo v dobri ali slabši nemščini; le nekateri romunski in bolgarski historiki so govorili v francoščini.

Ob vprašanih zunanje politike je potrebno omeniti referat sovjetskih historikov K. B. Vinogradova in J. A. Pisareva o mednarodnem položaju Avstro-Ogrske v razdobju 1900—1918, ki je kljub nekaterim pomanjkljivostim važno delo; K. B. Vinogradov se je tudi v diskusiji uveljavil kot dober poznavalec te tematike.¹ Nadalje je potrebno omeniti koreferat italijanskega historika Valianija pod istim naslovom, kjer je avtor govoril predvsem o julijski krizi leta 1914 in o politiki Italije.² Nekaj manjših prispevkov o zunanji politiki so dali tudi madžarski historiki. Na področju agrarne zgodovine je bil zelo tehten referat madžarskega historika T. Kolosse »Statistično raziskavanje družbene strukture agrarnega prebivalstva v deželah avstro-ogrške monarhije (okrog 1900)«, kakor tudi nekaj drugih madžarskih prispevkov; te razprave so tudi metodološko zanimive in verjetno je, da se novejša agrarna zgodovina v naši soseščini nikjer ne goji toliko kakor na Madžarskem. Referat češkega historika Jurija Křížeka o postanku in razvoju finančnega kapitala v habsburški monarhiji v letih 1900—1914 in diskusija avstrijskega historika E. Märza o razvoju bank vzbujata upanje, da bomo prišli glede razvoja bank, koncentracije kapitala in monopolističnih tendenc polagoma vendar do bolj konkretne slike.³ V diskusiji o gospodarskih vprašanih se je opozarjalo na pomembnost statističnih ter drugih virov in tudi literature iz zadnjega razdobja obstoja avstro-ogrške monarhije, sicer se je pa največ razpravljalo o neenakomerni ekonomski razvitosti posameznih sestavnih delov te monarhije in o tem, ali je ta neenakomerna razvitost posledica gospodarskih in socialnih vzrokov ali posledica nacionalnega zatiranja. Pri razpravi o nacionalnih vprašanih je moj referat »Nacionalna vprašanja v avstroogrski monarhiji 1900—1914« vseboval iste teze kakor referat za stockholmski kongres leta 1960, vendar se je pa omejeval na tista poglavja in mesta stockholmskega referata, ki pridejo v poštev za razdobje 1900—1914, in strnil vso materijo v obliki tez za diskusijo, tako da so te teze zdaj jasne tudi za površne bralce, ki jih prej niso opazili, ker so bile pač omenjene na različnih mestih knjige. K tej tematiki je bil podan tudi koreferat dr. M. Grossove o nacionalnem vprašanju na Hrvatskem v času krize dualizma, ki bo objavljen v JIČ. Posebej je potrebno omeniti še referat madžarskega historika L. Katusa »O gospodarskih in družbenih podlagah nacionalnega vprašanja na Ogrskem pred prvo svetovno vojno«. O socialni demokraciji ni bila

¹ J. A. Pisarev je avtor dela *Osvoboditel'noe dviženie jugoslavjanskih narodov Avstro-Vengrii 1905—1914*, Moskva 1962, ki bi ga bilo potrebno pri nas kritično oceniti.

² Leo Valiani objavlja — ob širokem upoštevanju historičnih virov in literature v različnih jezikih nekdanje monarhije — razpravo *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria* (*Rivista storica italiana*, LXXIII, 1961, str. 265—320; LXXIV, 1962, str. 52—92, 250—285), ki ni dokončana in ki naj bi dala v dokončni knjižni obliki sliko celotnega procesa razpada monarhije od dobe pred 1914 do leta 1918.

³ J. Křížek je bolj izčrpno razvil svoje teze v publikaciji *Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900—1914)*, *Rozpravy Československé akademie věd, Rada společenských věd*, ročník 73, sešit 14, Praha 1963.

v nobenem referatu podana celotna slika, vse so bili le fragmenti; najširši značaj je imel referat madžarskega historika T. Erenyija »Socialnodemokratska stranka Ogrske in dualizem«, ki je dal celotno sliko politike te stranke v nacionalnih vprašanjih. V diskusiji o socialni demokraciji se je največ govorilo o avstromarksizmu; nekateri diskutanti so zastopali mnenje, da je tradicionalno pavšalno negativno mnenje o njem neupravičeno in da je treba razlikovati med posameznimi predstavniki in dobami, pri čemer so imeli deloma prav, deloma pa šli vendar predaleč; vsekakor je pa razveseljivo, da se je raziskavanje zgodovine avstrijske socialne demokracije premaknilo z mrtve točke.⁴ Glede celotne konference je pa treba posebej omeniti veliko aktivnost romunskih historikov, ki so predložili konferenci kar troje kolektivno izdelanih referatov o problemih za celotno monarhijo (za zunanjo politiko, za agrarni razvoj in za nacionalne probleme), poleg tega pa še dvojce koreferatov iz zgodovine Transilvanije. Ti obsežni elaborati vsebujejo zanimive podatke zlasti za romunsko zgodovino, sicer so pa vzbudili na konferenci mnogo pomislekov; kjer se je na konferenci pojavila tendenca, da je potrebno tradicionalna mnenja kontrolirati na podlagi konkretnih podatkov, so bili navadno romunski elaborati in romunski historiki tisti, ki so zastopali tradicionalna mnenja in metode; madžarski historiki so kritizirali njihove ekonomske, sovjetski historik V. M. Turok razne njihove političnozgodovinske teze, jaz se pa tudi nisem mogel strinjati z njihovo tendenco, da enostavno eliminirajo kategorije »zgodovinskih« in »nezgodovinskih« narodov.

Širšega značaja je bila diskusija o problemu avstrijskega naroda, kjer se je o znani tezi, da so se avstrijski Nemci že v času obstoja stare monarhije formirali v poseben avstrijski narod, tezi, ki je vsebovana tudi v romunskem referatu, izrazil zelo skeptično V. M. Turok.⁵ Diskusijo, ki se je razvila o tem problemu, je mogoče označiti tako, da ne more biti dvoma o tem, da se tendenca pojmovati Avstrijce kot poseben narod nemškega jezika pojavlja od 1938 ali 1937 (tedaj se je na stališče posebnega avstrijskega naroda postavila KP Avstrije), uspeh te tendence je pa seveda odvisen predvsem od Avstrijcev samih; nihče se pa ni zavzemal za to, da bi bilo upravičeno projicirati to tendenco v razdobja pred temi leti. Na konferenci, ki je seveda obravnavala posebej razdobje med 1900 in 1918, je v splošnem prevladovalo mnenje, da je bil razpad Avstro-Ogrske neizbežen. List Esti Hirlap je sicer 6. maja objavil intervju z E. Molnárom (šefom madžarske delegacije, ki je tudi začel konferenco), kjer se je trdilo, da se je diskutiralo v nacionalnem problemu in da je madžarska delegacija zastopala mnenje, da propad Avstro-Ogrske ni bil nujen in da bi jo bilo mogoče spremeniti v federacijo narodov, če bi v njej obstajala revolucionarna partija kakor v Rusiji; v resnici se dotlej o nacional-

⁴ Medtem ko so sumarni pregledi, ki so izhajali po 1945 (J. Deutsch, J. Hannak, F. Strobl itd.), sloneli glede dejstev in virov na delu L. Brügel, *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie, I—V*, Wien 1922—1925, in dodajali le svoja vrednotenja, se je zdaj ustanovila na Dunaju »Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich«, ki ima namen izdajati znanstvena dela; kot prva publikacija je izšel prvi zvezek dela Hansa Mommsena, pravnuka Theodorja in sina Wilhelma Mommsena, ki se je tudi aktivno udeležil budimpeštanske konference, »Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat, I (1867—1907)«, Wien 1963; izšla je menda tudi že druga publikacija, delo Herberta Steinerja o zgodovini avstrijskega delavskega gibanja od 1867 do 1889.

⁵ V. M. Turok je avtor glavne sovjetske zgodovine Avstrije v dobi od 1918 do 1938 (Očerki istorii Avstrii 1918—1929, Moskva 1955; Očerki istorii Avstrii 1929—1938, Moskva 1962), kjer se pa o tej tezi ne izraža skeptično.

nih vprašanih sploh še ni diskutiralo in noben govornik ni zastopal takih tez; stvar je bila pojasnjena s tem, da je E. Molnár 7. maja na začetku seje izjavil, da je intervju izmišljen. Pozneje je v diskusiji E. Molnár zastopal podobno mnenje v zelo ublaženi obliki; drugi diskutanti (H. Steiner) so pa opozarjali, da je potrebno upoštevati še druge momente in da ne gre postavljati takih analogij tako mehanično. Precej se je pa na konferenci razpravljalo o mnenju v današnji zahodni historiografiji, da je bilo uničenje Avstro-Ogrske leta 1918 velika napaka; medtem ko so nekateri diskutanti trdili, da je to skoraj splošno mnenje zahodne historiografije, so drugi (H. Mommsen) opozarjali na to, da takih trditev ne gre posploševati in da so v tem oziru tudi med zahodnimi historiki velike razlike. Na sami konferenci je pa s tem mnenjem nastopil profesor za novejšo zgodovino Srednje Evrope v Parizu Jacques Droz, ki je z navajanjem vseh mogočih dejstev in argumentov in v poudarjeni razliki od francoskih historikov, ki so se v času prve svetovne vojne zavzemali za uničenje Avstro-Ogrske (t. j. L. Legera, E. Denisa, E. Haumanta in L. Eisenmanna), zastopal tezo, da je bilo potrebno leta 1918 Avstro-Ogrsko reformirati, ne pa uničiti, in da je bilo poznejše stanje slabše od stanja v času stare monarhije, čeprav je priznal, da je danes vsaka misel na njeno obnovo v kakršnikoli obliki nerealna.⁶ Proti Drozovemu mnenju, ki na konferenci ni našlo somišljenikov, sem nastopil jaz in opozarjal posebej, da so imeli francoski historiki v času prve svetovne vojne boljši vpogled v te probleme kakor on, da ne gre enačiti zelo različnih stališč v socialni demokraciji in delavskem gibanju do problema Avstro-Ogrske, da ne smemo identificirati legitimistične tradicije stare monarhije z internacionalizmom, in da iz dejstva, da je bilo pred odločilno krizo, ki se začne z vojno v juliju 1914, le malo struj, ki so bile odkrito za uničenje Avstro-Ogrske, ne smemo preveč sklepati, saj tudi francoske revolucije leta 1789 ni nihče organizirano pripravljala, pa ona zato vendar ni slučajen pojav.

Konferenca je imela zelo stvaren in deloven značaj, tehnično je pa bila od madžarskih zgodovinarjev odlično pripravljena. Sklenjeno je bilo, da se naj njeni rezultati objavijo v štirih knjigah, ki naj vsebujejo referate in diskusijo; knjiga o zunanji politiki naj izide v Nemški demokratični republiki, o ekonomskih problemih v Romuniji, o nacionalnih problemih na Madžarskem, o socialni demokraciji pa na Češkoslovaškem ali jo naj pa izdajo nacionalni komiteji historikov prizadetih držav; kot rok izdaje se predvideva konec leta 1965. Razen tega se pripravlja izdaja bibliografije del o zgodovini Avstro-Ogrske in njenih sestavnih delov v razdobju 1789—1918, ki so izšla v socialističnih državah po letu 1945; izdajo te bibliografije, pri kateri naj sodelujejo nacionalni komiteji prizadetih držav, so prevzeli romunski historiki.

⁶ Jacques Droz izraža take nazore o Avstro-Ogrski in podobne nazore o Naumannovi Mitteleuropa že v svoji knjigi *L'Europe Centrale, Evolution historique de l'idée de »Mitteleuropa«*, Paris 1960, ki bi jo bilo potrebno kritično oceniti.

Fran Zwitter

Simpozij o teritorialni in kronološki razmejitvi Ilirov v prazgodovinski dobi.

15. in 16. maja 1964 je bil organiziran v Sarajevu na pobudo »Centra za balkanološka ispitivanja Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine« simpozij z nalogo, da se začne raziskovati Ilire na Balkanu z raznih vidikov. Za temo je bila tokrat predvidena omejitev Ilirov, tako teritorialna kakor tudi kronološka. V naši državi je bil to prvi simpozij sploh, ki je obravnaval ilirska vprašanja. Zastopani so pa bili tako lingvisti kakor klasični arheologi in zgodovinarji ter prazgodovinarji. Udeleženi je bilo dokajšno število znanstvenikov iz vseh naših republik, medtem ko tujci zaradi kasnega poziva niso dospeli.

Število referentov je bilo majhno. Prvi dan so se zadržali na nekaterih bolj splošnih momentih in se le delno dotaknili glavnega, za ta simpozij namenjenega problema. Tako je Radoslav Katičić v referatu »Savremeno stanje lingvistične nauke o problemu Ilira« skušal podati jezikovna področja ilirskih provinc na temelju onomastike. Na temelju lastnih raziskovanj je razdelil ilirsko ozemlje na več področij in sicer na jugovzhodno, srednje-dalmatinsko, liburnsko, istrsko, venetsko in iško področje. Delno se je dotaknil tudi Panonije, kjer je v nekeltskem delu Panonije mogel ugotoviti sorodnost z dalmatinskimi področjem. — Drugi referent Alojz Benac je v referatu »Prediliri, Protoiliri i Prailiri« podal nekakšen pregled dosedanjih mnenj o prebivalstvu Balkana pred Iliri na temelju arheoloških hipotez. Pri tem je posvetil veliko pozornost raznim premikom in migracijam, ki naj bi se vršile že od kamene dobe dalje. Manj se je pa dotaknil raznih ekonomskih in družbeno razvojnih momentov. — Tretji referent Borivoj Čović je v referatu »Karakteristike materialne kulture Ilira na njihovem centralnem področju« zajel centralno Bosno z Glasincem in pri tem vzel v poštev nekaj osnovnih elementov pri povezovanju skupnih točk, ki jih kažejo razna najdišča. Med temi elementi so nekateri splošnega pomena, kot so npr. pokopi oziroma grobovi, ki jih ne gre upoštevati pri razmejitvi ilirskih področij na etnične skupine. Bolj pomembne so tudi po mnenju referenta razne premične ostaline, kot so npr. keramika, orodje in orožje. Vendar pa glede na zelo slabo raziskane naše kraje ni mogoče priti do realnejših rezultatov. Referent je dalje podčrtal, da na temelju le arheoloških najdb ne bo mogoče etnično opredeljevati tedanjega ljudstva.

Šele drugi dan so referenti obravnavali vprašanje razmejitve Ilirov. Milutin Garašanin je v referatu »Problem istočnog i jugoistočnog graničnog područja Ilira« skušal razčleniti materialno kulturo železne dobe v Srbiji in Makedoniji. Dalje je skušal kronologijo prilagoditi srednjeevropskim kronološkim načelom. Glede same razmejitve pa na temelju samo materialnih ostalin ni mogel označiti točnejših meja ilirskih plemen, ki so se vsekakor menjale v krajšem ali daljšem časovnem obdobju. — Drugi referent Zdravko Marić je v referatu »Problem sjevernog graničnog područja Ilira« skušal dokazovati, da severna Bosna ne spada v sklop ilirskega balkanskega področja temveč panonskega. — Tretji referent, Stane Gabrovec se je v svojem referatu »Problem sjeverozapadnog graničnog područja Ilira« dotaknil prvenstveno slovenskih krajev. Tukaj je ilirskim plemenom prepustil zelo omejeno področje, glede na nove hipoteze, ki Venete izključujejo iz ilirske skupnosti.

Koreferat je bil samo eden in ga je imela Draga Garašanin, ki je podala nekaj novih elementov v materialni kulturi Srbije.

Diskusije, ki so se razvile na temelju zgornjih referatov in v katerih je sodeloval velik del prisotnih, so bile izredno žive, vendar niso bistveno prinesle nikakršnih realnejših rezultatov.

Simpozij je bil dobro organiziran in organizatorji zaslužijo tozadevno vse priznanje. Poleg tega je simpozij tudi popolnoma uspel, prvenstveno pač zato, ker je pokazal vse negativne momente v raziskovanju nekoliko bolj kompliciranega vprašanja. Kljub pritegnitvi raznih družbeno zgodovinskih vej in lingvistike je že ta prvi simpozij pokazal, da še zdaleč ne moremo brez detajlnejših preddel pristopiti k reševanju ilirske problematike. Najbolj jasno se je to videlo že pri samem vprašanju, kaj razumemo pod imenom »Iliri«. Tako se je v nekaterih referatih, ravno tako pa tudi pri posameznih diskutantih, jasno videlo, da ti pojmi za mnoge še niso razčiščeni. Ni dvoma, da so se takšni momenti odrazili tudi pri vprašanju razmejitve, kljub nekaterim zelo realno podanim momentom. Še težje pa je z metodološkimi prijemi. Tudi tu se ni pokazala samo pomanjkljivost temveč včasih popolnoma zgrešena metodologija, ako jo tako sploh moremo imenovati. Tudi osnovni kriteriji pri reševanju niso še ugotovljeni. Zato je bila tudi izjava enega od diskutantov, da sedaj po simpoziju manj vemo o Ilirih kakor smo pa vedeli poprej, popolnoma umestna.

Ni dvoma, da bo v bodočnosti posebno metodologiji potrebno posvetiti več pazljivosti. Nikakor ni mogoče akceptirati npr. postopek, po katerem se eliminirajo vsi dotični viri, ki nekomu niso všeč ali mu pa ne gredo v prilog. Dalje je potrebno upoštevati tudi gledišča drugih. Sicer je to danes že nek splošen problem, ki ni prišel do izraza samo na tem simpoziju, temveč se v novejšem času javlja v naši arheologiji skoraj v vseh vejah te stroke. Jasno bo dalje potrebno začrtati kriterije, kaj pravzaprav hočemo in kaj razumemo pod posameznimi izrazi in imeni. Poleg tega bo potrebno postaviti tudi kriterije o samem načinu raziskovanja.

Vsekakor je bilo zelo koristno, da so bile na simpoziju zastopane razne veje arheologije poleg zgodovine in jezikoslovja. Takšna koordinacija je nujna, posebno pri bolj kompliciranih vprašanjih, kakor je npr. tudi vprašanje raziskovanja Ilirov. Nikakor ni možno, da bi to vprašanje mogla reševati samo ena stroka. Kljub temu pa, da je nujno potrebno najožje sodelovanje raznih strok, bi vendar menil, da bi bilo najprej potrebno razčistiti posamezna vprašanja, podobno kakor posamezne pojme, in postaviti tudi posamezne kriterije v okviru vsake stroke posebej. Šele tedaj, ko so jasno začrtani rezultati nekega vprašanja v vsaki stroki posebej, je mogoče pri koordinaciji s pridom uporabljati te rezultate tudi v drugih strokah. Tako pa, ko nimamo enotnih gledišč niti v okviru ene stroke in ko prihaja do nesporazuma in kritičnih pripomb v njenem okviru na samem simpoziju, ni dvoma, da še težje prihajamo do nekakšnih splošnih rezultatov. Tudi to je problem, ki ga bo potrebno razčistiti in najti pot za zadovoljivo rešitev, tako da bi se simpoziji o ilirskih vprašanjih čimbolj realno razvijali.

Ne mislim se tukaj spuščati v razna razglabljanja in podajati svoje mnenje. Jasno pa je, da današnje gradivo, ki nam služi na voljo in ki ga imamo predvsem v prazgodovini, ne nudi dovolj možnosti niti za razdelitev ilirskih plemen niti za tolmačenje o njihovih premikih, niti o vprašanjih njihovih skrajnih meja, do kam je ta skupnost plemen in ljudstev, ki jo poznamo pod splošnim imenom »Iliri« segala v raznih časih, niti za vprašanje doselitve na Balkan, itd. Poleg tega se pa danes prazgodovina more nasloniti samo na neko določeno število gradiva, ki obsega drobne premične ostaline ter kult mrtvih. Ne glede

na dejstvo, da imamo tudi tu izredno veliko praznin pa je vse ostalo kot so naselbine, gradišča, stavbarstvo, ekonomika, itd. sploh še neznano, ter se ni niti začelo raziskovati. Poleg tega so pa tudi drobne najdbe osredotočene le na posamezne predele in posamezne točke. Zato sodim, dokler ne bo solidno raziskano vse zemljišče ali vsaj v večji meri, kjer se ne bo raziskovalo samo določene objekte, kot so npr. grobišča, temveč vsi kulturni elemeti, dalje dokler se ne bo pristopilo tudi k raziskovanju ekonomike, kultov, religije, družbeno razvojne ravni, itd., toliko časa bodo pač vsi sklepi več ali manj samo preliminarni in pogostoma le hipotetični, bazirani včasih tudi na nedokumentiranih osnovah.

J. Korošec

XXV. MEDNARODNI KONGRES ORIENTALISTOV

ТРУДЫ ДВАДЦАТЬ ПЯТОГО МЕЖДУНАРОДНОГО КОНГРЕССА ВОСТОКОВЕДОВ. МОСКВА 9—16 АВГУСТА 1960. ТОМ I—V. ИЗДАТЕЛЬСТВО ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ МОСКВА 1962—1963.

Mednarodni orientalistični kongresi imajo za seboj že kar lepo zgodovino, zlasti če pomislimo, da je bila babilonsko-asirska pisava dokončno razvozljana šele l. 1857. Razvozljanje je bilo uspeh delnih odkritij posameznih učenjakov različnih narodov, zato je ostala še naprej živa zavest, da je za napredek asiriologije potrebno mednarodno kolektivno sodelovanje. Tako se je že l. 1873 zbral prvi mednarodni orientalistični kongres v Parizu, sledili so mu: drugi v Londonu (l. 1874), tretji v takratnem Sankt-Peterburgu (l. 1876), nadaljnji v Firenzah (1878), v Berlinu (1881) itd. Na enajstem kongresu v Parizu (l. 1897) je bil sprejet mednarodni statut o sklicevanju teh kongresov, ki določa, da dva zaporedna (redno vsaka tri leta) kongresa ne smeta biti v isti državi (člen VI). Zaradi obeh svetovnih vojn so nastale daljše vrzeli. Po drugi vojni so bili kongresi orientalistov v Parizu (1948), v Carigradu (1951), v Cambridgeu v Angliji (1954), v Münchenu (1957), (25. kongres) v Moskvi (1960) in v januarju 1964 (26. kongres) v New Delhiju v Indiji.

Predsednik pripravljalnega odbora za 25. mednarodni orientalistični kongres je bil Bobodžan Gafurovič Gafurov, dopisni član Akademije znanosti ZSSR, strokovnjak za Srednjeazijske kulture, gen. tajnik pa je bil asiriolog Igor Mihajlovič Diakonov. Agilni odbor je sedaj v petih zajetnih zvezkih (na skupno 2794 straneh) objavil celotno kongresno gradivo (na posebni prilogi na 52 straneh je dodan alfabetski seznam predavateljev, predavanj in korigend).

Ker bi količakaj podrobno poročilo o tako obsežnem objavljenem gradivu preveč naraslo, se bom skušal omejiti na nekaj vprašanj, ki utegnejo najbolj zanimati našo zgodovinsko zainteresirano javnost. Morda bi o posameznih sekcijah (indologiji idr.) poročali naši strokovnjaki.

Za uvod naj navedem nekaj podatkov o 25. kongresu, iz katerih se razvidi, kako zelo je razgibana in razvejana moderna orientalistika.

Kongres je zasedal v Moskovski državni univerzi na Leninovih gričih, ki se imenuje po slovečem ruskem polihistorju M. V. Lomonosovu (1711—1765). Ob otvoritvi dne 9. avgusta 1960 je imel daljši govor takratni prvi namestnik predsednika ministrskega sveta ZSSR Anastas Mikojan, s čimer je bil splošni pomen kongresa nedvomno poudarjen. V imenu Združenih narodov in UNESCO je zborovanje pozdravil prof. Arnold Kunst. V isti slavnostni dvorani je bila dne 16. avgusta sklepna plenarna seja kongresa. Na njej so bile sprejete tudi ustrezne resolucije posameznih sekcij.

Kongresa se je udeležilo 1393 oseb, ki so bile iz 48 držav (med njimi iz 21 neodvisnih azijskih in afriških držav). Pripravljalni odbor je bil razposlal 1662 povabil k udeležbi, prejel pa je 1616 pritrdilnih odgovorov. Kakor navadno, je tudi tokrat največ (525) udeležencev dala domača država; vrh tega, kakor navaja poročilo (str. 10), se je okoli tisoč sovjetskih znanstvenikov kot gostov udeleževalo kongresnih zborovanj. Med zunanji delegacijami so bile večje iz ZDA (125), Anglije (133), iz obeh Nemčij (51 + 83), iz Francije (95), Češko-slovaške (61), Japonske (54), Madžarske (25), Italije (26) in Indije (41). Iz Jugoslavije smo bili trije udeleženci: H. Hadžibegić ter H. Šabanović kot predstavnik Vzhodnega inštituta v Sarajevu, in pisec tega poročila.

Po ustaljeni praksi se kongresna zborovanja vrše po sekcijah, ki zborujejo paralelno. Moskovski kongres je bil spočetka razdeljen na 20 sekcij, zaradi obilnega gradiva so uvedli še nekaj podsekcij, tako da je bilo skupno 29 sekcij in podsekcij. Na njih je bilo podanih skupno 682 referatov, med njimi so bili trije jugoslovanski.

Discipline, oz. dežele, za katere so bile organizirane sekcije, so bile: 1. egiptologija, 2. asiriologija, 3. hetitologija in urartologija, 4. semitologija, hebraistika in biblična arheologija, 5. bizantologija in sorodne discipline, 6. zgodovina arabskih dežel, 7. arabska filologija, 8. zgodovina Irana, 8 a. Afganistan, 9. iranska filologija, 10. zgodovina Centralne Azije, 11. altaistika (z 2 podsekcijama), 12. zgodovina Turčije, 13. kavkaška proučevanja (s podsekcijama za kavkaško filologijo in za zgodovino), 14. indianistika (s podsekcijama za filologijo in umetnost ter za zgodovino in filozofijo). 15. južnovzhodna Azija, 16. sinologija (s podsekcijama za kitajsko zgodovino in filologijo), 17. Koreja, 18. zgodovina Mongolije, 19. Japonska, 20. afrikanistika (s podsekcijama za filologijo in za zgodovino).

Samo kratko naj se dotaknem tistih sekcij, ki so za jugoslovansko orientalistiko posebno zanimive.

V egiptološki sekciji (I, 70—168) — njen načelnik je bil prof. V. I. Avdiev — je bilo 29 referatov (med referenti jih je bilo 7 iz ZSSR, po 4 iz Francije in Madžarske, po 3 iz ZDA in Anglije, po 2 iz Kanade in NDR, po eden iz Zvezne rep. Nemčije, Danske, Nizozemske in Egipta). Avdiev je obravnaval izvor pisave v Starem Egiptu (*L'origine de l'écriture en ancienne Égypte*) (I, str. 117—128), nekateri referenti so poročali o novih tekstih, ali obravnavali starejše tekste ali podrobna vprašanja (N. M. Postovskaja: Ali so kraljevski grobovi v Abydosu kénotafi) (I, 111 ss.). B. V. Bothmer je poročal o evidentiranju starih egiptovskih skulptur, Rolf Ibscher o posebno uspešnem konserviranju egiptčanskih papirov. Drugi so poročali o svojih domačih egiptoloških zbirkah (v Strasbourgu, v Swansea muzeju). Tudi o vlogi Nilovih poplav, o zagovarjanju bolezni, arhitekturnih problemih, metriki, filoloških vprašanjih je bilo govora. Preko egiptovskih mej je posegel samo I. Katznelson (iz Moskve), ko je razpravljal o državni organizaciji v Nubiji.

V asiriološki sekciji (I, 169—266) — načelnik akademik V. V. Struve — je bilo med 28 referenti: 12 iz ZDA, 6 iz ZSSR, 3 iz NDR, 2 iz ČSSR, po eden iz Francije, Zap. Nemčije, Danske, Avstrije in Izraela. — Težišče zanimanja se je očitno premaknilo na sumerščino. Samuel N. Kramer (Philadelphia) je citiral besedilo iz številnih fragmentov obnovljene pesnitve o smrti mitološkega Dumuzija (Tammuzja), kralja-pastirja v Uruku (njegov naslednik je bil epski junak Gilgameš). Thorkild Jacobsen (Chicago) je obravnaval pesnitev o Enmerkarju in gospodu (= mestnem vladarju) iz Aratta. O poreklu Sumercev je predaval V. Christian (Avstrija), V. V. Struve (Leningrad) je dokazoval, da so že Sumerci uporabljali puščico za orakel (*Die Frage der Existenz eines Pfeilorakels in Šumer*). O delovanju prvih mezopotamskih pisarjev je razpravljaj Maurice Lambert (Pariz). A. Goetze (New Haven) je predložil izpopolnjen seznam imen starih kraljev iz mesta Kiša. O uspehih danskih izkopavanj v Perzijskem zalivu (Bahrein, Failaka v Kuvaitu, Abu Dhabi v Omanu) je poročal T. G. Bibby (Aarhus). Več referatov se je bavilo s posameznimi napisi, z mitološkimi problemi, zlasti pa s filološkimi. O prvotnem pomenu in o zemljepisnih mejah Mezopotamije je razpravljaj J. J. Finkelstein (Berkeley). Družbeno strukturo v stari akadski dobi (pred 2000) je analiziral I. J. Gelb (Chicago); strukturo huritske družbe (na podlagi klinopisnih plošč iz Arraphe /= Kerkuk/ in Alalaha) je obravnavala N. Jankovska

(Leningrad). Novo razlago besede š u d u t u v ploščah iz mesta Nuzi je zagovarjal E. R. Lacheman (Wellesley). G. R. Meyer (NDR) je poročal o ureditvi Prednjeazijskega muzeja v Berlinu. Jos. Klíma (Praga) je obravnaval »nekatero probleme klinopisnih prav«. O socialni in gospodarski zgodovini Šumerja in Akkada se je razvila podrobnejša diskusija (I, str. 243 ss.). Med referati sta bili upoštevani tudi matematika (A. A. Vajman, Leningrad; K. Vogel, München) in astronomija (I. Veselovskij, Moskva).

V sekciji za hetitologijo in urartologijo (I, 267—314) — načelnik G. A. Melikišvili — je bilo 15 referatov. Med referenti jih je bilo 6 iz ZSSR, 3 iz ZDA, po 2 iz Francije in Turčije, po eden iz Anglije in Jugoslavije. Hetitološki referati so bili pretežno jezikoslovni (Ronald A. Crossland, Sheffield; V. Ivanov, Moskva; I. Dunajevskaja, Leningrad; E. Laroche, Strassbourg). O hetitskem pravu in njegovem razmerju do drugih klinopisnih prav (Le droit hittite parmi les droits cunéiformes) je predaval poročevalec. — Zanimivo in pregledno poročilo o sovjetskih izkopavanjih v Armeniji, kjer so v Arin-Berdu in v Karmir-bluru izkopali ostanke urartejskih trdnjav Erebuni in Teišebaini sta podala V. Piotrovsky (Leningrad) in K. Ohanesian (Jerevan). O prebivalstvu teh dežel in njegovi vlogi v zgodovini Starega vzhoda je predaval G. A. Melikišvili (Tbilisi = Tiflis). S kartografskimi problemi (za Urartu) se je bavil S. T. Eremjan (Erevan), o vplivih Urartejske civilizacije na civilizacijo perzijskih Ahemenidov je razpravljala R. Ghirsman (Paris), o arheoloških dokazih za stike z Malo Azijo Machteld J. Mellink (Brynk Mawr). — O svojih izkopavanjih v Mali Aziji sta poročala arheologa Tahsin Özgüç (v Altintepe) in Nimet Özgüç (v Kültepe) (oba iz Ankare).

V (XII) sekciji za zgodovino Turčije — načelnik A. F. Miller — sta predavala tudi turkologa Hamid Hadžibegić (Sarajevo): Osmanli imparator lugunda cizye (II, 429 s.) in H. Šabanović (Sarajevo) Sistema administrativnega deljenja u Osmanskoj imperii (II, 470).

Naše poročilo bi zares nesorazmerno naraslo, ako bi naštevali referate vseh sekcij, kakor je zbrano v kongresnih aktih.

Saj npr. indianistika sama zajema v IV. zvezku 295 strani s 56 referati, ki obravnavajo jako raznovrstne probleme: kulturnozgodovinske, ki segajo od prazgodovine (prazgodovinska kultura imenovana po mestu Harappa; Mohenjo Daro) do druge svetovne vojne (str. 143 ss.), pravne, filozofske (Rabindranath Tagore, str. 201 ss., 211 ss.), verstvene, sociološke, vprašanja o slikarstvu in muziki.

Kongresni akti zajemajo zelo obsežno gradivo. Organizacijskemu odboru, zlasti pa njegovemu tako požrtvovalnemu sekretarju I. M. Diakonovu moramo biti za tako hitro opravljeno nelahko delo zares hvaležni — predvsem pa tudi zato, da je širokosrčno sprejel celotno besedilo posameznih referatov. Objavljeni akti 25. orientalističnega kongresa hranijo za vsakega interesenta s katerega koli področja dragoceno študijsko in orientacijsko gradivo.

Hkrati pa tudi živo pričajo o velikem razmahu moderne orientalistike, ki zajema proučevanje vseh kultur od zapadne afriške obale do Tihega oceana. Naš jugoslovanski delež je pri tem še precej skromen, treba bo, da ga s prizadevnostjo povečujemo!

V. Korošec

OCENE

Hans Gille, Michel Beheims Gedicht »Von der statt Triest«. — *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 77 (1958), 259—281; 78 (1959), 50—71, 291—309; 82 (1963), 90—91, 420.

Leta 1963 je poteklo pet sto let od obleganja Trsta po Benečanih, ki je trajalo od 4. julija do 21. novembra leta 1463. Trst je takrat, sicer pod gospostvom avstrijskih Habsburžanov, živel v notranjosti na svoj avtonomen način. Tudi kar se tiče gospodarstva. Prav gospodarski razlogi so bili prvenstveno vzrok, da so Benetke skušale doseči politično oblast nad mestom Trstom. Benetkam ni šlo v račun, da so Tržačani, podprti od svojih avstrijskih političnih gospodarjev skušali uravnati trgovski promet iz zaledja na svoje mesto in luko, odvrniti ga od starih potov, ki so mimo Trsta peljali v beneško Istro in njene luke, zlasti v Koper. Zaledju, posebno še trgovcem iz slovenskih dežel je pa pot v beneško Istro iz raznih razlogov bila bolj po godu, kar je seveda položaj in napetost med Benetkami, Trstom in Avstrijo le še bolj zamotalo. Predvsem so Benetke stremele doseči neomejeno kontrolo in monopol nad produkcijo in izvozom soli, v čemer je bil tedanji Trst kaj pomemben faktor in močan konkurent solarnam, ki so bile v političnem in gospodarskem območju beneške republike.

O sporu za Trst leta 1463 imamo na razpolago vir, ki je bil v dosedANJI literaturi povsem prezrt. To je historična pesem Mihela Beheima »O mestu Trstu« (Von der statt Triest), bolj rečeno »o obleganju mesta Trsta po Benečanih in njegovi obrambi«.

Mihel Beheim (1416—1474) je avtor številnih historičnih in političnih pesmi o dogodkih in osebah dobe, v kateri je sam živel. Za zgodovino balkanskih dežel naj omenim pesem o bitki pri Varni (1444), pesem o krščanski odpravi proti Beogradu (1456) in pa pesem v vlaškem vojvodu Drakulu. Pesem o obleganju Trsta leta 1463 je za več kot trikrat obsežnejša od teh; šteje 3255 verzov. Je pomemben vir ne le za zgodovino Trsta, marveč tudi sosednjih dežel in za poznavanje vloge, ki je šla Trstu v mednarodnem dogajanju tistega časa.

Sam tekst pesmi je objavil leta 1916 v šolskem izvestju gimnazije mesta Schweinfurt v Nemčiji Heinrich Örtel po edinem tedaj ohranjenem rokopisu o njej, ki se je nahajal v biblioteki te gimnazije, ki ga pa danes ni več, kajti postal je žrtev bomb v drugi svetovni vojni. Objava v letih prve svetovne vojne in v šolskih izvestjih je bila pač vzrok, da niti naša niti italijanska historiografija tega vira ni poznala in upoštevala, tako na primer ne tudi Fabio Cusin v svojem velikem delu *Il confine orientale d' Italia nella politica europea del XIV e XV secolo* (dva zvezka, Milano 1937). Hans Gille je v razpravi, ki jo tukaj naznanjamo, podal hvalevreden razbor virov, kritično oceno in komentar Beheimove pesmi.

Pesem »o mestu Trstu« vsebuje najprej nekaj kratkih podatkov o starejši zgodovini mesta, ki leži »med Furlanijo, Istro in Slovensko marko, pod Krasom

ob morju«. Po nekaterih navedbah iz zgodovine Trsta v starem veku preide avtor bežno na dve obleganji Trsta po Benečanih v letih 1288—1289 in 1368—1369 ter nato na glavno témo, obleganje po Benečanih leta 1463. Živo in na drobno, v obliki nekakega vojnega dnevnika opisuje avtor dogodke tega leta, kako je prišlo do avstrijsko-beneške vojne in do obleganja mesta. Glavni poročevalec o dogodkih v in okoli Trsta mu je bil Veit Perl, po rodu kot se kaže Žid, mitničar v Trstu, za časa obleganja neke vrste oficir za preskrbo, iz najbližje okolice tržaškega glavarja Ludvika Kozjaka, ki ga Gille imenuje glavnega junaka naše pesmi.

Poglavitni zunanji dogodki za časa obleganja, ki je začelo 4. julija so bili: prihod Kozjakov, ki je preko Doline prodrl v Trst in sprva vodil obrambo mesta; trdovratne bitke okoli Proseka; prošnja za vojaško pomoč poslana na Kranjsko, od koder jo je pripeljal Gašper Črnomaljski, ki je v zadnjih tednih obleganja vodil obrambo mesta; v novembru zopet bitke okoli Proseka; vmes več izpadov oblegancev iz mesta, pa zopet premirje zaradi pokopa padlih; obleganje z ladij od morske strani; nove prošnje za vojaško pomoč, ki se je zbirala in bila pripravljena da pride iz Vipave. Med vsem tem se vrste zelo nazorni in podrobni opisi o stiskah in pomanjkanju v obleganem mestu, naštevavanje raznih vojnih poveljnikov in sektorjev, podatki o beneškofilski stranki, ki je poslala poslanstvo v Benetke in še marsikaj drugega. Končno je prišlo do pogajanj za mir in konca obleganja, ki mu 21. novembra sledi odhod avstrijskih in beneških čet.

Trst je sicer ostal v avstrijski posesti, toda Benetke vkljub temu, da se jim ni posrečilo mesta zavzeti ne smemo imenovati poraženo stranko. Trgovcem iz Kranjske in drugih severnih dežel je bila slejkoprej odprta pot v Koper in druge beneške luke v Istri. Utrjene postojanke Mokovo, Socerb in Novi grad so ostale beneške in Tržačani so smeli svojo sol izvažati le v Benetke.

Avtor razprave, ki jo naznanjamo, ugotavlja na koncu kaj prinaša Beheimova pesem novega in izvirnega preko tega, kar smo iz drugih virov doslej vedeli za to poglavje iz zgodovine tržaškega mesta. Predvsem je omeniti podrobnosti iz časa obleganja in o razmerah v mestu. Le Beheim omenja boje za Prosek ter pripravljanje druge kranjske odprave Trstu v pomoč, ki se je zbirala v Vipavi. Točno je iz Beheimovega pripovedovanja razbrati tudi obstoj dveh strank med tržaškimi meščani, avstrijske in beneške. Pesem o Trstu spada med najboljše tovrstne Beheimove stvaritve. Pesniku se je posrečilo podati snov, skoraj tako kakor da bi bil dogodka sam doživljal. Na razpolago so mu bili podrobni podatki iz vrst udeležencev bitke za Trst leta 1463.

M. Kos

Desanka Kovačević, Trgovina u srednjovekovnoj Bosni, — Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XVIII, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo 1961, str. 216 + grafikon.

Publikacija »Trgovina u srednjovekovnoj Bosni« je prvo večje znanstveno delo Desanke Kovačević. Naučno društvo Bosne i Hercegovine ji je tako omogočilo izdajo doktorske disertacije. Doslej se je o gospodarskem življenju srednjeveške Bosne pisalo sorazmerno malo. Do neke mere je bilo obdelano samo rudarstvo. Konstantin Jireček, ki je v svojih delih precej pisal o gospodarskih stikih Dubrovnika z zaledjem ter navajal pri tem številne podatke, je večjo

pozornost posvetil Srbiji kot Bosni. Delo D. K. predstavlja torej prvi korak k širšemu obravnavanju enokomskega razvoja Bosne v srednjem veku. Avtorica skuša osvetliti ta razvoj z več aspektov.

D. K. je razdelila svojo disertacijo na tri dele. V prvem delu obravnava razvoj trgovine do konca XIV. stoletja (str. 9—40), drugi del je posvečen razvoju in napredku trgovine od začetka XV. stoletja do leta 1463 (43—136), v tretjem delu pa podaja analizo trgovine od začetka XV. stoletja do leta 1463 (139—201). V uvodu poudarja, da je njeno delo sad proučevanja vseh vidikov trgovine v okviru bosenske feudalne države od XII. stoletja do padca Bosne pod Turke. Pri obravnavanju zajame tista področja Bosne, ki so se v omejenem obdobju nahajala v okviru bosenske srednjeveške države. Zaradi tega D. K. ne omenja v svojem delu enega najpomembnejših bosenskih rudnikov, Srebrenico.

Celotna problematika je obdelana v posameznih temah, ki obravnavajo razna vprašanja v zvezi s trgovino. V prvem delu knjige, ki zajema XIV. stoletje, se dotakne sledečih vprašanj: promet z jadranskim primorjem, predmeti in obseg trgovinske menjave, napredek v razvoju trgovskih odnosov ter razširitev trgovinskih stikov, nosilci trgovine, gospodarski načrti Tvrtka I. V drugem delu knjige, ki je posvečena XV. stoletju, so obdelani glavni činitelji v bosenski trgovini srednjega veka: Dubrovčani, prebivalci dalmatinskih mest, italijanski trgovci, domači vladarji in fevdalci ter domači bosenski trgovci. V poglavju, kjer govori o vlogi Dubrovnika, razpravlja o trgovskih odnosih Dubrovnika z bosenskimi vladarji in fevdalci, o organizaciji in predmetih dubrovniške trgovine; v poglavju, kjer obdela dubrovniške kolonije, pa oriše pravni položaj kolonij, življenje v njih, razvoj teh naselbin in gospodarsko aktivnost. Tretji del je posvečen v celoti analizi trgovine v Bosni od 1400 do 1463. V posameznih poglavjih se dotakne razvoja rudarstva, trgovskih potov in dajatev ter trgovskega prometa. V tej zvezi jo zanima predvsem uvoz in izvoz, proizvodi bosenskega gospodarstva v okviru evropskega tržišča in denarni promet.

Težišče njenega dela je na obravnavanju gospodarskega razvoja Bosne v XV. stoletju. Za to obdobje ima na razpolago največ podatkov. D. K. sicer omenja trgovske stike Bosne z mesti srednje Dalmacije in tej problematiki posveti posebne poglavje, toda njena raziskovanja so tu oprta predvsem na literaturo ter razne izdaje virov. Na nekaterih mestih se sklicuje tudi na podatke, ki jih je našla v beneškem arhivu. Ti sporadični beneški viri dokazujejo, da bi se v beneškem arhivu verjetno našlo še precej gradiva, ki bi pojasnilo razna vprašanja v zvezi s trgovskimi stiki med Bosno in dalmatinskimi mesti ter Benetkami. Zato dobi človek pri čitanju njenega dela vtis, da je avtorica večji del pozornosti posvetila trgovskim stikom Bosne z Dubrovnikom, čeprav sam naslov dela obljublja več. Izdelava samega dela je torej zasnovana prvenstveno na doslej neobjavljenem arhivskem gradivu dubrovniškega arhiva. V dubrovniških notarskih knjigah so se namreč ohranili prvo-razredni podatki o bosenski trgovini prav zaradi tega, ker je Dubrovnik zavzel posebno mesto v trgovini srednjeveške Bosne.

V njenem delu pridejo do izraza zelo zanimivi metodološki prijemi. Pri reševanju nekaterih vprašanj se opre na serijo *Debita notariae*, ki je bila doslej premalo upoštevana. Med drugim se v zadolžnicah, ki jih notarji v Dubrovniku vpisujejo v svojo notarsko knjigo *Deb. not.* (iz dneva v dan, iz leta v leto), omenjajo kot dolžniki tudi številni trgovci iz Bosne. Podatki o teh zadolžitvah, ki jih D. K. spremlja skozi daljše razdobje, so omogočili avtorici, da je prikazala zanimivo sliko kreditnega udejstvovanja določenega sloja bo-

senskih trgovcev. Iz knjig Debita zvemo o trgovski aktivnosti ljudi iz zaledja mnogo več kot iz katerega koli drugega vira. Debita so tudi takšen vir, ki omogoča sistematične raziskave. Zaradi strukture vira je morala D. K. podkrepiti večkrat svoja izvajanja s tabelami in grafikoni. Brez dvoma se tu čuti vpliv Braudelove šole. Razdrobljene podatke o količini uvoza ali izvoza neke trgovske robe, o cenah, ki so raztreseni v notarskih knjigah različnih serij dubrovniškega arhiva ali pa podatke o dolgovih, ki so registrirani v seriji Debita, velikokrat sploh ni mogoče podati drugače kot v tabelah.

V poglavju, v katerem razpravlja o dubrovniških kolonijah v Bosni, je uporabila poseben metodološki prijem za ugotavljanje številčnega stanja teh dubrovniških kolonij. Izhodiščno točko za reševanje tega vprašanja predstavljajo imenovanja konzulov in sodnikov s strani Malega sveta. Naloga teh konzulov in sodnikov je bila, da rešujejo spore med Dubrovčani v posameznih mestih in trgih Bosne. Takšno imenovanje, ki se je vršilo za vsak spor posebej, je vsebovalo praviloma pet imen: konzula, dveh sodnikov, tožitelja in tožnika. D. K. je morala opraviti izredno zamudno delo, da je izpisala vsa ta imena, ki so vpisana v zapisnikih zasedanja Malega sveta (serija Consilium Minus), in na podlagi njih ugotovila, koliko članov so šteje dubrovniške kolonije v bosenskih trgih.

Objavljeno delo o bosenski trgovini v srednjem veku je zelo originalno in sloni na skrbnih analizah ter dobri, precej izčrpni dokumentaciji, vendar je treba opozoriti na nekatere pomanjkljivosti ter izreči nekatere kritične pripombe. Delo je zasnovano na nekem določenem konceptu. Osnovna nit, ki je nakazana v naslovihi uvodnih poglavij, se večkrat izgubi zaradi tega, ker je delo preveč razbito na posamezna manjša poglavja. V okviru posameznih poglavij se namreč večkrat vrača na iste probleme (npr. kreditiranje, trgovina s srebrom, delovanje posameznih vidnejših trgovcev ipd.). Pri obravnavi nekaterih zelo pomembnih vprašanj se omejuje le na splošne ugotovitve. Manjkajo nekatere podrobnejše analize na primer: kreditnega poslovanja, vloge velikih dubrovniških trgovcev na bosenskem tržišču, delovanja trgovskih družb itd.

Sedmo poglavje drugega dela knjige je posvečeno delovanju domačih trgovcev. Na podlagi podatkov iz Debita je obdelala dve vprašanji: 1. »Udeležba domačih ljudi v trgovskem prometu« in 2. »Obseg poslovanja domačih trgovcev«. Njihovo udejstvovanje je obdelala z dveh vidikov: a) na področju cele Bosne in b) v posameznih krajih. Razvoj in aktivnost domačih trgovcev zasleduje iz leta v leto na podlagi skupnega letnega zneska dolgov, ki so jih napravili pri dubrovniških trgovcih. Pregled zadolžitvev domačih trgovcev v XV. stoletju je razbit na več časovnih obdobj: od 1400—1417, 1418—1435, 1436—1445 in 1446—1463. Ta razdelitev je formalistična. Zdi se mi, da bi bilo pravilneje, če bi razdelitev oprla na politični razvoj Bosne v obravnavanem obdobju ter pri tem upoštevala nekatere pomembnejše mejnike v razvoju, na primer: leto 1430 — vojna Dubrovnika z Radoslavom Pavlovičem, leto 1451 — začetek vojne med Dubrovnikom in hercegom Stjepanom. Vtis imam, da avtorica ne pozna dobro strukture vira Debita notariae, kot tudi celotnega obsega in gibanja kreditne trgovine v obdobju, ki ga obravnava. Zato so njeni zaključki včasih prehitri in premalo pretehtani. Serija Debita je namreč večkrat pretrgana — nekatere knjige so uničene, druge precej poškodovane. Zato zlasti v začetku XV. stoletja ugotovimo v tej seriji precejšnje praznine. Knjiga XII v seriji Debita obsega leta 1400—1405, knjiga XIII leta 1418—1421, knjiga XIV leta 1426—1430. Iz tabel to ni razvidno. Človek dobi na prvi pogled celo vtis, da v vmesnih obdobjih intenzivnost kreditnega udejstvovanja bosens-

skih trgovcev izredno pade. D. K. komentira: »Več od 1406. godine nivo zaduživanja postepeno pada. Doduše za godine koje slijede nedostaju knjige Debita sve do 1417. godine« (str. 109). Mislim, da bi bilo treba v opombah k tabelam dati več pojasnil o stanju v seriji Debita ter o ohranjenosti posameznih knjig. Kako nevarni lahko postanejo takšni zaključki bi posebej opozoril ob obdobju po letu 1446. Za to obdobje ugotavlja D. K., da »naročito od 1446. godine zaduženja domačih trgovaca postaju sve manja, tako da u daljem periodu od deset godina, 1446—1456. g. — njihov ukupan iznos nije bio veći od 886 dukata. ...Potrebno je takodje, posebno naglasiti, da registrirani dugovi datiraju iz 1447. in 1448., a naročito iz 1449. godine, jer od 1450. njihova visina u tolikoj mjeri opada da se gotovo više i ne mogu uzeti u obzir« (str. 112). Slučajno sem v seriji Diversa notariae odkril knjigo zadolžnic za leti 1446 in 1447. Danes je uvrščena v to serijo kot knjiga XXXI. V dubrovniškem arhivu je precej primerov, da je knjiga ene serije zašla med knjige druge serije. Pregled zadolžitev bosenskih trgovcev po letu 1446, če upoštevamo omenjeno knjigo, se precej spremeni. Ugotovimo lahko celo, da se je vrednost kreditnega poslovanja z Bosanci v letih 1446 in 1447 zelo dvignila. Leta 1446 dobijo Bosanci na kredit 1352 dukatov in 1997 perperjev (sklenjenih je bilo 37 kreditnih pogodb, omenja se 35 bosenskih trgovcev). D. K. navaja v tabeli, da so dobili na kredit le 40 dukatov. Leta 1447 pa je znašal kredit 1079 dukatov in 1942 perperjev (29 kred. pogodb, 22 dolžnikov). V tabeli D. K. se za leto 1447 omenja le 134 dukatov. V teh dveh letih stopijo v ospredje trgovci iz sledečih krajev: Cernice (leto 1446: 606 dukatov in 1300 perperjev; 1447: 38 dukatov in 30 perperjev), Foče (1446 : 281 dukatov, 1447 : 82 dukatov), Drijeve (1446 : 46 dukatov, 1447 : 300 dukatov in 1000 perperjev), Trebinja (1446 : 201 dukat in 520 perperjev, 1447 : 219 dukatov in 166 perperjev), Goražda (1446 : 52 dukata) in Prače (1447 : 219 dukatov).

Tabele, v katerih prikazuje intenzivnost kreditiranja v posameznih letih, so pomanjkljive. D. K. navaja le skupno vsoto, ki so jo dobili Bosanci na kredit pri Dubrovčanih. Nikjer pa ni omenjeno število dolžnikov Bosancev, ki so se v omenjenem letu zadolžili, kot tudi ni omenjeno število kreditnih pogodb. Kajti ni vseeno ali je dobil določeno vsoto na kredit nek dolžnik naenkrat ali pa predstavljajo vsote v tabelah seštevek dveh, treh ali celo več dolgov. Prav tako ni vseeno, če je omenjena vsota v tabeli kredit enega ali več dolžnikov.

Žal moram opozoriti, da so vsote, ki so navedene v tabelah zelo problematične. Primerjal sem jih namreč z lastnimi izpiski iz serije Debita in ugotovil precejšnje razlike. Za primerjavo sem izdelal tabelo le za nekatera leta:

Leto	Dukati		Perperi	
	Voje	Kovačević	Voje	Kovačević
1401	1596	398	571	54
1402	2774	810	607	52
1403	39	—	50	—
1404	1253	1024	1110	—
1405	2534	250	834	118
1418	838	515	752	—
1429	2241	957	923	507
1440	2108	198	5063	744
1448	310	146	201	—
1449	825	420	80	—
1450	340	84	81	—
1459	569	—	673	—

Iz tabel ter iz komentarjev k tabelam ni razvidno, kakšen kriterij je zavzela D. K. pri izpisovanju dolžnikov Bosancev ter pri izračunavanju vsot. Zato je težko ugotoviti, zakaj obstajajo takšne razlike. Zdi se mi, da v tabelah ni upoštevala trgovcev dolžnikov iz nekaterih manj pomembnih hercegovskih krajev. Nikjer tudi niso omenjeni trgovci iz Drijeve, ki se v zadolžnicah zelo pogosto omenjajo kot dolžniki. Ti trgovci so morali uživati v Dubrovniku velik ugled, saj so dobivali na kredit zelo velike vsote. Isto bi lahko trdili za trgovce iz Cernice, ki jih kot dolžnike sploh ne omenja. Njihovo kreditno udejstvovanje naj prikaže naslednja tabela:

Leto	Drijeva	Cernica
1401 yp	571	—
1401 duk	1196	—
1402 yp	121	—
1402 duk	833	—
1403 yp	—	—
1403 duk	—	—
1404 yp	110	—
1404 duk	—	—
1405 duk	—	—
1405 yp	970	—
1418 yp	622	—
1418 duk	164	—
1429 yp	261	81
1429 duk	1021	114
1440 yp	—	466
1440 duk	47	123
1446 yp	—	1300
1446 duk	46	606
1447 yp	1000	30
1447 duk	300	38
1448 yp	—	1
1448 duk	17	95
1449 yp	—	—
1449 duk	371	106
1450 yp	—	—
1450 duk	25	44
1459 yp	—	—
1459 duk	62	—

Trgovci iz teh krajev po intenzivnosti kreditnega udejstvovanja ne zaostajajo za trgovci iz Prače, Foče in Goražda, ki jim D. K. posveča posebno pozornost. V tabelah tudi ni upoštevala številnih Vlahov, ki se v zadolžnicah omenjajo kot dolžniki. Poudaril bi, da bo za obdobje od leta 1400 do 1405 težko ugotoviti točne številke obsega kreditnega prometa. Knjiga XII, v katero so notarji vpisovali zadolžnice omenjenih let, je od vlage zelo poškodovana. Pisava je na nekaterih mestih tako zbledela (predvsem v spodnjem delu knjige), da je tekst številnih zadolžnic praktično nečitljiv. Podobno je s knjigo XXIV, kjer je ožgan zgornji del knjige (približno 6 cm), tako da so vse zadolžnice, ki so bile vpisane v tem delu knjige, uničene. Zato so vsote v tabelah za leta 1401—1405, 1448 in 1449 zelo relativne. D. K. bi morala v opombah opozoriti na poškodovane knjige. Vse tabele, ki govorijo o zadolžitvah bosan-

skih trgovcev, grafikone in preračunavanja v procenite je treba v delu D. K. vzeti v določeno rezervno.

Zelo bi bilo koristno, če bi primerjala višino kreditov, ki so jih dobili Bosanci, s celotnim obsegom kreditne trgovine v posameznih letih. Ugotovila bi lahko, da je obseg kreditne trgovine na splošno, še posebej pa velja to za kreditiranje Bosancev, v precejšnji odvisnosti od celotnega političnega in gospodarskega razvoja v zaledju Dubrovnika. V tabelah sicer ugotavlja, da je okrog leta 1403 nastala v kreditnem poslovanju neka kriza, toda ne povezuje te krize z vojno bosenskega vladarja Ostoje proti Dubrovniku. Zato so podatki v tabelah in komentarji k tabelam precej statični. Ko ugotavlja povečanje kreditnih poslov z bosenskimi trgovci v tridesetih letih XV. stoletja, bi morala v večji meri upoštevati napredek in razvoj tekstilne produkcije v Dubrovniku. Nabava tkanin na kredit je morala biti zelo privlačna. Končno pride na podlagi tabel do zaključka, da predstavlja leto 1450 končno mejo, do katere lahko zasledujemo aktivnost domačih trgovcev v kreditni trgovini. Po tem letu postanejo njihove zadolžitve zelo majhne, oziroma se bosenski trgovci v kreditnih pogodbah sploh ne omenjajo več: Res je, da od 1450 do 1463 najdemo v Debita zelo malo bosenskih trgovcev dolžnikov. Toda če imamo pred seboj celotno sliko kreditne trgovine, lahko ugotovimo, da iz Debita ne izginejo samo bosenski trgovci, temveč tudi dolžniki iz Srbije in drugih predelov dubrovniškega zaledja. Zaradi turškega prodiranja in turških napadov se je politična situacija na Balkanu zelo poslabšala, kar je vplivalo tudi na trgovske odnose. Domači trgovci iz zaledja niso bili več v Dubrovniku deležni tistega zaupanja kot prej. Kreditiranje domačih trgovcev je postalo tvegano. Škoda, da je D. K. zaključila svoje delo z letom 1463. Po tem letu se namreč izredno poveča število bosenskih trgovcev, ki trgujejo v Dubrovniku in sklepajo kreditne pogodbe.

V tej zvezi bi opozoril tudi na neko načelno vprašanje in sicer, koga lahko smatramo za bosenskega trgovca in kako so ti v virih označeni. V XIV. stol. se bosenski trgovci označujejo s splošnim nazivom »de Bosina«. V virih XV. stoletja je takšno označevanje zelo redko, pač pa se označujejo po krajih bivanja ali delovanja, npr.: »de Narento«, »de Gorasde«, »de Sotoveisegrad« ipd. Za nekatere trgovce sem tudi ugotovil, da so tekom let menjali svoje bivašišče. Na primer: dolžnika Božidar Radmilović in Radivoj Vukojević sta leta 1446 označena kot prebivalca Foče (Div. not. XXXI, fol. 73' — 29. V.; 165' — 10. XII), leta 1448 pa kot prebivalca Prače (Deb. not. XXIII, fol. 154 — 5. I.). D. K. pa je popolnoma prezrla tiste trgovce, ki so označeni kot »mercator in Narento« ali »mercator in Bosina«. To so verjetno pretežno Dubrovčani, ki so stalno delovali na omenjenem področju. Tudi delovanje teh trgovcev bi bilo treba upoštevati v razpravi ter prikazati njihovo udejstvovanje v kreditni trgovini. Navedel bi samo nekaj podatkov o dolžnikih, ki so označeni kot »mercator in Narento«. Leta 1401 dobi 7 trgovcev na kredit 850 perperjev in 711 dukatov, leta 1402 8 trgovcev 166 perperjev in 838 dukatov, leta 1403 3 trgovci 188 perp. in 68 duk., leta 1404 5 trgovcev 530 perperjev in 100 dukatov (Deb. not. XI, passim).

V poglavju, kjer D. K. razpravlja o domačih trgovcih, se loti tudi analize njihovega socialnega položaja ter strukture. Toda označba »homo voyvode Stipani« po mojem mnenju še ne pomeni, da bi bil ta dolžnik pvdložnik hercega Stjepana, kot to razlaga D. K. (str. 134). Naj navedem dva konkretna primera iz leta 1446 oziroma 1447. Tedaj se kot dolžnik omenja Stjepan Goković »de Vissevo homo vayvodi Stipani« (Div. not. XXXI, fol. 151' — 9. XI. 1446, na kredit dobi 142 perp., Deb. not. XXIII, fol. 57' — 7. VI. 1447, na kredit

dobi 65 dukatov in 18 grošev). Leta 1448 pa se zadolžita v Dubrovniku »Hobrad et Milorad fratres Radognich de Zerniza homines voyvodi Stipani« (Deb. not. XXIV, fol 13' — 22. V., na kredit dobita 18 dukatov). Takšna označba se namreč uporablja tudi za pripadnike bosenskega plemstva.

Smatram, da bi morala napraviti podrobno analizo strukture upnikov, ki dajejo kredite bosenskim trgovcem. Nekatera imena Dubrovčanov in tujcev, predvsem Italijanov (Prato, Firenze) se ponavljajo v zadolžnicah več let. Po letu 1426 se v večjem številu pojavijo kot upniki tudi dubrovniški meščani, ki imajo oznako »lanarius«, »cimator« ali »tinctor«. Ti obrtniki, ki so zaposleni v dubrovniški manufakturi, so brez dvoma dajali na kredit sukno, čeprav to ni v zadolžnici posebej omenjeno. Na posreden način bi lahko torej ugotovili, kakšna roba se skriva za vsotami. Če bi pritegnili še podatke iz ostalih serij dubrovniškega arhiva, ki govore o dejavnosti nekaterih vidnejših upnikov, potem bi bila ta slika lahko še popolnejša. Seveda pa je takšno delo zelo zamudno in bi zahtevalo veliko časa. Opazil pa sem netočnosti v pisanju imen nekaterih tujih trgovcev, ki so rezultat nepravilnega čitanja. Navajam citat: »Kreditor domačih ljudi bio je vrlo često neki Scalcacio de Brugnolis iz Mantove (pravilno »Galeacio«) ... u obzir još dolazi Anich Cechapesse iz Napulja.« (pravilno »Aniele«) (str. 92, 123).

Podatki v zadolžnicah prikazujejo predvsem stanje na dubrovniškem tržišču. Trgovci iz zaledja, ki so gravitirali proti Dubrovniku, so morali biti tu dobro poznani, ker so dobili zelo pogosto kredite brez kakršnega koli jamstva. Niso potrebovali niti porokov, niti niso od njih zahtevali upniki zastave. Manj znani dolžniki Bosanci so morali imeti seveda enega ali več porokov, ki so pa bili običajno njihovi sonarodnjaki ali pa celo Dubrovčani. D. K. skuša na podlagi podatkov v Debita, torej podatkov, ki se nanašajo na dubrovniško tržišče, prikazati proces formiranja domačega bosenskega trgovskega elementa v posameznih trgovskih središčih Bosne (str. 115, 116). Mislim, da je takšen zaključek preuranjen. Veliko število domačih trgovcev trguje direktno na bosenskih trgih in ne čutijo potrebe, da bi prihajali v Dubrovnik. Poleg tega je v dubrovniških notarskih knjigah veliko podatkov, ki dokazujejo, da so mnogi trgovci iz Bosne trgovali v Dubrovniku, ne da bi se vključili v kreditno trgovino. Zato bi bilo potrebno izpopolniti celotno sliko o aktivnosti bosenskih trgovcev še s temi podatki. Verjetno je bilo tako, da so le bosenski trgovci iz nekaterih krajev gravitirali na dubrovniško tržišče ter se vključevali v kreditno trgovino, iz drugih pa manj ali pa sploh ne. Do leta 1481 se npr. zelo redko omenjajo kot dolžniki trgovci iz Srebrenice, medtem ko so iz krajev osrednje Bosne in Hercegovine zelo številni. Brez dvoma so analize D. K. zelo zanimive ter dajejo mnogo pobud za nadaljnja raziskovanja v tej smeri.

Precej smela je tudi ugotovitev D. K., da se domači trgovci ne razvijejo v krajih, kjer obstajajo močne dubrovniške kolonije. Po njenem mnenju so takšne dubrovniške kolonije preprečevale razvoj domačega trgovskega elementa. Za domače trgovce namreč smatra D. K. tiste, ki sodelujejo v trgovskem prometu na oddaljenih tržiščih. O drobni, vsakodnevni trgovini v lokalnih okvirih, ki je morala biti verjetno zelo živahna, skoraj ničesar ne vemo. Poznamo pravzaprav le tiste domače trgovce, ki so prihajali v Dubrovnik, tam trgovali in najemali kredite. Tisti trgovci, ki so živeli in delovali v okolici rudnikov in v mestih kjer so se nahajale številčno močne dubrovniške kolonije pa so dobivali kredite pri dubrovniških trgovcih, članih kolonij. Odgovor na to, kakšen obseg je doseglo to trgovanje, bi nam lahko dali le podatki iz privatnih trgovskih knjig, v katere so dubrovniški trgovci na terenu vpisovali svoje dolžnike.

Žal se je ohranilo zelo malo privatnih poslovnih knjig dubrovniških trgovcev, na podlagi katerih bi lahko bolj osvetlili vprašanje formiranja domačega trgovskega elementa. Opozoril bi na privatno poslovno knjigo dubrovniškega trgovca Mihajla Lukarevića, ki jo je vodil, ko je posloval v Novem Brdu. V knjigo je vpisoval med drugim tudi svoje dolžnike (to knjigo je izdal Mihajlo Dinić). D. K. sicer omenja v svojem delu trgovsko knjigo bratov Kabužić (ona jo je v dubrovniškem arhivu odkrila, proučevala in pripravila za tisk), vendar v disertaciji ne navaja nikakršnih podatkov, ki bi lahko osvetlili stanje na bosenskem tržišču. Bratje Kabužići, ki so poslovali v Bosni, so prvenstveno trgovali s srebrom. Zanimivo je, da se je v dubrovniških notarskih knjigah ohranilo zelo malo vesti o njihovem delovanju. Kot upniki ali dolžniki pa se sploh ne omenjajo. Ta primer opozarja na to, kako je relativna slika o delovanju nekega trgovca ali skupine trgovcev, če se naslonimo samo na podatke, ki jih najdemo v notarskih knjigah. Opozoril bi, da lahko najdemo v dubrovniških notarskih knjigah zelo obsežne spiske dolžnikov, ki so nastali na podlagi prepisov iz privatnih trgovskih knjig. Ti prepisi bi lahko do neke mere nadoknadili izgubljene poslovne knjige ter bi zaslužili podrobnejšo obravnavo.

V organizaciji dubrovniške trgovine so igrali zelo pomembno vlogo faktorji posameznih trgovcev, ki so stalno živeli v Bosni ter opravljali trgovske posle na račun svojih gospodarjev. Poleg tega so dubrovniški trgovci ustanavljali trgovske družbe (societas, collegancie) z namenom, da trgujejo v Bosni. Vlagali so velike vsote, ki so pogosto presegle vsote dane na kredit. V pogodbah, ki so bile sklenjene ob ustanovitvi trgovske družbe, niso dosledno vpisovali imena pokrajine v kateri naj bi posloval z vloženim kapitalom socius tractans, prav tako ne zvemo vedno kaj predstavlja vložen kapital: gotovino ali trgovsko robo. Včasih je v pogodbi točno navedeno, v kakšno trgovsko robo mora trgovec vložiti kapital, običajno pa je odločitev prepuščena družabniku, ki posluje s kapitalom. V številnih kolegancijah, ki poslujejo na področju Bosne se omenja srebro kot predmet investicije. Sredi XV. stoletja, ko doseže proizvodnja dubrovniškega sukna svoj prvi višek, so bile registrirane številne pogodbe trgovskih družb, v katerih so sklenili družabniki, da bodo namenili za trgovanje določeno količino dubrovniškega sukna. Na tej podlagi bi lahko ugotovili, kakšne količine sukna so izvažali Dubrovčani v Bosno. Slika bi bila seveda relativna. D. K. se dotakne poslovanja trgovskih družb na področju Bosne le mimogrede. Ko razpravlja o tem vprašanju na str. 63, ni povsem jasno ali gre za trgovske družbe ali za pogodbe o prenosu robe, ki naj bi ga opravili Vlahi. Večina pogodb o sklepanju trgovskih družb je vpisanih v serijo Debita, ki jih pa D. K. v razpravi ne ošteva.

Ne morem se tudi strinjati s sledečo ugotovitvijo D. K., ko razpravlja o trgovskih družbah: »Izgleda da u XIV vijeku još nije bilo uobičajeno udruživanje trgovaca koji odlaze u Bosni, jer su vijesti o tome vrlo usamljene... Zato, od početka XV vijeka pa nadalje, postoje pouzdani podaci koji izričito govore o sklapanju društva« (str. 62). Če pregledamo in analiziramo pogodbe trgovskih družb, ki so bile vpisane v Debita v XIV. stoletju, pridemo do zaključka, da se v pogodbah zelo redko omenja smer potovanja. Običajno so pogodbe narejene po nekem določenem formularju, kjer je rečeno, da bo socius tractans trgoval »in Ragusio et extra Ragusium, per aquam et per terram ubique locorum«. Tekst je imel seveda lahko tudi več variant. Šele od začetka XV. stol. so pogodbe trgovskih družb v tem pogledu preciznejše ter se zelo pogosto določa področje na katerem sme družabnik trgovati (Bossina, Sclavonia, Romania itd.). V pogodbah trgovskih družb, ki so nastale v XV. stol., pogosto

naletimo tudi na klavzulo, da traktator ne sme prodajati blaga na kredit. Ponavadi se omenja ta prepoved v tistih pogodbah, v katerih se kot smer potovanja označujejo predeli v dubrovniškem zaledju.

Vsote so v zadolžnicah označene na različne načine. Označene se v perperjih, dukatih ali pa v valutah tujih, predvsem italijanskih dežel. V tridesetih letih XIV. stol. se v zadolžnicah omenjajo tudi križni groši (srbski novci). Na nekem mestu ugotavlja D. K. sledeče: »Bosanci ne uzimaju, kao u prvoy polovini XIV vijeka, na zajam samo perpere već i dukate u većim iznosima« (str. 35). Ta ugotovitev se ne ujema povsem z načinom vpisovanja vsot v knjigah Debita. Do leta 1352 (Deb. not. knjiga III) so vsote v zadolžnicah označene izključno s perperji. Morda sem našel dva ali tri primere, da je kredit izražen v dukatih. Po letu 1352 pa je redno, da so vsote dolgov vpisane v dukatih ali perperjih, včasih celo v obeh valutah. V obdobju od 1352 do 1370 so vsote v zadolžnicah označene tudi na sledeč način: »yperperos vigintiquinque ad ducatos«. To pomeni, da je dobil dolžnik izplačan kredit v perperjih, vrniti pa ga mora v dukatih. Zato se od tega časa v zadolžnicah vedno pogosteje omenja tudi razmerje med dukatom in grošem. Ne strinjam se tudi s formulacijo, da Bosanci jemljejo na kredit perperje ali dukate. Iz teksta zadolžnice je razvidno, da mora dolžnik vrniti posojilo v valuti, ki je označena v zadolžnici. V tabelah D. K. posebej navaja vsote v perperjih, posebej pa v dukatih, zato na podlagi takšnih tabel težko ugotovimo dejansko vrednost kreditov. Bolje bi bilo, da bi vsote preračunala v eno valuto in to v dukate ali perperje. Trgovska roba se v zadolžnicah, v katerih se kot dolžniki omenjajo trgovci iz zaledja, zelo redko omenja. Našel sem nekaj primerov zadolžnic, v katerih se dolžniki iz Drijeve obvezujejo, da bodo svoje dolgove krili s srebrom (npr.: Deb. not. XXIII, fol. 50, 50' — 20. V. 1447).

Pri analizi rokov v zadolžnicah avtorica pravilno ugotavlja, da so bili za trgovce iz zaledja zelo kratki. Plačilni termin je v obdobju od 1446 do 1450 za dolžnike iz Bosne praviloma en mesec. Nekateri dolžniki se obvežejo tudi, da bodo kredit poravnali v dveh ali treh mesecih. Toda vprašanje je, ali je rok odvisen od višine kredita, kot pojasnjuje na nekem mestu D. K. (str. 129). Na podlagi dosedanjega proučevanja rokov v dubrovniških zadolžnicah moram ugotoviti, da rok ni bil odvisen od višine kredita ampak od drugih vzrokov, za katere iz skopega teksta zadolžnice ne zvedo. Zdi se mi, da je precejšnjo vlogo pri določevanju roka igrala okoliščina, kako daleč je bil oddaljen kraj iz katerega je bil dolžnik doma. Seveda pa je bil lahko rok odvisen tudi od drugih pogojev, na primer od načina dobave trgovske robe (v zadolžnicah, kjer se omenja srebro, je običajno rok dobave 1 leto). Žal D. K. ni izkoristila še neke možnosti, ki jo nudijo zapiski v Debita. Na podlagi marginalnih beležk ob zadolžnicah bi lahko ugotovila, kako so dolžniki Bosanci vračali svoje kredite. Kjer je to možno, bi lahko na podlagi datumov, s katerimi so opremljene marginalne beležke, ugotovila ali so se držali rokov ali ne, ter na kakšen način so vračali, naenkrat ali v obrokih.

Zelo zanimiv je tudi tretji del knjige, ki je posvečen analizi trgovskega prometa. D. K. podrobno obdelala razne vrste trgovske robe, ki so bile predmet uvoza in izvoza. Ko govori o trgovini s srebrom se dotakne tudi vrste srebra, ki je poznan pod imenom »argentum de plicó«. Na podlagi podatkov v trgovski knjigi bratov Kabužić »izuzima mogućnost da je pliko srebro poticalo iz Srebrenice, u obzir dolaze jedino ostali rudnici bosanske države... naime Kreševo, Fojnica, Dusina, Deževica i Ostružnica« (str. 167). Podatki, ki sem jih našel v nekaterih zadolžnicah, govorijo drugače. »Argentum de plico« so kopali tudi v Srebrenici. Dolžnik Nikola Sorkočević se je obvezal Marinu Gučetiću,

da mu bo za dolg v roku treh mesecev izročil »libr. 8, unc. 3 et sagio duo argenti plichi boni de Srebreniza« (Deb. not. XIX/15' — 20. I. 1439). Na podoben način se je obvezal tudi Stjepan Bavželić. Svojemu upniku Stjepanu Gučetiću bo za dolg izročil »libr. sex argenti boni de plico de Strebrenica« (sic) (Deb. not. XXV, fol. 74' — 15. XI. 1449). Vprašanje je tudi, kaj razumemo pod »terra gleta«. Dvomim, da je to svinčena ruda, kot tolmači D. K. (str. 170). Verjetno je bila to neka surovina, ki se je uporabljala pri barvanju sukna.

Trgovini s tkaninami je posvetila precej pozornosti. V prvi vrsti omenja tuja sukna, medtem ko navaja zelo malo podatkov o uvozu dubrovniškega sukna (te bi našla, če bi podrobneje proučila pogodbe trgovskih družb). Mnenja je tudi, da je produkcija sukna v mestu Novi, ki jo uvaja herceg Stjepan, brez praktičnega pomena. Dejstvo je, da je ohranjenih zelo malo vesti, ki osvetljujejo razvoj manufakture v Novem. V dubrovniškem arhivu sem našel dodatno pogodbo k neki zadolžnici, kjer se omenjajo »panni de Novi«. Ta podatek do neke mere pojasnjuje kvaliteto tega izdelka. D. K. omenja tudi uvoz florentinskega sukna v Bosno ter navaja posebno vrsto »benetini de Florentia« (str. 180). Pravilno bi bilo »beretini«, kajti tudi v Dubrovniku izdelujejo v XV. stoletju neko vrsto sukna, ki ima to oznako (npr.: »pannos decem beretinos cinquantinos bonos«, Deb. not. XXIII, fol 64 — 1447).

Zaradi slabega poznavanja strukture Debita ter sistema vpisovanja zadolžnic, je prišlo v njeni disertaciji tudi do spodrsaljaja, katerega bi rad popravil. D. K. posebej obravnava delovanje enega najpomembnejših bosenskih trgovcev Braila Tezalovića. Med drugim navaja tudi podatek, da se je leta 1429 skupaj z Radićem Ozrisaljićem tudi Bosancem zadolžil pri Dobrovčanu Pavku Sorkočeviću. Obvezal se je, da bo dolg v višini 160 dukatov poravnal v srebru (str. 118). Kreditna pogodba pa ni nastala leta 1429, kot navaja D. K. ampak je bila sklenjena 18. I. 1427 (Deb. not. XIV, fol 85'). Dne 8. avgusta 1429 je dal Pavel Sorkočević zadolžnico ponovno registrirati, ker jo je nameraval poslati izven Dubrovnika v terjatev. Ob takšni priložnosti so namreč zadolžnico ponovno prepisali v arhivsko serijo Diversa cancelariae (Div. cañc. XLV, fol. 276).

Netočen je tudi citat na str. 149 v opombi 55, kjer D. K. navaja sledeče podatke: »despot Stefan Lazarević mogao je isterati 1417 za zakupninu samo srebreničke carine 3100 litara srebra, oko 62 000 perpera ili 248 000 dukata...«. To je seveda nemogoče, če računamo, da je bilo v tem času razmerje med dukatom in grošem 1 : 34. Pravilno bi bilo torej 24 800 dukatov (glej M. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni, I deo, str. 88, Beograd 1955). Verjetno gre tu za tiskovno napako. Žal moram ob tej priliki podčrtati, da je v tekstu tiskovnih napak veliko.

Disertaciji D. K. je dodan zelo izčrpen in obsežen povzetek v franconskem jeziku (190—200) ter enoten register krajev, osebnih imen in pojmov (201—216). Knjigi je priložen tudi grafikon, ki nazorno prikazuje razvoj dubrovniških naselbin v Bosni v prvi polovici XV. stoletja.

Delo D. K. je brez dvoma tehten doprinos naši zgodovinski znanosti in še posebej obravnavanju ekonomskega razvoja Bosne v srednjem veku. Opozorila je na mnoga vprašanja, ki doslej sploh še niso bila predmet znanstvene obravnave ter jih, z ozirom na razpoložljiv arhivski material, obdelala. Opravila je v mnogih pogledih pionirsko delo ter zato zasluži vse priznanje. Mnogo nakazanih vprašanj pa še vedno zahteva podrobne obravnave v obliki posebnih monografij. Kljub navedenim pomanjkljivostim in napakam je njena disertacija izpolnila precejšnjo vrzel v naši historiografiji.

dr. Ignacij Voje

V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, 2. del (1805—1848), Ljubljana 1964, str. 349.

Drugi del obsežne Schmidtove monografije zajema zgodovino šolstva v približno zadnjem polstoletju naglega razkroja fevdalizma. Začetek te dobe v zgodovini šolstva na Slovenskem označuje »Politična šolska ustava«, torej novi, po vrstnem redu drugi osnovnošolski zakon v habsburški monarhiji iz leta 1805 — veljaven z nekaterimi spremembami oziroma dopolnili do leta 1869 — a zaključuje jo revolucionarno 1848. leto.

Zgodovino šolstva na Slovenskem v tem obdobju je avtor zajel v tri razvojne faze. V prvi obravnava — v dveh poglavjih: Prva leta novega osnovnošolskega zakona ter Gimnazijske in višje študije v prvem desetletju 19. stoletja — razvoj šolstva od uveljavitve novega zakona za osnovne šole do francoske okupacije dela slovenskih dežel. Avtor je tu podrobno opisal osnovnošolski sistem po »Politični šolski ustavi« in dal vzrokom nastanka in ciljem tega zakona še poseben poudarek; a ureditev gimnazij je prikazal na podlagi zbirke odlokov in predpisov za upravljanje in ureditev gimnazij (Gymnasialcodex). Vendar se mi zdi, da bi bilo pri tem potrebno bolj upoštevati oziroma proučiti dejansko stanje. Kajti tudi v tem času se je, podobno kakor v vsem poznejšem obdobju, dejansko stanje verjetno mnogokje več ali manj razlikovalo od zakonskih predpisov. Ob osnovnem šolstvu se je avtor ustavljal zlasti pri naslednjih problemih: vloga osnovne šole v tem času in vzroki, ki so ovirali njen razvoj, odnos cerkve do šole, financiranje šol in materialno stanje šol ter učiteljstva, dalje, vsebina in metoda učnega dela, učne knjige, uporaba slovenskega jezika v šoli, šolski obisk in vzroki za vsekakor neugodno stanje v tem pogledu na Slovenskem, pri čemer se je še posebej zadržal na problemu otroškega dela, in, končno, pri nedeljskih šolah. Ko je obravnaval gimnazije in višji študij, je avtor prikazal zlasti ureditev pet- in šestrazrednih gimnazij, ki jih je bilo tedaj na širšem slovenskem ozemlju deset, dalje njihov predmetnik, vsebino in način pouka, a še posebej je obravnaval učni kader, ki ga za prvo desetletje 19. stoletja ceni na komaj petdeset profesorjev. Ob višjih študijih pa se je pisec ustavil predvsem na filozofskem študiju, tako na licejih kakor tudi na univerzi.

V drugo fazo razvoja šolstva v tem obdobju je avtor zajel šolstvo Ilirskih provinc, katero je tu, v poglavju Šolstvo v dobi Ilirskih provinc, prvič izčrpnje in v celoti opisano. Čeprav se je nova organizacija šolstva uveljavila le na delu slovenskega ozemlja in je tudi tu trajala le kratko dobo, je vendar kot razvojna stopnja precej pomembna. Kajti kakor mnogokje drugje tudi na tem področju ni moglo brez sledu in vplivov izginiti vse, kar je bilo ustvarjeno v času Ilirskih provinc. Predvsem je značilno francosko obdobje v zgodovini šolstva na Slovenskem zaradi tega, ker so dali Francozi slovenskemu jeziku večjo veljavo (čeprav je osnovno šolstvo tedaj na splošno celo nekoliko upadalo v primerjavi s prejšnjim časom), dalje, ker je bila uvedena enotna osnovna šola in ker se javlja v Ljubljani prvič na slovenskih tleh zaključen visokošolski študij.

Tretja, v mnogočem zaključena faza v razvoju šolstva na Slovenskem je v tem obdobju po avtorju tako imenovano predmarčno šolstvo. V njej obravnava — v poglavjih: Osnovno šolstvo, Strokovno šolstvo in Gimnazije in višje študije — vsa bistvena vprašanja teh stopenj šol in študij na slovenskih tleh. Zlasti izčrpno in obširno so obdelani problemi in vsa bistvena vprašanja osnovnega šolstva (šolska mreža, število šol, odnos staršev do šole, vloga cerkve v šolstvu, otroško delo in obisk šole, slovenski jezik v osnovni

šoli, nedeljske šole; učni kadri, materialni položaj šolstva in učiteljev, šolanje in pedagoška vsebina učiteljevega izobraževanja in cilji te vzgoje, vprašanje deklisških šol za učiteljice, moralni in policijski pritisk na učiteljstvo, pedagoški tisk; vsebina in idejnost pouka, ki ju je šolska oblast urejala pod vidiki političnega in družbenega sistema, dalje vloga slovenskega jezika in slovenskih učbenikov ter jezikovno stanje na osnovni šoli pred revolucijo). Zanimive so po svoji strani tudi avtorjeve ugotovitve o strokovnem šolstvu predmarčne dobe na Slovenskem in zlasti o gimnazijah ter višjih študijih, pri katerih je zajel predvsem naslednje: ureditev gimnazij po avstrijski reokupaciji, poskusi reforme gimnazij, odnos šolskih oblasti do družbene strukture dijakov na gimnaziji in do proforskega kadra, organizacija in vsebina višjih študij, ter nadzor nad študenti in profesorji. Posebej pa se je pisec v obširnem poglavju dotaknil tudi pedagogike kot učnega predmeta filozofskih študij. V njem je podrobno opisal ne le vsebino tega študija, ki se je uveljavljal med izbirnimi predmeti filozofskih študij v Avstriji od začetka 19. stoletja dalje, temveč tudi stolice za ta študij na Slovenskem, personalno politiko pri izbiri učnih kadrov in učbenike pedagogike. Pri tem naj zlasti podčrtam avtorjevo ugotovitev, da je ta pedagogika le životarila, ker so jo dušili reakcionarni in konservativni uradni idejni pogledi absolutistične dobe; in da je za naše pedagoško izročilo mnogo bolj pomembna marsikatera Kumerdejeva, Linhartova in Vodnikova pedagoška misel, kakor pa skoraj pol stoletja trajajoča predavanja take pedagogike na tedanjih treh najvišjih šolskih zavodih na Slovenskem (liceja v Celovcu in Ljubljani, filozofski učni zavod v Gorici). Vendar pri tem ne gre zanikati, da je ta pedagogika vendar odigrala praktično pomembno vlogo zlasti glede usposabljanja za proforski poklic in da je vnašala v študij prvič tudi elemente »strokovne« izobrazbe.

Spričo tega, ker tudi za ta del Schmidtove monografije veljajo že za prvo knjigo navedene kvalitete /glej oceno v ZČ 17 1963/, bi tu poudaril samo nekaj stvari, o katerih se mi zdi, da bi jih bilo vredno posebej omeniti. V tej drugi knjigi svoje obširne razprave avtor ni prikazal šolstva samo z najvažnejših aspektov in z vsemi poglavitnimi problemi, marveč je v mnogo večjem obsegu kakor pri prvi knjigi in tudi znatno globlje in bolj zrelo povezoval zgodovino šolstva s celotnim zgodovinskim dogajanjem obravnavanega časa. A zanj je bila poglavitna značilnost boj za ohranitev vsega starega, boj proti novim naprednim protifevdalnim silam in idejam, ki so jih te sile predstavljale. V tem boju pa je fevdalna reakcija dajala šolstvu zelo pomembno vlogo. Odtod vsekakor tudi izredno zanimanje državnih oblasti za učne in vzgojne cilje ter za vsebino šolskega dela, česar ne moremo reči za materialno stanje šolstva in šolnikov, ki so bili zaradi dviganja cen v tem času celo slabše nagrajevani kakor v terezijansko-jožefinskem obdobju. Učne in vzgojne cilje so namreč podrejele koristim obstoječega družbenega in političnega sistema ter boju proti vsemu naprednemu. Zato je bilo seveda še toliko bolj pomembno, da je avtor sledil vsem znakom rasti naprednih idej, kakor so se pojavljale in so odsevale skozi šolstvo na slovenskih tleh, in seveda tudi težnjam, da se vendarle uveljavijo posamezni elementi buržoazne didaktike. Posebno pozornost je pisec posvetil razvoju vseh tistih elementov v zgodovini šolstva in pedagoške misli, ki so vplivali na krepitev slovenskega narodnega prebujenja, prav tako pa tudi na proces, ki nas je iz družbeno obglavljenega ljudstva spreminjal v narod, pri čemer je imelo nastajanje slovenske inteligence še posebno važen delež.

Vrednost dela dokazujejo številne, mnoge med njimi zelo dragocene, nove ugotovitve in na skrbni analizi virov sloneči zaključki oziroma popravki

trditev v dosedANJI literaturi. Vsekakor je izredno zanimivo, naj omenim vsaj to, da je delavstvo, konkretno rudarji v Idriji, že v tem obdobju kazalo najboljši odnos do šole in je zanjo celo samo nosilo stroške. Prav tako je na drugi strani, vsekakor ne le za Slomška, ki jo je izrekel, marveč tudi za precej močan krog najhujše reakcije na Slovenskem, značilna misel, naj bi se šole številčno omejile, da se ne bi mogli širiti »zmotni nauki« na Slovenskem. Odtod tudi nadaljnja Slomškova zahteva, da je treba okrepiti versko vzgojo, češ, da se zmotne novotarije vedno bolj širijo celo med preprostim ljudstvom. »Temu zlu, ki se je tako razpaslo,« pravi, »bomo kos le s temeljitim poukom glavnih resnic naše svete vere«.

Drugi del Schmidtove monografije znova potrjuje, da smo z njo dobili bogat prispevek ne samo za zgodovino šolstva, temveč tudi za poznavanje splošnega zgodovinskega razvoja na slovenskih tleh.

Ferdo Gestrin

Geschichte der Technischen Hochschule in Wien. Nach neugefundem Aktenmaterial bearbeitet. Von Dipl. Ing. Dr. Phil. H(edwig) Gollob. Wien 1964, 104 str., 8°.

Že v drugi polovici 18. stoletja so se v Avstriji pojavili predlogi za ustanovitev inštituta za izobraževanje tehnikov, trgovcev in industrijcev, ki bi imel tudi značaj tehniškega vodstva države. Cesar Franc se je osebno izredno zanimal za to akcijo in preskrbel finančno podlago s tem, da je zanjo določil presežke dohodkov državnega blagovnega prometa in dohodke davka na veletrgovino. V prav neugodni dobi francoskih vojn je nameravani inštitut že pred formalno ustanovitvijo nastal takorekoč v posameznih delih (realna akademija, kabinet tovarniških izdelkov, kabinet modelov, manufakturna risarska šola). Po večletnih pogajanjih med posameznimi inštitutu je cesar 28. XI. 1812 dal osnovna načela, 17. III. 1815 pa edikt o ustanovitvi politehničnega inštituta (Polytechnisches Institut). J. Prechtl, določen za prvega direktorja, je izdelal glavni organizacijski plan. Kot učilišče za trgovino in industrijo je PI obsegal pripravljalni razred, komercialni in tehniški oddelek, potem pa tudi muzej z zbirkami in mehanično delavnico, nameravali so tudi ustanoviti društvo prijateljev industrije. Pritegnili so dobre predavatelje posameznih strok, določili plače za osobe, izdajo letne publikacije (Jahrbücher des polytechnischen Instituts) in porabo pristojbin študentov za povečanje biblioteke. Študijski del je oskrbovala dvorna študijska komisija, gospodarski del dvorna komora. Pri vključitvi prej samostojnih inštitutov je prišlo včasih do trenj, ki so se pa vedno »diensthöfflich« reševala in rešila. Že 9. X. 1814 je J. Prechtl izdelal tudi stavbni program. Najprej so kupili in adaptirali stavbo barona Sina (okraj Wieden), kjer je bila 6. XI. 1815 slovesna otvoritev, 14. XI. 1816 pa so položili temeljni kamen nove stavbe, ki je bila 1818 gotova. Pri odličnih predavateljih je število študentov od 50 prvega leta hitro in stalno rastlo, inštitut se je udeležil razstav 1815, 1839, 1845, industrija in trgovina sta za takorekoč »svoj« inštitut dali prostovoljne denarne prispevke, občinstvo se je sploh zanimalo za njegovo delo in obiskalo posebna javna predavanja, in novo povečanje stavbe (1836/1839) le bilo 1841 gotovo.

Revolucija 1848 je pomenila udarec za PI. Ko je direktor Prechtl po ukazu zahteval od legije tehnikov oddajo orožja, je bil nevarno ogrožen, pouk se je

moral v maju 1848 zaključiti in se je začel nanovo šele v novembru 1849. Po revoluciji je nastalo »nerazpoloženje« in ko se je še Bezard, asistent PI, zapletel v ogrsko zaroto, je postal PI za javnost »zarotniško gnezdo«, in sledila je vojaška direkcija 1852—1858 z ostrejšimi disciplinarnimi predpisi. A v tej dobi se je tudi značaj inštituta začel spreminjati; prvotno združeni deli so se zopet osamosvojili: 1857 se ustanovi trgovska akademija, 1865 muzej za umetnost in industrijo, 1867 se opušča mehanična delavnica. Reorganizacija inštituta 1865 vsebuje 4 strokovne šole (poznejše fakultete) in 1 splošni oddelek z rektorjem na čelu. Komerčni oddelek je izginil, zgine prvotni namen tehniškega vodstva države, inštitut dobiva značaj visoke šole. Z l. 1866 začenja, skupaj z drugimi tehničnimi visokimi šolami, boj za enakopravnost z Univerzo, ki se konča s splošnim zakonom 10. IV. 1872, ko dobi tudi naslov Technische Hochschule. Statut l. 1875 da podlago za nadaljni razvoj, 1878 sledi uredba o izpitih, organizacija 5 fakultet, 1901 pravica za doktorat tehniških znanosti, 1904 odobritev naslova Rector magnificus, 1909 zopet povišanje stavbe in postavitve novega trakta. Nastopa doba sodelovanja s prej odklonilno Univerzo.

Prva svetovna vojna je pomenila drugi udarec: število študentov je takoj padlo, po končani vojni pa je nastala brezposelnost inženjerjev kot posledica krčenja državnega teritorija. Tehnična visoka šola se je mogla v glavnem udejstvovati le z učbeniki (prevedeni tudi v tuje jezike) svojih strokovnjakov in z udeležbo na razstavi v Chicagu 1934. Tretji hudi udarec pa je bila nemška okupacija Avstrije 1938—1945: dunajska TVŠ je utonila v množici nemških visokih šol, 27 njenih učiteljev, (tudi redni profesorji) so jo morali zapustiti. 1945 so preselili najvažnejše objekte v Strobl pri Salzburgu, na Dunaju so preostali preprečili požar TVŠ. Rektor Holey, ki se je 1945 vrnil, da konča svoje 1938 prekinjeno rektorsko leto, je našel opustošeno TVŠ. Z malimi sredstvi so znova začeli, prva leta s pomanjkanjem predavateljev, število študentov je raslo posebno za panoge obnove. Ustanovili so center za dokumentacijo 1955, katedro za atomsko teorijo in atomsko fiziko 1956. Od 1938 sem nejasni položaj profesorjev, izpitov, naslovov absolventov so rešili z zakonodajo 1948, 1950, 1956, tudi problem tujih študentov (npr. madžarskih beguncev 1956). Prišla je pomoč iz inozemstva, Marshallov plan, Unesco, štipendije, izmenjava študentov, profesorjev in znanstvenikov publikacij. Pri Aspangškem kolodvoru je kupljeno zemljišče za drugo veliko poslopje TVŠ.

To je slika 150-letnega razvoja, ki jo pred nami razgrne avtorica, zgodovinarica, ki je polna službena leta prebila na biblioteki TVŠ in biblioteki Univerze (razen let nacistične dobe, ko je bila deportirana). Posebno podrobno analizira predzgodovino in temeljna statuta 1815 in 1865. Zaključí svojo študijo s seznamom direktorjev PI (1814—1866), s seznamom rektorjev PI in TVŠ (1866—1902) in rektorjev (Rectores magnifici) TVŠ (1903—1963) ter z regesti važnih aktov (1767—1962). Koristno bi še bilo imensko kazalo v tekstu omenjenih predavateljev in nas bi še posebno zanimal seznam profesorjev in študentov, ker med njimi, tako med profesorji kakor med študenti, so bili naši rojaki, dokler nismo imeli lastnih tehniških visokih šol. Seveda bi to obseg publikacije izredno povečalo. V seznamu uporabljene literature (nad 3 str.) je tudi zastopan J. Slokar s svojo Geschichte der österreichischen Industrie und ihre Förderung durch Kaiser Franz.

Dr. M. Pivec-Stelè

Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894. Ljubljana 1963, založila Cankarjeva založba, str. 462.

Knjiga *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884 do 1894* je v slovenskem zgodovinopisju prvo obsežno in z vso znanstveno akribijo napisano delo iz zgodnje dobe delavskega oziroma socialnodemokratskega gibanja na Slovenskem. Že samo dejstvo, da je knjiga zajela v obravnavo eno doslej najbolj zanemarjenih področij slovenske zgodovine, ji daje poseben pomen. Avtor je delo sicer skromno označil kot prikaz, vendar je mnogo, mnogo več kakor samo to. V knjigi res v precejšnji meri govore neposredno viri sami s številnimi citati, toda avtor je njihovo vsebino podvrgel izčrpni analizi in medsebojni primerjavi. Popolnoma na novo je obdelal mnoga vprašanja, ki so jih starejša zgodovinska dela pomanjkljivo in zelo pogosto tudi nepravilno reševala. Pri tem je probleme, ki jih je zajel v knjigi, seveda v mejah, ki so jih dopuščali mnogokje zelo maloštevilni viri, pripeljal do najvišje možne jasnosti. Prav tako je avtor dal za čas od »krvavškega« procesa (1884) do prvih majskih proslav (1890), ki je bilo doslej skoraj popolnoma neobdelano, prvo kritično analizo socialnodemokratskega gibanja na Slovenskem. V knjigi je cela vrsta globokih ocen, važnih ne samo za zgodovino delavskega gibanja marveč tudi za slovensko zgodovino sploh. Mnogokje pa je avtor prešel, na njemu lasten način, tudi v široko sintezo. S Kermavnerjevo knjigo je torej to obdobje iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem pred prvo svetovno vojno prvič obdelano tako na široko, tako konkretno in vseskozi kritično.

Ob knjigi, ki jo je pisec razdelil na šest poglavij (Ljubljansko delavsko izobraževalno društvo v stagnaciji in krizi [1884—1887], Razmah socialnodemokratske akcije v Ljubljani in v Trstu leta 1888, Od Hainfeldskega kongresa do rudarske stavke in do poskusa z »Novim časom« [1889], Prvomajska manifestacija in stavkovni val leta 1890, Obdobje »Delavskega lista« [1890—1891] in Od »Delavskega lista« do prvega obdobja »Delavca« [1891—1893/4] in jim dodal še krajši predgovor in pogovor, lahko sledimo — večkrat tudi do mnogih podrobnosti — ne le konkretnemu procesu rasti slovenskega socialnodemokratskega gibanja v dobro desetletje trajajočem obdobju in boju slovenskega proletariata za svoje osnovne pravice v istem času, marveč tudi idejni rasti tega gibanja, socialnodemokratskemu internacionalizmu, odnosu delavskega gibanja do narodnosti in nacionalnega vprašanja, boju za splošno, enako in neposredno volilno pravico in drugim problemom, ki jih je avtor zajel, a prav tako tudi težavam, s katerimi se je gibanje spoprijemalo ter kako jih je premagovalo. Hkrati s podobo razvoja slovenske socialne demokracije je avtor v širokem pregledu prikazal tudi razvoj socialne demokracije v avstrijski polovici habsburške monarhije. Zlasti se je zaustavljal pri avstrijski nemški socialni demokraciji, v kateri so že od ustanovnega kongresa v Hainfeldu rasle kali avstromarksizma »kot posebne inačice socialnodemokratskega vulgarnega marksizma, ki je sicer gojila njegovo revolucionarno frazeologijo, hkrati pa se oddaljevala od resnične revolucionarne poti, ki bi bila vodila k ljudski revoluciji, to je k mobilizaciji nezadovoljnih ljudskih množic za zlom vladajočega avstrijskega polfevdalnega sistema narodnostne neenakopravnosti«.

Z razvojem slovenske socialne demokracije, ki je bila ta čas omejena predvsem na nekaj središč: Ljubljano, Trst, Trboveljske revirje, ki se jim šele v letu 1894 priključuje tudi Celje, pa je avtor v razpravljanje ves čas pritegoval tudi odmeve tega dogajanja pri obeh buržoaznih taborih, ki sta bila večino tega časa še povezana v skupnem narodnopolitičnem gibanju, a prav

tako njune vsakokratne reakcije na vsak nastop delavskega, socialnodemokratskega gibanja. Tu je poleg poskusov, da bi delavstvo pritegnili v »narodno« gibanje, značilno zlasti stališče liberalne struje, katerega je zavzela v odnosu do socialne demokracije v času neposredno po ločitvi duhov in organizacijski povezavi klerikalcev na Kranjskem. Na drugi strani pa ne gre spregledati razvoja krščansko socialne misli na Slovenskem, kakor mu je sledil pisec, ki je zaključil svoje delo z letom 1894 med drugim tudi zato, ker se je tedaj že izoblikovani in zakoreninjeni socialni demokraciji na slovenskih tleh »postavil po robu z organizirano krščanskosocialno akcijo med delavstvom dr. Janez Ev. Krek«.

Delo zajema sicer časovno relativno kratko obdobje, ki pa je iz različnih vzrokov zelo pomembno. V tem dobrem desetletju se je namreč v slovenskem delavskem gibanju izvršil preokret iz radikalno socialističnega, to je iz socialistično anarhističnega, v socialnodemokratsko gibanje v pravem pomenu besede. Pri tem se je le-to seveda zgledovalo in povsem sledilo avstrijski nemški socialni demokraciji, v kateri je pod Adlerjevim vodstvom na mesto radikalne miselnosti stopila socialnodemokratska miselnost, »ki je pri vsej gojitvi navidezne neprilagodljivosti vladajočemu sistemu omogočala odstopanje od zastojanja boja proti njemu«. Bila je to doba boja za ohranitev, razširitev in utrditev idej socializma, ki so bile po udarcu avstrijskih državnih oblasti po »krvavškem« procesu (1884) močno prizadete. Prav tako pa tudi doba utrditev socialističnih težnj delavskega razreda in njegovih sorazmerno redkih, a izredno požrtvovalnih voditeljev in hkrati aktivistov med slovenskim ljudstvom proti vsem nastopom domačega, tem težnjam nasprotnega okolja. Bila pa je to tudi doba, v kateri je delavsko gibanje na Slovenskem stopilo iz ozkega kroga izobraževalnih društev v javnost, doba prvih večjih, masovnejših nastopov delavskega razreda (javni shodi, stavke, prvomajske proslave, nastajanje političnih društev, poskusi za izdajanje delavskega lista), a tudi doba, v kateri se v slovenskem socialnodemokratskem gibanju oveljavljajo že vse bistvene značilnosti, ki so nato jasno izstopile v njegovi dejavnosti v naslednjem obdobju, zlasti po ustanovitvi JSDS.

Zdi se mi pa vendar — čeprav se je avtor že pri zasnovi dela omejil samo na obravnavo slovenske socialne demokracije v omenjenem času in ne glede na njegovo ugotovitev, da so ostala v koroških in štajerskih obdravnih mestih prizadevanja za slovensko socialnodemokratsko gibanje bolj ali manj tuja in da poznamo na tem dvojezičnem področju le sporadične socialistične ozire na Slovence — da bi bilo treba v knjigi v večji meri zajeti gibanje na vsem slovenskem ozemlju, ne glede na organizacijsko povezavo in etnično pripadnost voditeljev, saj so se vanj vključevali tudi slovenski delavci. Prigovor knjigi bi mogla morda biti ponekod tudi razbitost podajanja, zlasti tam, kjer se je avtor zavestno držal kronološkega nizanja dogodkov po različnih središčih socialnodemokratskega gibanja. Toda treba je pri tem poudariti, da je prav zaradi take zamisli piscu uspelo prikazati razvoj socialne demokracije na Slovenskem tako konkretno, da raste bralcu pred očmi kakor iz kamenčkov nastajajoči mozaik.

Kermavnerjevo knjigo lahko upravičeno označimo za temeljno delo na področju zgodovine slovenske socialne demokracije in delavskega gibanja pred prvo svetovno vojno sploh. Pisec je sicer z veliko, a glede na razvoj našega zgodovinopisja vsaj deloma opravičljivo zamudo, postavil z njo — o tem sem prepričan — mejnik v proučevanju delavskega gibanja te dobe pri nas. Uveljavil je nekatera pomembna nova načelna stališča, ki se tičejo koncepcije, odprl pa je prav tako tudi mnoge nove metodične prijeme v znanstvenem

proučevanju zgodovine delavskega gibanja. Nihče, ki se bo lotil nadaljnjih raziskav te strani zgodovine slovenskega naroda, ne bo mogel mimo dejstva, da je zgodovina delavskega gibanja sestavni del narodne zgodovine, in mimo avtorjeve trditve, da se bomo ponašali s pravo narodno zgodovino šele tedaj, ko bo zgodovina delavskega gibanja od njegovih začetkov dalje njena bistvena sestavina. Popolnoma razumljivo je potemtakem, da je avtor ob proučevanju delavskega gibanja — način, ki ga sicer ni prvi uporabil, vsekakor pa dokončno uveljavil — hkrati obravnaval tudi odnose obeh slovenskih buržoaznih taborov do socialne demokracije in prikazoval vse njune reakcije na vsak pojav v delavskem gibanju. K temu namreč že same po sebi vodijo tudi zvrsti virov buržoaznega izvora, ki jih moramo pri proučevanju zgodovine delavskega gibanja uporabljati že zato, ker se virov delavske provenience ni ohranilo dovolj.

Prav tako je obravnavana knjiga, ki je zajela le obdobje dobrega desetletja, a je narasla na 462 strani zajeten obseg, na eni strani dokaz, da ne drži več izgovor o pomanjkanju virov, zaradi česar se je doslej v našem zgodovinisju zanemarjala znanstvena raziskava delavskega gibanja izpred prve svetovne vojne, hkrati pa je na drugi strani velika vzpodbuda za nadaljne raziskovanje tega področja naše zgodovine. Želeti je namreč, da bi že enkrat prišli do celotnostne znanstvene podobe delavskega gibanja in še posebej socialne demokracije na Slovenskem.

Ferdo Gestrin

Ivan Regent — Dr. Janko Pleterški — Ivan Kreft: Progresivna Slovenija, Trst in Koroška. Murska Sobota 1964.

Ob trideseti obletnici »Ljudske pravice« (1934—1964) je v juniju t. l. izšla v Pomurski založbi v Murski Soboti knjiga političnih in javnih delavcev Ivana Regenta, dr. Janka Pleterškega in Ivana Krefta »Progresivna Slovenija, Trst in Koroška«. Knjiga je posvečena spominu dr. Jožeta Potrča. V njej je natisnjena še vedno aktualna uvodna beseda revolucionarja pokojnega dr. Potrča. Uredil jo je Vanek Siftar. Opremil jo je Franc Mesarič.

Ta knjiga je pravzaprav druga popravljena in razširjena izdaja knjige Ivana Regenta in Ivana Krefta »Progresivna preusmeritev političnega gibanja med vojnama v Sloveniji in Trstu«.

Njeno razširjeno vsebino tvorijo sedaj tri zgodovinske razprave: Regentova »O socialističnem in komunističnem gibanju v Julijski krajini in Istri«, Pleterškega »Napredne težnje med Koroškimi Slovenci« in Kreftova »Progresivna preusmeritev ljudskega gibanja v Sloveniji med vojnama«.

Vsebinsko osnovo v knjigi tvori nedvomno Kreftova razprava, ki ima 220 strani in dve tretjini celotnega obsega in ki obravnava progresivno ljudsko gibanje med obema svetovnjima vojnama, v mejah slovenske matične zemlje. Avtorja ostalih razprav sežeta v obdobje pred prvo svetovno vojno; zato jima je dal urednik, zvest kronološkemu zaporedju, v knjigi prostorsko prednost. Kljub temu sem mišljenja, da bi morala biti razporeditev v knjigi takšna, ki bi upoštevala prvenstvo vsebinske osnove glede na obseg knjige in glede na obravnavanje matične Slovenije. V prid temu načelu govoriga tudi sami razpravi Regenta in Pleterškega, ki obravnavata pretežno prav obdobje med obema svetovnjima vojnama, tako da tvorita z osnovno Kreftovo razpravo

zaokrožen prikaz progresivnega ljudskega gibanja skoraj z območja vse slovenske etnične celote. Škoda le, da v njej avtorji še niso upoštevali progresivnega ljudskega gibanja beneških in porabskih Slovencev, kakor tudi ne tovrstnih gibanj izseljenih Slovencev v tujih deželah, tako da bi bil prikazan zgodovinski pregled zares celotne progresivne Slovenije, celotne etnične biti slovenskega naroda.

Toda ne glede na zgoraj naštete pomanjkljivosti in pomisleke sem misljenja, da pomeni ta izpopolnjena in razširjena izdaja knjige o progresivnem ljudskem gibanju v Sloveniji, Slovenskem Primorju in Slovenski Koroški pred prvo svetovno vojno in zlasti med obema vojnama, ki je tokrat opremljena z najznačilnejšimi dokumentarnimi fotografijami, zelo pomemben prispevek k pomanjkljivi historiografski literaturi tega zgodovinskega obdobja pri nas.

Mislím, da jo je zato potrebno predstaviti javnosti in prikazati njeno pomembnost s posebnim ozirom na njeno vsebinsko in praktično vrednost.

Ivan Regent tokrat v obsežnejši razpravi živahno pripoveduje o tem, kakšna je bila zgodovinska situacija in boj slovenskih in hrvatskih socialističnih in pozneje komunističnih organizacij v Trstu, Slovenskem Primorju in delu Notranjske pred letom 1918 in zlasti v prvih letih po prvi svetovni vojni.

Ker so bile slovenske in hrvatske socialistične organizacije v teh krajih do konca leta 1918 sestavni del Jugoslovanske socialdemokratske stranke (JSDS) v Avstriji, je bila tudi zgodovina socialističnega gibanja slovenskih in hrvatskih delavcev v teh krajih do tedaj del zgodovine jugoslovanske socialne demokracije v avstroogrski monarhiji. In ker je bila industrija v teh krajih krajih močneje razvita in delavstvo številnejše, je bilo to socialistično gibanje radikalnejše, kakor je bilo npr. na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem. Svojo odločnejšo miselnost je prenašalo tudi na kmečko prebivalstvo na podeželju. Nastopalo je tudi odločnejše proti sodelovanju socialne demokracije z buržoaznimi strankami, posebej še v življenjsko važnem reševanju narodnega vprašanja. Zato ni bilo naključje, da je kongres JSDS leta 1914 v Ljubljani sklenil, da se strankin izvršni odbor in strankino glasilo »Zarja« preselita zopet v Trst, kjer je imela stranka že nekoč do leta 1905 svoj sedež prav zaradi tega. Konferenca JSDS se je 25. 12. 1916 v Trstu odločno izrekla proti sodelovanju z meščanskimi strankami v reševanju narodnega vprašanja, proti vstopu zastopnikov JSDS v Narodne svete, ki seveda zaradi svojega reakcionarnega sestava ne morejo z naprednega, marksistično leninističnega stališča reševati narodnega vprašanja.

Vtem ko Regent v prvi izdaji knjige obrazlaga, da nihče ali skoraj nihče ni mislil na rešitev narodnega vprašanja z neposredno intervencijo ljudstva pod vodstvom proletariata in njegovih socialističnih strank, bi si človek v drugi izdaji na tistem zaželel obrazložitve, iz katerih razlogov tudi tam ni nihče, ali skoraj nihče od tržaških socialistov mislil na reševanje narodnega vprašanja, kakor nas uče marksistično leninistični ideologi.

Vojna je onemogočila vsakršno delo stranke tudi na Tržaškem.

Ko primerja Regent znamenito socialdemokratsko, protimonarhistično izjavo Slovenskega republikanskega združenja ameriških Slovencev v Chicagu 11./12. avgusta 1917 z znano proavstrijsko Majniško deklaracijo z dne 30. maja 1917, pravi, da je bila prva mnogo radikalnejša in naprednejša od Majniške, ker je skušala reševati narodno vprašanje »v politični združitvi vseh jugoslovanskih delov, prepuščajoč avtonomijo vsakemu delu v vseh rečeh, katere niso po svoji naturi vsem skupne« in »v realizaciji te ideje v politični obliki jugoslovanske federativne republike«. Če bi jo bilo mogoče v času vojne in neposredno po njej uspešneje razširjati med slovensko ljudstvo, bi imela lahko

ob pravici do samoodločbe vsakega naroda mnogo večji pomen in vlogo pri reševanju našega narodnega vprašanja po prvi svetovni vojni.

Slovenski in hrvatski socialdemokrati v teh krajih so se kot v matični zemlji pri reševanju narodnega vprašanja opirali na Tivolsko resolucijo iz leta 1909, kateri so iz razumljivih razlogov nasprotovale vse jugoslovanske meščanske stranke v Avstriji, saj je zahtevala »združitev jugoslovanskih narodov v eno državno telo« in »preko tedanjih državnih meja« avstroogrške monarhije. V soglasju s to teoretično postavko tamkajšnji socialdemokrati, povezani še vedno z JSDS, zahtevajo na kongresu JSDS 25. in 26. decembra 1917 v Ljubljani »ustanovitev samoupravne kulturne, gospodarske in politične celote vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov na sklenjenem gospodarsko prometnem ozemlju«.

Še 28. julija 1918 je stranka na javnem zborovanju vseslovenskega delavskega dne ponovno izpovedala »svojo trdno voljo po pridružitvi našega troimenega naroda v lastno demokratično državo«.

Vendar o jugoslovanski republiki kot politični državni tvorbi Slovencev, Hrvatov in Srbov niso govorili. Prav tako tedaj že niso več enotno nastopali proti sodelovanju socialdemokratske stranke z meščanskimi strankami. Nekateri vodilni člani JSDS so se na narodnjaških shodih izjavljali za državo Srbov, Hrvatov in Slovencev in ob tem »pozabili« omeniti republiko; drugi socialdemokratski voditelji pa so proti temu protestirali. Skoraj neopazno so začeli pozabljati na sklepe svojih konferenc in kongresov ter vlačiti stranko v sodelovanje s tistimi meščanskimi strankami, ki so ves čas vojne ovajale slovensko ljudstvo avstrijskim biričem.

Tudi nekateri voditelji tržaškega in primorskega političnega odbora JSDS so stopili v Narodni svet, prav tako kot je na jugoslovanski konferenci socialne demokracije 6. oktobra 1918 v Zagrebu sklenila stopiti v Narodni svet večina njenih slovenskih in hrvatskih voditeljev.

S tem se je začel razkol med jugoslovanskimi socialisti.

Ob koncu prve svetovne vojne se slovensko in hrvatsko socialistično gibanje na Primorskem, v Trstu, Istri in tistem delu Notranjske (območje Idrije, Postojne, Pivke, Ilirske Bistrice), ki ga je antanta izročila kraljevini Italiji, loči od ostalih delov JSDS. V novembru 1918 je bila na sestanku v Trstu ustanovljena samostojna socialistična stranka Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini in izvoljeno novo pokrajinsko vodstvo.

Socialistično gibanje Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini močno narašča. Razvija se samostojno do 21. septembra 1919, ko so na meddeželni konferenci slovenskega in hrvatskega proletariata v Julijski krajini in Istri njihove socialistične organizacije pristopile k Socialistični stranki Italije in ko so izvolile svoje delegate za kongres socialistične stranke v Bologni. S tem pristopom pa niso kršili socialističnega načela o samoodločbi narodov pri reševanju slovenskih in hrvatskih političnih in narodnih vprašanj in zahtev v kraljevini Italiji.

V burnih letih 1919 in 1920, ko je delavsko revolucionarno gibanje v Italiji doseglo svoj višek, so se slovenski in hrvatski delavci v Italiji pridružili gibanju italijanskih delavcev in kmetov ter pozivali ljudi k revoluciji, zahtevali boljše življenjske razmere, stavkali in zavzemali industrijska podjetja, revni kmetje pa veleposestniška zemljišča in se spopadali s karabinjerji. Iz različnih frontnih jarkov vračajoči se vojaki, zlasti še vojni ujetniki iz Sovjetske zveze, so revolucionarnost ljudskih množic še stopnjevali. Vodstva meščanskih strank, slovenskega in hrvatskega narodnjaškega, liberalnega in klerikalnega gibanja, ki je pred prvo svetovno vojno imelo med Slovenci in Hrvati v Julijski krajini

in Istri skoraj monopol in ki sedaj ni moglo nuditi tamkajšnjemu ljudstvu nič več, se niso znašli v novih razmerah.

V takšnih pogojih je slovensko in hrvatsko socialistično gibanje v Julijski krajini in Istri prešlo v komunistično. V socialističnem in pozneje v komunističnem gibanju je imelo tedaj pomembno vlogo glasilo »Delo«, ki pa bi uspešneje opravilo svoje poslanstvo, če mu ne bi manjkalo domačih ideoloških in političnih delavcev, ki bi gibanje bolj aktualizirano usmerjali. Tako pa je objavljalo teoretične in ideološke članke Lenina, Trockega, Buharina, Zinovjeva, Lunačarskega, Čičerina, Kolontajeve, Roze Luksemburgove in drugih. V januarju 1921 so na ustanovnem kongresu komunistične stranke Italije v Livornu vse slovenske in hrvatske socialistične organizacije za komunistično gibanje.

V spremenjenem gospodarskem in političnem položaju v Julijski krajini, Istri in delu Notranjske po vojni, ob novi italijanski državni upravi in zakonih, ob novih tržiščih je postalo komunistično gibanje zaradi svojega vpliva med množicami odločujoči faktor, vtem ko so tamkajšnji slovenski in hrvatski narodnjaki, liberalci in klerikalci izgubili zaupanje pri ljudeh.

Potem ko so italijanski agrarci in industrijci dogovorno z vplivnimi generali, s kraljem in policijo pripravljali protidelavsko, fašistično ofenzivo in ko so glavno ost usmerili proti revolucionarnemu delavskemu gibanju, so izvajali največje nasilje prav v teh krajih.

Vendar se je vpliv komunističnega gibanja stalno krepil ob zločinih in nasilju, ob nenehnem političnem, kulturnem in gospodarskem pritisku italijanskega nacionalizma in fašizma na slovensko in hrvatsko ljudstvo v Julijski krajini, Istri in delu Notranjske. Vpliv komunističnega gibanja se je večal tudi med tamkajšnjimi italijanskimi množicami zato, ker so italijanski nacionalisti in fašisti usmerili boj proti vsemu delovnemu ljudstvu v Italiji.

Kljub strahovitemu nasilju zlasti po jeseni 1926, ko so tam uvedli najstrožjo fašistično diktaturo in ko so množično morili najnaprednejše delavce, je komunistična stranka s svojo odlično sedaj popolnoma ilegalno organizacijo uspešno kljubovala.

Italijanski fašisti so tam požgali vse domove, uničili 64 podružnic Ljudskega odra, vso delavsko knjižnico in imetje, tržaški osrednji delavski dom in stavbo glasil »Il Lavoratore« in »Delo«, prepovedali razredne sindikate, ubili mnogo komunistov.

Ljudje so se upirali temu nasilju. Uprli so se v Krnici, Marezigah, v vaseh tržaške okolice, v Idriji in drugod.

Komunistično gibanje je navkljub vsemu nasilju italijanskih fašistov manifestiralo življenjsko sposobnost v vsem obdobju svojega obstoja, zlasti še v času španske državljanske vojne in še bolj v drugi svetovni vojni; saj se je odzvala klicu Osvobodilne fronte in boju za uničenje fašizma ogromna množica slovenskega, hrvatskega in italijanskega ljudstva v Trstu, Primorju, Istri in delu Notranjske, ki je dalo v narodnoosvobodilnem boju in ljudski revoluciji iz svoje srede številne narodne heroje in vnete borce za narodno in družbeno osvoboditev.

Regentova razširjena zgodovinska razprava v naši knjigi je jedrnat pregled socialističnega in komunističnega gibanja pred in med obema svetovnimi vojnama v Trstu, Slov. Primorju in delu Notranjske, ki so po prvi svetovni vojni pripadli Italiji. Ima le tale nedostatek, da avtor prikazuje zgodovinsko obdobje od leta 1919 do 1925 v primerjavi z zgodovinskim obdobjem od leta 1925 do 1941 mnogo obširneje in podrobneje. To je do neke mere razložljivo, ker je bil avtor v letu 1927 prisiljen iz Trsta emigrirati v Jugoslavijo in nato v

venskega proletariata na temeljih razrednega boja in slovensko delavstvo ni nikdar smatrala za enakovrednega partnerja. V besedah je bila sicer internacionalna, dejansko pa je pri slovenskem delavstvu pospeševala asimilacijsko, nemškutarsko miselnost, izražajoč tako svoj reformistični revolucionarni značaj.

Edina slovenska stranka na Koroškem je bila klerikalna, t. j. del vseslovenske ljudske stranke. Ta je bila v tih opoziciji proti staremu strankinemu vodji dr. Šušteršiču, ki mu ni mogla pozabiti, kako je pri volilni reformi barantala z volilnimi okraji na škodo koroških Slovencev leta 1907, ko so večji del slovenskega področja razkosali in ga priključili nemškim volilnim okrajem. V njej je bila vplivna Krekova struja in krščansko socialno združno, prosvetno in delavsko gibanje, kar je precej razširilo njeno demokratično podlago. V bistvu pa je ostala stranka malih in srednjih kmečkih posestnikov katere glavni organizator je bila slovenska nižja duhovščina. Edino ona je v celoti sprejela trialistični program zedinjenja Slovencev in Hrvatov ter zahtevala narodno enakopravnost Slovencev. To ji je dajalo kljub njeni konservativni idejni usmerjenosti in ozkosti njene družbene osnove poseben demokratični pomen in širši vpliv.

Premožni kmetje, trgovci, obrtniki in podobni na Koroškem so se politično priključili nemški nacionalni liberalni stranki, v kolikor jih ni od tega zadržala njihova narodnostna zavest. Slovenske liberalne stranke, ki bi politično oblikovala slovensko meščanstvo v koroških mestih in vaseh, ni bilo. Nemška nacionalna liberalna stranka pa si je prizadevala, da ohrani in utrdi prevlado nemškega meščanstva in da prepreči osvobodilne težnje slovenskega ljudstva na Koroškem.

Ker za slovensko delavstvo na Koroškem ni bilo privlačno konservativno narodnjaštvo, se je oklenilo nemške socialdemokratske stranke, ne glede na to, da se mu je porajal in razvijal narodnostni čut kot naravni odpor proti nedemokratičnim prizadevanjem nemškega meščanstva. V njej je videlo svojo pravo razredno organizacijo vključ v njenemu nemškemu značaju in vključ v njeni praksi, da je nastopala proti prizadevanjem za narodno enakopravnost Slovencev na Koroškem. Nemška socialdemokratska stranka je poudarjala, da je nacionalni boj izključno stvar meščanstva in pri tem ni razlikovala boja za ohranitev političnih in gospodarskih privilegijev od prizadevanj za demokratično enakopravnost.

V zadnjih letih pred prvo svetovno vojno, ko je pritisk nemškega nacionalizma še naraščal in ko je nemško meščanstvo poskušalo na slovenskem področju organizirati množične prireditve, je koroška socialna demokracija s svojim odklonilnim stališčem slabila akcijo nemškega meščanstva, ker ni dobila tako množične podpore.

Prav tako se slovensko delavstvo na Koroškem ni udeleževalo prireditev slovenske ljudske stranke, ki je imela v večini kmečko prebivalstvo in ki je tedaj nastopala v duhu trialističnega programa.

Že tedaj je bilo očitno, da je v koroškem nacionalnem vprašanju odločilna sila delavska stranka, čeprav slovenska meščanska politika na Koroškem tega ni videla, prizadevajoč si, da bi ob uresničevanju naravne pravice Slovencev do samoodločbe zagotovila vsaj razmeroma ugodno abstinenčno stališče koroške socialne demokracije.

Ko so se po razpadu avstroogrške monarhije oblikovale samostojne narodne države, bi moral po svojem pretežno slovenskem značaju prebivalstva ves južni del Koroške postati del države Srbov, Hrvatov in Slovencev. To je nemško meščanstvo na Koroškem v prvem času po končani vojni tudi pričakovalo. Toda deželna vlada v Ljubljani slovenskega ozemlja na Koroškem ni

niti vojaško zasedla, niti se ni sporazumela s koroško deželno vlado in ne z vlado na Dunaju o razmejitvi oblasti na Koroškem, čeprav so bili Avstrijci v prvem času na to pripravljeni. Te in druge mednarodne okoliščine so nudile nemškemu meščanstvu na Koroškem ugodno priložnost, da pripravi oborožen boj za ohranitev stare deželne meje, ki naj bi postala meja avstrijske države, ki je tedaj težila za tem, da bi se priključila Nemčiji.

In — v tem odločilnem trenutku se je koroška socialdemokratska stranka odločno postavila ob stran nemškim nacionalistom in s tem položaj odločilno spremenila na škodo stvari slovenske narodne samoodločbe.

Ko se je na Koroškem 26. oktobra 1918 namesto nekdanje deželne vlade ustanovil deželni izvršni odbor, so vanj vstopili tudi koroški socialdemokrati. V deželnem zboru, ki se je sestal 11. novembra 1918, so imeli koroški socialdemokrati med 58 poslanci 18 svojih in poleg teh še 2 svoja vojaška predstavnika. V tem zboru so socialdemokrati soglasno podprli predlog meščanskih strank, da organizirajo oborožen boj proti jugoslovanskim enotam, češ da so se vedno borili za pravico narodov do samoodločbe in da zato zahtevajo isto pravico tudi za nemški narod. S tem so seveda koroškim Slovincem zanikali pravico na samoodločbo, da se v soglasju z njo svobodno opredele.

Vsa politična sila nemške socialne demokracije na Koroškem se je usmerila proti delitvi dežele po narodnosti, proti priznanju pravice do samoodločbe koroškim Slovincem v vsem obdobju od oborožene borbe, v kateri je pomenila glavno silo prav socialdemokratska vojaška organizacija »Volkswehr«, do plebiscita 10. oktobra 1920, ki ga je koroškim Slovincem vsilila St. Germainška mirovna pogodba.

Za izid plebiscita na Koroškem, pri katerem je glasovalo okrog 10 000 Slovencev za Avstrijo, je bilo odločilno zadržanje koroške socialne demokracije, ki se je v bistvu imela za nemško stranko in ki je propagirala, da mora proletariat glasovati za naprednejšo državo — republiko Avstrijo proti monarhistični Jugoslaviji. Svoje tradicionalno stališče o nevtralnosti proletariata je zapustila v trenutku, ko je bilo na tem, da nemška buržoazija izgubi oblast nad slovenskim delom dežele, in delovala z vsemi silami, da slovenski del dežele ostane v okviru nemške države. Agitacija nemške socialne demokracije na Koroškem je bila uspešna vkljub nelogičnim trditvam v isti sapi o pravici narodov do samoodločbe in o tem, da pri plebiscitu ne gre za narodno odločitev temveč za socialno.

Slovensko delavstvo je v nasprotju s svojim narodnostnim čutom glasovalo za Avstrijo v dobri veri, da glasuje za svojo družbeno in politično osvoboditev. Zvestoba razredni politični organizaciji je bila pri njegovi opredelitvi odločilna. Žandarski strelji in žrtve na Zaloški cesti 24. aprila 1920 in ravnanje narodne oziroma deželne vlade v Ljubljani ga je v tem samo utrjevalo. Deželna vlada v Ljubljani ni omogočila, da bi vplivu nemške socialne demokracije na Koroškem postavili nasproti agitacijo jugoslovanske socialdemokratske stranke, čeprav je ta delovala v vladi. Klerikalci, ki so bili vodilna sila v ljubljanski deželni vladi, so še v zadnjem trenutku nastopili proti temu, da bi se v plebiscitno agitacijo na Koroškem vključila tudi socialna demokracija, kaj šele komunisti.

Jugoslovanski in avstrijski komunisti so se zedinili, da v plebiscitni agitaciji iz razrednih razlogov ne sodelujejo. Če bi njihovo geslo o bojkotu plebiscita moglo prodreti med slovensko in nemško delavstvo na Koroškem, v plebiscitu verjetno ne bi bilo tako množične podpore koroškega delavstva.

Avstrijski komunisti, ki so imeli svoje najmočnejše pozicije prav na Koroškem, so skušali v 20. letih preusmerjati koroško delavstvo z revolucionarno

razredno borbo. Njim nudijo internacionalistično pomoč tudi jugoslovanski, zlasti še slovenski komunisti, ki npr. za volilno kampanjo leta 1920 pošljejo nekaj svojih propagandistov, med njimi Lovra Kuharja — Prežihovega Voranca in Marcela Žorga.

V tem pa socialdemokratska stranka na Koroškem sodeluje v deželni vladi vseskozi do prepovedi leta 1934 in še dokaj uspešno preprečuje nemško nacionalistično protislovensko divjanje. Zato slovensko delavstvo v večini še zmeraj trdno zaupa strankinemu vodstvu.

Slovenska ljudska stranka na Koroškem je po plebiscitu obnovila svoje Politično in gospodarsko društvo za Slovence in stari konservativno klerikalni značaj stranke. Vendar pa je zaradi popolnoma odklonilnega stališča nemških klerikalcev društvo prisiljeno, da dà nekaj več besede in prostora v svojih vrstah tudi napredneje usmerjenim Slovincem.

Deželne volitve leta 1923 na Koroškem govorijo o solidarnosti koroških Slovencev nasproti pritisku nemškega nacionalizma, pa tudi o tem, da Slovenci še ne iščejo posebne politične poti izven slovenske stranke.

Ko leta 1930 prevzame vodstvo v slovenski stranki radikalna klerikalna struja, potisne narodno vprašanje v ozadje, terja od svojih članov brezpogojno podporo nemškim krščanskim socialcem in njihovim diktatorskim režimom ter zbira vse sile za boj proti proletarski revoluciji. S tem pa demokratično in socialno napredno misleči Slovenci izgubijo zaupanje v pravilnost politike te stranke in iščejo drugih rešitev.

Koroška socialdemokratska stranka pa vkljub očitnim pripravam na fašistično diktaturo ne gre na strnitev demokratičnih sil, ki bi družila v boju proti fašizaciji države vse demokratične sile ne glede na njihovo narodnost.

Edino koroški, zlasti še slovenski komunisti stojijo v 30-ih letih na stališču, da imajo slovenski delavci in kmetje na Koroškem pravico sami odločati o svoji usodi. Ob 10. obletnici plebiscita 10. oktobra 1930 izda koroška organizacija komunistične stranke Avstrije letak, ki razkrinkuje plebiscit in pravi, da so bili slovenski delavci in kmetje v Avstriji ogoljufani, ker od nje in v njej niso dobili tistega, za kar so oddajali svoje glasove. Komunistični delegat delavske zbornice v Celovcu, delavec Johan Kacijanka iz Svetne vasi v Rožu, prebere leta 1930 v delavski zbornici v imenu komunistične stranke Avstrije v slovenščini spomenico o koroških Slovincih. Kmalu za tem ga aretirajo, hoteč ga obtožiti veleizdaje, vendar ga na pritisk koroškega delavstva spet izpustijo. Kacijanka izda tudi letak v slovenskem in nemškem jeziku, v katerem poziva slovenske in nemške delavce v skupen boj proti nacionalnemu in socialnemu zatiranju, za strmoglavljenje kapitalističnih vlad Avstrije, Italije in Jugoslavije kot edino možno pot do narodne samoodločbe in do osvoboditve delavcev in kmetov vseh narodov.

V 30-ih letih so s pomočjo slovenskega in avstrijskega proletariata vzpostavljene tajne zveze med komunistično stranko v Jugoslaviji in njenim vodstvom v tujini. Koroški komunisti pomagajo prenašati čez mejo komunistično propagandno gradivo in voditi kurirje in ilegalne politične delavce. V letih 1930 do 1938 je bila na Koroškem vrsta javk komunistične stranke Jugoslavije: v Podkloštru, Področci, Podgori, Podljubelju pri Borovljah, Bajtišah, Selah, Železni Kapli, v Celovcu in Beljaku. Ti kanali so služili tudi slovenskim prostovoljcem, ki so v letih 1936 do 1938 odhajali v Španijo v boj proti fašistom.

V tem buržoazne oblasti v Beogradu in na Dunaju sporazumno nastopajo proti vezem jugoslovanskih in avstrijskih komunistov. Johana Kacijanko, znānega komunističnega borca za narodne in družbene pravice koroških Slovencev, jugoslovanske oblasti prav na tak način celo zapro in obsodijo na štiri leta ječe.

Potem ko so koroški delavci v februarju 1934 nastopili z orožjem v roki proti Dollfussovemu uvajanju diktature avstrijskega meščanstva, so razočarani zaradi izdajstva in pasivnosti socialdemokratskega vodstva v deželi množično pristopali h komunistični stranki tudi v slovenskem delu dežele.

In ko je v juliju istega leta prišlo do neuspelega oboroženega upora nacistov na Dunaju, na Štajerskem in Koroškem, se je oborožena nacistična akcija na Koroškem omejila samo na nemški del te dežele.

Slovenski komunisti na Koroškem so v letu 1935 pripravili ciklostiran slovenski list »Kam«, v katerem so hoteli odgovoriti, kam vodi politika celovškega slovenskega vodstva, in objaviti izjavo komunističnih strank Italije, Jugoslavije in Avstrije o slovenskem narodnostnem vprašanju; vendar so avstrijski orožniki aretirali pri tem udeležene slovenske komuniste, jih obtožili, da so širili velike količine komunističnega propagandnega gradiva, in jih obsodili.

Približno v istem času je na Dunaju Lovro Kuhar-Prežihov Voranc zbral okrog sebe krožek naprednih študentov iz slovenske Koroške, ki so pripravili za tisk prvo številko ilegalnega časopisa v slovenščini »Punt«. Policija pa je vdrla v tiskarno in vso njegovo naklado zaplenila.

Ko so bili konec julija 1936 izpuščeni slovenski komunisti, so se kmalu sestali na Beli na Storžiču in sklenili obnoviti organizacijo. Toda tedaj je celotna organizacija komunistične stranke Avstrije na Koroškem pod pritiskom režima preživljala krizo. Zato se je državne konference komunistične stranke Avstrije, ki je bila sklicana kmalu za tem v Beljaku, da bi napravila načrt za delo, udeležil poleg treh Slovencev samo en Avstrijec. Komunističnih tovarišev iz Celovca ni bilo. Tako je organizacija komunistične stranke Avstrije tedaj v glavnem prenehala delovati.

Ob padcu Schuschniggovega režima, ki ga je do zadnjega podpiralo koroško klerikalno vodstvo, in ob priključitvi Avstrije k Nemčiji v marcu 1938, ko zagospodarijo na Koroškem najhujši sovražniki delovnega ljudstva, zlasti še slovenskega, je klerikalno vodstvo pustilo Slovence brez programa in cilja.

Kljub vsemu temu pa se slovenski mladeniči na Koroškem spontano umikajo pred hitlerjansko mobilizacijo v drugi svetovni vojni v svobodne obmejne gore in vstopajo v narodnoosvobodilno vojsko in protifašistični boj na Koroškem — zaključuje Pleterski svojo zgodovinsko razpravo.

Ivan Kreft je svojo razpravo »Progressivna preusmeritev ljudskega gibanja v Sloveniji med vojnama« razširil z novim dokaznim gradivom, jo razdelil na sedem poglavij in v njih prikazal nazorneje in verneje razvoj ljudskega gibanja med prvo in drugo svetovno vojno.

Tudi tokrat začenja s splošnim orisom o nastajanju Jugoslavije v letu 1918. Jugoslavija se poraja ob uporih in sabotajah v avstroogrski vojski: mornarjev v Boki Kotorski v februarju 1918, vojakov v Judenburgu, Murauu, Radgoni v maju 1918, ob streljanju upornikov in — ob množičnem ljudskem gibanju izven vojske. Toda, namesto da bi v tem gibanju uresničili napredno misel pisatelja Ivana Cankarja, ki je edini pravilno doumel revolucionarno rešitev slovenskega narodnega vprašanja v združitvi sorodnih narodov v federativno urejeni republiki Jugoslaviji, in namesto organizirane revolucije pod vodstvom revolucionarne delavske stranke, je nastal tedaj prevrat pod meščanskim vodstvom, ki je jugoslovanskim narodom prinesel 1. decembra 1918 kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev z dinastijo Karadjordjevičev in osrednjo vlado v Beogradu. Ko po združitvi Narodna vlada v Ljubljani odstopi, novo vlado za Slovenijo že imenuje kralj. In ko hoče ta vlada sklicati posebno slovensko skupščino, naleti na najhujši odpor osrednje vlade v Beogradu. Edino socialdemokratska stranka in še ta samo nekaj časa vztraja pri zahtevi po posebni slovenski vladi

in po posebnem slovenskem parlamentu, ostale slovenske stranke popuste in se uдинjajo osrednji vladi, dvoru in srbskemu meščanstvu, ki prav kmalu postanejo popoln gospodar položaja v državi, zavedajoč se že tedaj, da bi popuščanje Slovincem ohrabilo hrvatske množice, združene v hrvatski republikanski seljački stranki (HRSS), in njihovega radikalnejšega voditelja Stjepana Radića.

Vtem ko meščanske stranke in malo pozneje tudi tedaj edina delavska jugoslovanska socialdemokratska stranka (JSDS) sklepajo zveze z Beogradom in s srbsko buržoazijo, hočejo slovenske ljudske množice spremeniti imperialistično vojno — v osvobodilno. Slovenski delavci in kmetje, ki jih je vzpodbujala oktobrska socialistična revolucija v Rusiji, se izrekajo za republiko in prevzemajo krajevno oblast: v Trbovljah, na Notranjskem, v Prevaljah, v Slovenskih goricah, Šmihelu in Stopičah, v Vinici, v Prekmurju in drugod. Toda revolucionarne delavske stranke, ki bi tedaj povedla zrevolucionirane množice na oblast, v Sloveniji še ni. Tedanje vodstvo JSDS, ki zanikuje vodilno vlogo proletariata in ki ga vključuje v nacionalno gibanje pod buržoaznim vodstvom, ni sposobno in ne misli revolucionarno. Buržoazija na Slovenskem in Hrvatskem kliče tedaj na pomoč proti ljudskim množicam srbsko vojsko, na Primorskem pa italijansko vojsko, da zatre revolucionarno ljudsko gibanje.

Na kongresu združitve socialističnih strank v socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov) v aprilu 1919 v Beogradu slovenskih levih socialistov še ni, izgovarjajoč se, da nočejo cepiti svoje JSDS. In, ker vodstvo slovenske socialne demokracije sodeluje z buržoazno oblastjo v Ljubljani in v Beogradu, ustanovi levo krilo te stranke šele 11. aprila 1920 delavsko socialistično stranko Jugoslavije (komunistov) (DSSJ /k/) in se tako vključi v tretjo komunistično internacionalo. Delavstvo na Kranjskem se v večini opredeli za komuniste, na Štajerskem in Koroškem pa še prevladuje vpliv socialne demokracije.

Progresivno delavsko gibanje se v Sloveniji le zelo počasi uveljavlja. Vodstvo DSSJ (k) ne razume narodnega vprašanja v Jugoslaviji, ki jo sestavlja pet po krvi in jeziku, po preteklosti in zgodovini, po teritorialni povezanosti in homogenosti sorodnih narodov, katerih združitve v jugoslovanski državi srbski politiki smatrajo kot okupacijo avstrijskih dežel s srbskim, hrvatskim in slovenskim prebivalstvom. In tudi komunistično vodstvo se takšnemu pojmovanju in združitvi ni uprlo, čeprav je bila ta po svoji obliki in vsebini kršitev marksistično leninističnih načel o samoodločbi narodov.

Ob vsem tem se razredni boj v novi državi venomer zaostrojuje. Že 16. dan po zedinjenju začno stavkati trboveljski rudarji. Slovenski delavci stavkajo 20. in 21. julija 1919 in aprila 1920. Svoj višek doseže razredni boj v splošni stavki od 24. do 26. aprila 1920, ki zahteva na Zaloški cesti v Ljubljani številne žrtve. Orožniki streljajo na stavkujoče železničarje. Srbski buržoaziji, ki ima edina v novi državi izkušnje v vladanju, se delavstvo upira. Njena beograjska vlada pa medtem vneto in uspešno pripravlja načrt za ohranitev in utrditev oblasti kapitalistov. Konec leta 1920 z Obznano prepove komunistično stranko Jugoslavije. S tem si mlada srbska buržoazija pribori hegemonijo v oblikujoči se novi državi in si s sprejetjem vidovdanske ustave 28. junija 1921 zagotovi položaj, ki je nastal z Obznano.

Kljub temu pa se revolucionarno gibanje med slovenskimi delavci in kmeti proti tej hegemoniji in njenim prisklednikom nadaljuje, čeprav v manjšem obsegu in v ilegalnih razmerah. Mlada komunistična stranka na Slovenskem se organizacijsko in idejno krepi, vodi v začetnih 20. letih delavske stavke, uspešno deluje v legalnih delavskih organizacijah: Neodvisnih sindikatih

Slovenije, ustanovljenih konec leta 1922, Neodvisni delavski stranki Jugoslavije, ustanovljeni v letu 1923, in v kulturno prosvetnih društvih. V svoji neizkušeni pa ne prevzame vodstva vsega revolucionarnega gibanja slovenskih delovnih množic. Med kmeti, ki so tedaj delno pretrgali vezi s starimi strankami in ki bi nedvomno sledili proletariatu, komunistična stranka skoraj ne deluje, uspeva pa med njimi z demagoškimi gesli o agrarni reformi novoustanovljena samostojna kmečka stranka.

V letih 1923 in 1924 vodi komunistična stranka oborožen odpor proti organizaciji jugoslovanskih nacionalistov (ORJUNA) posebno v Ljubljani, Trbovljah, Podnartu, Mariboru in drugod. Z bojem proti Orjuni, ki po zgledu italijanskih fašistov skuša delavstvo postaviti ob zid in z odkrivanjem njenega bistva zada komunistična stranka smrtni udarec prvim fašističnim poskusom v Sloveniji in Jugoslaviji, zavedajoč se, da je namen jugoslovanskega fašizma braniti politiko osrednje beograjske vlade socialnega zatiranja in nacionalne neenakopravnosti Slovencev in Hrvatov v kraljevini Jugoslaviji. Ta fašizem pa se v naši večnarodni državi ne more razviti tudi zato, ker so fašisti razcepljeni na različne slovenske, hrvatske in srbske nacionalistične organizacije in ohromljeni ob stalnem menjavanju vlad v Beogradu. Tako propadejo manevri velikosrbske buržoazije, kraljevske vlade in njenih slovenskih in hrvatskih prislednikov. Odpor med ljudstvom proti orjunašem po trboveljskih dogodkih 1. junija 1924 je še večji, tako da si razen v mestih ne upajo več javno nastopati. Toda velikosrbska buržoazija ne miruje. Z drugo »Obznanom« prepove Neodvisno delavsko stranko Jugoslavije, tedanjo legalno obliko komunistične stranke v kraljevini Jugoslaviji, kmalu po teh dogodkih. Združitev revolucionarnih in socialdemokratskih sindikatov leta 1925 v Sloveniji pa potisne delavsko gibanje v reformistične vode.

Ivan Kreft daje nato pregledno sliko, kako nastajajo in rastejo napredne ljudske organizacije v Sloveniji do šestojanuarske diktature leta 1929 in po njej, zlasti še študentska komunistična organizacija na ljubljanski univerzi, ki deluje kot del SKOJ in ki nenehno vpliva na svoje okolje. Študentje komunisti se najprej organizirajo v društvu »Vstajenje« (1921—1924), nato v Klubu študentov marksistov (1924—6. I. 1929), ki se z drugimi študenti povezujejo v »Blok levih« in poleg tega v Klub neodvisnih akademikov z literarnim krogom Srečka Kosovela, ki izdaja »Mladino«. Vplivajo tudi na napredna stremljenja mladine znotraj klerikalnega in liberalnega tabora, ki nasprotujejo meščanski miselnosti vodstev. Tako na katoliško mladino v dijaškem glasilu »Križ na gori« (1927); na krščansko socialistično mladino v »Ognju«, ki izhaja od leta 1928 dalje; na Krekovo mladino z glasilom »Mladi plamen«, ki izhaja od leta 1932 in ki pride leta 1933 pod popoln vpliv komunistične stranke po zaslugi urednika Jožeta Slaka; na krščansko socialistični klub »Borba«, ki izda brošuro »Borci« (1933); na socialistično mladino z glasilom »Svoboda«, ki jo v letu 1926/1927 v skojevskem smislu urejuje Ivo Grohar, član Kluba študentov marksistov; na narodno socialistično mladino, ki leta 1927 proti volji vodstva izdaja glasilo »Kladivar«.

Po zvezi delovnega ljudstva iz let 1922 in 1923, ki se ne razširi preko ljubljanskega mestnega področja, se pozneje oblikuje mnogo širši Delavsko kmečki blok in mladinsko gibanje, ki sta pod močnim vplivom komunistične stranke in SKOJ.

Boj komunistične stranke za kmečke množice v 20. letih je težak; saj so kmetje pod izredno močnim vplivom meščanskih strank: v prvi vrsti Slovenske ljudske stranke (SLS), ki snuje aktivne prosvetne organizacije in telovadna društva »Orel«, med kmečkim proletariatom pa krščansko socialistično krilo svoje stranke, vtem ko ima njen zadružni kapital, ki ga je zbralo pode-

želsko ljudstvo in ki je koncentriran v Zadrufni banki v Ljubljani, vse močnejše zveze z industrijskimi in trgovskimi podjetji, pa tudi z močnim kapitalom Ljubljanske kreditne banke in drugimi. SLS zahteva nacionalno avtonomijo za Slovence in revizijo ustave samo do leta 1925, nakar prav zaradi koristolovske politike njenega vodstva ne več.

Druga meščanska Samostojna demokratska stranka (SDS) (prej liberalna), v kateri igra vodilno vlogo zgornja plast meščanstva v slovenskih mestih in trgih, zaradi izkoriščanja kmeta izgubi ves svoj vpliv na vasi. Ta se po prevratu ekonomsko izredno močno krepí z »nacionalizacijo« velíkih podjetij in z različnimi finančnimi manipulacijami in transakcijami, povezujoč se z nemškím kapitalom pri KID na Jesenicah, pri cinkarni v Celju in drugod, pa tudi z italijanskím, francoskím in angleškím kapitalom. SDS se ima v besedah za nacionalno stranko, vstopa v beograjsko vlado in deluje do leta 1927 za centralistično ureditev države in za nasilne metode v izvajanju ukrepov vladne klike, ko pa je v prisilni opoziciji, napada in razkriva SLS, češ da zanemarja reševanje slovenskih gospodarskih in socialnih perečih vprašanj.

Tako nastane vedno oštrejša delitev v dva tabora: v vladni in opozicijski. Obe slovenski meščanski stranki se koristolovsko povezujeta s srbsko buržoazijo in v pogojih razvoja kapitalističnega gospodarskega mehanizma v državi zdaj ena zdaj druga vstopata v beograjsko vlado ne glede na koristi ljudstva.

Dne 6. januarja 1929 zamenja v Beogradu večstrankarski parlamentarni sistem monarhofašistična diktatura, ki skuša s krvavím uvajanjem jugoslovanskega unitarizma in centralizma brezuspešno razvozlati notranja protislovja v nerazvítí in mnogonarodni kraljevini Jugoslaviji. Za Slovence pomeni ta doba okrepljeno gospodarsko izkoriščanje in neposredni napad na slovenski jezik in njegovo kulturo, ki si jo je izgradil v težavni zgodovini ob izredno hudem pritisku tujih gospodarjev. V tej diktaturi sodeluje do 2. septembra 1931 SLS, ki s tem prevzame polno odgovornost za protiljudske odločitve. Tudi SDS pozdravlja uvedbo diktature. Ko je v septembru 1931 SLS izpodrinjena iz beograjske vlade, vstopijo vanjo predstavniki SDS.

Diktatura ne trpi nobenih (delavskih) strank in nobenega odpora proti izkoriščevalcem.

Ko se SDS priključi Jugoslovanski radikalni kmečki demokraciji (JRKD), ki se pozneje preimenuje v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS) z vsehdržavním fašističnim programom, služi SDS samo še koristim domačega in tujega kapitala pri nas na račun delovnega ljudstva.

Tedaj SLS, izrinjena iz vlade, izda demagoško 1. januarja 1933 svoje tako imenovane punktacije z naslednjím programom: Slovenci smo narod, razkosan med štiri države: Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo, Madžarsko. Ker nas je največ v Jugoslaviji, si moramo v njej pridobiti takšen položaj, da bo privlačen za vse ostale dele slovenskega naroda; zato je osnovno, da imajo Slovenci v Jugoslaviji svojo nacionalno individualnost, ime, zastavo, etnično skupnost, finančno samostojnost, politično in kulturno svobodo ter radikalno socialno zakonodajo za Slovence, Hrvate in Srbe v svobodni, narodno enakopravni, demokratični državi.

Čeprav SLS ni nikdar resno mislila na uresničitev tega programa, je posledica teh punktacij širše ljudsko gibanje, ki se mu pridruži tudi slovenska inteligenca in kateremu na čelo stopi komunistična stranka.

Buržoazija zadaja komunistični stranki hude udarce. Kljub temu obnavlja v letih 1931 do 1934 svoje osnovne organizacije med delavci, študenti in kmeti. Brž ko prideta Boris Kidrič (konec leta 1930) in Edvard Kardelj (v začetku leta 1932) iz zaprovov, začneta oživljati partijsko organizacijo in leta 1932 uslanovita

razširjeno pokrajinsko vodstvo komunistične stranke Jugoslavije za Slovenijo. V letih 1932 in 1933 izhaja ilegalno glasilo »Rdeči prapor«. Svojo delavnost krepi KSJ med slovenskimi ljudskimi množicami zlasti še po partijskih konferencah leta 1934. Pomembno vlogo odigra pri tem glasilo »Ljudska pravica« (od 5. oktobra 1934 do marca 1936). Slovensko ljudsko gibanje med delavstvom, kmečkim ljudstvom in med mlado inteligenco obeh meščanskih strank, liberalne in klerikalne, postaja vse širše in močnejše, tako da se vodilni, posebno še cerkveni krogi bivše SLS zboje revolucionarnih množic in vpliva KSJ nanje. Začenjajo to gibanje ovirati in ponujajo beograjskemu režimu, ki ga skuša zatreti s silo, svojo pomoč in vdanost dinastiji, hkrati pa napovedujejo brez-kompromisno borbo komunistični stranki.

Ko je JNS po kraljevi smrti morala razpisati za 5. maj 1935 vnovič volitve v skupščino, se volilna borba razvije v močno protifašistično gibanje, ki zahteva narodno enakopravnost, kruh, mir in svobodo. To široko protifašistično ljudsko gibanje prerašča preko kmečko delavskega gibanja v močno Slovensko ljudsko fronto (SLF) z odrejenim programom v katerega se vedno bolj vključujejo in vežejo iskreni, zavedni in revolucionarni pristaši, zlasti še mladina, ne glede na strankarsko pripadnost, svetovni nazor in vero. Slovenski del KSJ, voditelj SLF, v tistem času vodi tudi stavkovno gibanje, ki se širi po vaseh in industrijskih krajih na Slovenskem.

Na zborovanju zveze delavskih prosvetnih društev »Svoboda« 7. julija 1935 v Celju ljudske množice demonstrirajo proti režimu, za ljudske svoboščine, za Sovjetsko zvezo ter za svobodno in zedinjeno Slovenijo v svobodni Jugoslaviji.

Jedro SLF sestavlja skupina »Ljudske pravice«, »Delavskega obzornika«, »Mladih poti« in »Sodobnosti« in se močno utrdi. Vladajoči režim Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), v katerem že sede predstavniki bivše SLS, spozna to jedro in usmeri nasilno roko prav nanj. Uprizarja aretacije, sodne procese, zapira napredne politične delavce in izvaja nad njimi različno nasilje. Vendar zaman. Protifašistične akcije SLF po vsej Sloveniji ne prenehajo, se širijo in večajo, vedno številnejši se vključujejo v ljudsko fronto in njen program.

Komunistična stranka deluje v zvezi delavskih prosvetnih društev »Svoboda«, po njeni ukinitvi pa v »Vzajemnosti«, v Društvih kmečkih fantov in deklet, v Društvih delavskih žena in deklet, v akademskih društvih »Triglav«, »Njiva«, »Mladi Triglav«, »Dom visokošolk«, »Slovenski klub« in v akademskih strokovnih društvih, v književnih revijah »Književnost«, »Sodobnost« in »Ljubljanski zvon«, v organizaciji »Boj«, v Jugoslovanski socialistični stranki, med krščanskimi socialisti, v Kmečko-demokratski koaliciji (KDK) in v skupini slovenskih mačkovcev.

Vodstvo SLF izda v avgustu 1936 ob shodu fašistične JRZ letak v 10 000 izvodih in v njem razkrinkuje vodstvo slovenskega dela JRZ, ki preganja ljudi zato, ker vztrajajo na »punktacijah«, ki jih je svojčas kot vodstvo SLS samohotno sprejelo in razširjalo.

Ko se na ustanovnem kongresu 18. aprila 1937 na Čebinah nad Zagorjem ustanovi komunistična stranka Slovenije, se še bolj zavzeto loti dela. Na številnih konferencah in posvetovanjih razbistruje številna idejna in organizacijska vprašanja, da bi tako čim uspešneje in v čim večjem številu povedla slovenske ljudske množice v boj proti velikosrbski hegemoniji, ki tedaj s pomočjo slovenskih meščanskih klerikalnih in liberalnih koristolovskih politikov zatira znotraj države njene narode in preganja napredne politične delavce, v zunanji politiki pa se opredeljuje za fašizem v Španiji, Italiji in Nemčiji. Prvi konferenci KSS 17. aprila 1938 v Grajski vasi nad Celjem prisostvuje tudi sekretar

CK KSJ Josip Broz, ki vodi tudi v dneh 9. in 10. junija 1939 v Tacnu pod Šmarno goro vsedrjavno posvetovanje KSJ.

KSS v široko zasnovanem boju v letih 1937 do 1940 organizira izdatno pomoč (350 do 400 prostovoljcev) republikanski Španiji v boju proti fašistom; pojasnjuje nacifašistično nevarnost in spodbuja prirejanje narodnoobrambnih taborov; izdaja protihitlerjevske publikacije; da pobude za ustanovitev enotnega akademskega bloka. Spomladi 1939 izide Speransa (psevdonim Edvarda Kardelja) knjiga »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«, ki nakazuje smer boja KSS, delavskega razreda in njegovih zaveznikov ter zatiranega slovenskega naroda v skupnem boju jugoslovanskih narodov za narodno in družbeno osvoboditev. Dne 3. septembra 1939 ustanovi v Celju na zboru delegatov SLF-skupin kmečko delavskega gibanja in simpatizerjev KSS še množičnejšo Zvezo delovnega ljudstva. V letu 1940 izdaja publikacije o Sovjetski zvezi in zbira podpise za Društvo prijateljev SZ.

Širokega ljudskega gibanja, ki ga komunistična stranka sproži leta 1934, ki se prvič uveljavi ob skupščinskih volitvah 5. maja 1935 in ki se razvije v množično ZDL, ni mogoče več ustaviti. Kljub nasilju, ki ga izvajajo vlade velikosrbske buržoazije s pomočjo slovenskih in hrvatskih prisklednikov, vključ preganjanju in zapiranju naprednih političnih delavcev v koncentracijskih taboriščih v Bileči in Ivanjici se to politično gibanje spreminja v močno, aktivno, revolucionarno silo.

In ko nacisti zares napadejo Jugoslavijo v aprilu 1941, je KSS pripravljena, da povede slovensko ljudstvo v boj za narodno in družbeno osvoboditev.

Ko kraljevska vlada Cvetkovića-Mačka pristopi 25. marca 1941 k Trojnemu paktu, jugoslovansko ljudstvo strmoglavni hlapčevski režim in uniči izdajalski pakt.

In ko tudi nova kraljevska vlada Simovića-Mačka po nacifašističnem napadu pusti ljudstvo na cedilu, kralj in vlada pobegneta v inozemstvo, generali kraljevske vojske pa se predajajo sovražniku in mu ponujajo svoje usluge, je edino komunistična stranka zvesta ljudstvu, pripravljena ideološko in organizacijsko, da povede ljudstvo v obračun z okupatorji in domačimi izdajalci, za zmago socialistične revolucije, za svojo narodno in družbeno osvoboditev.

M. Brezovar

Dissertationenverzeichnis der Universität Graz 1872—1963. Herausgegeben von Franz Kroller, Universitätsbibliothek Graz 1964, X + 363, 8°.

Obsežna publikacija graškega državnega bibliotekarja Franza Krollerja, ki je pred kratkim izšla, je potrebno in hvaležno delo.

Avtor si je z njim zadal nalogo, da bibliografsko prikaže disertacije, ki so bile v letih 1872—1963 predložene posameznim fakultetam za dosego doktorske časti.

Krollerja je pri sestavi tega pregleda vodilo spoznanje, da je treba omogočiti pristop do disertacij večjemu krogu zainteresiranih, da bi tako doktorski kandidati ne izbirali že obdelanih tem in da bi se na drugi strani dragocena znanstvena dognanja disertacijskih del, ki se hranijo v graški univerzitetni knjižnici, ne pozabila.

Do izida obravnavane knjige, ki je za dunajskim podobnim popisom druga te vrste v Avstriji, so uporabniki mogli listati le po površnem rokopisnem

katalogu, po tipkanih priročnikih (npr. Dissertationen-Verzeichnis Universität Graz 1898—1950, 1952—1955) ali slučajnih jubilejnih seznamih disertacij (Dissertationen aus Österreich: Graz, Österreichische Hochschulzeitung, 1957, Nr. 13, Beilage Nr. 6). Iz teh nepreverjenih, često netočno uporabljenih virov pa je nastal tudi zgornji popis, ki ni več interno bibliotekarskega značaja, pač pa ima namen, da bogastvo in številčnost disertacij sporoči predvsem zunanjemu svetu.

Za nas Slovence ima delo še posebno mikavnost, saj je veliko naših ljudi, v prvi vrsti z nekdanje Spodnje Štajerske, študiralo na graški univerzi, ki je bila ustanovljena 1586 predvsem za dijaštvo iz Notranje Avstrije. — Fevdalni partikularizem ni ustvaril samo kronovinskega patriotizma, pač pa je iz Gradca napravil gospodarsko, trgovsko in kulturno središče celotne Štajerske. Sèm so se stoletja stekala vsa pota Pomurja, Podravja in Slovenskih goric, sèm so prihajali tudi slovenski dijaki iz Varaždina, ker izpitov z madžarskih univerz Avstrija za svoj del ni priznavala. Tako so se od Zagreba obrnili proti tedaj še močno slovensko govorečemu Gradcu, kjer so dosegali lepe akademske časti. Imena G. Rojko, Fr. Ks. Gmeiner, M. Robič, A. Luby; I. N. Primic, G. Krek, K. Štrekelj, M. Murko, R. Nahtigal; Ig. Klemenčič, Fr. Pregl idr. stoje na vidnem mestu graških univerzitetnih analov ali slučajnih jubilejnih publikacij. Njihov pomen, kakor tudi vloga Almae matris Graecensis za Jugoslovane sta se v domačem, predvsem pa v avstrijskem tisku večkrat poudarjala (prim. J. Matlova in A. Poscheva razglabljanja v Festschrift zur Feier des 350-jährigen Bestandes der Karl-Franzens Universität zu Graz, Graz 1936).

Naša mladina je v Gradcu odlično študirala, se vračala v domovino neredko z najodličnejšimi spričevali: sub auspiciis imperatoris, kot Fr. Ilešič, Iv. Žolger in Vl. Žitek. Njena zgodnja znanstvena hotenja pa so v ocenjevani knjigi prav pogosto netočno in pomanjkljivo citirana. Pričakovali bi več slovenskih doktorandov, ki so to čast dosegli od 1872, ko je prosvetni minister Stremayr izdal odredbo za dosego doktorske časti na avstrijskih univerzah (Reichsgesetzblatt 1872, XII. Stück, Nr. 57). Po tej odredbi je kandidat pravnega ali medicinskega študija moral opraviti tri strožje izpite (rigoroze), medtem ko so si slušatelji filozofske fakultete doktorsko čast lahko pridobili le s predloženim pismenim znanstvenim delom ter z dvema ustnima rigorozoma. Kandidat je s svojim pismenim delom moral pokazati sposobnost samostojnega mišljenja in obravnavanja zastavljenega vprašanja, ki si ga je sam izbral.

Skoraj v celem stoletju, ki ga popis disertacij obsega, so Stremayrove odredbe doživele mnoge spremembe, tako da se v zadnjem času predlagajo pismena dela tudi na pravni in medicinski fakulteti, podobno kot po novem programu pri nas. Vse to pa števila naših doktorandov na graški univerzi ni bistveno povečalo.

Ker je avtorjev namen predvsem praktičen — da popiše kar je v knjižnici oprijemljivega in vrednega, ter to reši pred pozabo — je pač preneko naše ime zaman iskati v kateremkoli od treh kazal, ki zaključujejo knjigo. Podrobnejši študij arhiva graške univerze, kjer so gotovo tudi vse ostale priloge, ki sodijo k opravljanju doktorata, bi večkrat lahko opravil tisti tako pogosti »um« v datiranju disertacij ali pa sploh že ustaljene napake, ki jih je sestavljalec te knjige prepisal iz kataloga graške univ. knjižnice.

Ker naši popravki in dopolnila temelje na sekundarnih virih, ne pa na arhivu, bodo pač bolj slučajni in eksemplarični. — Tako je letos umrl Fr. Cukala po Krollerju postal dr. teol. 1903, v resnici pa šele 27. jul. 1907; J. Bezjak bi naj doktoriral že 1882, ko je bil šele mariborski dijak, po naših virih (SBL) je postal doktor komaj 1897. Nekdanjega ravnatelja mariborske gimna-

zije, Julija Głowackega, ki je bil sicer znan naravoslovec, je Kroller napravil za doktorja na podlagi elaborata, ki ga je ta predložil najbrž za kak drug namen, saj nobeno uradno-statistično izvestje ne imenuje Głowackega kot doktorja. Fr. Kruljc je res doktoriral »um 1905«, in sicer 8. maja 1906, medtem ko je ta »um« pri J. Jeraju in A. Korošču precej razsežen; tako je prvi doktoriral »um 1911«, po pravem pa šele 1917, drugi pa »um 1910« ne pa 1905, kot smo bili doslej poučeni. Val. Mörtl je doktoriral 27. okt. 1915 ne »um 1912«, K. Oštir 1918 ne 1919, K. Ozvald 26. jan. 1899 ne 1898, L. Požar komaj 1. dec. 1882 ne 1881, Avg. Stegenšek 1906 ne 1905 in Iv. Šanda 1906 ne 1903. Tako je tudi neverjetno, da bi kasnejši bibliotekar Fran Simonič doktoriral že 1867, ko je bil komaj šestošolec mariborske gimnazije, pač pa je to čast dosegel šele 1875.

Med onimi redkimi disertacijami pred 1872, ki jih je avtor vpisal v ta seznam prav zaradi maloštevilnosti, je predvsem delo slovničarja Antona Murka *Historia reformationis a Luthero susceptae* iz 1843, ki je med temi skoraj edino.

Na drugi strani pa bi knjiga, za katero stoji univerza, veliko pridobila, da je njen sestavljalec resnično črpal iz arhiva. Našel bi lepo število doktorandov in naslovi njihovih disertacij, ki bi jih mogel navesti pod petitom, kot dela izven biblioteke, bi Krollerjev trud približali znanstveni izdaji.

Kakor smo lahko zgoraj, pri datiranju disertacij, navedli le nekaj sprememb, tako more biti v dopolnilno naštevanje imen naših doktorandov na graški univerzi na tem mestu zaradi pomanjkanja primarnega vira, še za naprej nepopolno. Le nekaj primerov!

Tako je klasični filolog Iv. Arnejc doktoriral dne 29. jan. 1904 na podlagi disertacije iz *Mimnermovih fragmentov*, ki jih je kasneje objavil pod zaglavjem *Doneski k zgodovini grške elegije* (NV 1910). Za Celjana Fr. Ahna je znano, da je »doktoriral na osnovi slavistične disertacije« (SBL I., str. 4), ki ima po Avg. Žigonu (*Carn. VII/1916*, str. 280) naslov *Bibliographische Seltenheiten der Truber-Literatur*, Graz 1894; medtem ko je po Krollerjevem seznamu doktoriral štiri leta pozneje iz grške zgodovine (?). — Od ostalih Jugoslovancev naj imenujemo le nobelovca Iva Andrića, ki je leta 1923 dosegel doktorsko čast iz bosanske zgodovine. — Kasnejši zgodovinar Gr. Čremošnik je na Murkovo vzpodbudo doktoriral 3. maja 1915 s slavistično disertacijo *Mejdan v jugoslovanski narodni pesmi* (delno objavljeno pod naslovom *Pegam in Lamberger*, LZ 1918, 190—194). S podobno problematiko sta se mu pridružila še M. Kovačič in P. Strmšek. Fr. Kotnik pa je leta 1908 razveselil M. Murka z disertacijo o delu koroškega bukovnika Andreja Šusterja-Drabosnjaka.

V Krollerjevem seznamu nadalje zamažemo iščemo ljudi, ki so doktorirali na graški univerzi, kakor stoji v oklepaju: Lj. Hauptmann (1907), Jos. Gruden (1897), Vl. Herle (1898), Val. Korun (1896), Iv. Križanič (1873), Avg. Kukovič (1880), Fr. Ks. Lukman (1908, nostr.), Fr. Mišič (1908), Al. Meško (1891), Iv. Mlakar (1879), J. Sket (1878), A. Suhač (1879), Fr. Veber (1917), Avg. Žigon (1909) in drugi.

Med dvema vojnama leta 1925 je pri dr. W. Schmidu, našem rojaku, doktorirala tudi germanistka Helena Tominšek z disertacijo *Vorgeschichtliche Lebensreste in Bacherngebiet, den Wind. Bücheln und im Pettauer Feld, ter Flurnamen, die auf die ältesten Lebensreste hindeuten*.

Da so ta imena izpuščena je še razumljivo, saj ni bil avtorjev namen iskati, česar v knjižnici ni najti; kot npr. dr. Iv. Arnejčeve disertacije, ki jo je hranila mariborska študijska knjižnica in jo je pred nekaj leti darovala ravenski študijski knjižnici. V tem, da ni v seznamu Fr. Wallingerja (*Nationalsozialismus in Steiermark I. Teil: Die NSDAP von Beginn bis zur Julierhebung*

1934, Graz 1939) in Os. Krautforsta (Nationalsozialismus in Steiermark, Graz 1939), ki smo jih v našem tisku (J. Šorn, Disertacije avstrijskih univerz o vprašanjih slovenske zgodovine, ZČ XII—XIII, 1958—1959) že imeli priliko najti — pa se morda izraža poseben avtorjev namen. Izpustil je tudi Joh. Fruhmanna (Die Bauerninventare des Stiftes Göss von 1740—1848. Ein Beitrag zur Kultur- und Rechtsgeschichte der Steiermark), ki je po zgoraj imenovanem visokošolskem listu doktoriral 28. sept. 1956.

O formalni strani knjige samo kratko: naslovni material je avtor razdelil v razmeroma ozke skupine in podskupine, katerih predmetna in alfabetska razvrstitev bi naj bila porok preglednosti. Uporabljeni način »inštrukcij, veljavnih v avstrijskem bibliotekarstvu«, kakor stoji v uvodu, pa često drobi vsebinskost materiala, tako da postane pregleden šele po avtorskem, osebnem in stvarnem kazalu. Slovenska imena je Kroller, kakor sam pravi, skušal približati nemški transkripciji; po njej je iz Ozvald nastalo Ofwahl, ki ga v knjigi dvakrat zasledimo.

Z ozirom na ugotovljena dejstva, bi bilo od sestavjalca pač preveč pričakovati, da za citirano disertacijo navede tudi kje in kdaj je delo v tej ali drugi obliki izšlo, če je bilo že slučajno tiskano. Tudi v tej smeri tiskan pregled bi mogel biti lepo in koristno dopolnilo bio- in bibliografskim priročnikom; pri nas SBL-u, ki mu prav takšni podatki običajno manjkajo. Žal pa moramo ravno z viri, ki so v tej smeri nepopolni (EJ, NE, SBL) dopolnjevaty ocenjevano knjigo.

Seznam disertacij, četudi, kakor smo od vsega začetka dokazovali, v mnogem pomanjkljiv, bo potreben priročnik ne le graškemu študentu v izbiri doktorske teze, temveč tudi našemu znanstveniku, saj se ta dela — ki so za nas zanimiva predvsem s področja zgodovine, slavistike in etnografije — morejo po odredbi avstrijskega zveznega ministrstva za pouk z dne 10. aprila 1954 medbibliotečno posojati tudi preko meja. Le v tem praktičnem navodilu pa je v prvi vrsti iskati ceno Krollerjevega truda.

Viktor Vrbnjak

Martin Riedlinger, Das Journal des Österreichischen Lloyd, seine Stellung zur Regierung. Dissertation... an der phil. Fak. der Universität Wien. Wien, im Juni 1948 (295 strani tipkopisa).

Sicer je preteklo že več kot 14 let, odkar je bil tipkopis oddan avstrijskim knjižnicam kot obvezen primerek in je poročilo o tej disertaciji nekoliko zastarela stvar, se mi zdi njena vsebina tako važna za našo gospodarsko zgodovino, da želim vseeno na tekst opozoriti širši krog ljudi.

V glavnem obravnava pisec gospodarsko zgodovino Trsta in Avstrije v predmarčni dobi in daje z dokajšnjim znanjem širši okvir za nastanek navedenega žurnala. Prinaša mnogo podatkov, ki jih bomo s pridom uporabili tudi mi. Dobro nas seznanj s Karlom Ludvikom baronom Bruckom in njegovo vodilno aktivnostjo v Trstu, s Francem grofom Stadionom, s tržaškimi zavarovalnicami, z organizacijo avstrijskega Lloydja itd.

S stranjo 43 preide na sam žurnal in pravi, da je pričel januarja 1835 izhajati »Giornale del Lloyd Austriaco di notizie commerciali e marittime«, naslednjega leta tudi »Journal des Österreichischen Lloyd«. Leta 1842 so bili objavljeni v Journalu (ta je sicer obravnaval prvenstveno čisto gospodarske zadeve, a je na kratko registriral tudi politične vesti, čeprav jih ni komentiral) članki,

ki se indirektno navdušujejo za kritiko avstrijskega gospodarskega sistema in namigujejo na zvezo z »Nemško zvezo«. Tudi Lloydov žurnal se je navduševal za odstranitev avstrijskega prohibitivnega sistema in za njegovo zamenjavo z zmerno carino. Že cesar Franc I. je bil proti novotarijam, njegov brat nadvojvoda Ludvik, ki je po cesarjevi smrti predsedoval Staatsratu, pa še znatno bolj, saj od njega izvira za predmarčno upravo tako značilen stavek: »Liegen lassen, ist die beste Erledigung«. Kancler Metternich je mnogokrat priganjal dvorno komoro, naj že izboljša svojo carinsko politiko, a zaman. In ko so 30. marca 1833 podpisale pogodbo o carinski združitvi Prusija, Bavarska, oba Hessena in Württemberg, je kancler takoj jasno videl nevarnost pruske prevlade v Bundestagu. Toda vodilni avstrijski ljudje so se še na neki konferenci 9. maja 1844 izrekli za stari prohibitivni sistem. S tem, da se je žurnal potegoval za carinski sistem, je seveda posegal v politiko in to v pronemškem smislu. Riedlinger opozarja, da je imel Bruck pri žurnalu veliko besedo in trdi, da je bil žurnal napreden, svoboden in dobro urejevan časopis.

Riedlinger se ne ukvarja s političnim ozadjem velevažnega vprašanja pristopa Avstrije k nemški carinski zvezi in nikjer niti z odstavkom ne omenja, kako so na to reagirale razne nacije v Avstriji. Samo mimogrede omenja, da je bil sodelavec žurnala tudi Costa. Besedo, da je bil žurnal napreden, pojmuje doktorand v čisto gospodarskem smislu (prohibitivni sistem je Avstrijo zadrževal pri gospodarskem napredku) in pušča politiko ob strani, čeprav seveda indirektno posega vanjo. Saj trdi, da je žurnal toplo pozdravil politično-ekonomsko teorijo Friedricha Lista (njegovo delo izšlo 1841. leta), ki se je potegoval za carinski sistem in pobijal prohibitivni sistem, saj zatrjuje, da je bil žurnal v službi avstrijske vlade in da mu je nekakšno geslo bil stavek: Trst z Avstrijo, Avstrija z Nemčijo, saj končno pribija, da Italiji žurnal ni bil naklonjen. Nas pa močno zanima, kaj misli mladi avstrijski zgodovinar in kaj mislijo njegovi profesorji o tem problemu (njihovo mnenje bi tako in tako prišlo na dan med vrsticami Riedlingerjeve disertacije). Avtor se tu zaustavi; le slutiti dá, da se z žurnalovo zamislijo strinja.

Podobno se tudi neka še starejša disertacija loteva problema 'Bruck in nemška carinska zedinitev' — to je

Elisabet Kreutner, Bruck und die deutsche Zoll- und Handelseinigung im Spiegel der Wiener Presse von 1848—1853. Inaugural-Dissertation... von der Phil. Fak. der Universität Wien... Jänner 1944.

Avtorica trdi, da je Journal des Österreichischen Lloyd veljal v splošnem za Bruckovo glasilo. Bruck je bil za nemško-avstrijsko carinsko zvezo, čeprav so konservativni katoliški listi odklanjali velikonemško idejo 70-milijonske države.

Ta disertacija je bolj »politična« od Riedlingerjeve, je pa tudi šibkejša, ker analizira samo dunajske časnike, čeprav je bil problem vsaj avstrijski, če že ne srednjeevropski. Samó dunajski pa nikakor ne!

Da okarakterizira Brucka, objavlja avtorica na koncu disertacije nekaj virov, nekaj Bruckovih pisem, ki jih je odkrila v arhivu finančnega ministrstva na Dunaju. Mislim, da ne bo odveč, če reproduciram nekaj prvih stavkov iz pisma, ki ga je Bruck pisal ministru za zunanje zadeve Buolu z datumom Berlin, 18. januarja 1853:

Die Idee der Zolleinigung gehört mir an. Ich schrieb im Jahre 1846 über die Gefahren des Zollvereins für Österreich, als Preussen weiter ging und mit seinem Plane ans Licht trat, neben dem deutschen Zollverein den deutschen Handels- und Schifffahrtsverein mit Ausschluss Österreichs bilden zu wollen. Die Zolleinigung war mein Glaubensbekenntnis im Jahre 1848, als ich in Triest

nach Frankfurt gewählt wurde, und dort verfocht ich sie im Volkswirtschaftlichen Ausschuss. Als ich später ins Amt trat, stellte ich folgende Sätze auf: Die schnellste Beseitigung der Zwischenzolllinie gegen Ungarn. Österreich ein einheitliches Zoll- und Handelsgebiet. Die Aufhebung der Prohibition und die Einführung eines gemässigten Schutzzollsystems, also die Reform des Zollwesens.

Dann auf dieser Grundlage die Zolleinigung mit Deutschland, weil es meine vollste Überzeugung war und noch ist, dass Österreich seine Machtstellung in Deutschland nur dadurch wahren und stärken kann, indem es seine deutsche Politik auf der volkswirtschaftlichen Basis neu begründet...

Vemo že, da je bil Bruck Nemec po rodu in da je svoje misli lansiral v svet preko Lloydovega žurnala. Ko je postal minister, je ostal zvest svojim načelom, le da se ti niso dali realizirati v celoti. Nadaljnji potek odnosov Nemčija-Avstrija je pa tako že temeljito znan.

Jože Šorn

TRI DISERTACIJE

V Jugoslovenskem istorijskem časopisu izhajajo od 2. številke 1962. letnika dalje sezname disertacij jugoslovanskih znanstvenikov s filozofske, pravne, ekonomske in drugih fakultet. Nekaj disertacij sega tudi v področje gospodarske zgodovine. Tokrat želim poročati o treh disertacijah. Dodati moram, da sem prebral samo prvo disertacijo v originalu, drugi dve pa sta že natisnjeni in zato vsaj delno spremenjeni. Te tri disertacije so:

Stevan Mezei, asistent Polj. fakulteta u N. Sadu, Razvitak industrije u Bačkoj do prvog svetskog rata. [1961]. Tipkopis, 235 strani.

Kemal Hrelja, Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svetskog rata. Beograd 1961 (Ekonomska biblioteka, 15).

Mirčeta Đurović, Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka. Cetinje 1958. Istoriski institut NR Crne Gore (cirilica).

Vse tri disertacije imajo nekaj značilnih skupnih potez. Predvsem trdijo njihovi avtorji, da niso imeli na voljo dovolj domačih virov. Najiskrenejši je Mezei, ki pravi na str. 6: »Za istoriske teme je arhivska gradnja na svaki način ipak od najveće vrednosti. Nažalost, njeno korišćenje je u najvećoj meri otežano, zasada često praktično i onemogućeno, jer je najčešće nesredjena, i pored obilja materijala, i pored toga što je mnogo toga uništeno. Nešto te gradje što sam uspeo prikupiti odnosi se na period do 1881, tj na vreme koje nisam mogao detaljnije proučavati. Zbog toga ovu gradju neću iznositi«. — Đurović je še kar precej uporabljal dokumente črnogorskega senata, ministrstva financ in notranjih zadev, poleg tega tudi druge arhivalije, ki se danes hranijo na Cetinju in v Zadru, torej predvsem domače vire. Z nekaj truda bi se gotovo dalo ugotoviti, kaj je z arhivom Länderbanke, ki je dala Črni gori posojilo. Ta banka, kot je že dolgo časa splošno znano, je imela velik vpliv na gospodarstvo od Alp do Durmitora in še dlje. Znane so gospodarske pozicije italijanskih firm v Črni gori pred prvo svetovno vojno. Kaj je z njihovimi arhivi? — V podobni »stiski« za vire je tudi Hrelja. Virov za BiH je še precej, samo poiskati jih je treba. Da je res tako, je dokazal Peter F. Sugar v svoji *Industrialization of Bosnia-Hercegovina, 1878—1918*, ki je bila dotiskana v Vašingtonu konec 1963. Seveda je nemogoče, da bi jo Hrelja uporabljal, saj je izšla 2—3 leta po njegovi disertaciji. Hotel sem samo povedati, da se je

Sugar potrdil priti na Dunaj in v druga mesta, Hrelja pa ne. Zato ima Sugar podatke, ki jih Hrelja nima (in obratno, seveda!).

Zato je vsem trem disertacijam skupno tudi to, da temelje večinoma (ta bolj, druga manj) na literaturi. Citirana literatura ima delno že značaj virov druge roke. Mezei navaja hrvatsko, srbsko, avstrijsko in madžarsko literaturo, Đurović predvsem črnogorsko, Hrelja domačo in avstrijsko.

Vsi trije avtorji težijo za tem, da bi dali pregled gospodarskega napredka za ves njihov domači teritorij in za krajšo dobo, v glavnem za poslednjih 40—50 let avstroogrške monarhije, Črne Gore pa za isti čas pred balkanskimi vojnami. Mezei in Hrelja bazirata bolj v pregledu industrije, Đurović seveda trgovine, čeprav tu in tam ne manjkajo ekskurzi po drugih panogah gospodarske zgodovine (agrarno stanje, banke, ceste in železnice, splavarstvo in brodarstvo). Zato imajo vsa tri dela značaj gospodarskozgodovinskih sintez za obravnavana področja. Ker do sedaj podobnih dobrih sintez ni bilo (boljših pa sploh ne), bomo radi vzeli v roke vse tri knjige.

Ce jih med seboj primerjamo, vidimo nekaj momentov, ki so dobra opora za periodizacijo jugoslovanskega ali bolje južnoslovanskega gospodarskega življenja. V Bački je po nagodbi 1867 nastopila kratka kriza, v Bosni po vstaji 1875, v Črni gori o kakšni posebni krizi ne moremo govoriti, ker je bila ta dežela v konstantni krizi. Po okupaciji 1878 je BiH prišla v interesno sfero Dunaja. Hrelja sam pravi, da je pomenila avstrijska okupacija Bosne in Hercegovine v industrializaciji velik plus. Podobno trdi tudi Đurović, da se je Črna gora po berlinskem kongresu 1878 precej spremenila (teritorialno se je povečala in pridobila prav agrarna področja, intenzivirala se je gradnja cest, še bolj razmahnila trgovina). Za industrializacijo Bačke Mezei formalno navaja letnico 1881, ko je izšel Prvi ogrski zakon o napredku industrije in obrti. Šablonsko vzeto je čas okoli 1880 prinesel tem krajem več industrije. Nekako 20 let pozneje se je uveljavil nov moment. Črna gora je dobila prvo banko 1901, prav takrat hranilnico; istočasno je prišel v deželo italijanski kapital (angleški že 1894), 1903 je dobila državnica posojilo od tržaškega Gorupa, itd. Prvi domači novec, perper, je bil uveden 1906 (pred tem je cirkuliral tuji denar in sicer beneški, turški, avstrijski). BiH je ob prelomu stoletij deležna večjačje se pozornosti dunajskega in tujega kapitala, železarna v Zenici se povečuje in kartelira, Bačka je imela 1894 kar 142 denarnih zavodov, 1908 celó 179 takih ustanov; v njih je bil nemški kapital močno zastopan.

Bačka je bila predvsem agrarna dežela, BiH je imela težišče v gozdnem bogastvu, Črna gora se je ponašala z drobnico. Zato se je v Bački razvila prehranjevalna industrija. Na strani 147 piše Mezei, da je bilo mlinarstvo najbolj razvita panoga na Ogrskem in v Bački in da je tu bila njegova vloga enaka vlogi tekstilne industrije v zahodni Evropi. Leta 1894 je Bačka imela 1136 mlinov, toda samo 28 jih je bilo na parni pogon in 7 velikih na vodni pogon; drugi so bili manjši. Ker je bilo glavno bogastvo BiH gozd, se je tu najbolj razvila lesna industrija. Lesnih podjetij je bilo 20, premogovnikov sicer 19, a le nekaj močnih; ostali so komaj kaj več kot vegetirali. To zato, ker so bili najboljši in največji premogovniki v rokah erarja in so praktično imeli monopol. Železarstvo je dobro uspevalo (Vareš, Zenica). V uvozu Črne gore je bilo stalno na prvem mestu žito, za njim sol. Ker je bila kupna moč prebivalcev šibka, je bila lakota stalni obiskovalec črnogorskih domačij. Prva tovarna v Črni gori je bila žaga iz leta 1873. Tudi delniške družbe so se pojavile pozno. Sicer so izšle delnice prve delniške družbe že 1863, vendar sta družba in obrat bila skoraj brezpomembna. Naloga delniške družbe je namreč bila — zgraditev gostilne na Cetinju.

Najbolj gostobeseden pisec je Mezei. Po 140 straneh uvoda se končno le pripravi k obdelovanju glavne teme. Določeno število odstavkov je kratkomalo prevedel iz raznih madžarskih knjig. Na široko je obdelal še razna druga poglavja, na primer tudi razvoj mest, čeprav so o tem že drugi mnogo napisali in je vse dobro znano. Temu nasproti pa avtor na nekaterih mestih kar naniza probleme, ki še niso obdelani. Na primer na strani 101 pravi, da ni dovolj raziskan problem viška ali primanjčovanja delovne sile v Bački (in v Ogrski sploh), na strani 106 pa, da je do sedaj še najmanj raziskana manufakturna perioda v kapitalističnem razvoju Vojvodine. Še bolj neprijetno zveni stavke na strani 73, da je po nagodbi iz 1867 nastala »gluha doba« v razvoju industrije in celo vsega gospodarstva Bačke in da so ta leta še danes dosti temna perioda. Mezei govori precej o bankah, toda glavna tema mu onemogoča, da bi se res efektno lotil denarnih zavodov. Tudi Hrelja, ki morda še najmanj ponavlja že napisane stavke, gre po Mezeiovi poti; v disertaciji se sicer loti vprašanja bank, a ga slabo obdela. Đurović je elastičnejši: ker v disertaciji ne govori veliko o bankah, je napisal posebno knjižico z naslovom Novčani zavodi u Crnoj Gori, Cetinje 1959. Ta poteza se mi zdi s stališča metodike dela zelo dobra: Ni treba v eno samo razpravo strpati vse; vsaka gospodarska panoga naj bo obdelana, in to temeljito obdelana, v ločeni razpravi. Bo že sintetik povezal pasuse, ki so pomembni za karakteristiko nekega stanja. Le pisec, ki ne misli še nadalje raziskovati gospodarske zgodovine, skuša strpati v eno in isto razpravo vse, kar vé ali kar so drugi dognali. Od vseh treh piscev ima Đurović še najboljšo metodo dela.

Za konec: Vsi trije avtorji so zbrali v svojih disertacijah skoraj vse, kar je bilo napisanega o obravnavanih teritorijih v luči gospodarske zgodovine, dodali podatke iz virov, marsikaj pojasnili in prikazali v novi luči, marsikaj sploh prvič povedali, v bistvu pa ustvarili dobre sinteze o gospodarskem življenju v Bački, BiH in Črni gori v štirih, petih desetletjih pred prvo svetovno vojno. Raziskovalec gospodarske zgodovine Jugoslavije bo v obravnavanih disertacijah našel prav močno oporo.

Jože Šorn

Istorija XX. veka. Zbornik radova IV (1962) str. 366, V (1963) str. 396. Izdaja Odeljenje za istorijske nauke Instituta društvenih nauka v Beogradu. Odgovorni urednik dr. Dragoslav Janković.

Oddelek za zgodovinske znanosti pri IDN prizadevno izpolnjuje svoj program izdavanja serij periodičnih publikacij (Monografije, Zbornik radova, Građa) iz narodne in obče zgodovine XX. stoletja. V prvi seriji je kot tretja knjiga izšlo delo dr. Jovana Marjanovića, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, str. 567. Pisec je v svoji študiji podrobno obdelal okupacijo, priprave za oboroženi upor, vstajo, nastanek in akcije partizanskih odredov, boje za nastanek osvobojenega ozemlja, razvoj četniškega gibanja in njegove spopade z NOV, odnose emigrantske vlade do Mihajlovića in NOB ter v zadnjem poglavju analiziral izkušnje in pomen NOB v Srbiji 1941. Kot priloge je avtor dodal svoji knjigi še prispevek h kronologiji partizanskih akcij v Srbiji od 1. 7. do 15. 9. 1941, proglašene NOB, popis tehnik in tiskarn v prvem letu NOB ter podroben seznam uporabljenih virov in literature. V tretji seriji sta dr. Dragoslav Janković in dr. Bogdan Krizman izdala obsežno delo Građa o stvaranju jugoslavenske države

(1. 1.—20. 12. 1918), Beograd 1964, dve knjigi, str. 817, ki se od podobne edicije F. Šišića (Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914 do 1919) razlikuje v obsegu, izboru gradiva in časovni omejitve. Avtorja sta v svojem gradivu objavila in komentirala veliko število doslej še neobjavljenih arhivskih dokumentov, v izbor sta uvrstila tudi dokumente, ki pričajo o borbah in nasprotjih v procesu nastajanja jugoslovanske države in končno sta z gradivom prikazala le prelomno leto bojev za zedinjenje. Gradivo sta razvrstila po kronološkem redu. Z opombami pisca opozarjata tudi na problemsko povezanost posameznih dokumentov in na koncu svojega dela olajšujeta uporabo te izdaje virov še s stvarnim, imenskim in krajevnim registrom.

V drugi seriji Zbornik radova obravnava problematiko do prve svetovne vojne le Ljiljana Aleksić, ki je v študiji o prizadevanju srbske vlade za sklenitev posojila 1904—1906 (IV, str. 141—249) obdelala zelo pomembno vprašanje iz srbske zgodovine neposredno po majskega prevratu. Gospodarski razlogi so terjali gradnjo železnic, zunanjepolitični položaj pa je zahteval novo oborožitev srbske vojske. To je vlado napotilo na pogajanja za sklenitev posojila, ki pomeni »preizkusni kamen definitivne opredelitve bodoče politike Srbije za en ali drug imperialistični blok velesil« (str. 142). Za Srbijo je imelo vprašanje najetja posojila in načina izrabe pomembne notranje in zunanjepolitične posledice: dokončni razcep v radikalni stranki, njeno gospodarsko naslonitev na Francijo in vskladitev gospodarskih interesov Srbije z njenimi političnimi interesi. Za Francijo in Antanto je sklenitev posojila pomenila važen korak v gospodarskem in finančnem prodiranju na Balkan. Okoliščine v zvezi s posojilom doslej zaradi nedostopnosti arhivov še niso bile raziskane. Avtorici pa je uspelo priti do srbskih, francoskih, avstrijskih, nemških in angleških arhivskih virov in je obravnavano problematiko zelo podrobno osvetlila.

Tudi v zadnjih dveh letnikih zbornika je največ razprav iz obdobja med obema vojnama. Živko Avramovski je v svoji razpravi (V, str. 137 do 224) opisal historiat ekonomsko-finančnih odnosov med Italijo in Albanijo od 1925 do aprila 1939, ko se je italijanska vojska izkrcala v albanskih pristaniščih, in s tem dosegla končni cilj Mussolinijeve načrtne gospodarske penetracije v Albanijo. Avtor je v uvodu opisal italijanske aspiracije v Albaniji do padca Fan Nolijske vlade, nato pa je v prvem poglavju prikazal stanje albanskega gospodarstva in oblike italijanskega ekonomskega prodiranja v Albanijo do konca 1931, ko je kralj Zogu poskušal oslabiti italijanski vpliv. Ta njegov korak je podprla tudi Jugoslavija, ni pa mogla nuditi Albaniji finančne pomoči. V brezupnem gospodarskem položaju se je moral Zogu znova ukloniti Italiji, ki ji je podreditev Albanije služila kot sredstvo za nadaljnje prodiranje na Balkan, utrjevanje dominacije na Jadranu in jačanje pritiska na Jugoslavijo. Avramovski je s svojo razpravo prvi v jugoslovanski historiografiji posegel v zgodovino Albanije med obema vojnama. Avtor se je dotaknil tudi pomena albanskega vprašanja v jugoslovanski zunanji politiki. Razprava je pisana po virih iz beograjskih arhivov in po virih zunanjega ministrstva v Bonnu, tujih izdajah virov in literaturi ter domači predvojni publicistiki.

Dragoslav Janković je v kratkem prispevku (V, str. 225—262) pregledno prikazal vzroke za sklicanje konference o osnovanju jugoslovanske države v Ženevi, trenutno moč, stališča in medsebojne odnose vseh šestih faktorjev (srbska vlada in opozicija, JO, NV SHS, dvor, zavezniki), ki so neposredno ali posredno vplivali na potek in rezultate Ženevske konference. V zadnjem poglavju ocenjuje konferenco kot poskus Jugoslovanskega odbora

in njegovih zaveznikov, »da se velikosrbska metoda zedinjenja odloži v upanju, da se bo kasneje, v Konstituantu, našlo boljše, sprejemljivejše solucije« (str. 260). Pomen razprave je predvsem v zelo skrbni analizi in oceni gradiva, ki pa so ga pri pisanju razprav o Ženevski konferenci uporabljali že tudi drugi avtorji.

Hrvoje Matković je v razpravi o Hrvatski zajednici (V, str. 5—136) prvi natančneje osvetlil nastanek in delovanje politične stranke, ki ji je od ustanovitve julija 1919 do volitev v Konstituantu pripadala vloga političnega zastopnika Hrvatov v kraljevini SHS. Hrvatska zajednica je po neuspehu na volitvah 1920 povezala svojo usodo z Radićevim pokretom. Njena politična moč in vpliv pa sta kljub temu vedno bolj slabela, dokler ni ob preorientaciji politike HRSS sredi 1925. leta stranka razpadla. Avtor je po podatkih iz korespondence in dnevnikov nekaterih zajedničarskih politikov prikazal precej podrobno tudi stališča strankinih prvakov do aktualnih vprašanj. Matković je v oceni pomena Hrvatske zajednice zapisal, da stranka »ni imela odločilnejšega vpliva na tok političnega razvoja na Hrvatskem, vendar je njen obstoj in delovanje, organizacijsko slabljenje in programsko transformiranje karakteristično za sile in možnosti meščanskega sloja, katerega je predstavljala« (str. 132).

V razpravi o Orjuni (V, str. 315—396), ki je bila ena najpomembnejših nacionalističnih in terorističnih organizacij, »na katere se je opirala jugoslovanska buržoazija v nasilnem zatiranju nacionalnih in socialnih gibanj mas...« (str. 315), nas Branko Gligorijević seznanja z nastankom, organizacijsko strukturo, socialnim sestavom članstva, metodami, viri finansiranja, odnosi z oblastmi, ideologijo, krizami in vzponi v delovanju, posebnostmi dejavnosti v posameznih pokrajinah, razpadom, mestom in vlogo v političnem življenju ter odnosih do delavskega gibanja, v zadnjem poglavju pa omenja tudi poskuse za obnovitev Orjune v tridesetih letih. Avtor poudarja, da ima njegova razprava zaradi nedostopnosti večine arhivskega gradiva bolj značaj pregleda kot poglobljene študije.

Todor Stojkov in Ljubo Boban sta v svojih prispevkih (IV, str. 251—307, str. 308—366) načela vprašanje dejavnosti opozicijskih buržoaznih strank po restavraciji ustavnega in parlamentarnega življenja 1931. Stojkov je opisal notranje in zunanjepolitične razloge za politične spremembe jeseni 1931, poglobljeno značilnosti oktroirane ustave in novega volilnega sistema, odnos opozicijskih strank do prvih skupščinskih volitev po diktaturi, predvolilne kampanje in rezultate volitev, zlasti pa je podrobno prikazal heterogenost stališč zmernejše opozicije (radikali, demokrati, zemljaradniki, SLS in JMO) in radikalnejše KDK. V posebnem poglavju je avtor označil tudi stališča in aktivnost KPJ ob volitvah 1931. Boban je v prvih treh poglavjih prikazal stališča in delovanje KDK od resolucije 1. avgusta 1928 do Zagrebških punktacij, ki so pomembne za razumevanje notranjih odnosov v KDK, njen odnos do šestojanuarskega režima in drugih opozicijskih strank. Odmev Zagrebških punktacij in njim podobnih izjav drugih opozicijskih strank je jasno pokazal, »da je šestojanuarski režim doživel popolno obsodbo ne samo na Hrvaškem, temveč v celi državi« (str. 363). V zadnjem poglavju je avtor opisal še represalije režima nad nekaterimi hrvaškimi in slovenskimi tvorcami punktacij.

V edini študiji iz obdobja NOB razpravlja Đuro Stanisavljević o nastanku četniškega gibanja na Hrvaškem in njegovem razvoju do konca 1942 (IV, str. 5—140). Avtor je natančno prikazal specifične pogoje za nastanek četniškega gibanja na Hrvaškem (obstoj NDH, italijanska okupacija, razvoj

NOB), njegovo politično in vojaško moč, teritorialno razširjenost, odnose z Mihajlovičevim štabom ter sodelovanje z okupatorjem, ustaši in domobranci. V razpravi so dobro opisani napor in težave Partije za pravilno usmeritev naprednih in patriotičnih sil na Hrvaškem v aktivni boj proti okupatorju. Razprava ni le pomemben prispevek za poznavanje obračuna med hrvatsko in srbsko buržoazijo ter delavskim razredom, temveč nam omogoča tudi vpogled v nekatere specifičnosti razvoja NOB na Hrvatskem.

Samo Branko Petranović je s svojo študijo o dejavnosti rimskokatoliškega klera proti konsolidaciji razmer v novi Jugoslaviji do septembra 1946. leta (V, str. 263—313), posegel tudi v problematiko povojnega obdobja. V prvem poglavju je prikazal prizadevanje katoliškega episkopata na Hrvatskem ob koncu vojne za nadaljnji obstoj NDH, v nadaljnjih poglavjih pa je opisal poskuse ljudske oblasti za ureditev odnosov s katoliško cerkvijo in vzroke za neuspeh teh prizadevanj, ogorčen odpor klera proti izvajanju agrarne reforme na cerkvenih posestvih, odkrit protidržavni nastop katoliškega episkopata ob volitvah v Konstituanto ter odpor katoliškega klera proti ločitvi cerkve od države in njegovo prizadevanje, da ohrani kar največ privilegijev. Avtor je ozračil svojo študijo le kot prispevek k razjasnitvi nekaterih vprašanj o odnosih med cerkvijo in državo neposredno po koncu vojne, ker je uspel priti le do dela arhivskega gradiva.

M. Stiplovšek

Erich Lüddeckens, Ägyptische Eheverträge. (Ägyptologische Abhandlungen, ki sta jih izdajala Wolfgang Helck in Eberhard Otto, I.) Wiesbaden, Otto Harrassowitz, vel. 8°, 372 str. 8 tabel, 12 priloge.

P. W. Pestman, Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt. A Contribution to Establishing the Legal Position of the Woman. (Papyrologica Lugduno-Batava, vol. IX), Lugdunum Batavorum (= Leiden), E. J. Brill 1961. 4°, 232 str. 4 priloge.

Virov za spoznavanje prava antičnega Egipta v treh tisočletjih (2850—30) od Menesa (ali Narmerja) do Kleopatre je malo in še ti so težko dostopni, ker so redki pravni zgodovinarji, ki lahko sami proučujejo te virov v izvornem besedilu in pisavi. V Prednji Aziji imamo ohranjenih več pravnih zbirk; med njimi je najbolj znan Hammurabijev zakonik. Iz časa starih egiptovskih faraonov pa nam je slabo ohranjenih nekaj kazenskih pravnih predpisov na plošči faraona Haremhaba (1345—1318). Kot spoznavni pravni viri prihajajo v poštev predvsem napisani na papirih in ostrakih.

Zato je zares razveseljivo, da sta v zadnjih letih takorekoč kar zaporedoma izšli dve obdelavi egiptovskih zakonskih (ženitnih) pogodb: filološko jih je obdelal E. Lüddeckens v svoji knjigi, ki je v njej nekoliko razširil svoje habilitacijsko delo, predloženo l. 1953 filozofski fakulteti v Mainzu; pravno analizo ženitnih listin in imovinskih odnošajev med zakoncema pa je podal P. W. Pestman, znanstveni sodelavec v Leidenu, v svoji knjigi, ki je izšla kot publikacija tamkajšnjega papirološkega inštituta.

E. Lüddeckens si je zastavil za nalogo, da poleg dveh prvič objavljenih ženitnih listin vnovič kritično transkribira in prevede že doslej znane listine. Skupno objavlja 70 listin, ki segajo od l. 879 pr. n. št., t. j. od 23. dinastije farao-

nov preko saitske (26.) dinastije, perzijske in ptolomejske vladavine do 7. leta rimskega cesarja Tiberija (14—37). Najstarejše štiri listine (iz let 879, 676, 589 in 546) so napisane še v hieratski kurzivni pisavi, vse druge v demotski pisavi. Med listinami jih je 53 — skoro vse so iz Gornjega Egipta —, v katerih nastopa s svojimi izjavami po ena stranka, in sicer mož, razen v dveh listinah, v katerih podaja izjave žena (št. 7 in 9). V nadaljnjih 12 listinah gre pa za izjave obeh strank: s prvo (po L. »dotacijsko«) listino mož potrjuje, da je prejel od žene njeno dotalno imovino, ki mu jo je prinesla s svojega doma. Sam ji obeta preskrbo s prehrano in obleko. Ženinim otrokom zagotavlja mož dedno pravico glede svojega premoženja. Z drugo (po L. »plačilno«) listino zagotavlja mož ženi, da ji kot protidajatev za njeno dotalno imovino prepušča vso svojo imovino. Prevod teh listin dopolnjuje 885 opomb. Nato sledi podrobna analiza udeleženih oseb in 15 različnih pogodbениh klavzul.

V hieratskih listinah se ugotavlja, da je ženin prišel na dom nevestinega očeta sklenit ženitno pogodbo; pozneje v demotskih listinah sklepata pogodbo mož in žena sama. Odločilna je tu ugotovitev: »Napravil sem te za (zakonsko) ženo« (oz. kadar žena izjavlja, pravi: »Napravil si me za (zakonsko) ženo«). Navadno se njunim otrokom zagotavlja dedna pravica glede vse imovine. Posebno skrbno se urejajo pravice žene za primer, da bi jo mož »kot ženo zapustil, jo zasovražil, si izbral drugo ženo«. V tem primeru ji mora vrniti njeno dotalno imovino, navadno v dvojnem znesku. V nekaterih listinah iz ptolomejske dobe se omenja tudi možnost, da žena odide sama in tako razdere zakon; tedaj dobi žena samo svojo dotalno imovino. K svoji obširni analizi (str. 254—333) posameznih pogodbениh klavzul dodaja L. filološka zapažanja (334—338). Nato primerja, iz katerih klavzul so posamezne pogodbe sestavljene ter dožene tu kar 14 različnih formularjev. Za navedbo okrajšav in literature slede »indices« egipčanskih formul in obravnavanih besed (361—364), oseb, listin in fotografskih reprodukcij (371). Vse to še izpopolnjujejo in ponazarjajo obširne priloge.

Posrečen je zlasti uvod (str. 3—9), v katerem L. kratko naznačuje posamezna sporna vprašanja. Po njegovem mnenju je bil položaj žene v starem Egiptu boljši, kakor so navadno mislili. Zanimivo se bere besedilo ženitne pogodbe iz modernega časa (iz l. 1933), sklenjene v Kairu; če vzporejamo njeno vsebino s starim pravom, naletimo na nekaj zanimivih podobnosti.

Knjiga, ki jo je napisal P. W. Pestman, nas v predgovoru seznanja s težavami, na katere naleti pravni zgodovinar pri proučevanju prava starega Egipta. Nekako v nasprotju s pomanjkanjem virov in slovstvom na splošno, je dejstvo, da se je več uglednih avtorjev (Revillout, Moeller, Junker, Edgerton, Seidl, Mustafa el-Amir, idr.) že bavilo z egipčanskim zakonskim (ženitnim) pravom. Knjiga Lüddeckensa je izšla, ko je Pestman že dovršil svoj rokopis; nato je nekatere trditve spremenil, v opombah pa omenja zadeve, glede katerih se mnenji obeh ločita.

V uvodu se P. dotakne nekaj splošnih vprašanj. Grški pisatelj Diodor trdi, da je v Egiptu veljala poligamija, za svečenike monogamija; P. sodi, da je bolj verjeti Herodotu, ki trdi, da so Egipčani splošno živeli v monogamnih zakonih. Čeprav so bili zakoni med sorodniki pogostni, je vendar mnenje o razširjenosti zakonov med brati in sestrami pretirano.

Svojo knjigo je P. razdelil na tri dele: v prvem obravnava sklenitev zakona (6—52), osebno-pravne posledice zakona (53—57) ter razvezo zakona (divorcij) (58—79). Drugi del se bavi z njegovimi premoženjskopравnimi posledicami (83—164). Najprej označuje imovinskopravni položaj moža in žene pred sklenitvijo zakona (83—89), nato govori o različnih vrstah imovine, ki se omenja v zvezi z zakonom (90—104) in obravnava ureditev moževe imovine v ženit-

nih pogodbah (115—142). Posebni poglavji razpravljata o premoženjskopравnem položaju moža in žene med zakonom (143—154) in po razporoki (155—161). Dolejšna izvajanja osvetljuje (162—164) besedilo »oporoke«, ki jo je Egipčanka Naunahte napravila v prid svojim otrokom (papirus je objavil češki egiptolog Černý v *Journal of Egyptian Archaeology*, 31, 1945, 29 ss.), od katerih nekatere postavlja za dediče, druge pa razdedinja. V zaključku (167—184) povzema pregled listin in njihove strukture. Nato očrta pravni položaj Egipčanke (182—184). Bogata bibliografija, podrobni indeksi izrazov, virov in pregledni diagrami pričajo, da je P. storil vse, da je obravnavano vprašanje zares izčrpno obravnaval.

V našem poročilu se omejimo samo na nekaj značilnosti. Metodično se Pestman razlikuje od Lüddeckensa po tem, da podaja najvažnejše strokovne izraze v izvornem egipčanskem besedilu, medtem ko jih L. prevaja s tem, da jih istoveti s poznejšimi neegiptovskimi pravnimi instituti. Po eni strani to olajšuje razumevanje, po drugi strani pa je tvegano istovetiti dva pravna lika, ki sta bila časovno in vsebinsko v marsičem različna. Pestmanova metoda pa je precizna, toda zaradi egipčanskih strokovnih izrazov splošno za bravca teže razumljiva.

Po Pestmanovem mnenju je bil v Egiptu zakon sklenjen s soglasjem, doseženim med ženinom in nevestinim očetom, oz. po letu 536 (P. misli na kake zakonodajne reforme faraona Amasisa) pa s soglasjem med ženinom in nevesto samo. Pri tem tudi ni bila predpisana nobena obličnost in tudi oblastveno solovanje ni bilo zahtevano. Navadno je ženin dal nevesti malo darilo (šp) v srebru (včasih tudi v žitu). Darilo znaša v času 25. in 26. dinastije navadno 2 debena (2×90 gramov) srebra, medtem ko je bila kupnina za sužnja $2\frac{1}{2}$ debena. Pozneje se je ta znesek znižal na desetino in celo na stotino; postal je gola formalnost; z razvojem tega darila bi bilo primerjati podobnost s starobabilonsko *terhatu*.

Zakon se je končal razen s smrtjo tudi z razvezo. Za njo ni bila določena nobena obličnost. P. meni, da je vsaj od srednje države naprej lahko dal pobudo zanjo vsak od zakoncev: na zunaj se je to pokazalo v tem, da je žena odšla iz skupnega doma — razen če je to bila njena hiša. Zdi se mi pa, da je P. tu prevelik optimist. Če je bilo pet tipičnih obrazcev (str. 72, Z), s katerimi je mož ženo odslovil, medtem ko ni bilo nobenega, ki bi ga žena uporabljala, vidimo, da ni bilo pravega ravnovesja med zakoncema. Isto kažejo razlogi za razporoko, ki jih P. izlušči iz posameznih listin (oslepelost žene, njena nezvestoba, njena nerodovitnost, mož jo zasovraži ali hoče vzeti drugo ženo). Razmeroma pozno (po l. 364) se v pogodbeni klavzuli poleg možnosti, da mož odslovi ženo, omenja tudi možnost, da žena sama odide iz skupnega doma. Kadar mož odslovi ženo, ji mora dati odpravnino, ki je vnaprej predvidena, včasih je obljubljena tudi tretjina ali polovica imovine, ki jo bosta zakonca skupno pridobila. Pri tem izvzame primer, da bi žena zagrešila nezvestobo.

Žal se ne moremo spuščati v podrobne probleme. Izčrpna kazala, zlasti pa pregledi, kje se pojavljajo posamezne vrste pogodbenih klavzul, zelo olajšujejo uporabljanje knjige.

Obe knjigi pomenita velik korak naprej v odkrivanju starega egipčanskega zakonskega prava. Ko se med seboj srečno dopolnjujeta, bosta veljali nedvomno kot temeljni deli na tem območju.

V. Korošec

Haase, Richard, Die keilschriftlichen Rechtssammlungen in deutscher Übersetzung, 8°, 123 str. Wiesbaden (O. Harrassowitz) 1963.

Pisatelj, ki je okrajni sodnik v Leonbergu na Württembergem, je objavil že precejšnje število člankov o posameznih problemih hetitskega prava; tudi njegova inavguralna disertacija, s katero si je l. 1961 pridobil doktorat na pravni fakulteti univerze v Tübingenu, obravnava hetitske zakone. (Der privatechtliche Schutz der Person und der einzelnen Vermögensrechte in der hethitischen Rechtsammlung.)

V gornji zbirki je zbral vse pozitivnopravne predpise, ki so ohranjeni v klinopisni pisavi in jih podaja v nemškem prevodu. Pod črto navaja pri posameznih določbah najvažnejše razlike med posameznimi prevajalci. Pri tem upošteva in prevaja tudi ruske, poljske, češke in slovenske prevode in njihove variante. Pomen knjige je v pregledni, lahko uporabni spojitvi pravnih predpisov, katerih prevodi so razpršeni po raznih publikacijah in pogosto težko dostopni.

V svoji zbirki je R. Haase skrbno združil 12 pravnih zbirk. Najstarejši so odlomki iz zakonika, ki ga je objavil Ur-Nammu, ustanovitelj III. dinastije iz Ura (ca. 2050). Splošno znani so zakoni iz mesta Ešnunne, zakonik kralja Lipit-Ištarja iz mesta Isina, Hammurabijev zakonik, hetitska pravna zbirka ter srednjeasirska pravna knjiga, časovno zadnji je novobabilonski zakonski odlomek. Poleg tega podaja Haasejev prevod še druge manjše odlomke postavljene prava, kakor: Ammizadukov edikt; odlomek iz Suz; devet odločb, ki jih je objavil A. J. Clay (morda so bile iz prava mesta Uruka); dve določbi, ki jih je v Kišu (El-'Akhmer) izkopal H. De Genouillac (1881—1940), kot zakonske določbe pa jih je prepoznal in obenem prevedel Jean Nougayrol ter končno 15 t. i. sumerskih zakonov, ohranjenih v sumerskem in akadijskem besedilu v zbirki pravnih obrazcev, imenovani *ana ittišu*.

Podobno zbirko je l. 1929 objavil v italijanskem jeziku prof. Giuseppe Furlani (Leggi dell' Asia anteriora antica, Roma, Istituto per Oriente). Furlani podaja pred posamezno zbirko o njej kratek strokovni uvod in pregled, kdaj in kje je bila posamezna zbirka objavljena. — Haase uvršča namesto uvoda le kratko dispozicijo vsebine določb, kakor tudi najvažnejše bibliografske podatke o posamezni pravni zbirki. Če pomislimo, da so bile po objavi Furlanijeve zbirke najdene kar štiri pravne zbirke, je jasno, da je Haasejeva zbirka bila zares korist. Iz nje bo lahko pravni zgodovinar povzel vobče zanesljiv prevod posameznih klinopisnopravnih določb, kolikor mu ne gre za njihovo proučevanje po izvornem besedilu.

Pohvalno naj omenim še pregledno stvarno tabelo, ki na štirih straneh (120—123) pod posameznimi gesli (npr. obtožba, zdravnik, ženitev) navaja, v kateri pravni zbirki in v kateri določbi je tisti predmet obravnavan. Haasejeva zbirka klinopisnopravnih virov ne bi smela manjkati v nobeni pravniški ali zgodovinski knjižnici.

V. Korošec

Falkenstein, Adam, Zu den Inschriftenfunden der Grabung in Uruk-Warka 1960—1961 (Baghdader Mitteilungen, Band 2, 1963, izdaja Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Baghdad) Berlin (brata Mann), 1963, 8°, 82 str., 14 plošč.

A. Falkenstein, profesor za sumerščino in akadiščino na univerzi v Heidelbergu, redno sodeluje tudi pri vsakoletnih izkopavanjih v Uruku (sed. Warka). To mesto ne slovi samo po svojem epskem junaku Gilgamešu, ampak tudi po svojih obilnih najdbah. Posebno prazgodovinsko obdobje se imenuje po najdbah v četrti plasti (Uruk IV): tu so naleteli na najstarejše (arhaične), še piktografske zapise gospodarske vsebine na glinastih ploščicah in izkopali temelje že monumentalnih stavb.

Med izkopavanji, ki so se vršila po drugi svetovni vojni, so bila posebno uspešna v zimski kampanji v letih 1960—1961. O najdbah napisov obširno poroča A. Falkenstein. Iz njegovega poročila povzemam nekaj splošnih podatkov, hkrati pa bi želel opozoriti na pomen nekaterih novih dokumentov za pravnega zgodovinarja.

Leta 1960—61 so v Uruku izkopali predvsem na dveh mestih: v tempeljskem okrožju Eanna, kjer so našli zlasti arhaične napise in na razvalinah palače kralja Sinkašida, kjer so izkopali starobabilonske plošče iz časa nekoliko pred Hammurabijem (1728—1686).

Med arhaičnimi teksti so našli 31 ploščic (vštevši drobce) iz plasti Uruk IV in 322 ploščic iz plasti Uruk III b, ki ustreza malo poznejšemu predzgodovinskemu obdobju, imenovanem po najdišču Djemdet Nasr. Komaj šest fragmentov ploščic pa je iz zgodnje dinastične dobe (morda 2500/2400). A. Falkenstein podaja v transkripciji in prevodu neki sumerski votivni napis.

Za pravnega zgodovinarja je bolj zanimivo, da so izkopali 305 starobabilonskih ploščic (oz. drobcev), Kralj Sinkašid, v čigar palači so bile te ploščice najdene, je za kratko dobo obnovil politično samostojnost mesta Uruka. Njegovo ime je znano že dolgo, in sicer po napisu, v katerem se ponaša, da je bilo v času njegove vladavine vse (žito, volna, baker, sezamovo olje) jako poceni.

Novi teksti omogočajo rekonstruiranje imen in vladarske dobe osmih vladarjev te dinastije, ki je obstajala vsaj do prvih let Hammurabijevega očeta Simmuballita (1748—1729).

V Sinkašidovi palači najdeni klinopisni napisi so vsebinsko zelo različni; Falkenstein posamezne skupine podrobneje obravnava (str. 41—50), mi se moramo omejiti na naštevanje. Skupina slabo ohranjenih šolskih tekstov priča, da je bila tudi na Sinkašidovem dvoru šola za mlade pisarje. Med štirimi pismi je le eno dobro ohranjeno; o njem še kratko spregovorimo. Med najdenimi zasebnimi listinami je nekaj poroštvenih, ki se v njih poroki zavezujejo, da dolžnik (ki je porokov sorodnik) ne bo nehal opravljati za vladarja nekega (podrobneje ne opisanega) dela. V drugi skupini pogodb se pogodbenik (včasih en sam, včasih več) zavezuje, da bo (najbrž za vladarjevo žitnico) posušil ječmen (3 Kur = 218,1 litrov). V nekaterih listinah prevzame zavezanec jamstvo, da določena oseba ne bo zapustila mestne četrti (?) ali svojega zapora; v drugem primeru je zagrožena smrtna kazen, v prvem nenavadno visoka denarna kazen (talent srebra). Za gospodarsko zgodovino te dobe vsebujejo bogate podatke številne upravne listine. Nekateri govore o pridobivanju olja iz rib, druge so v zvezi s prometom kovin, zlasti srebra in zlata (pa tudi bakra). Včasih so omenjena darila za izvršene storitve. Novost so sezname o plačanih denarnih kaznih, zanimiv je le delno ohranjen tempeljski inventar. Falkenstein je prevedel tudi precej poškodovano sumersko himno na Anama.

Med najdenimi napisi zasluži največjo pozornost nad 150 vrst dolgo pismo, ki ga je Anam, peti Sinkašidov naslednik, pisal babilonskemu kralju Sinmuballitu. Pismo nam kaže, kakšni so bili medsebojni odnošaji med dvema prijateljskima državama v času neposredno pred Hammurabijem. Mesti Uruk in Babilon sta prijateljsko povezani (»sta ena hiša«), odkar se je Sinkašid oženil s hčerjo babilonskega kralja Sumulaila (1816—1781), ki se je imenovala Šallurtum. Kralji v Uruku so po tej ženitvi večkrat zaprosili babilonskega kralja, da jim je poslal vojaško pomoč (od 1000 do 10 000 mož) za varstvo njihove samostojnosti. Tak vojaški kontingent je navadno ostal v Uruku nekaj let in bil nameščen v sredini mesta. Tako je tudi Sinmuballit poslal Anamu vojaško pomoč. Iz nam neznanega razloga Anam ni dovolil, da bi se babilonski zavazniki utaborili v mestu, ampak jih je nastanil pred mestnim obzidjem. Užaljeni babilonski kontingent je nato odšel, Sinmuballit pa je zelo očitno kazal svojo nevoljo. Anam v pismu skuša nekako vse pojasniti in apelira na dosedanje dobre odnošaje med Babilonom in Urukom. Svoje popolno zaupanje do Sinmuballita izraža z besedami, da Anamova »glava počiva v njegovem (Sinmuballitovem) naročju«.

Pismo je zanimivo tudi v formalnem pogledu, ker kaže, kakšen je bil diplomatski pisemski slog v Hammurabijevem času.

A. Falkenstein je dodal svojemu bogatemu poročilu tudi izredno lepe reprodukcije arhaičnih tekstov (Uruk IV a in III) zgodnjega sumerskega votivnega napisa in najbolj zanimivih starobabilonskih dokumentov. Pravni zgodovinar mu je za naglo obdelavo zanimivih novih tekstov zares hvaležen.

V. Korošec

Hermann Junker: Die Geisteshaltung der Ägypter in der Frühzeit (Österr. Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 237 Band, 1. Abh.) Dunaj (H. Böhlau) 1961, mali 8°, 148 str.

Nedavno umrli genialni egiptolog H. Junker (1877—1962) je ob svoji smrti zapustil kot svoje življenjsko delo preko sto publikacij, med katerimi je tudi 12 knjig obsegajoča publikacija »Giza« (1929—1955) o izkopavanjih v vasi Gizeh. To delo imenujejo pravo kulturno zgodovino stare dobe (ca. 2850—2050) v deželi faraonov. Promoviral je v Berlinu kot egiptolog, l. 1907 se je habilitiral na Dunaju, prevzel tam stolico za egiptologijo, bil profesor od 1909 dalje, l. 1929 postal profesor na univerzi v Kairu, na Dunaju pa ostal honorarni profesor do l. 1938 in zopet od 1948—1953. Zaslovel je po izkopavanjih, najprej v Nubiji (1908—1911, in 1912—1929, s prekinitvijo med prvo svetovno vojno). Zlasti pa je presenetil javnost, ko je odkril prazgodovinsko naselbino Merimde, v zapadni Nilovi delti; ta izkopavanja je vršil po naročilu avstrijske in švedske akademije. (Podatke povzemam po nekrologu G. Thausing v Archiv für Orientforschung, XX, 1963, str. 301 s.)

Studijo z gornjim naslovom je predložil na seji filozofsko-historičnega razreda avstrijske akademije dne 24. junija 1960. — Najbrž je bil to labodji spev zaslužnega egiptologa.

V uvodu ugotavlja, da je za pravilno vrednotenje najstarejše kulture Egipta treba poznati miselnost starih Egipčanov. Oporeka splošno razširjenemu mnenju, ki strmi nad njihovo napredno civilizacijo in visoko stopnjo njihove

umetnosti, hkrati pa jim odreka sposobnost za logično mišljenje. Po Junkerjevem mnenju že v stari državi Egipčanom ni bilo tuje filozofsko razmišljanje in znanstveno raziskovanje, čeprav je res, da so ostali daleč od velikih filozofskih dosežkov starih Grkov (str. 5).

V svojih izvajanjih zavzema J. kritično stališče do raznih mnenj, ki so se pojavila v slovstvu, tako da preko arheoloških dognanj posega na filozofsko, etnološko, teološko (monoteizem in politeizem v Egiptu) področje.

Od treh delov, na katere je J. razdelil svoj spis, prvi del obravnava teorije o mišljenju primitivnih ljudstev. V treh odstavkih se bavi s predlogičnim mišljenjem, z mitičnim (12—25) ter magičnim (25—36). Nato vzporeja z egipčanskim mišljenje starega vzhoda in starih Grkov (37—39) ter obravnava činitelje, ki so vplivali na razvoj, napredek in nazadovanje mišljenja v Egiptu. — Drugi del se bavi z »nasprotji«, ki se kažejo v mišljenju Egipčanov (49—54). Najbolj zanimivo in bogato je tretje poglavje o nastajanju egiptovske kulture. Pričenja z datiranjem najstarejših egiptovskih kulturnih žarišč, jih vzporeja s sosedi, zlasti s Palestino in skuša določiti nosilce teh predzgodovinskih kultur. Naslednji trije odstavki razpravljajo o najstarejšem egipčanskem verstvu in zanimajo zlasti primerjalnega veroslovca in etnologa.

Z minuciozno skrbnostjo je pokojni Junker obdelal vse doslej v poštevh prihajajoče arheološke in poznejše pisane vire, da je neegiptologu vsaj nekoliko olajšal spoznavanje in razumevanje miselnosti starih Egipčanov.

V. Korošec

Wörterbuch der Mythologie. Herausgegeben von **H. W. Haussig**, I. Abteilung: Die alten Kulturvölker: Teil I: Vorderer Orient, 1.—4. Lieferung, 567 strani, 10 plošč; Teil II: Das alte Europa, 5. Lieferung (se bo nadaljevala). Stuttgart (založba Ernst Klett), 1961 ss. 8°.

Potrebnost izdaje mitološkega slovarja utemeljuje založba s tremi razlogi: Miti so zgodnje oblike, v katerih se pojavlja človeška zavest, zlasti verska. Dalje odkrivajo, kako so se ljudje zgodaj duhovno spoprijemali s prirodnimi silami; tudi prvi začetki znanstvenih prizadevanj so povezani z miti. Končno so miti najstarejša oblika, v kateri se je ohranilo mnogo drobcev zgodovinskih spominov.

Novi mitološki slovar hoče podati pregled mitologij vseh narodov sveta. Prvi oddelek naj zajame stare kulturne narode, drugi oddelek, ki se šele pripravlja, pa primitivne narode.

Prvi oddelek bo predvidoma razdeljen na pet delov. V prvem delu, ki obsega štiri sešitke, je obravnavan Stari vzhod (str. 1—567). Snov je razvrščena po posameznih kulturnih območjih. Dieter O. Edzard (München) obravnava mitologijo Mezopotamije, t. j. Sumercev in Akadijcev (= Babiloncev in Asircevh) (139 strani s 4 stranmi slik); Einar von Schuler (Berlin) je obdelal Malo Azijo, t. j. Hetite in Hurite (75 str., 4 tabele); M. H. Pope (Yala) in W. Röllig (Münster) obravnavata Sirijo (Ugarit in Feničane) (96 str., 8. tabel), Wolfgang Helck (Hamburg) stare Egipčane (94 str., 8 tabel), Maria Höfner (Tübingen) arabski kulturni svet in sicer ločeno za Severno in Osrednjo Arabijo v predislamski dobi (dodatke iz grških in rimskih virov je prispeval Eberhard Merkel) (75 str.) in posebej za Južno Arabijo (70 str., 4 tabele). Ista avtorica je obdelala tudi Semite Etiopije (15 str.).

Drugi del, ki naj obravnava staro Evropo, se bo delil na dva odseka. Od prvega odseka je izšel prvi sešitek o mitologiji starih Germanov (Eduard Neumann in Helmut Voigt, Berlin) (78 str., 2 tabeli). V nadaljnjih sešitkih bodo sledili kontinentalni Kelti, Slovani (N. Reiter, Berlin), Madžari, Finci, Balti (Litavci, Stari Prusi, Leti) in Grki. — V drugem odseku pridejo na vrsto: otoški Kelti, Albanci, Retoromani, Iberci, Berberi, Baski in Sardi; v dodatku Judje po eksilu in Cigani. — Tretji del je namenjen iranskim narodom, kavkaškimi, kulturnim narodom starega Irana in Armencem. — Četrty del naj zajame Srednjo in Vzhodno Azijo: staro Indijo, staro Kitajsko, Tibet, Altajsko ozemlje in Japonsko. — S petim delom o stari Ameriki, kjer bo obdelana mitologija Aztekov in drugih ameriških kulturnih narodov, bo mitologija starih kulturnih narodov zaključena.

Posebna prednost novega mitološkega slovarja je v obširnem uvodu. Tu podajajo posamezni obdelovalci za svoje obravnavano področje najprej kratek zgodovinski pregled in kronološko tabelo, nato pregled ohranjenih virov, splošne strokovne literature in zemljevid ustreznega področja.

Po abecednem zaporedju so nato obdelana posamezna gesla, na koncu abecede je navedena ustrezna literatura. Kako podrobno je snov obdelana, naj navedem iz mezopotamskega področja ime Gilgameš. Z njim se bavijo gesla (str. 69—73): Gilgameš (ime in poreklo); Gilgameš in Huvava (orjak v Cedrinem gorovju, ki ga je Gilgameš premagal); Gilgameš in nebesni bivol; Gilgameš, Enkidu in podzemlje; Gilgameš v podzemlju; Gilgamešev ep (tu izvemo o nastanku, razdelitvi na 11, oz. 12 spevov in o vsebinski dispoziciji epa), končno še neklinopisna poročila o Gilgamešu. Podobno skrbno je v hetitskem področju obdelan npr. Telipinuš (201 s.). Skrbno izbrane ilustracije lepo dopolnjujejo izvajanja pod gesli, le škoda, da jih ni več.

Čeprav bodo glede podrobnosti mogoča različna mnenja, je treba hvaležno priznati, da je novi mitološki slovar znatno olajšal proučevanje kultur Bližnjega vzhoda. Avtorjem in založbi smo zanj hvaležni.

V. Korošec

Kienast, Burkhart, Die altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer—Basel. Berlin (založba Walter de Gruyter u. Co.) 1960, 4°, XI + 125 str., 32 strani kopij klinopisnih tekstov, 8 tabel (27 slik) pečatnih odtisov.

B. Kienast, učenec prof. A. Falkensteina, objavlja v navedeni zbirki skupno 76 staroasirskih klinopisnih tekstov iz Kappadocije, sredi Male Azije. Med objavljenimi teksti jih je 53 (med njimi je 5 drobcev) iz zbirke Orientalnega seminarja v Heidelbergu, nadaljnjih 22 tekstov (od tega 8 drobcev) je iz zasebne zbirke gospe prof. M. L. Erlenmeyer iz Bazla, končno še kot št. 76 trgovsko poslovno pismo, last nekega zasebnika iz Frankfurta. V tretjem delu objavlja in kratko obdela odtise pečatov (str. 101—113), ki jih podaja tudi v lepih fotografskih posnetkih.

Zanimivo je, da najstarejši asirski pravni dokumenti izvirajo iz Male Azije, kjer so kmalu po začetku drugega tisočletja obstojale velike naselbine asirskih trgovcev. Več tisoč takih »kapadoških« plošč so izkopali v kraju Kültepe, nekdanjem mestu Kanišu, nekaj tudi v Božazkale (hetitski prestolnici Hattušašu). Te kolonije so se same upravljale. Njihov osrednji samoupravni organ se je imenoval *kārum*.

Po svoji vsebini pričajo te plošče o razvitem gospodarskem prometu. Po vsebini so to zadolžnice, pobotnice, listine o hrambi blaga, sodni zapisniki, trgovska pisma ipd.

Naj kot primer navedem v prevodu zadolžnico št. 54 (str. 77): 5 min (2,5 kg) prečiščenega srebra ima Buzazu (terjati) v breme Tabsilaššurja. Od uradnega dne Idi'abuma, sina Aššurrabija, v mesecu *abšarrani*, ko je eponimni uradnik (= limu) Masi-ilu (pa) do 40. uradnega dneva, bo dolžnik plačal. Če ne plača, doda 1,5 sekla mesečno za vsako mino kot obresti (t. j. 30 odstotkov). Hiša (Kienast domneva, da je s tem izraženo, da vsa dolžnikova »hiša«, t. j. družina, zajamči zanj).

Kakor je že eden najboljših strokovnjakov glede staroasirskih tekstov, Pavel Garelli v svoji oceni (v AfO, XX, 1963, 168 ss.) opozoril, zasluži posebno pozornost pismo št. 62. Trije pisci pisma javljajo, da je karavanska pošiljka 245 vrst blaga srečno dospela; sledi obračun o razdelitvi blaga. Nato sledi obračun o drugi pošiljki, ki je obsegala 120 vrst blaga. Zanimiv je konec. Zelo znani trgovec Pūšukēn le bil zaloten pri tihotapstvu in vržen v ječo, kjer so »straže trdne (neizprosne)«. Nato se omenja, da je pokrajinska domača (= neasirska) vladarica (!) (*rubātum*) ukazala, naj poslej strogo pazijo na tihotapce. Zato pismo svari adresata, naj ne skuša vtihotapiti meteorskega železa, ampak naj ga shrani v kaki dobri hiši onstran meje. Prav tako naj ne sprejme uslug drugih tihotapcev; pride naj v mesto (Kaniš), da se bo s pisci pisma posvetoval.

Ediciji je Kienast dodal sezname: imen krajev, bogov, oseb, eponimnih funkcionarjev, mesecev in obravnavanih strokovnih izrazov.

Piscu in založbi gre priznanje, da je edicija teh zanimivih staroasirskih tekstov v vseh ozirih skrbno urejena in lepo opremljena. Naj bi le kmalu našla še strokovnih obdelovalcev!

V. Korošec

Parrot André, Sumer (L'Univers des Formes. Collection dirigée par André Malraux et George Salles), Paris (Gallimard) 1960, XLVIII — 400, str., 4°.

V prvem zvezku zbirke »L'Univers des Formes« je podal André Parrot izčrpen pregled sumerske umetnosti. Avtor A. Parrot je višji konservator (conservateur en chef) v Louvru. Na tamkajšnji Ecole du Louvre deluje tudi kot profesor za orientalsko arheologijo in splošno umetnostno zgodovino. Velike zasluge si je pridobil kot vodja izkopavanj. L. 1927 je sodeloval pri izkopavanjih v Neirabu (v Siriji) in kmalu samostojno vodil izkopavanja v Baalbeku, v Tello in v Larsi. Od l. 1933 pa vodi izkopavanja v mestu Mari ob Srednjem Evfratu.

Ko ogledujemo njegovo bogato zbirko Sumer, se nam zdi kar komaj verjetno, kar ugotavlja A. Malraux v svojem predgovoru: »v začetku našega stoletja bi v umetnostnih zgodovinah zastoj iskali besedo: sumerski... Dve tretjini del zbranih (v Parrotovi zbirki)... sta bili še l. 1930 specialistom nepoznani, ker sta bili odkriti pozneje.« (str. XI).

A. Parrot pričinja po kratkem uvodu z zgodovino izkopavanj (7 ss.). Nadaljuje s prazgodovino (37 ss.), ki ji sledi doba mestnih držav ali zlata doba sumerske zgodovine (mesta Ur, Lagaš, Mari). Za skoro dve stoletji prekine

razvoj Sargon, ki ustanovi Akadsko državo. Nato pride doba Gutejcev in novosumerska doba, za njo stopijo v ospredje Amoriti, ki stvorijo babilonsko hegemonijo. Zbirka obsega še naslednje kasitsko in elamsko obdobje v Babiloniji. Skupno tako zajema zgodovinski razvoj nekako od 2800—1155.

A. Parrot uporablja svoja izvajanja za pojasnjevanje edinstveno bogatega gradiva. Reprodukcijske so lepo uspele. V podrobnosti se ne moremo spuščati.

Avtorju je treba priznati, da je skušal napraviti svojo zbirko bralcu kolikor mogoče dostopno. Tako je že pri posameznih obdobjih skušal (s tabelami in zemljevidi) ponazoriti svoja izvajanja. V edinstveno bogati dokumentaciji je dodal prav obširen (str. 341—361) slovarček lastnih imen, zlasti zemljepisnih in osebnih. Obširna in detajlirana je tudi bibliografija (str. 363—371). Sledi arheološka dokumentacija s podatki o umetninah, reproduciranih v tej zbirki. Končno dodaja A. Parrot več zemljepisnih kart: podrobno karto za sumersko ozemlje, večjo za Prednjo Azijo z Egiptom in šest manjših za različna razvojna obdobja. Uporabnost kart olajšujeta abecedno urejena seznama antičnih in modernih krajevnih imen.

Te podrobnosti naštevam kot dokaz, s koliko skrbnostjo je avtor skušal svojo zbirko interesantom kar najbolj približati. Za njegovo zbirko smo mu zares hvaležni, ker je z njo odprl svetu poznavanje velikih kulturnih del starih Sumercev.

V. Korošec

Akurgal, Ekrem, Die Kunst der Hethiter (Aufnahmen von Max Hirmer), München (Hirmer Verlag) 1961. 4°, 125 str. teksta, 150 strani reprodukcij.

Isti, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander. Berlin (W. de Gruyter) 1961, 4° XII — 350 strani, zemljevid Anatolije.

Pomen Akurgalovih obdelav hetitske in posthetitske anatolske umetnosti bi mogel pravilno oceniti umetnostni zgodovinar. Ker pa je vendarle treba čimprej opozoriti zainteresirano javnost na obe zares pomembni deli, naj o njih vsaj kratko poročam.

Profesor Akurgal, ordinarij za arheologijo na univerzi v Ankari, je svoji monumentalni obdelavi objavil l. 1961, vendar pri različnih založbah. Razvrstitev slikovnega gradiva je v obeh različna. V »Umetnosti Hetitov« je razlaga ločena od celostranskih reprodukcij, kajpak, če izvzamemo 25 risb v tekstu. V poznejši »Anatolski umetnosti« so pa slike večinoma uvrščene med besedilo, razen dodatka na str. 301—308.

Kakor omenja avtor, doslej še nimamo celotne obdelave hetitske umetnosti. V zadnjih desetletjih pa se je v turških muzejih nabralo mnogo gradiva, ki priča o hetitski umetnostni kulturi.

A. nam v petih poglavjih razvija zgodovinski in splošni kulturni razvoj posameznih obdobj in nanj sproti navezuje svoja izvajanja o umetnostnem stanju iste dobe.

V prvem poglavju (str. 7—17) obravnava najdbe v grobovih, ki so jih našli (brez napisov) v Alaça Höyük. Splošno (Goetze, Bittel) jih pripisujejo Hatijcem (ali Protohatijcem), ki so bili pred Hetiti (najbrž v zgodnji bronasti dobi, od 2500—2000) gospodarji na poznejšem hetitskem ozemlju. Hatijski vpliv se je ohranil v mitologiji (Illujankaš, Telepinuš), v dvornem ceremonialu

(str. 7); pa tudi v umetnosti naletimo v Srednji Anatoliji, kakor ugotavlja A. (str. 17), v drugi polovici tretjega tisočletja na enoten slog, ki je bil očitno avtohton in ki priča o umetnostnih prizadevanjih tega naroda.

Sledi poglavje o zgodnji zgodovinski periodi (2000—1700). Novejše najdbe kažejo, da je bila tudi v Hattušašu, poznejši hetitski prestolnici, naselbina asirskih trgovcev (str. 18 ss.). Sčasoma so deželo osvojili indoevropski Hetiti, ki so po Akurgalovem mnenju prišli iz Evrope preko Kavkaza in so se polagoma spojili s kulturno naprednejšim protohatijskim prebivalstvom.

Tretje poglavje (str. 30—38) obravnava dobo Stare hetitske države (v letih 1700/1600—1450) in ugotavlja, da je umetnostni razvoj tesno povezan s prejšnjim obdobjem (str. 36).

Najobsežnejše je četrto poglavje (str. 39—89), ki obdeluje čas hetitske velesile (od 1450—1200). Za precej obširnim zgodovinskim pregledom sledi kratek opis verstva (48—52) in mitologije (52—54). Avtor skuša razmejiti pomen tujih vplivov v hetitski kulturi (54 ss.) in tako dognati njeno samoniklost (56 ss.). Nato se bavi s stavbarstvom (58), predvsem na »gradu«, v vladarjevi prestolnici (str. 58—65), v mestih, pri vojaškem utrjevanju, pri gradnji templjev in grobnic.

S podrobnim obravnavanjem plastike (77 ss.), gliptike in keramike zaključí A. to obdobje.

Peto poglavje (str. 90—105) obravnava še pozno hetitsko dobo, ko se kot Hatti označujejo nekatere male mestne države v Južni Anatoliji in v Severni Siriji. Avtor skuša dognati, kako se tu tradicionalni umetnostni slog, ki se kaže v skulpturah v mestih Malatiji in Kargamišu, polagoma umika slogu, v katerem se kažejo asirski vplivi in loči tu dve fazi (850—745, 745—700). Nato se dotakne še aramejske umetnosti (100 ss.) in s kratkimi izvajanji o pomenu poznohetitske umetnosti zaključí svoj obširni tekst. Ko A. doda sinhronistično tabelo teh obdobjí ter navaja kronološke podatke o vladarski dobi posameznih vladarjev, sledi album 150 celostranskih zelo jasnih fotografskih in 24 barvastih reprodukcij.

Zemljevid Male Azije v hetitski dobi (str. 108), kratka pojasnila s podatki o reprodukcijah, najdiščih, velikosti in nahajališčih (str. 109—118) in (nekoliko pomanjkljiv) seznam literature k posameznim poglavjem (str. 119—122) ter krajevno in imensko kazalo olajšujeta uporabljanje tega pomembnega dela.

— — —

Druga knjiga, »Umetnost Anatolije od Homerja do Aleksandra«, je nadaljevanje prve. Zato jo avtor začena z egejskim preseljevanjem narodov. Po Akurgalovem mnenju so imeli pri tem glavno vlogo Grki, ki so potegnili za seboj Trakijce. Valovi egejskega preseljevanja so uničili Hetitsko državo, še preje pa so okoli l. 1240 (Ahajci) razdejali Priamovo Trojo (VI), potem ko je mesto okoli l. 1275 poškodoval hud potres (str. 2). Po naslednjem »temnem obdobju« (1200—750), ko popolnoma zmanjka virov za večji del Male Azije (str. 5—7), nam izkopavanja v Stari Smirni pričajo, da so se tu že v enajstem stoletju naselili Grki. Tam so iz časa okoli l. 900 našli temelje ovalne hiše iz glinastih opek, obstoječe iz enega prostora (3 × 5 m velikega); najpozneje v 9. stoletju so že nastala grška mesta v Mali Aziji (str. 17). Umetnostno ustvarjalno silo pripoznava A. za 8. stoletje Egipčanom, Feničanom, Babiloncem in Asircem. Grkom pa so posredovali velike mezopotamske kulturne pridobitve poznejši Hetiti in Urartejci (str. 21). Avtor obširno (str. 23—69) obravnava umetnost v državi Urartu (ob Vanskem jezeru), ki je bila najbolj mogočna med leti 900

in 600 (str. 23). Verno sliko starih razmer so odkrila sovjetska izkopavanja v Karmir-Bluru (Tešebaini). Avtor podrobno proučuje urartski slog, skuša določiti pri tem severnosirske-hetitske vplive.

V nadaljnjem obširnem poglavju (70—121) je obdelana frigijska umetnost (Gordion). Zlasti opiraje se na podatke o kralju Midu (Midas), sklepa, da se je frigijska kultura v srednji Mali Aziji začela v prvi polovici 8. stoletja (str. 119). Njen razvoj (775—500) deli na štiri obdobja (str. 120 s.).

Slede poglavja o umetnosti Likijcev (str. 122—149), ki jo A. z njenimi nagrobnimi spomeniki označuje kot eno od »najbolj originalnih tvorb stare Anatolije« (str. 122). Segi nazaj do srede 6. stoletja.

Nekoliko krajša poglavja podajajo umetnostno zgodovino Lidijcev (str. 150 do 159), Karijcev (str. 160—166) in Peržanov (str. 167—174), kolikor gre za najdbe na ozemlju Male Azije.

Nato se vrne zopet h Grkom in obravnava njihov umetnostni razvoj po treh fazah (175—298).

Opombe k posameznim poglavjem, seznam slik, imensko in stvarno kazalo in velik zemljevid Male Azije (Anatolije) (za čas od 1200—300), vse to priča, da je avtor skušal kar najbolj olajšati uporabnost svoje monografije.

E. Akurgal je v obeh monografijah izčrpal najnovejše gradivo. Mnogo predmetov je tu prvič objavljenih. Obe njegovi temeljiti študiji, s katerimi je posrečeno izpolnil obstoječe vrzeli, bo z veseljem sprejel ne le umetnostni zgodovinar, ampak vsakdo, ki se zanima za kulturno življenje antičnega sveta, zlasti pa Male Azije.

V. Korošec

Jacques Pirenne, Histoire de la civilisation de l'Égypte Ancienne (avec la collaboration artistique d'Arpag Mekhitarian). (A la Baconnière-Neuchâtel-Suisse. Éditions Albin Michel). Paris, I—II, 1962, III, 1963.

Pisatelj, sin velikega belgijskega zgodovinarja (prim. Henri Pirenne, Srednjeveška mesta — gospodarska in socialna zgodovina Srednjeveške Evrope. Drž. zal. Slovenije 1956), ki je sam pravnik, se že več desetletij z izredno predanostjo bavi z zgodovino Starega Egipta. Njegov poskus podrobne, neposredno iz virov rastoče pravne zgodovine je v letih 1932—1935 zajel dobo t. i. Stare države, to je prvih šestih dinastij. V treh zajetnih zvezkih je delo izšlo kot »Histoire des institutions et du droit privé de l'Ancienne Égypte« (Éditions de la Fondation Égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles). V letih 1944—1956 je v sedmih zvezkih sledilo drugo delo »Les Grands Courants de l'Histoire Universelle« (Éditions de la Baconnière, Neuchâtel). S sedanjo kulturno zgodovino Egipta želi, kakor sam pravi, pokazati konstantne elemente v njenem dolgem razvoju in se pri tem opirati na minuciozno proučevanje virov in razvoja, ki iz njih odseva (str. I, 14).

Pirenne meni, da je v egiptovski zgodovini mogoče ločiti troje obdobji (cycles), ki imajo svoje značilne razvojne stopnje (phases). Po teh treh obdobjih je razdelil tudi obdelavo na tri zvezke. Ugodno je, da avtor v uvodu pregledno našteva to delitev (str. 15—30).

Prvo obdobje sega od predzgodovinskih začetkov v 4. tisočletju do konca »Stare države«, t. j. do konca šeste dinastije. Prva faza sega od nejasnih prvih začetkov do še ločenih držav Gornjega in Dolnjega Egipta. Kraljestvo v Gor-

njem Egiptu (glavno mesto Nechen) je fevdalnega izvora, medtem ko je po Pirennu kraljestvo Dolnjega Egipta nastalo pod vplivom tamkajšnjih trgovskih mest. V drugi fazi so vladarji Gornjega Egipta (prvi dve dinastiji sta iz Thinisa) združili obe državi v eno samo. V tretji fazi, za časa tretje dinastije (2778—2723), se monarhija centralizira. Za časa četrte in pete dinastije (v četrti fazi) vladavina postaja absolutna, medtem ko se v peti fazi (v času šeste dinastije) (2423—2263) osrednja oblast razkraja. Končno se v šesti fazi (proti koncu šeste dinastije) država fevdalizira.

V drugem obdobju, ki po avtorjevi delitvi sega od konca Stare države pa do konca 20. dinastije (1090), loči P. zopet šest razvojnih stopenj. Prvo označuje kot fevdalni razkroj in obsega prehodno dobo od Stare do Srednje države (od 7. do 10. dinastije). V drugi fazi (11. in 12. dinastija) se monarhija zopet utrdi na škodo fevdalnih elementov v nomah; v tem vidi Pirenne paralelo s prvima dinastijama Stare države. Ko vdor Hiksov ta razvoj za nekaj časa prekine, se v tretji fazi (1580—1339) monarhija za 18. dinastije centralizira. Z Amenofisom IV. se začenja po Pirennu četrta faza (1330—1225). Nastaja absolutna monarhija, ki vodi nekoliko tudi socialno politiko. Ta absolutizem se pa kmalu po Ramzesu II. začenja razkrajati. V naslednji fazi (1167—1090) vladarjeva moč še naprej slabi. Ko je Ramzes III. začasno še rešil obstoj države, se v šesti fazi (1167—1090) Egipt zopet fevdalizira.

Tretje obdobje zgodovine Egipta se razvija že mnogo bolj pod zunanjimi vplivi. Prvo fazo (1090—663, to je čas od 21.—25. dinastije) označuje P. kot razkroj fevdalizma; končno za nekaj let zagospodujejo (l. 671) Asirci nad Egiptom. V drugi fazi se za 26. dinastije (663—525) obnovi monarhija, ki uvede tudi nekaj socialnih reform. V to fazo uvršča P. tudi skoro 200 letno perzijsko gospostvo. Kot tretjo stopnjo absolutne monarhije šteje čas po Aleksandru Velikem, namreč dobo Ptolomejcev in 300 let rimskega gospostva. Kot četrto fazo pa označuje čas po veliki gospodarski krizi v Dioklecijanovem času.

Pirenne zaključuje svoje delo z osvojitvijo Egipta po Oktavijanu. Tudi ptolemejsko vladavino razmeroma kratko obdela (str. III, 372—407).

Velika odlika Pirennove Zgodovine civilizacije Starega Egipta so bogato uvrščene reprodukcije, delno v barvah. Dodaja jim pojasnila v pripombah. Posebno prednost daje tudi povezanost z viri, iz katerih izvaja avtor zlasti svoje pravnozgodovinske zaključke. Zdi se mi pa, da bi avtor iz skromnega gradiva želel pogosto izvajati kar preveč. Tako npr. trditve o faraonu Bokhorisu (720—715) kot zakonodajavcu so preveč optimistične.

J. Pirenne navaja k svojim izvajanjem tudi pripombe. V splošnem se mi zdi, da bo to po svojem obsegu monumentalno delo predvsem populariziralo zanimanje za kulturne pridobitve Starega Egipta.

V. Korošec

Wolf, Walter, Kulturgeschichte des Alten Ägypten (Kröners Taschenausgabe, Band 321) (zal. A. Kröner) Stuttgart 1962, mali 8°, VI + 532 str., 16 slik, 3 risbe v besedilu, zemljevid, časovna tabela.

O velikem zanimanju široke javnosti za Stari vzhod, posebno še za Stari Egipt, pričajo neprestano nove obdelave njegove zgodovine. Tak razveseljiv pojav je tudi ta knjižica v žepnem formatu, z zares bogato vsebino.

Pisatelja, ki je sedaj redni profesor za egiptologijo v Münstru, je Zgodovinski časopis že predstavil svojim bralcem kot avtorja »Svetá Egipčanov« (»Die Welt der Ägypter« v zbirki »Grosse Kulturen der Frühzeit«, Stuttgart 1954, 1962.

Že l. 1926 je obdelal v posebni knjigi oborožitev stare egiptovske vojske, l. 1957 pa »Egiptovsko umetnost« (»Die Kunst Ägyptens«).

O sedANJI knjigi avtor sam pravi (str. 449), da z njo ni nameraval oskrbeti »priročnika«, ki bi bralcu nudil vsa pojasnila, ampak je skušal »opisati zlasti tista življenjska področja«, kjer se »neposredno pojavlja posebnost in enkratnost egipčanskega mišljenja in jo moremo zajeti v državi in družbi, v gospodarstvu in pravu, verstvu in umetnosti, literaturi in znanosti«. Razvoj naštetih panog kulturnega življenja obravnava ločeno po obdobjih, na katere tradicionalno delijo zgodovino Egipta. Tako je knjiga pregledno razdeljena na devet poglavij.

V zanimivo pisanem uvodu (str. 1—15) seznanja bralca z razvojem moderne egiptologije. Kot njen rojstni datum mu šteje 27. september 1822, ko je bilo Francoski akademiji predloženo poročilo 31 letnega J. F. Champolliona o razvozljanju hieroglifske pisave. — V drugem poglavju (str. 16—22) sledi zemljepisni opis dežele. Pričenja se z Nilom, nato govori o puščavi, oazah (Faijûm), o naravnem rudninskem bogastvu ter o pomanjkanju kovin in lesa, o podnebjju in njegovem vplivu na nastanek političnih skupnosti, obenem pa tudi na trezno-veseli značaj starih Egipčanov, na njihov čut za barve in obliko.

V naslednjih sedmih obdobjih skuša avtor zajeti vsa dosedanja kulturno-zgodovinska dognanja o Starem Egiptu.

V predzgodovinskem poglavju (str. 23—48) vodi bralca od paleolitika preko neolitika do halkolitika. Nato se ustavlja ob tolmačenju arheoloških najdb; ob njih si skuša napraviti sliko o verskem mišljenju v tej dobi (42 ss.). — Pri tem izreka svoje dvome o marsičem, kar se je zdelo že dokončno dognano. Tako dvomi o časovnem zaporedju med kulturama Badari in Nakâda (Negâde I), zlasti ker ni med obema nobenih prehodnih oblik. Tudi glede druge negadske kulture ugovarja splošnemu mnenju, da bi bila nastala v Dolnjem Egiptu in bi se bila razširila po reki navzgor.

Nadaljnjih šest poglavij obravnava: zgodnjo dobo prvih dveh (tinitjskih) dinastij (str. 49—105); staro državo (dobo piramid) (str. 106—192); prvo vmesno obdobje (str. 193—221), srednjo (str. 222—280) in novo državo (str. 281—411) ter pozno dobo (str. 412—448).

V vsakem poglavju pričinja W. najprej s preglednim očrtom zgodovine tistega obdobja. Nato sledje tiste kulturne panoge, ki je o njih za tisto dobo kaj znanega.

Predaleč bi zašel, ako naj bi samo skušal naštevati posamezne podrobnosti. Omejiti se je treba na nekaj kratkih pripomb.

Pri razpravljanju o zgodnji dobi govori o uvedbi koledarja in o njegovem pomenu za kronologijo (str. 93 ss.), o iznajdbi pisave (str. 85 ss.), o umetnosti (str. 75 ss.) in o morebitnih vplivih mezopotamske (sumerske) kulture na egiptovsko (str. 99 ss.). Glede koledarja se W. nagiba k mnenju, da so ga Egipčani uvedli najbrž že v zgodnji stari dobi (str. 96 s.).

Spričo obravnavanja posameznih panog kulturne zgodovine, ločeno po obdobjih, se bralec sicer pouči o delnem razvoju v ustreznih razdobjih, vendar pa se pri tem zabriše celotni razvoj v teku celotne egipčanske zgodovine. Splošni zgodovinski pregled je izčrpen in jaseN. Med drugim je podrobno obdelano slovstvo, prav tako umetnost. Pravni zgodovinar se sicer ne more pritoževati, da bi bilo pravo premalo upošteevano, vendar res jasne slike ni lahko podati. Glede postavljenega prava namreč ni v Egiptu ohranjena (razen nekaj Haremhabovih kazenskih predpisov) nobena zakonska zbirka, bogato listinsko gradivo pa je močno nepregledno in zlasti zaradi jezikovnih težav le malo raziskano. W. uvršča poseben odstavek z naslovom »uprava in pravo«

še za državo srednjega obdobja (str. 244—256) in ga nadaljuje za Novo državo (str. 349—358) ter za poznejšo dobo (str. 426—430). Tu poroča o vsebini različnih ohranjenih listin in skuša izluščiti v njih uporabljena pravna pravila. Pred tem odstavkom pa obravnava pravni in družbeni položaj vladarja, pojmovanje države in družbe (str. 238 ss., 313 ss., 420 ss.) ter gospodarstvo (328 ss.). Posrečeno je določil posebno poglavje za odnose z ostalim svetom (Umwelt). V Stari državi gre predvsem za ekspanzijo proti Gornji Nubiji (do drugega Nilovega katarakta) in za trgovske stike z deželo Punt (Somalijo) in z mestom Byblosom v Siriji (str. 134—144). V srednji dobi se k tem stikom pridružijo stiki s Palestino in Kreto (str. 252—256). V Novi državi (str. 359—367) pa Egipt zajame težnja po svetovnem gospostvu: na jugu se za pol tisočletja pomaknejo meje v Nubijo do četrtega Nilovega katarakta, na severovozdu pa preko Palestine v Sirijo do Kargamiša ob Evfratu, od koder se pod hetitskim pritiskom umikajo do Pasje reke (Nahr el Kelb), ob preseljevanju »pomorskih narodov« (ok. 1200) pa do naravnih mej Egipta. Pomen zvez s Sirijo ni, po Wolfovem mnenju, le gospodarski (cedrov les z Libanona), ampak je velik tudi na področju verstva in glasbe. Tudi Kreta, katere minojska kultura je dosegla svoj vrhunec za časa 18. egiptovske dinastije, je s svojim slikarstvom močno vplivala na Egipt. — V tej zvezi bi bilo omeniti pomen amarnske diplomatske korespondence, ki jo pisatelj pri splošnem zgodovinskem pregledu preveč na kratko odpravlja, v tem posebnem odstavku o zunanjih stikih pa le kratko upošteva.

Knjiga vsebuje časovni pregled egiptovske zgodovine (str. 452—455), obširen seznam literature razvrščen po obdobjih in po kulturnih panogah (str. 456 do 511), seznam kratic (511 s.), pojasnil k slikam (str. 513—516) in podroben imenski in stvarni seznam (str. 517—532).

Nova avtorjeva obdelava kulturne zgodovine Starega Egipta bralca posrečeno seznanja z razvojem egiptovske kulture in z njenim notranjim bogastvom. Nudi mu mnogo več, kakor bi morda pričakoval po njeni skromni žepni obliki. Ali bi ne bilo morda mogoče misliti na slovenski prevod?

V. Korošec

Simon, Dieter, Studien zur Praxis der Stipulationsklausel (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 48. Heft) (C. H. Beck) München 1964, 8°, XIII + 122 strani.

Kakor znano je bila po rimskem pravu stipulacija najbolj preprosta oblika za ustanavljanje iztožljivih obveznosti. Sklenjena je bila takó, da je upnik vprašal dolžnika, ali mu obljubi določeno dajatev ali storitev in dolžnik mu je na to ustrezno odgovoril. (Npr. Centum dari spondes? Spondeo. — Dabis? Dabo. — Facies? Faciam.) Ko je l. 212. cesar Karakala razširil veljavnost rimskega prava na vso državo (constitutio Antonina), so v provincah posebno radi prevzeli rimsko stipulacijo. Že l. 1891 je Lud. Mitteis, ki je prvi začel proučevati grške egiptovske papire, v svojem temeljnem delu »Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches« (1891, str. 485 s.) ugotovil, da se v mnogih pravnih dokumentih pojavlja stipulacijska klavzula (prim. tudi njegove Grundzüge... der Papyruskunde, Leipzig 1912, str. 76). Sklenitvi pravnega posla sledi namreč dostavek: »(bil sem) vprašan (in) sem odgovoril«. To bi prvi hip kazalo na to, da sta stranki hoteli sklenjeni posel

napraviti obvezen s stipulacijo. Zanimivo pa je, da se taka klavzula pojavlja tudi v pravnih poslih, kjer ni nobenih obveznosti. Zato je o stipulacijski klavzuli nastala precejšnja literatura; v zadnjih letih so se s tem vprašanjem bavili V. Arangio-Ruiz, F. Pringsheim, Fernand De Visscher, H. J. Wolff.

V knjigi, o kateri poročam, je avtor podrobno predelal listinsko gradivo, ki je v zadnjih desetletjih precej naraslo, in je vnovič proučil probleme, ki so v zvezi z uporabljanjem stipulacijske klavzule.

V uvodu seznanja bralca z obravnavanim problemom. Tu in v naslednjem prvem poglavju (str. 3—16) polemizira z naziranjem belgijskega romanista (pokojnega) F. De Vischerja († 1964). Le-ta namreč meni, da je bila ta klavzula grškega, ali celo orientalskega izvora. V njej vidi izjavo, da je stranka vsebino listine »prebrala in odobrila« (lu et approuvé), hkrati tudi opozarja, da se v treh papirih (dva sta žal hudo poškodovana) ta klavzula pojavlja že pred l. 212 (Constitutio Antonina).

Dieter Simon najprej ugotavlja, da je omejena grška klavzula prevod latinske »stipulatus spondit«. V drugem poglavju (str. 17—25) obravnava vprašanje, kdaj in kako so to klavzulo prevzeli v grške listine. Že l. 1946—47 je pokojni italijanski romanist V. Arangio-Ruiz († 1964) ugotovil, da naletimo na njo naenkrat po l. 220; ta pojav je razlagal tako, da je spremembo odredjal kak cesarski reskript. Tudi D. Simon meni, da se je to zgodilo s kakim oblastvenim ukrepom (str. 25).

Nato (str. 26—32) avtor zasleduje uporabljanje stipulacij v 3. stoletju. Pri tem loči specialno stipulacijo od generalne. Specialno se je dolžnik zavezal za neko posamično dajatev; specialno stipulacijo so čedalje manj uporabljali. Generalna stipulacija pa je kot končna klavzula glede različnih, prej v listini omenjenih obveznosti (omnia quae supra scripta sunt), ustanovljala striktno, stipulacijsko obveznost; kot taka se je v svojem latinskem in grškem besedilu žilavo ohranila tja do srednjega veka (str. 26). Avtor opazuje njeno uporabljanje od predklasične in klasične dobe, v naslednjem poglavju (str. 33—40) pa še v poznih latinskih listinah na zapadu.

Jedro monografije je v petem poglavju (str. 41—90), v katerem pisec zasleduje uporabljanje stipulacijske klavzule v grških egiptovskih papirih do Justinijana. Preiskuje, kje je uvrščena v besedilo (včasih je še ponovljena v podpisu zavezane stranke) (str. 41—44), in našteva variante njenega besedila (str. 44—51). Zaporedoma nato obravnava listine po njihovi vsebini. Listine, v katerih stipulacija ni imela pravega smisla — kakor so to vloge na oblastva, davčne prijave, pobotnice, oporoke, redko vsebujejo stipulacijsko klavzulo; pisar jo je pristavil po pomoti ali zaradi nepoznavanja njenega bistva (str. 51). Kot konstantno sestavino pa jo najdemo v najemnih in kupnih pogodbah, pretežno v zadolžnicah in končno tudi pri poroštvenih izjavah, včasih skupaj s prisego. Tudi v drugih pogodbah, ki so v manjšem številu ohranjene (o delu, o hrambi, družbi, podaritvi, delitvi itd.), jo večinoma najdemo (str. 85—88). Avtor sklepa, da je splošno v Egiptu imela pomen promisorne sankcijske klavzule, kar je polagoma zbledelo, tako da je pozneje veljala samo kot potrdilna (konfirmativna) sankcijska klavzula.

Ta razvoj se nadaljuje v 6. in 7. stoletju (str. 91—97), ko tudi pritrdilna sankcijska funkcija stipulacijske klavzule polagoma zbledi in sčasoma klavzulo sploh opuščajo.

Končno se avtor ozre po maloštevilnih grških papirih in pergamentih iz Mezopotamije (Dura-Europos) in Palestine (Nessana) (str. 102—103). Kratko omenja tudi koptske listine, v katerih se še najde stipulacijska klavzula, če-

prav redkeje; ni je pa več v srednjeveških grških, pretežno cerkvenih dokumentih (str. 104 s.).

Podrobno kázalo virov olajšuje bralcu uporabljanje knjige.

Ako se ob zaključku njegove temeljite razprave ozremo nazaj, se zdi, da je po stanju v končnem stadiju med njegovim pojmovanjem stipulacijske klavzule in De Visscherjevim pojmovanjem komaj še bistvena razlika.

Dieter Simon je s svojo knjigo lepo in temeljito obdelal vprašanje, ki je zanimivo ne le za papirologijo, ampak tudi za razvoj rimskega prava. Njegova knjiga je osvetlila mnogo zamotanih problemov.

V. Korošec

Ziegler, Karl-Heinz, Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts. Vel. 8°, XX + 158 str., Wiesbaden (Fr. Steiner Verl. Gmb. H.) 1964.

Knjiga je predelana doktorska disertacija, ki jo je pisec pripravljaj štiri leta (1958—1962) in s katero je leta 1963 na Goethejevi univerzi v Frankfurtu dosegel doktorat prava. Za pomoč se v uvodu zahvaljuje mentorjema: profesorju dr. Wolfgangu Peiserju, direktorju tamkajšnjega inštituta za zgodovino mednarodnega prava, in prof. dr. Hermanu Strasburgerju, predstojniku seminarja za staro zgodovino (str. XI).

Pisec si je postavil za nalogo, da po mednarodnopravni strani preišče odnošaje med Rimom in med državo partskih Arsakidov, kakor so se razvijali v teku 315 let. Uradni stiki so se namreč začeli l. 92, ko je (poznejši diktator) L. Cornelius Sulla kot proprator v provinci Kilikiji sprejel prve partske odposlance, ki jih je partski kralj Mithridates II. poslal k njemu zaradi sklenitve prijateljstva (ut amicitiam populi Romani peterent); trajali pa so do l. 227, ko je država Arsakidov propadla in je mesto nje nastala država Sassanidov. Zgodovina države Arsakidov spada pač med najmanj znana poglavja antične zgodovine — in vendar bo ob Zieglerjevi knjigi bralec spoznal, da je o tej zgodovini ohranjenih obilo zanimivih virov, iz katerih si o njej lahko napravi precej jasno sliko.

Pisec najprej uvede bralca v razvoj rimskega praktičnega upoštevanja mednarodnih odnošajev (str. 5—12) in na to navezuje pregled zgodovine in notranjega ustroja države Partov (str. 12—19), preden so stopili v stike z Rimljani. — Pritrdili mu bomo, ko za prva stoletja rimske republike (nekako med leti 430 in 168) ugotavlja, da se je takratna rimska politika razvijala v nekakem mednarodnopravnem redu, ki je celo v premaganem nasprotniku gledal vendar le načeloma enakopravnega, čeprav ponižanega partnerja. To pojmovanje se je izpremenilo po zmagi nad Kartagino, zlasti pa po zmagi nad Makedonijo v bitki pri Pidni (l. 168). Poslej zares velja Mommsenova trditev (ki jo M. postavlja brez časovne omejitve), da Rim ni nikoli pripoznaval tujih držav za enakopravne. Vendar je bila država partskih Arsakidov tista država, ki jo je antični Rim kmalu moral pripoznavati kot drugo, sebi čedalje bolj enakovredno velesilo.

Država Arsakidov je nastala 85 let po smrti Aleksandra Velikega, ko je (l. 238) Arsakes, poglavar nomadskega rodu Parnov, osvojil satrapijo Parthijo, ki je spadala k državi Selevkidoj. L. 141 so Arsakidi že gospodarji Babilonije

in si vzdevajo kot naslov »veliki kralj kraljev«, obenem pa tudi označbo Philéllên (= prijatelj Grkov) (str. 16). Čeprav so bili Arsakidi v marsičem podobni staroperzijskim Ahamenidom, vendar niso težili za svetovnim gospodstvom (str. 43). Zato so pripoznavali drugim državam enakopravnost; sami so izpolnjevali prevzete obljube in pogodbene obveznosti (str. 18).

V naslednjih poglavjih pisec obravnava posamezna obdobja, v katerih so se meddržavni odnošaji med Rimljani in Parti spreminjali.

Drugo poglavje (str. 20—44) zajema zadnje stoletje rimske republike: prijateljskim stikom in zvezam (foedus) za časa vojskovodij Sule (l. 92), Lukula (l. 69) in Pompeja (l. 66) sledi osvojevalni napad rimskega triumvira Krasa (l. 54), ki se konča s popolnim prelomom. Oktavijan-Avgust pa inavgurira novo pot.

Tretje poglavje obravnava izredno zanimivo dobo od Avgusta do konca dinastije Flavijcev (str. 45—96). Avgust se zadovolji z mejo ob Evfratu, sklene l. 20 mir s Phraatesom IV, sprejme (l. 10/9) štiri njegove sinove v varstvo. Dramatično popisuje avtor prizor, kako je Nero l. 66 podelil Tiridatesu kot svojemu vazalu kraljestvo Armenijo (72 ss.).

Četrto poglavje (str. 97—128) obsega čas od Trajana do Komodove smrti (96—192). Tu pride do partske vojne (113—118) za časa Trajana (113—117), ki je zasedel Mezopotamijo do Perzijskega zaliva z glavnim mestom Ktesifonom vred. Vendar je nova provinca Asirija obstojala zelo malo časa. Trajanov naslednik Hadrijan se je l. 117 zopet povrnil k Avgustovi zamisli. Za novo vojno (str. 113) so pa l. 161 povzeli iniciativo Parti (kralj Vologaises III.) Čeprav so Rimljani osvojili Selevkijo in prestolnico Ktesifon, so se vendar l. 166 v mirovni pogodbi umaknili z osvojenega ozemlja, razen iz severovzhodne Mezopotamije (str. 114).

Peto poglavje (str. 129—140) obravnava rimsko-partske odnošaje v času od Septimija Severa do konca države Arsakidov. Partski vladar je zopet začel vojno, da bi Rimljane izrinil iz Mezopotamije. Septimij Sever je l. 198 vnovič prodrl do Ktesifona in tam dal oklicati sina Karakalo za Avgusta, sina Geto za Cezarja. Ko so se Rimljani umaknili, je prišlo do miru, Karakala pa se je vnovič zapletel v vojno.

Šesto poglavje (str. 141—153) podaja kratek pregled nadaljnjih odnošajev med Rimom in državo Sasanidov do poravnave med Teodozijem I. in Bahramom IV. (277—389). Z nastopom Sasanidov se stanje poslabša, kajti novi gospodarji Mezopotamije so stremeli po svetovnem gospodstvu (str. 149).

Avtor zaključuje svojo monografijo z ugotovitvijo, da imajo dveipolstoletni pravni odnošaji med Rimom in državo Partov velik pomen za razvoj mednarodnega prava. Že Mommsen je ugotovil, da je bila »država Partov« edina velesila, na katero je Rim mejil. Samo ona je bila tako močna, da jo je rimska svetovna država pripoznavala za enakopravnega partnerja, s katerim je bilo treba nastale spore reševati predvsem z diplomatskimi sredstvi (str. 153). Kot primere za mednarodno vljudnost (kurtoazijo), avtor našteva (str. 152): sporočitev, da je vladar zavladal, temu sledijo čestitke obveščenega partnerja; sporočilo o pomembnih zmagah.

Svoja izvajanja pisec sproti podpira z navedbo virov in literature. Stvarno kazalo olajšuje orientacijo v pregledno razdeljeni knjigi.

Škoda, da ni pisec vsaj nekoliko povezal svojih proučevanj s starejšo dobo (sumersko-babilonsko-hetitsko-asirsko).

Če namreč primerjamo Zieglerjeva dognanja s starejšo prednjeazijsko zgodovino, naletimo na zanimive razlike. V klinopisnih virih je ohranjenih kar

lepo število »državnih« pogodb, ki so bile ali med enakopravnimi vladarji ali pa med vladarjem in vazalom. Ohranjeno je besedilo, medtem ko o načinu sklenitve in o takratnih zunanjih okolnostih navadno ničesar ne izvemo. Nasprotno pa je za razmerje med Parti in Rimljani na razpolago precej zgodovinskih poročil, ki nudijo pogosto jasno sliko o zgodovinskem poteku dogodkov, medtem ko besedila pogodb nimamo. Avtor prikazuje Parte v novi, pogosto prav (morda celo preveč) simpatični luči. Poudarja njihovo zvestobo v izpolnjevanju pogodb in na splošno njihovo korektno ravnanje. Morda bi bilo pri presoji njihovih državnih metod bolj upoštevati njihovo krutost v reševanju dinastičnih sporov, ki jih Z. podrobno opisuje. Tako je Phraates IV., ki je l. 37 zavladal, ko se je njegov oče Orodes odpovedal prestolu, dal pomoriti svoje brate, očeta in celo lastnega doraslega sina (str. 35). Njega samega je dal umoriti njegov poznejši sin Phraates V. (str. 53).

V svoji knjigi je avtor izčrpno in lepo pregledno obdelal obsežno gradivo za obdobje in območje, ki doslej še ni bilo pravnozgodovinsko raziskano. Posrečeno je tako izpolnil vrzel med staro prednjeazijsko dobo in srednjim vekom. Njegova knjiga pomeni dragocen prispevek k zgodovini mednarodnih odnošajev in začetkov mednarodnega prava v antiki.

V. Korošec

Max Kaser, Das römische Privatrecht (Rechtsgeschichte des Altertums, im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, 3. Teil, 3. Band). **Erster Abschnitt: Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht.** 1955, XXVI + 615 strani, vel. 8°. — **Zweiter Abschnitt: Die nachklassischen Entwicklungen.** 1959, XXIV + 478 strani, vel. 8°, (Beck) München.

Rimsko zasebno pravo spada med najbolj trdožive elemente antične klasične kulture. V tisočletju od zakonika XII plošč v Rimu pa do Justinijanove kodifikacije v Carigradu se je razvijalo pod vplivom različnih činiteljev (komercialne, senatove in pozneje cesarske zakonodaje; pretorjevega edikta), dokončno pa je dozorelo po zaslugi klasičnih pravnikov, ki so delovali v času od Avgusta do Dioklecijana. Predvsem po njihovi zaslugi je »rimsko pravo ... neprekosljivo ostro oblikovalo vse bistvene pravne odnose med enostavnimi posestniki blaga (kupec in prodajalec, upnik in dolžnik, pogodba, obligacije itd.)« (Fr. Engels Feuerbach, slov. prevod str. 45). Justinijanova kodifikacija (529—534) je celotnemu rimskemu pravu dala zakonodajni okvir, ki je varoval njegov nadaljnji obstoj. Codex Iustinianus zajema določbe iz zakonodaje rimskih cesarjev. Digesta ali Pandekte so sestavljene iz (pogosto interpoliranih) odlomkov iz spisov klasičnih pravnikov. Institucije ali Elementa so uradni učbenik. Justinijan je nekatere podrobnosti še dopolnil s svojimi Novelami, z novimi zakoni, pisanimi večidel že v grščini in s tem je dovršil notranji razvoj rimskega prava. Na Vzhodu je takó kodificirano pravo veljalo naprej v Bizantinski državi (do l. 1453), kolikor niso v naslednjih stoletjih nastajale nove, grške zakonske zbirke, zlasti Bazilike (okoli 900). Na Zapadu je po l. 1100 polagoma prišlo v velikem delu Evrope do ponovnega uporabljanja (receptije) rimskega prava. Šele zakonodaje v posameznih državah (v Prusiji 1794, v Franciji Code Napoléon (ali Civil) 1804, v Avstriji Občni državljanski zakonik, v Nemčiji Državlanski zakonik 1900) so rimskemu pravu odvzele formalno veljavnost, same so pa pre-

vzele znaten del njegovih določb zlasti v premoženjskem pravu. — Te spremembe so zelo vplivale na proučevanje rimskega prava, pri čemer je prevladovala zdaj teoretična, zdaj praktična smer. V 19. stoletju je proučevanje »občega«, t. j. recipiranega rimskega prava izoblikovalo predvsem abstraktne splošne pojme (pravni posel, izpodbojnost, ničnost) in zgradilo ustaljen sistem civilnega prava.

Odkar po l. 1900 v Evropi rimsko pravo ni več veljavno pravo, (majhnih izjem tu ne navajamo), je proučevanje rimskega prava v prvih treh, štirih desetletjih našega stoletja v številnih monografijah skušalo določiti razliko med klasičnim pravom, kakor so ga v svojih spisih formulirali rimski klasiki, in med pravom, kakor ga je tri do pet stoletij pozneje objavil Justinijan v svoji kodifikaciji. Nekaj časa se je zdelo, da je glavna naloga romanistov iskanje interpolacij, ki se je večkrat izpreverglo v pravi pravcati »lov na interpolacije«. S temi prizadevanji se je sicer osvetlil dobršen del klasičnega prava, hkrati pa se je močno zabrisal celotni kulturnozgodovinski pomen rimskega prava in pravne teorije, ki se je ob njem razvila v času t. i. »občega« prava. Kakor M. Kaser ugotavlja, so se skrajnosti danes precej unesle, in novejša prizadevanja gredo za ugotavljanjem razvojnih stopenj v ohranjenem besedilu (str. X in 6 s.: Textstufenforschung).

Spričo tolikih sprememb in pretresov je zelo razveseljivo, da smo končno dobili izpod peresa enega najvidnejših rimskopravnih našega časa, profesorja Maksa Kaserja (sedaj v Hamburgu, prej v Münstru) novo obdelavo rimskega zasebnega prava. Izšla je v zbirki priročnikov za posamezna kulturna področja starega veka (prvotni Ivan v. Müllerjev Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft je Walter Otto razširil v Handbuch der Altertumswissenschaft). V tej zbirki je sedaj poseben oddelek namenjen za pravno zgodovino starega veka. Prva dva njena zvezka (»odseka«) izpolnjuje sedaj »Rimsko zasebno pravo«.

Avtor obravnava rimsko pravo kot »zgodovinski« pojav (str. IX). Zato se njegova obdelava razlikuje od pandektarnih sistematičnih predvsem po tem, da je razvoj rimskega prava opisan po treh obdobjih: pravo prvih dveh obdobjih (»starorimsko«; predklasično in klasično pravo) je obdelano v prvem zvezku, pravo postklasičnega razdobja pa v drugem zvezku.

Kot najstarejše, »starorimsko« obdobje šteje Kaser od »temnih začetkov« tja do prve punske vojne (str. 15). Predvsem analizira in razmejuje temeljne pojme (ius, fas, lex); med pravnimi posli ga zanimata predvsem mancipacija ter in iure cessio. Težišče pravnega razvoja išče za to dobo v rodbinskem pravu, zato skupno z njim obravnava tudi dedno in stvarno pravo. Obligacijsko pravo je v tem času še malo razvito. Osrednji pojem je tu (osebno) jamstvo, najprej deliktnega zavezanca, ki se mu sčasoma pridružuje pogodbeni zavezanec; le-ta se zavezuje z obličnim pravnim poslom (nexum, mancipacija, sponsio). Avtor se tu pomudi pri razliki med jamstvom in dolgom, zlasti v zvezi z osebno izvršbo (manus iniectio) (132 ss.).

Drugi del zajema predklasično (od prve punske vojne naprej) in klasično pravo, kakor se je razvijalo v treh stoletjih od Avgusta do Dioklecijana. K. zopet pričenja s splošnimi temelji. Tu obravnava različne skupine pravnih norm. Najprej se ustavi pri razlikovanju med javnim in zasebnim pravom in dožene, da je ta delitev bila klasikom še precej nevažna (za javne se označujejo: res, ager, via, sacra); nikakor nočejo s tem uvajati dveh tudi teoretično zaključenih sistemov (174 s.). Sledi obravnavanje pojmov: ius civile (175 ss.), naturale, honorarium, principatsko pravniško pravo itd., končno rimskemu pra-

vu svojske »actio« (ki ne pomenja samo tožbe, ampak tudi s tožbo uveljavljano pravico) in »exceptio«.

Posebno važna se mi zdi njegova označba (166 s., 171) klasičnega rimskega prava. Posrečeno poudarja, da v tem pojmu ne smemo pričakovati že dozorele, enotne tvorbe, ampak da je spričo pogosto različnih mnenj klasikov treba računati z več plastmi in z različnimi mnenji posameznih klasikov. Umerjeno je tudi avtorjevo stališče glede interpolacij (170) in glede grško-egiptovske papirologije (171 s.).

Naslednji odstavek (199—231) proučuje pravne posle, njihovo obličnost — sploh vprašanja tradicionalnega splošnega dela. V ustaljenem zaporedju slede nato osebno in rodbinsko, stvarno, obligacijsko in dedno pravo (str. 232—637). Tu je zajeto jedro celega sistema. Glede posameznih spornih vprašanj zavzema pisec svoje mnenje, ki ga sproti pod črto dokumentira z navajanjem literature in ustreznih monografij.

Postklasično dobo, od Konstantina do Justinijana (527—565) obdeluje avtor v drugem delu svojega sistema na 398 straneh kot »postklasični razvoji«.

Klasično rimsko pravoznanstvo je po smrti Aleksandra Severa (235) odmrlo. Dioklecijan v svojih reskriptih sicer še varuje klasično tradicijo, toda novih produktivnih sil ne more več zbuditi. Za časa Konstantina (307—337) se razvoj vidno obrne proč od klasičnega prava. Pojavlja se vpliv novih činiteljev: helenizma, krščanstva, državnega absolutizma in splošno naraščajoče vulgarizacije prava, t. j. »nazadovanje pravoznanstva od visoke ravni klasike (= klasičnega prava) nazaj na primitivne miselne oblike« (str. 13). Obseg vulgarizacije rimskega prava je v svojih razpravah razkril nestor nemških romanistov Ernest Levy (najprej l. 1929 v Zeitschrift der Savigny-Stiftung, rom Abt. 49, 1929, 230 ss., podrobneje za stvarno in obligacijsko pravo pa l. 1951 in 1956). Ona poteka iz ljudskega pojmovanja prava, ki je skušalo zlasti z listinami nadomeščati stare rimske besedne odličnosti stipulacijo mancipacijo, in iure cessio); vsepovsod se tudi močneje poudarja težnja po uveljavljanju pravičnosti (aequitas) v pravu. Čeprav je izviral iz skupnih virov, je vulgarizacija na vzhodu in na zapadu ubirala svojo pot. — V smeri poživitev klasičnega rimskega prava so delovale pravne šole, med katerimi je slovela zlasti v 5. stoletju šola v Beritu. Posebno odločen korak nazaj h klasicističnemu pojmovanju je napravil Justinijan s svojo kodifikacijo.

Nato (str. 38 ss.) avtor obravnava razvoj prava, ki teži za poenostavljenjem (zabrišejo se razlike med ius civile, ius gentium, ius honorarium). Namesto starih obličnosti se poleg uporabljanja listin opaža sodelovanje oblasti pri zasebnih pravnih poslih (npr. pri večjih darilih, oporokah). Močno se izpremeni pojmovanje pojmov »actio« in »exceptio«. Pri presoji pravnih poslov je sedaj odločilna strankina volja (str. 56), tako veljajo poslej nemogoči pogoji pri poslednjevoljnih odredbah za nezapisane.

V običajnem zaporedju obdela avtor osebno in rodbinsko (str. 72—171), stvarno (str. 172—235), obligacijsko (str. 236—333) in dedno (334—398) pravo. Tako v rodbinskem pravu poleg klasičnih pravnih institutov (dote) obravnava postklasične nove: donatio ante (propter) nuptias (str. 134 ss.) in parafernalno imovino (str. 141), ki si jo je žena obdržala, potem ko je dotalno imovino prepustila možu. — V stvarnem pravu ugotavlja zanimive spremembe v pojmovanju lastnine, nastale pod vplivom vulgarizacije prava (str. 177 ss.), opozarja na Justinijanovo pojmovanje posesti in njenega varstva (325 ss.). Ne utegnemo se spuščati v podrobno obdelavo sprememb v obligacijskem in dednem pravu.

Obširno stvarno kazalo in pregled virov bistveno olajšujeta uporabnost vsakega zvezka.

Kaserjeva obdelava rimskega zasebnega prava pomeni zares pravo mojstrovino. Ko avtor podaja pod črto pregled mnenj, ki so se pojavila zlasti v najnovejši literaturi, ki je v zadnjem desetletju vsepovsod nepričakovano vzcvetela (prim. str. XI), zavzema glede njih v svoji obdelavi svoje stališče. Njegovo delo je na ta način nenadomestljiv prerez dognanja sodobnega proučevanja rimskega prava. To kajpak ne izključuje, da včasih ne bomo popolnoma soglašali z avtorjevim mnenjem. Zelo je želeli, da bi kmalu sledila še obdelava rimskega civilnega procesa.

Viktor Korošec

IZ LISTNICE UREDNIŠTVA

Dopis Jožka Slobodnika o osvoboditvi Maribora l. 1918

V zvezi z razpravo, ki jo je objavil v ZČ XV, 1961, 65—156, Lojze Ude o »Boju za Maribor in štajersko Podravje l. 1918/19«, je prejelo uredništvo ZČ pismo enega izmed vidnih udeležencev tega boja, Jožka Slobodnika, v katerem avtor, sklicujoč se na svoje spomine na dogodke, v katerih je sodeloval, trdi naslednje:

1. »Ni res, da je Rudolf Maister izvršil v Mariboru leta 1918 sploh kakšen prevrat ali revolucijo ali razoroževanje. Res je nasprotno to, da sem jaz v noči 31. oktobra izvršil v topniških vojašnicah revolucijo, razglasil slovensko republiko, razpustil vse tuje vojaštvo, zasedel s svojimi 140 privrženci art. ljubljanskega polka brez odpora več tisočev do zob oboroženih pripadnikov avstrijske vojske, ki sem jih takoj razpustil in poslal v njihove domačije. Res je, da sem jaz to noč zasedel s svojimi privrženci vse vojaške objekte na desnem bregu Drave, koroški kolodvor, Glavno pošto in mariborski magistrat. Res je, da ni bilo v Mariboru 1. XI. 1918 niti enega avstrijskega vojaka ali oficirja. Res je zlasti, da so se razbežali vojaki tudi iz ostalih vojašnic, ki so ostale brez vsakega varstva.

2. Res je, da se je major Maister pojavil 1. XI. 1918 v Nar. domu v Mariboru na zborovanju in prevzel v prisotnosti nas 3 delegatov — mene, Knavs-a in Mejača — od mene raport o zgoraj izvedenem preobratu, ga odobril in mene so postavili za komandanta desnega brega Maribora člani Narodnega sveta, ki se je šele formiral, Dr. Franjo Rosina, prof. Fran Voglar in posojilniški tajnik Pišek, ki je napisal to v obliki pooblastila, katerega je Maister podpisal.

3. Res je, da ni imel Maister ta čas razen mojih 140 topničarjev niti enega vojaka ali oficirja na svoji strani in usoda Maribora je bila izključno v naših rokah. Ali Maribor je bil miren v varstvu nas ljubljanskih topničarjev.

V Ljubljani 18. I. 1964.

Slobodnik Jožko,
upokojeni art. podpolkovnik b. j. v.«

Uredništvo objavlja ta na avtorjev spomin oprti dopis zato, da bi opozorilo na avtorjeve neobjavljene spomine in dalo pobudo, da bi se z njihovo pritegnitvijo in kritičnim preverjenjem navedenih in drugih v njih vsebovanih podatkov dognala popolna zgodovinska resnica o osvoboditvi Maribora.¹

grb.

---

¹ Ko je uredništvo na svoji junijski seji odločilo na ta način opozoriti na nesoglasja med spominskimi prispevki o osvoboditvi Maribora na zgornji način, je tov. Jožko Slobodnik v »TV 15« objavil del svojih spominov v petih številkah od 7. VII. 1964 naprej (»Rešili smo Maribor Jugoslaviji«); vendar tudi s to objavo niso še zajeti njegovi rokopisni spomini v celoti.

DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE

nudi članom Zgodovinskega društva po globoko znižanih cenah naslednje letnike Zgodovinskega časopisa:

I — 1947	razprodano
II/III — 1948/49	à 100 din
IV — 1950	à 100 din
V — 1951	à 200 din
VI/VII — 1952/53	à 300 din
VIII — 1954	à 300 din
IX — 1955	à 300 din
X/XI — 1956/57	à 400 din

Člani si morejo po znižani ceni nabaviti gornje letnike Zgodovinskega časopisa, če jih naroče preko Zgodovinskega društva, Ljubljana, Aškerčeva 12

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1964

941/949

119650115

COBISS •